

КОЗАРА 1942. ОДАБРАНА СВЕДОЧАНСТВА И ДОКУМЕНТА

КОЗАРА 1942. ОДАБРАНА СВЕДОЧАНСТВА И ДОКУМЕНТА

Приредили:

Бојан Арбутина
Марина Богуновић Љубичић
Борис Радаковић

Едиција
Ad archivum
Књига 1

© Музеј жртава геноцида / Genocide Victims' Museum, 2022.

Објављивање ове књиге подржали су
Министарство културе и информисања Републике Србије
Телеком Србија
Фондација Музеја жртава геноцида

Козара 1942. године

Одабрана сведочанства и документа

Приредили:

Бојан Арбутина

Марина Љубичић-Богуновић

Борис Радаковић

Београд, 2022.

ISBN 978-86-86831-80-4

КОЗАРА 1941 – 1942: СТРАДАЊЕ, УСТАНАК, БОРБА

Након бројних догађаја од 27. марта 1941. године који су онемогућили да се приступање Краљевине Југославије Тројном пакту спроведе у дјело (велике народне демонстрације у Београду и другим југословенским градовима са већинским српским становништвом, противљење Српске православне цркве, те државни удар који је на чело Краљевине довео малољетног принца Петра II Карађорђевића) услиједио је напад Њемачке, Италије и њених европских савезника на Југославију. Напад је почео 6. априла 1941. године, а војска Краљевине Југославије је, неспремна за рат и разорена међунационалним сукобима и масовним дезертирањем Хрвата и других несрба, поражена након двије седмице борбе.

Овакав расплет догађаја одговарао је свим антидржавним и антисрпским елементима у Југославији, а највише хрватским усташама. Усташе су хрватска фашистичка револуционарна организација наглашеног антисрпског и антијугословенског карактера, која се борила за издвајање оних југословенских територија које су сматрали искључиво хрватским и која је настојала да формира хрватску државу. Користећи брзо напредовање Нијемаца и њихових савезника кроз Југославију, усташки представници су, већ 10. априла 1941. године, прогласили Независну Државу Хрватску која је обухватала највећи дио данашње Републике Хрватске (осим дијела јадранске обале који је припао Италији, од Сплита до Задра, града Ријеке, Истре са оближњим острвима, те јужним острвима Мљетом, Висом, Корчулом и неким мањим острвима у њиховој близини), као и читаву територију данашње Босне и Херцеговине и Срем у данашњој Републици Србији.

Независна Држава Хрватска, на челу са Антом Павелићем и усташким покретом, врло брзо ће приступити испуњењу зацртаних циљева, првенствено чишћење НДХ од непожељних елемената — Срба, затим Јевреја, Рома и политичких неистомишљеника из редова осталих народа. Своје планове ће најпре испуњавати помоћу закона и медијске пропаганде, али неће дуго проћи

до првих масовних злочина над српским народом. Први масовни покољ над Србима извршен је непуних двадесет дана од проглашења НДХ, у селу Гудовац код Бјеловара, у којем је током 27. и 28. априла 1941, ликвидирано око 190 српских „мушкараца, становника десетак села у бјеловарском крају“. Био је то почетак Геноцида над Србима у НДХ.

Усташки представници, првих мјесеци постојања НДХ, организују народне зборове на којима се окупља хрватско и муслиманско становништво. Окупљеном народу говори се о усташким начелима и хушка се на обрачун са Србима и осталим за усташе неподобним народним и политичким елементима. На простору Босанске Крајине у том послу највише труда је уложио усташки стожерник за Босанску Крајину и један од главних инспиратора геноцида над Србима у НДХ - бањалучки адвокат Виктор Гутић.

Крајем јула и почетком августа 1941. године изведене су масовне ликвидације Срба у НДХ. На територији Босне и Херцеговине најмасовнији злочини су почињени у Босанској Крајини и Херцеговини. У народу су ови злочини познати као Илиндански покољи.

У ликвидацији Срба је, у љето 1941. године, поред регуларних усташких, домобранских и оружничких (жандарских) снага, учествовао и велики број хрватских и муслиманских становника - тзв. дивље усташе. На подручју Козаре и околине, која је тема ове публикације, хрватско становништво било је малобројно, због чега су се хрватске власти ослањале на муслиманско становништво које је било друго по бројности. Многа муслиманска и хрватска села претварала су се у јака усташка упоришта из којих су кретале наоружане усташе и цивили у ликвидацију српских комшија или су Србе доводили на локална стратишта и ту их ликвидирали. Једно од већих стратишта било је и на Заједницама, у близини Козарца код Приједора.

Огроман део хрватског становништва око Козаре приклонио се усташама или био умјешан у злочине над српским становништвом. На примјер, на подручју послеријатног среза Босанска Дубица, због поменуте одговорности, веома мали број Хрвата је имао право гласа на изборима 1945. године. На неким подручјима, као што је било у Приједору и Љубији, наоружани цивили који су учествовали у злочинима над Србима носили су око руке бијеле траке као знак распознавања. Поред ликвидације Срба, геноцид је спровођен и

присилним превођењем православних Срба у римокатолицизам или ислам. Тако су сви преживјели Срби након Илинданских покоља, са подручја општине Љубија код Приједора, преведени у римокатолицизам. Обред прекрштавања спроведен је у хрватском селу Шурковцу. На ширем подручју око села Сухача код Босанског Новог, римокатолички и муслимански вјерски представници улазили су у сукоб око тога ко ће више Срба превући на своју страну:

Из Блајај Јајре, хоџа Силић Ахмед зашао је у Вишасовце и почео савјештовање Србима да не прелазе у римокатоличку вјеру, већ да приме ислам. Сазнавши за ове пријеме хоџе Силића, фра Лујо и Босиљко из Шурковца са коњима ирче пред хоџу да га сјријече у његовим настјојањима, јер ови Срби иреба да постану католици, на чему су они већ увелико радили.

Злочини над српским становништвом у Босанској Крајини, крајем јула и почетком августа 1941. године, подударали су се са масовним српским устанком против НДХ. Српски народ је предосјетио шта му се спрема, а могао је да види злочине, хапшења и пљачку које су спроводиле усташе и наоружани цивили у мјесецима прије устанка. Народ се прво дигао око Дрвара, 27. јула 1941. године, а онда су се редом „подигла“ скоро сва подручја Босанске Крајине са српским становништвом. Да је овај устанак био српски, говори нам следећи податак - од око 20.000 устаника у првим данима устанка, свега њих 17 је било несрба и то: 10 Хрвата, 4 муслимана, 2 Јевреја и 1 Украјинац. До краја 1941. године, на простору Босанске Крајине устаницима је пришло 97 несрба. Овдје се мисли само на оне који су дошли међу српске устанике да би се борили против хрватско-муслиманских, њемачких и италијанских снага. Број несрба који је борбу српског народа помагао иза леђа непријатеља, шаљући устаницима храну, муницију, важне информације и слично, већи је од поменутог броја али није био масовног карактера.

Постепено, током 1941. и прве половине 1942. године, српски устаници ће се подијелити на партизане и четнике и ући у међусобне сукобе. На подручју Козаре и околине већина устаника била је у партизанским јединицама које су биле под политичким и идеолошким вођством Комунистичке партије Југославије. Иако је комунисте на Козари изненадио масовни устанак српског

становништва, они су успјели да устанак ставе под своју контролу. По речима Саве Кесара:

Оружана борба није ошћочела и није се развијала у виду акција и диверзија, како је то првобитно замишљено, већ је ошћочео масовни устанак... Тако је 31. јула 1941. дошло до нећредвиђене узбуне. Зазвонила су звона неких цркава. Заклейшала су клейшала. Народ је ћојурио на зборишћа код цркава, школа... На зборишћа су дошли и комунишћи и друћови који су радили на ћприћреми ушћанка. Ни они нису знали да ли је издашћа дирекћива за ошћшћи ушћанак или није, ћа су се сћавили на чело маса и кренули у акцију за које ћланова до шћада није било.

Српски устаници окупљени у партизанским формацијама на Козари успјели су да, до прољећа 1942. године, ослободе скоро читаву планину Козару. У то вријеме, на Козари се налазило око 3.500 наоружаних партизана, сврстаних у батаљоне Другог крајишког народноослободилачког партизанског одреда. Комунистичко вођство партизанског покрета одлучило је да изврши напад на град Приједор и варош Љубију, те тако дође до великог ратног плијена, пољуља морал хрватским и њемачким снагама и пресјече важну комуникацију између Бањалуге и Загреба. Приједор је ослобођен 16. маја, а Љубија 17. маја 1942. године. Иако су комунисти били свјесни да неће дуго моћи да задрже своје положаје у Приједору и Љубији, гледали су да извуку максималну корист из те акције и да учврсте своје политичко вођство међу устаницима Козаре, па и читаве Босанске Крајине. Ова акција била је добро прихваћена од стране српских устаника и народа који се борио против НДХ и њихових њемачких савезника. Коста Нађ, командант Оперативног штаба народноослободилачких партизанских одреда за Босанску Крајину, овако је објаснио разлог напада на хрватско-њемачке снаге у Приједору и Љубији:

Никад се нисмо крушћо везали за једну шеришћорију и није нам било ћресудно хоћемо ли један ослобођени ћрад изћубишћи. Важно је било да ушћанак сћшћално расћше. Знали смо да ћемо ћпривремено изћубишћи и Приједор и Љубију, али било је важно да не изћубимо оно шћшћо смо добили с Приједором и Љубијом...

Партизани су се задржали у Приједору и Љубији до 10. јуна 1942. године. Тога дана започела је велика хрватско-њемачка офанзива на партизанае и народ Козаре за коју је била задужена борбена група „Западна Босна“ (у неким документима шифровани назив операције за Козару био је „Ксавер“) ангажујући око 11.000 њемачких и 19.000 хрватских војника на чије чело је постављен њемачки генерал Фридрих Штал.

Током првих дана офанзиве, партизани су пружили снажан отпор знатно надмоћнијем непријатељу, да би се пред притиском постепено повлачили дубље у Козару. Са њима се повлачило и око 80.000 цивила, углавном Срба. Збјегови народа били су организовани по општинама и срезовима. Народ са подручја Босанског Новог склањао се у долину ријеке Мљечанице, од засеока Бокана до потока Грабовац. Становништво општине Босанска Костајница склањало се на простор Грачанице, Мљечанице и Палежа. Из среза Приједор бјежало се такође на подручје Мљечанице (рејон Широка Лука), затим на подручје Маслин Баира, Градине и Команде. Са територије Босанске Дубице бјежало се на подручје ушћа Грачанице, Пашиних конака и Палежа.

Када је постало јасно да партизани не могу да пруже отпор, команда је одлучила да покуша са пробојем непријатељског обруча. Штаб одреда и Окружни комитет КПЈ одржали су састанак 2. јула на Мраковици и донијели одлуку о пробоју обруча. Вријеме пробоја било је 3-4. јули 1942. године, на подручју Патрије, југозападног дела Козаре у близини села Горњи Јеловац. Задати правац пробоја био је на линији Јеловац-Јутрогшта-Градина-Крива Ријека-Каран. У пробој се кренуло тачно у поноћ између 3. и 4. јула. Снаге Првог и Ударног батаљона успјеле су да пробију обруч на линији Патрија-Планиница-Јутрогшта. Други батаљон заустављен је на Југовића брду и уз велике губитке био приморан да се повуче на почетне положаје, као и Трећи батаљон чији је лијеви бок тиме био угрожен.

Током акције пробоја обруча, успјели су се извући Први и Ударни батаљон и са њима око 10.000 цивила, углавном са подручја среза Босански Нови. У обручу су остали Други, Трећи и Четврти батаљон Другог КНОП одреда и дијелови Четвртог батаљона Прве крајишке бригаде. Са њима је у Козари остао велики број цивила и сви рањеници. Сутрадан, 4. јула, дошло је до велике кризе међу снагама које се нису успјеле пробити из обруча. Уложено је много напора да се прихвате и превију нови рањеници из пробоја. У овако тешкој

ситуацији, преостало војно и политичко руководство устаника на Козари, на челу са члановима штаба одреда Јосипом Мажарем Шошом и Милошем Шиљековићем, донијели су одлуку о новом пробоју обруча.

Други пробој извршен је тачно у поноћ између 4. и 5. јула, на истом подручју као и претходни, само са суженим фронтом. Овај пут борбе су биле жешће и са много више губитака. Непријатељ је био у још бољем положају јер је довукао појачања и боље утврдио своје положаје. Други крајишки одред претрпио је велике губитке, а само мање групе бораца успјеле су да се пробију из обруча. Већина преживјелих партизана остала је заробљена у обручу, заједно са цивилима и рањеницима. Десетковани одред од око 400-500 наоружаних партизана, повукао се на брдо Живодер код села Војскове. Ту је, под руководством Јосипа Мажара Шоше и Милоша Шиљековића, одлучено да се преостале снаге разоружају, разбију на мање групе и сакрију од непријатеља да би се касније нашле на задатим зборним мјестима на Козари. Оружје је требало сакрити на погодним мјестима. Исто наређење упућено је и цивилима на Козари. Ово наређење је спроведено у дјело иако су постојала неслагања и захтјеви да се борба настави. Нарочито су наставак борбе захтјевали Козарчани чије су се породице налазиле у збјеговима. Одређене групе устаника нису дозволиле да буду разоружане и отишле су својим породицама на Козару, док се већина млађих бораца повиновала наређењу.

Губици борбене групе „Западна Босна“, од 5. јуна до 31. јула, били су слиједећи: 69 погинулих, 160 рањених и 7 несталих Нијемаца, као и 445 погинулих, 654 рањена и 498 несталих Хрвата. Управо њемачки документи, који говоре о губицима борбене групе „Западна Босна“, оповргавају југословенску историографију након Другог свјетског рата која је тврдила да је у офанзиви на Козару учествовало и око 2.000 четника. Четнике као активне учеснике операције не спомињу ни остала документа оперативне групе „Западна Босна“. Неки аутори су наводили четничко дјеловање на спољном обручу, међутим то су били зоне њиховог дјеловања и прије офанзиве на Козару. Почетком јуна 1942. године, у околини Бронзаног Мајдана, сукобили су се партизани Прве крајишке бригаде и четници. У неким партизанским документима спомиње се наводно учешће четника на страни Нијемаца и Хрвата у нападу на Приједор 10. јуна 1942. године. То оповргава наређење

Штаба оперативне групе „Западна Босна“, на основу којег сазнајемо да је у тој борби учествовало 7.553 војника (3.121 њемачки и 4.432 хрватска војника), док се четници не помињу јер нису ни учествовали у нападу на Приједор.

Након престанка организованог партизанског отпора на Козари, цивилно становништво и рањеници остављени су на милост и немилост хрватским и њемачким јединицама. Рањени партизани углавном су ликвидирани на лицу мјеста, на подручјима козарских болница или мјестима гдје су били сакривени. Тешки рањеници у подземном бункеру под Пројсом, у долини Мљечанице (Широка Лука), рањеници у болници на Витловској и на другим подручјима, откривани су, ликвидирани, а негдје су и запаљени заједно са болницама и скровиштима хране. У документима и литератури наводи се цифра од 450 до 500 рањеника на Козари, али могуће да их је након покушаја пробоја било знатно више. Страшна су свједочења неколицине преживјелих рањеника, као нпр. свједочење Милорада Викала који је преживио покољ рањеника у долини Мљечанице:

Обруч ће ноћи није пробити. Нисмо изнесени. Тојовске траншеје и mine падале су на рањенике и народ. Насио је мешеж. Леијели су у зрак људи и стока мијешајући се са камењем, земљом и лишићем.

Широм Козаре, током и након офанзиве, вршене су ликвидације Срба на локалним стратиштима. Једно од тих стратишта је и Мацурска крчевина (заселак Мацуре, Горњи Јеловац) гдје је ликвидирано око 312 српских цивила. О овом злочину није ништа пронађено у хрватским и њемачким документима, као да се није никад десио. У подруму породичне куће Милутина Мацуре пронађено је оружје којим су клани цивили; на штапу са обје стране причвршћена су сјечива.

Страшна судбина задесила је и цивиле на Козари. Они који нису погинули од ратних дејстава или ликвидирани на Козари, спроведени су у логоре. Прихватни логори никли су свуда око Козаре, а већина ликвидираних логораша скончала је у комплексу логора Јасеновац, Сајмишту у Земуну, а неки су завршили у логорима у Норвешкој и Њемачкој. Прве масовне ликвидације заробљеника биле су на градском гробљу у Босанској Дубици гдје је убијено

око 1.600 мушкараца, жена и дјеце. Код пилане у Дубичкој равни ликвидирано је око 800 цивила, а у Дубичком кречанама још око 700 Козарчана.

Преживјели логораш Дадо Стојковић запамтио је како је страдала његова комшиница Миља:

Играли смо се поред жице, а десетак метара од нас, стражар чиша новине. Наједном изнад нас стражар замахну металном шийком и шап малу Миљу по глави. Рукић паде, крв шикну из главе и једно дијете умрије.

У Циглани је било и умирања беба од глади и болести:

Једно јушро наиђе поред нас и носи нешто у вериуну задјеженом за јојас. Шта нам то носиш, граја Јојо, да ниси добила ране, шта моја мама. «Јок сестро, носим малој Рајкића. Умро ми ноћас на крилу ја га носим да предам тробарима. Знате ли ви, људи, да је боље да је умро, него да се овако, даље мучи», мирно сасвим прибрано, прича нам Јоја, чак и без суза на лицу.

Дио логораша пуштен је из Циглане на захтјев локалних четника који су имали споразум са Нијемцима и НДХ о ненападању и борби против комуниста. То су биле локалне формације које су дјеловале углавном у својим селима штитећи их од усташких упада и борећи се против комуниста:

Они су долазили, шај Осје (Осје Рагуљ), штога сам знао, а и ћаћа ми је причао да је он долазио инштервенисаши код ше тамо команде.

Један дио цивила са Козаре, углавном жене и дјеца, завршио је у Славонији, размјештен по хрватским селима као бесплатна радна снага. Многи од њих су се касније вратили на Козару. Укупна страдања цивилног становништва Козаре током Другог свјетског рата прелазе 40.000 ликвидираних или страдалих лица. Од тога броја, око 12.000 су дјеца до 15 година старости. Минимум двије трећине страдалих цивила живот је изгубило током офанзиве или у логорима и стратиштима након офанзиве, током чишћења Козаре од српског становништва.

У НДХ су постојали посебни логори за дјецу: Горња Ријека код Крижеваца, Јастребарско и логор у Сиску. Усташе су, поред ликвидације или пуштања дјеце

да умиру од болести и неухрањености, настојали да оддијела малих логораша римокатоличњем и образовањем направе усташки подмладак.

Страшна су свједочења о страдању српске дјеце са Козаре и њиховом одвајању од породица. Старица Мика Мандић из села Турјак, општина Босанска Градишка, заробљена је на Козари са остатком свога збјега и спроведена у Стару Градишку. Са њом је био и њен двогодишњи унук Лука. У Старој Градишци усташе су кренуле да одвајају дјецу од мајки и бака. Када су дошли да јој узму унука из наручја, она им се покушала одупријети. Усташе су биле јаче и отеле су јој унука из наручја. Мика је, обучена у народну ношњу са бошчом око главе, растргла своју блузу показујући старачке груди и рекла усташама да су те њене груди отхраниле шест јунака и неко од њих ће је већ осветити. Одмах су је, на лицу мјеста, искасапили у једном бетонском кориту. Мали Лука није преживио рат, налази се на списку више стотина страдалих цивила села Турјак.

Страдање српске дјеце са Козаре било би још бројније да није било помоћи коју је за Србе у усташким концентрационим логорима покренула Дијана Будисављевић.

Моја швеља је Словенка. Од ње сам сазнала за помоћ коју овдашњи Словенци пружају избјеглицама са словеначких подручја која су заузели Нијемци. Моја кројачица је Жиговка. Неколико пута ми је приговориједала о великој акцији помоћи коју је Жиговска бојоштовна ојћина намијенила својим члановима у концентрационим логорима. За пројоњене припаднике православне вјере није у Зајребу постојала никаква акција помоћи. Моји приједлози неким постојама из православних кругова нису наишли на инштересовање.

Помоћ коју је покренула и организовала ова храбра жена, пореклом Аустријанка, убрзо ће прерасти у организовану акцију под називом „Акција Дијане Будисављевић“. До октобра 1941. године, успјела је да окупи значајан број сарадника. До 1942. године, акција је прерасла у једну од најсложенијих и најплеменитијих акција такве врсте у Европи. Захваљујући Дијани и њеним сарадницима, преко 7.000 српске дјеце спасено је из логора у Независној Држави Хрватској. Њеној акцији придружио се и Камило Бреслер, савјетник у Министарству удружбе НДХ. Велику помоћ пружила јој је и учитељица Татјана

Маринић, родом из Славоније, чланица КПЈ, као и Драгица Хабазин, која је за вријеме рата радила у Црвеном крсту Хрватске као главна добровољна сестра, а о чијој хуманости свједочи и надимак – Мајка.

Преко њемачког сатника Густава фон Коцијана, Дијана Будисављевић је добила дозволу да преузме дјецу из логора и смјести их у прихватишта у Загребу. Дијана је лично одлазила у логоре (неколико пута у Стару Градишку и Јабланац, једном у Млаку и Кошутарицу) да преузме дјецу од усташа, не остављајући ни дојенчад. Како је у логору владала глад, а хигијенски услови су били испод сваког минимума, дјеца су боловала од заразних болести, па велики број деце није ни преживио транспорт до Загреба. У ратним условима било је тешко обезбиједити адекватну помоћ за преживјеле јер су били тешког здравственог стања. Од августа 1942. године, Дијана настоји да смјести дјецу у породице које су могле и хтјеле да их прихвате.

У вези са тим, требало је пописати сву ову дјецу како би након рата могла бити враћена родитељима. Дијана је са својим сарадницима направила картотеку са подацима и фотографијама за више од 12.000 дјеце, коју је након рата морала предати Министарству социјалне политике.

Становништво Козаре које се из логора вратило у своја села или избјегло заробљавање, страдало је и након офанзиве. Највећа страдања у другој половини 1942. године на Козари била су покољи српског становништва у селима Велико и Мало Паланчиште када је током три дана (21-23. октобар) је заклано 411 становник Великог Паланчишта (од чега 218 дјеце узраста до 14 година), док је у Малом Паланчишту заклано 98 цивила (од чега 52 дјетета). Истовремено, извршени су покољи у селу Горњи Јеловац, на мјестима Лакино кућиште, код Хајдучког извора и у Кнежевића Луци. Из села Горњи Јеловац је, током Другог свјетског рата, страдало 626 цивила (359 одраслих и 267 дјеце). Од овога броја, 50 мајки убијено је заједно са својом дјецом, а евидентирани су 34 породице које нису преживјеле рат. Највише жртава било је током 1942. године.

Преживјеле партизанске снаге, окупљене након велике офанзиве из љета 1942, наставиле су своја дејства током септембра и октобра исте године на подручју Козаре. То је довело до покретања нове, мање офанзиве на неким подручјима ове планине.

ПРИЛИКЕ НА ТЕРЕНУ КОЗАРЕ НАКОН ОФАНЗИВЕ ЉЕТА 1942.

Избор из партизанске и усташке документације

Велика хрватско-њемачка офанзива на Козару, у љето 1942. године, званично је завршена 18. јула 1942. године. Ипак, након званичног краја операције, хрватске и њемачке снаге наставиле су до краја јула са прогањањем цивила и њиховим одвођењем у логоре. Упоредо је трајала и потрага за преосталим партизанским групама које су се скривале по Козари и припремале за поновно окупљање и наставак борбе. Од укупног броја страдалих цивила на Козари, највећи дио страдао је током 1942. године, а посебно током и након офанзиве. Иако је о Козари много писано, бар када је ријеч о простору бивше Југославије, остало је много непознаница или прећутаних чињеница. У жељи да осветлимо затамњене странице козарачке епопеје, у овој публикацији доносимо изабрана свједочанства о страдању током и након офанзиве. и неколико недовољно или никако коришћених докумената у историографији, чиме настојимо да осветлимо затамњене странице козарачке епопеје.

У првом дијелу публикације доносимо раније записана свједочанства људи са Козаре који су преживили офанзиву и гледали смрт у очи. Изабрана свједочанства објављена су током седамдесетих година двадесетог вијека у едицији *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, том III-IV, а у настојању да савременим истраживачима укажемо на важне изворе за историју Другог свјетског рата на просторима Босанске Крајине. Међу свједочанствима налазе се сјећања партизана, медицинских радника и цивила који су очевици геноцида над Србима у НДХ на подручју Козаре. Одлучили смо се да уврстимо и свједочанства о војним жртвама у борби која садрже и дијелове који се више или мање дотичу страдања српских цивила на Козари током офанзиве. Сматрамо да ће, захваљујући њима, слика страдања српског становништва на том подручју бити много јаснија и потпунија. У неким случајевима немогуће је одвојити страдање цивилних од војних жртава зато што су на неким козарским стратиштима истовремено ликвидирани и цивили и партизани. Кроз појединачне приче испричана је лична и породична трагедија.

На почетку другог дијела публикације доносимо један обиман документ ОК КПЈ за Козару, као и неколико докумената цивилних власти НДХ која говоре о присвајању материјалних добара са Козаре након офанзиве. Први документ представља Записник са Окружног савјетовања Окружног комитета Комунистичке партије Југославије за Козару које је одржано након офанзиве и прикупљања преосталих устаничких снага на Козари — 20. и 21. септембра 1942. године. Савјетовању су присуствовали сви чланови Окружног комитета, секретари батаљонских партизанских бироа и делегати свих партијских јединица - укупно 55 чланова. Другим ријечима, присуствовало је политичко и војно руководство партизана Козаре.

Теме о којима се дискутовало на Савјетовању биле су: вањска и унутрашња политичка ситуација, критички осврт на офанзиву, извјештаји партијских организација на Козари, будући задаци и слично. Од дискусии се тражило да буду што објективнији и самокритични, што је добрим дијелом и постигнуто. Разменили су своја виђења офанзиве и улоге Партије у борби и међу цивилима у планинским збјеговима. Такође, разговарали су и о односу према западним савезницима и о могућности отварања другог фронта - на западу. Ипак, њихови закључци о скором отварању западног фронта показали су се преурањеним. Током дискусије о унутрашњим политичким питањима, поменуто је идеолошко гледиште у вези са Југословенском војском у отаџбини (четници) која је била супарничка устаничка снага. Тако је, између осталог, закључено да „ушашке банде“ више нису „упориште окупатора“, него су то постале „четничке банде“. Тиме је истакнуто „огромно значење у односу на хрватски народ који је престао да буде база окупатора, који се данас диже у борбу“, како је наведено у документу. Такав закључак застрашујуће звучи након чињенице да је скоро 20.000 припадника хрватског и муслиманског народа учествовало у офанзиви на Козару чинећи злочине над Србима, ликвидирајући партизанске рањенике и одводећи заробљене српске цивиле у логоре. Након офанзиве, већина хрватских и муслиманских села око Козаре постаће сигурна упоришта за усташе и домобране, а становници тих села приступиће усташким и домобранским јединицама. Забијежена је и појава пљачке српских села, током и након офанзиве, од стране муслиманских и хрватских сељака. Само мјесец дана након Савјетовања, усташе ће починити страхан покољ српског становништва у селима Велико и Мало Паланчиште

и Горњи Јеловац, а непуна четири мјесеца доцније, припадници хрватског и муслиманског народа ће масовно учествовати у офанзиви на устаничке снаге Грмеча, Кордуна, Баније и Лике. У историографији ова операција је позната као Четврта непријатељска офанзива.

Након Записника са наведеног Савјетовања, слиједи неколико преписа докумената власти НДХ који се чувају у архиву Меморијалног музеја на Мраковици, а који свједоче о присвајању материјалних добара са тог подручја и о похвалама чиновника НДХ који су водили тај посао. Документи су писани у августу, октобру и новембру 1942. године, како видимо, након офанзиве на Козару. Овим је НДХ настојала економски уништити српски народ Козаре, изазвати глад међу преживјелим српским сељацима и спријечити издржавање и помагање партизанских јединица.

На основу анализе докумената објављених у овој публикацији можемо да схватимо размјере страдања српског народа на Козари, током и након велике офанзиве. Поред великих губитака партизанских снага, ликвидације и одвођења цивилног становништва у логоре смрти, власти НДХ настојале су да економски униште Козару. Геноцид над Србима у НДХ показао је своје најстрашније особине на Козари током 1942. године.

Борис Радаковић

СВЕДОЧАНСТВА

ОФАНЗИВА НА КОЗАРУ

*По Козари гроб до гроба,
шражи мајка сина своја*

Изрешетан и запаљен авион Фране Клуза, ужарена буктиња, као да је био први страшни ватрени знак велике офанзиве која се следећих дана сручила на Козару, славну партизанску тврђаву, понос Босанске крајине.

Партизанска Козара мрвила је непријатељске чете и батаљоне, дизала у ваздух оклопне возове, рушила пругу, уништавала камионе и тенкове, пркосила Хитлеровој ратној машини усред поробљене Европе.

Бунтовној Козари морало се пошто-пото стати на крај.

У штабу немачког команданта, генерала Штала, дуго је спреман ратни план велике офанзиве на ослобођену територију Козаре. Са свих страна око Козаре су се окупљале непријатељске дивизије, пукови и батаљони, довлачени тенкови и артиљерија, стварао се гвозден обруч око славне партизанске базе.

— Најприје ћемо збрисати Козару, а онда долази ред на партизанска гнијезда Грмеч и Дрвар — говорили су у штабу генерала Штала.

Готово осамдесет хиљада непријатељских војника концентрисало се на положаје око Козаре и будно чекало знак за општи напад.

Био је почетак лета хиљаду девесто четрдесет друге кад су први фашистички тенкови загрмјели улицама ослобођеног Приједора најављујући почетак непријатељске офанзиве на Козару.

Са свих страна око Козаре је плануо ватрени пакао. Топовска грла, уперена према слободарској планини, стала су да ригају ужарену челичну тучу по зеленим брежуљцима на прилазима Козари. Од зоре до сутона авиони су летјели над партизанском територијом сипајући бомбе и митраљирајући све живо.

Против те и толике непријатељске силе супротстављало се четири хиљаде козарских партизана; један партизан на двадесет непријатељских војника.

Партизани Дрвара, Грмеча и осталих крајева Босанске крајине даноноћно су неуморно нападали непријатеља да бар колико-толико помогну својим друговима, стегнутим у гвоздени обруч офанзиве. Међутим, обруч нигдје није попуштао.

Један једини батаљон Козарчана успио је у току једне ноћи да се пробије кроз неколико линија непријатељских ровова и да тако измакне из челичног загрљаја у правцу Грмеч-планине. Иза њега се гвоздени обруч поново затворио да се више, до краја офанзиве, никако не отвори.

Читава Крајина, са стрепњом и љубављу, пратила је ову неједнаку и циновску битку између слободара и поробљивача.

Није до смијеха, било чак ни нашем пријатељу Лијану ни његовим дјечацима. Послије пропасти Фрањиног партизанског авиона, сви су се они вратили у своју чету, и сад се Омладински ударни батаљон без престанка залијетао на непријатељске положаје испред Козаре. Једне ноћи, код жељезничке станице Ивањске, у току борбе умало и сами не упадоше у обруч.

Те опасне ноћи Лијана је из обруча спасао његов Шушља, који га је извео уским коритом неког потока преко кога су читаво вријеме шибале муње свијетлећих метака. Не сналазећи се на непознатом терену, залутао у мраку, Лијан је хтио да иде низ поток, а Шушља је упорно вукао уз поток и тако су се дуго инатили и натезали у мраку док старац најзад није попустио.

— Хајде да још и овога пута окренем за коњском памећу, то сам и досад често радио.

Заиста, послјије пола сата Шушља га је извео изван посљедњих непријатељских ровова.

Навече, чим се смрачи, непријатељска артиљерија из свих својих топова почела би да бомбардује Козару.

Лијан и његови дјечаци искупили би се у гомилу и, онако забринут и невесели, послушнички би бескрајну и моћну топовску канонаду.

— Ду-ду-ду-ду-! — грувао би топ за топом и њихова грмљавина слијевала се у једну непрекидну силну тутњаву као да се сама брда руше и пропадају некуд у мрачно подземље.

— Осамдесет хиљада жена и дјеце налазе се у опкољеној Козари — истом би прошапутао неко и тада би сваки од наших дјечака с оштрим болом у души осјетио сав ужас непријатељске офанзиве.

— То ноћас десетине и десетине топова шаљу своје тешке гранате у планинске збјегове гдје расањена и уплашена дјеца дрхтуре у таму — говорио је пољар Лијан свечано као да опомиње своје дјечаке да никад не забораве те страшне тренутке.

Од топовске канонаде позвеккивали су прозори сеоских кућа под Грмечом као да их грозница тресе. Ником се није спавало, ни борцима ни народу.

— Седам година смрдиће Козара! — дерао се њемачки командант на групу дјевојака заробљених у Козари.

— Седам стотина година спомињаће се слава Козаре! — поносито му је одвратила омладинка Нена Боканова.

Око мјесец и по дана трајала је неравна битка на живот и на смрт, а онда су топови заћутали. Јуначка одбрана Козаре била је разбијена. Непријатељ је провалио у планину. Три густа њемачка стрељачка строја газила су кроз Козару претресајући сваки грм и убијајући све живо. Из села су кренуле колоне жена и дјеце у концентрационе логоре Јасеновац и Градишку, у смрт.

Али тек што су непријатељски стрељачки стројеви „прочешљали“ Козару, бунтовна планина опет је поново оживјела. Испод оборених стабала и сплетених жила дрвећа извлачили су се преживјели борци, излазили из густе папрати, из шупљих стабала, спуштали се из густих букових крошања. Чинило се као да то сама земља осветница рађа нове јунаке.

Кратко вријеме послјије офанзиве, од преживјелих бораца с Козаре створена је Пета крајишка ударна бригада.

Опет су сложено запуцале пушке осветнице, а наши познаници, борци Омладинског батаљона, чујући паљбу с прегажене Козаре, весело су се згледали међу собом.

— Чуј, шта је ово? Козара је прегажена, али није покорена!

Бранко ЋОПИЋ

ПИСМО ПАРТИЗАНКЕ МИРЕ ЦИКОТЕ ПРЕД ПОГУБЉЕЊЕ

Драга моја мама,

Прошло је много мјесеци како Ти нисам писала... И ево послије више мјесеци ја Ти пишем, на жалост, посљедње писмо. Осуда је изречена. Сједим у ћелији и чекам да дођу по мене. Нисам овдје сама. Разговара се, пјева, замишљени смо додуше, али вјеруј ми, мама, није ни страшно, па зато Ти пишем.

Хтјела бих вам свима рећи да се не жалостите. Док је човјек на слободи, изгледа му овакав положај страшан, али није, уживила сам се у ово стање, а помисао да је завршило овако још хиљаде и хиљаде људи, ублажује моју бол и жалост за животом. Чула сам да је моја дивна Љиљана код Вас. То ми је олакшало ово стање, мирна сам, јер она ми је једина мисао била и страховала сам да ће остати далеко од Вас. Обећала сам јој задњих дана, док смо биле заједно у Приједору, да ће она отићи својој баки, па сам сада задовољна да је тако испало. Сунце моје мало, много је пропатила посљедњих дана лутајући и бјежећи са мном.

Надам се да ће се ускоро опоравити, да ће бити добра дјевојчица и на задовољство баки и дједи. Знам да је волите сви много, али знам, да сам Ти, драга мама, задала и много брига, јер она је још мала, размажена, а Ти не попуштај, јер јој се ваља привикавати на један нови живот, на живот у којем неће имати маму што разумије своје дијете и стоји увијек с њим и уз њега. Учите је на рад и нека Ти већ сада помаже у кућним пословима, а њезине добре тетке знам да ће је вољети и пазити на њу.

Мислим да би било добро да још ове године не пође у школу, јер је физички слаба, али ако буде могуће, нека иде у дјечије забавиште. Купите јој торбицу и какву дјечју књигу, она већ уме помало читати. Пољуби је много пута и реци

јој да је мама поздравља и моли да буде добра и послушна. Једном ће јој доћи тата, јер ја се надам да је још у животу, ја сам јој то говорила, не знам је ли упамтила шта сам јој рекла...

Завршићу ово писмо. Мајко моја драга, не жалости се, морало је ваљда овако бити, ето Вам сада Љиље. Ти се чувај, знам да си слаба и осетљива. Тату ми поздрави и пољуби, захваљујем му се за све, врло Вас обадвоје волим! Љиља, Лала и Нада нека ми испуне жељу и нека буду озбиљне и добре.

*Писмо партизанке Мире Цикоше пред појубљење,
Меморијални музеј на Мраковици, стална поставка*

У КОЗАРСКОЈ ОФАНЗИВИ

Почетак козарске офанзиве затекао ме је у 2. чети 2. батаљона, чији је командир био Васо Томаш. Тренутно сам био на окружној партијској конференцији за Козару у школи у Међувођу. Конференцији поред комуниста из јединица су присуствовали чланови Партије, који су радили у позадини. На конференцији је поред осталих говорио Радован Миљатовић. Били смо изненађени како је добро говорио, иако је био сељак са основном школом. Иначе и он и његов брат Милорад били су слободни у изражавању. Било је говора о нашим успјесима на уништењу непријатеља, а посебно се говорило о учвршћивању организација на селу, организовању народа. Приједор је био ослобођен, а и добар дио козарског подручја. Било је ријечи и о томе да одборнике народ бира на скуповима, а не да се одређују и сл.

Непријатељске снаге су кренуле према Козари, на рављанску и моштаничку општину. Ове непријатељске снаге су разбијене. Услиједио је продор непријатеља из Босанске Костајнице. Наша 2. чета налазила се према Шеварлијама, Јохови, Комленцу и Мразовцима. Како је непријатељ наступао јачим снагама, морали смо се повлачити. Повукли смо се испод Козаре, до села Поглеђева.

На Поглеђеву је успостављен положај ради одбране Козаре. Чета је имала три вода. Водници су били: Илија Балабан Илиш, Перо Катић и Алија Пашалић. Учествовали смо и у акцији на бјелајачку школу, у којој се непријатељ био добро утврдио. Било је то крајем јуна 1942. То је била посљедња акција на пробој из обруча, почетком јула.

Наша чета ишла је прије тога на пробој и избила је на цесту Босанска Дубица — Кнежица, у Међувођу. Влашковаца и Међувођа. Међутим, морали смо се повући. Када сам о томе разговарао са командиром чете Васом Томашом, он ми је рекао да је овај пробој изведен да би се омогућило разбијање обруча на Патрији и Јеловцу. Док смо ми вршили пробој и прешли преко цесте у правцу Челебинаца, наше снаге су се пробијале из обруча према јеловачкој цести.

У току друге ноћи из обруча нисмо успјели да прођемо. Пробили су се дијелови наше 1. чете, док су остале чете нашег и 3. батаљона остале у Козари.

Вратили смо се са неуспјелог пробоја и кренули према Витловској. Било је бораца из више јединица и батаљона. Услиједило је регруписавање чета. Више се није знало шта је са борцима који нису дошли на Витловску. Било је прича о томе да су се пробили, да су изгинули и сл. Ја се сјећам да сам дошао до Мацура, повише Бокана, у Горњем Јеловцу. Услиједило је наређење за повлачење. Били смо се измијешали са непријатељским војницима. И њих је обузео страх када су нас примијетили. Вратили смо се у Козару. Можда смо чак могли и проћи, али је наређење било да се повучемо, и то у часу када смо већ били близу јеловачке цесте. По изласку на Витловску створене су чете од прикупљених бораца. Причало се да су погинули комесар нашег 2. батаљона Никола Лукетић и Душан Кос, комесар чете.

Из наше 2. чете вратило се са пробоја више од половине бораца. Толико исто из чете Томице Шпановића, и већина бораца 3. батаљона. Било је доста бораца из чете Пере Миланковића. Највише бораца се пробило из 1. чете. Са њом су прошли командир Срето Ђенадија и замјеник команданта нашег батаљона Драгутин Ђургуз.

Када су обновљене чете на Витловској, било је говора да ћемо се пробијати негдје преко Саве. Стигли смо изнад села Војскове. Овдје је командант 2. батаљона Станко Милић одржао говор и рекао да се борци разиђу по групама. Били смо изненађени оваквим ставом. Неки су почели да одлажу оружје, други то нису учинили. Тако је настала веома тешка ситуација.

И најпослије смо се почели раздвајати по групама. Пошли смо у групи: Васо Томаш, командир 2. чете, Томица Шпановић, командир 3. чете, Јово Бијелић, мислим да је био замјеник командира 4. чете, Благоја Вучићевић, Симо Миљатовић ја и још извјестан број другова. Када смо стигли у село Пуцаре, видјели смо да је скоро сав народ изишао из Козаре. Прије тота састали смо се у селу Војскови са Радам Међедом и са њим разговарали. Ту смо нашли нешто хране. Још нисмо носили оружје. Било је колебљиваца у народу који су нам говорили: „Куда ћете са оружјем, зашто га носите?“ и слично.

У селу Пуцарима смо се договорили да се подијелимо у мање групе. Ја сам се нашао у групи са стрицем Милошем Јајчанином, Срето Грујичићем и Драгојом Ђапом. Пронашли смо мјесто у Пачњаку и ту уз поток ископали склониште. Улаз је из потока. На улаз смо навукли врбу. Ријешили смо да ту останемо. Међутим, наша нас је Мика Кос, жена Милоша Јајчанина. Она је хтјела да остане са мужем. Са њом је била и њена мајка. Милош је говорио да она иде са мајком, али она није хтјела, тако да нас је и он напустио и кренуо са женом. Пошли су и Срето Грујичић и Драгоја Ђапа. Ја сам остао сам.

Када сам дошао у Пуцаре, нашао сам Ратка Буразора, његовог брата Перицу и Владу Грујичића и прикључио се њима. Пронашли смо Перу Коса, Мирка Јаругу и Станка Ђурића. Дошли смо до живице на сред њиве, у Пуцарима. У тој живици био је ископан дубок шанац. Завукао се један у шанац. Питамо га да ли нас види, он одговара потврдно, али ми њега не видимо. Мјесто је подесно, јер нас заштићује и од метака. Примијетили смо да непријатељ у наступању пуца и претреса земљиште испред себе. Ми смо се завукли у овај шанац у живици. Од нас се одвојише Перо Кос, Мирко Јаруга и Станко Ђурић. Рекоше да иду да се пресвуку. Али се нису вратили. Како смо били уморни, поспали смо. Пробудили смо се тек када је у нас кроз живицу упекло сунце. Могуће се ни тада не бисмо пробудили да нисмо чули галаму. Подигли смо главе и погледали испред нас. Видјели смо густе строј непријатељских војника. Није било излаза, него се смирити и чекати. Одврнули смо ручне бомбе. ту смо нас четири: Ратко и Перица Буразор, Владо Грујичић и ја. Били смо се договорили да не дозволимо непријатељу да нас похвата. У случају да нас открије, одлучили смо да се побијемо бомбама.

Када су пришли близу, усташа је у нашој близини примијетио ципелу. Виче: „Ево ципеле“. Ова несмотреност нас је могла коштати живота. Када сам ушао у шанац, скинуо сам ципеле пошто су ми биле тијесне. Тако је једна ципела остала поред живице. Други усташа је упитао гдје је друга ципела, а овај му одговара да је нема. На томе се завршио њихов разговор. Владо Грујичић шапуће ми да је то моја ципела. Био сам се толико узбудио да нисам знао да је моја. Видио сам је тек када је усташа бацио у живицу у којој смо се налазили.

Усташе су застале и почеле да копају ровове. Ми се ипак сигурније осјећамо, јер су прошли поред нас. Они се раскомише и одоше у

рјечицу Раковицу да се купају. Оставили су оружје сложено у купе. Могли смо дотрчати до оружја и покупити га, али нисмо смјели да се откривамо.

Љетњи дан је веома дуг. А нама, на домаку непријатеља, још дужи. Постаје вјечност. Усташе се враћају са купања и настављају да копају ровове. Имали смо нешто хране, али не осјећамо глад. Само смо жедни и просто изнемогли. Остајемо на овоме мјесту до навече. Примјећујемо усташког стражара на десетак метара од нас. Стално пуца. Остале усташе одоше на вечеру. Припремамо се да се извучемо и да идемо, јер је неиздржљиво у непосредној близини усташа. Обукли смо се, узели пушке и бомбе и полазимо. Ноћ је. Пузимо по земљи. Видимо усташког стражара. Чини нам се да и он нас види. Када смо се удаљили педесетак метара, дигли смо се и пошли. Идемо, али не знамо шта се испред нас налази. Журимо да дођемо до воде. Пошто смо се напили воде, постали смо снажнији. Чинило нам се да бисмо могли да се боримо.

Крећемо се према Војскови. Уз пут смо наишли на телефонску жицу и пресјекли је. Код једне куће видјели смо стражара. Викао је: „Ко је тамо?“ Побјегли смо. Касније смо установили да је ту био Шоша са неким друговима. И они су нас уплашили и отишли даље. Кренули смо према Козари. Сутрадан смо примијетили једну жену. Била је обучена у сељачку ношњу, са бошчом. Одлучимо да одемо код ње и да потражимо хљеба. Кућа је била усамљена, на крају Војскове, уза шуму са два улаза. Ушли смо у кућу и обратили се жени: „Мајко, имаш ли мало хљеба?“ Она је била досјетљива па нам је добацила: „Имала сам мало, али дадох војсци“. „Каквој војсци?“ — „Ето их у авлији“. Примјећујемо групу усташа у дворишту. Набрзину смо изашли на врата на која смо и ушли и побјегли према рјечици Моштаници. Срећом смо дошли на споредан улаз, иначе смо могли наићи на усташе.

Из Војскове смо пошли према манастиру Моштаници. Жељели смо да дођемо ближе наших села, јер смо сматрали да ћемо се тамо лакше сналазити. Помишљали смо и на наше породице, претпостављајући да ће непријатељ пустити жене и дјецу кућама. Када смо дошли код манастира Моштанице и хтјели да се одморимо, угледали смо много непријатељске војске. Ми смо носили домобранска одијела. Непријатељ нас је примијетио, али није претпостављао да смо партизани. Сматрали су да смо домобрани који су били у шуми. Успјели смо да се извучемо

и вратимо назад. Дошли смо на Палеж, у Козари. Нашли смо и заклали прасе и почели да га печемо. У томе је наишла група другова. Били су то: Ђуран Арсенић, Маринко Крњајић и још неки. Изљубили смо се. Тек тада смо осјетили колико смо једни другима драги и потребни.

Тусмо ручали. Арсенић и Крњајић намјеравају да иду према својим селима, Јохови и Шеварлијама. Кренули су преко цесте Босанска Дубица—Приједор. Ми смо отишли на Поглеђево. Тамо смо нашли Раду Коса, Благоја и Душана Тркуљу и извјестан број другова који су преживјели офанзиву. Касније нам је дошао Стојан Грујичић Јаруга. Он је успио да у току пробоја прође из обруча. Вратио се у Козару и испричао нам да је жив Бошко Шиљековић, да је био са Драгутином Ђургузом, Јовицом Косом, Сретом Ђенадијем и другима.

Ускоро су се овамо вратили и окупили преживјели борци, па је почело обнављање чета и батаљона. Сада је за команданта 2. батаљона дошао Мирко Пекић, за комесара Перо Ђургуз; замјеник команданта је Драгутин Ђургуз, а замјеник комесара Душан Утјешиновић.

Прва чета, са командиром Сретом Ђенадијем и комесаром Миланом Будимиром, била је ближе Поглеђеву, на мјесту званом Љескаре. Друга чета је у Развалама (командир је једно вријеме био Васо Тркуља, затим је дошао Мирко Шиљар; комесар је Јовица Кос, а његов замјеник Душан Ђулум. Трећа чета је у Брљугу, командир Ђурђе Вучен и комесар Васо Петровић. У Брљугу је био и штаб Козарског одреда.

Милинко Јајчанин

Милинко Јајчанин, „У козарској офанзиви“,
Козара у Народноослободилачком рату. Зайиси и сјећања, књига III,
Војноиздавачки завод, Београд 1971, 309 – 313.

ОД БАЉА ДО КОЗАРЕ

Када је започела офанзива на Козару, налазио сам се на партијском курсу на Карану. Саопштено нам је да се одмах јавимо у своје чете. Чим сам дошао у Баљску чету, командир Стеван Јањетовић ме је распоредио у вод који се налазио у Бачванима.

Нијемци, усташе и домобрани надиру од Босанске Костајнице и Босанске Дубице. На другој обали Уне непријатељ се утврдио у рововима.

Убрзо је стигло наређење да се повучемо, јер је непријатељ изашао на Баљ и утврдио се у Тавији и Палежу. Кад сам дошао у састав чете, прикључио ми се Јовица Драговић из Словинаца (из Хрватске).

Кренули смо према Баљу и тукли се са непријатељем два дана. Пушкомитраљезац је био Николица Будимир. Јуришали смо код куће Тривуна Боројевића и протјерали непријатеља. Од куће Тривуна Палије непријатељ пали зграде и имања. Прихватили смо борбу с цесте према Палијама. Овдје сам сусрео и Мићу Зеца, комесара чете. Водили смо борбу све до ноћи.

Сутрадан је стигло наређење за повлачење. Кренули смо према Штековићима, од Палија преко Чајне. Ту смо у Солдатовом јарку водили борбу више часова. Нисмо се повлачили све док се непријатељ није провукао кроз јарак и дошао до гробља у Подошкој. Одступили смо преко Чајне. Када смо ишли према Читлуку, тешко је рањен Стојан Јелисавец Ђолага. Чуо сам да неко јауче у живици. Послао сам борце Николицу Будимира и Гојка Кушића, да виде ко је. Пронашли су Јелисавца, па смо га носили до Сердара. Ту смо га оставили.

Када смо доведе почели одступати, ишли смо све до Дворишта, гдје смо преноћили. Стижемо до Јеловца и до Чупића брда. Овдје се сакупљају наше снаге. Сада смо у саставу батаљона. Ту сам видео комавданта Жарка Згоњанина.

Борбе се воде и дању и ноћу. Ми смо се помјерили до Бокана. Једне вечери смо водили борбу у Цвијића гају и ту смо дочекали дан. Успјели смо да прођемо десно од непријатељске артиљерије. Прешли смо преко цесте и крећемо даље, да бисмо се попели на косу. Борба се смирила. Борци са којима је био Тривун Каран упали су међу групу непријатељских војника који су били одложили оружје и одмарали се. Ми смо пошли тамо, али је командир Стеван Јањетовић одредио вод Драгана Кљајића да остане овдје. Био сам са Кљајићем, па смо кренули напријед. Са мном су и Пера Слијепац, Гојко Кушић и још неколико бораца. Осјетим да неко пуца на нас: диже се блато са пута. Видим изваљену букву. Примјећујем човјека. Истина, тамо су отишли наши. Нанишанио сам и испалио два метка. Престао је да пуца. Иза мене иде командант батаљона Жарко Згоњанин са пиштољем у руци. Виче на мене. Упозорио ме је да су тамо наши. Зашто пуцам. Објаснио сам му да је отуда пуцало на нас, али ми је Жарко рекао да су пуцали да бих ја узео заклон и легао. За обореним стаблом нашли смо убијеног Нијемца. Био је погођен у главу, имао је аутомат и двоглед. У овој акцији заробљено је доста непријатељских војника. Наређено је да их пустимо.

Ускоро је уследио пробој на Равном гају. Ја сам у воду Драгутина Кљајића. На правцу нашега пробоја је био непријатељски пушкомитраљез, који нам је онемогућавао кретање. Одлучили смо да сакупимо бомбе и ликвидирамо ово непријатељско гнијездо. Пошао сам напријед и знам да сам бацио двије бомбе. Не знам шта је затим било, јер сам рањен. Пошто сам дошао свијести, примијетио сам да ме носи Божо Штековић. Рањен је и Милан Плавшић, у руку. Одавде сам отишао на Медњак у болницу.

Извјесно вријеме остао сам у болници. Борба се и даље води, а понекад и гранате падају ту око нас. Пристижу други рањеници. Нама је речено да треба да идемо у Војскову, а да ће овдје бити смјештени други рањеници. Болница на Медњаку је мала и могла је да прими 30-40 рањеника. Смјештени смо у оплетене бараке. Када су дошли нови рањеници, питали смо одакле су, из које јединице, па су рекли да су из батаљона Петра Мећаве, из састава Прве крајишке бригаде, која нам је пошла у помоћ. Дошло је до борбе између Мећавине и наше војске,

док нису препознали Мећавино: „Роди годино, ја ћу проћи у Козару“ и сл. Тек тада је обустављена ватра. По изласку из болнице успио сам да нађем своју чету, која се спремала за пробој из обруча.

Изашли смо на Равни гај под борбом. Налазимо се на уском простору којим треба да прођемо. Са нама је Мићо Зец. Даље испод нас, пао је коњ који је вукао мали топ. Ту сам нашао Драгутина Бајалицу, Гутана. Договорили смо се да одвоји коња а да топ рукама извуку. Тада су жене, са Драгутином Бајалицом, извукле топ на брдо. Тако смо наставили да чистимо подручје од Равног гаја према Јутрогушти. Туда је прошло доста народа (са Првим батаљоном).

Пошто ми се рана упалила, одлучено је да одмах кренем у болницу у Подгрмеч. Када сам се опоравио у болници, послје 15 дана, штаб Прве крајишке бригаде распоредио ме је за комесара болнице у Грмечу. Ја сам молио Ратка Марушића да идем у своју јединицу. Тада ми је он рекао да Први батаљон није на Козари, него се налази преко Сане, у Радимировцу. У том је дошао курир из Првог батаљона Перица Вукеља. Са њим сам кренуо из Јоховице и стигао изнад Љубије, гдје сам нашао батаљон. Већ сам се добро осјећао. Рана је скоро била зарасла.

У то вријеме батаљон је водио борбу са непријатељем око Љубије и Миске Главе. Док је овдје трајала борба, непријатељ је састављао обруч око Сводне. Стигло је наређење да водимо борбу само то вече, а да се у току ноћи пребацимо назад, на Козару. Исте ноћи у Петковцу прешли смо преко Сане, а затим кренули према Думбрави. Са Крижа смо посматрали непријатељски стрељачки строј који се кретао из Кнежице. Тада је одлучено да наша чета крене ка Баљу и да пронађе мјесто куда ће се пробити. Михајло Гачић је командир једне чете, а командир наше чете је Остоја Миљаковић. Тако су ове двије чете кренуле заједно. Растали смо се са батаљоном, дошли на Јошине, сишли у Стригову, а затим у Читлук, одакле смо отишли у Рељића гај. Одатле смо слали извиднице. Остоја Миљаковић је мени и Васи Јованковићу дао задатак да пронађемо пут којим можемо да се извучемо. Требало је да идемо низ Читлук према Рибића мосту. Ми смо отишли према Радошкој, а непријатељ је у Ђенадијама и код Сердара. Могли смо проћи да смо ишли између Сердара и Слијепаца, на Дрљиће. Изгубили

смо везу са четом и склонили се у бункеру, док непријатељ није прошао. Одавде смо отишли у Бачване, а одатле у Козару. Било нас је петнаест.

Када смо стигли на Медњак, пронашао сам Остоју Миљаковића и Остоју Рисојевића и многе познате из Баљске чете. Ту су били Први батаљон и чета Ударног батаљона. Неке наше чете отишле су према Маслин-бајиру. Одлазили смо патролама у Козару, сакупљали храну, догонили свиње и сређивали се. Разговарао сам са Остојом Миљаковићем. Он је раније са Рељића гаја отишао са четом за Хум и Бабинац. Тврдио је да је био заробљен, али је успио да побегне.

Ускоро је одржано партијско савјетовање у Козари, коме сам и ја присуствовао. Било је оштре критике наших поступака у току офанзиве. Послије овог савјетовања одржани су састанци са комунистима по батаљонима. Тада сам први пут дознао да је за вријеме офанзиве било неслагања у штабу одреда.

Марко Гачић

Марко Гачић, „Од Баља до Козаре“, Козара III, 319 – 322.

КОЗАРСКИ ЗБЈЕГ

Када су непријатељски тенкови од Бањалуке продрли у Приједор, затекао сам се у граду. Били смо изненађени. Почело је напуштање града. Тако сам и ја побјегао у Паланчиште. Општина је тада била код Башинца у тзв. далматинској кући. Овдје смо се премјестили после ослобођења Приједора. Док сам ишао до општине, непријатељски авиони су слетали на Уријама. Надлијетали су околину Приједора и пратили кретање народа који је бјежао из града. Тукли су митраљезима и бацали бомбе. Како се у општини налазило много ствари, материјала, наредио сам да се то набрзину покупи и изнесе према Козари. Настало је непланско повлачење и бјежање. Након заузимања Приједора непријатељ је наступао према Козари. Народ је бјежао према Козари, као и раније, приликом непријатељских испада. Међутим, нико није знао да је ријеч о већој непријатељској офанзиви и да ће она дуго трајати.

Народ из поткозарских села повукао се у Козару. Размјестио се по шуми од Маслин баира до Мљечанице. Ту се углавном налазио народ са приједорског среза. Неки су отишли и даље, до дубичкога среза, чак до села Војскове. Али народ са приједорског среза углавном се налазио на Маслин баиру, на Градини, на Команди и око Мљечанице. Риједак је случај да је нека породица остала у селу, осим села испод цесте Приједор – Козарац. Она нису бјежала у Козару.

Јединице су на положају и бране продор непријатеља у Козару. Наша главна брига је смјештај народа, организација исхране и исхрана јединица на положајима. Одлазили смо у народ и разговарали о насталој ситуацији. Био сам у сталној вези са штабом Ударног батаљона, његовим командантом Ранком Шипком и комесаром Ником Јуринчићем.

Имали смо око педесет крава. Организовали смо мужу ових крава и снабдијевали млијеком рањенике и дјецу у збјегу. Брали смо трешње и упућивали их рањеницима. Стоке је било доста, па смо имали меса.

Народ је вјеровао да ћемо одбранили Козару и да ћемо га спасити. Али ситуација је била веома тешка. Када је одлучено да идемо на

пробој из обруча, људи су питали шта ће бити са народом. Тражили су објашњења.

Пред полазак наших јединица на пробој били смо о томе обавијештени. То нам је саопштио штаб Ударног батаљона. Припремили смо рањенике и народ за извлачење из обруча. Упоредо са тим, речено нам је да кажемо људима да се скривају. Позадинским руководиоцима саопштено је у штабу Ударног батаљона да се повлачимо са њима. Тако је и било. Неки су пошли и нису успјели да се пробију. Ја сам са Ударним батаљоном прошао из обруча.

Изишао сам прве ноћи и дошао на Каран. Овдје сам нашао дијелове Прве крајишке бригаде који су учествовали у акцији на Добрљин. Тек што су се били вратили. Ту је био и Бошко Шиљековић. Он ми је рекао да кренем у Подгрмеч, у Оперативни штаб, одакле сам имао да допремим неке коње. Отишао сам и однио писмо у Оперативни штаб. По повратку из Подгрмеча дошао сам Бошку Шиљековићу, који ме је упутио у Козару. Он је са нашим снагама кренуо према Босанској Дубици, а ја сам се са четом партизана вратио у Козару. Знам да је са том четом ишао Бране Ковачевић, као комесар. Доласком у Козару, смјестили смо се на коси изнад Зиданог млина. Овдје смо остали неко вријеме. Чета је отишла даље у Козару, а ја сам се вратио у село, да установим шта је са народом и да ли је ко остао од одборника.

У селу Паланчишту видео сам пустош. Врло мало људи је преживјело офанзиву. Све је отјерано у логоре. Нешто људи је успјело да се сакрије и са њима смо почели да радимо, да се окупљамо. Још увијек смо сами и радимо како сматрамо да би требало. Било је рањеника које смо смјестили у Паветњаку. Овдје је остала барака, која је раније направљена, па смо у њу сакупљали преживјеле рањенике. Било их је око двадесетак. Дошао је и рањени Раде Кондић, који је остао негдје у Козари. Рањеницима смо носили млијеко и другу храну. Непријатељ је крстарио селима, сакупљао љетину и одвозио у Приједор. Опет је усљедила офанзива на Козару.

Бошко Симатовић

Бошко Симатовић, Козарски збјеј, Козара III, 485 – 487.

САНСКА ОПШТИНА У КОЗАРСКОМ ЗБЈЕГУ

Иако сам био командант санске општине, нисам знао за непријатељску офанзиву на Козару све до њеног почетка, тј. до покрета непријатељских трупа из Босанске Костајнице и Босанског Новог према Козари. Иначе, прије тога непријатељ је заузео Приједор, али смо то сматрали нормалним, јер нисмо ни рачунали да ће се Приједор дуго одржати у нашим рукама. Међутим, нисмо очекивали да ће непријатељ навалити и на нашу слободну територију. Но, почео је покрет непријатеља према Козари. Народ се повлачио спонтано пред надирањем непријатеља. Како је непријатељ надирао, тако се и народ повлачио. Непријатељ је кренуо према Козари и из Приједора, од Бање Луке, Босанског Новог и Босанске Дубице.

Претежан број породица са санске општине нашао се у Козари. Истина, било је појединаца, па и домаћинстава, који су остали код својих кућа (неки су ухваћени и побијени). Неки су пошли од кућа па у путу остали у шуми, али су касније откривени и поубијани. Тако је Васо Драгић пошао са породицом и остао на Равном гају, гдје их је непријатељ пронашао и побио. Једино су преживјели појединци који су знали избјегавати сусрете са непријатељем.

Партизанске чете су задржавале непријатеља и омогућавале повлачење народа према Козари. Села и засеоци су се удруживали у колону. По доласку у Козару, села су се слила у огромну колону у долини Мљечанице. Тако су се породице са санске општине нашле у долини Мљечанице (од Бокана, према Витловској, и уз рјечицу Грачаницу). Десно и лијево уз ријеку Мљечаницу доспио је народ са добрљинске и свођанске општине. Породице су се смјестиле под дрвеће, уз сточну запрегу. Понијеле су нешто хране, потјерале краве, овце и другу стоку.

У тим данима повлачења сваки крај се држао своје партизанске јединице. Тако се народ са нашега краја држао 1. батаљона. Одржавали смо везу са штабом батаљона.

Непријатељ је задржан изнад цесте Приједор — Кнежица — Босанска Дубица. Организован је фронт и одбрана Козаре. Другог дана по доласку у Козару створен је одбор за одбрану Козаре. То је било тијело за читаву Козару. Упоредо са тим, формирани су одбори за одређена подручја. Није више било општинских одбора, јер се народ измијешао па су створени одбори појединих дијелова збјега. То су ужа тијела, која су се старала о смјештају и исхрани народа, ложењу ватри, сакупљању омладине за помоћ јединицама на положајима, за попуњавање чета, извлачење рањеника и др. У ношењу рањеника и хране нарочито се истицала женска омладина.

Одбори су обавјештавали народ о стању на положајима. Штампане су и новине, у којима је писало о борбама, успјесима партизана и другом. То је у извјесној мјери повратило повјерење и створило утисак о снажном отпору непријатељу на обронцима Козаре. Одржавани су и зборови. Говорили су: Васо Бутозан, Скендер Куленовић и још неки: да се треба држати храбро и издржати потешкоће, да ћемо одбити и сломити непријатеља.

Ипак се мора рећи да је ситуација била тешка и тужна. Народ се нашао у шумском простору са дијелом покретне имовине. Вријеме се измијенило, почеле су обилне кише. На брзину прављене бараке почеле су да прокишњавају. Непријатељ је даноноћно надирао. Свакодневно су падале жртве, гинули су и рањавани борци — синови, родитељи и рођаци породица у Козари. И ја сам се нашао у недоумици. Када смо стигли у Козару и народ се размјестио, стекао сам утисак да се овако може живјети и пружати отпор. Све је било на свој начин укључено у заједничку борбу, иако је био у питању велики збијег народа. Отпочело је организовање народа. Старији омладинци одлазили су према јединицама на положају и укључивали се у редове бораца. Они су чекали да добију оружје или су се без оружја укључивали у акције и помагали у изношењу рањеника, дотурању муниције, узимали оружје од рањених и погинулих, па чак и јуришали са борцима. Отуда ми се

чини да је на положајима било и много голоруких сељака, који су чекали оружје да наставе да се боре. Рекло би се да су по два човјека и два борца долазила на једну пушку.

Народ је свакодневно обавјештаван о стању на положајима. Створено је увјерење да ће се Козара одбранити од непријатеља. Посебно је такво увјерење завладало пошто су на обронцима Козаре (на Патрији и Поглећеву) разбијени непријатељски пукови. Знали смо да је командант 1. батаљона Жарко Згоњанин отишао непријатељу иза леђа, да га нападне и разбије. Уништењем непријатељских снага на овоме дијелу, извучен је велики број домаћинстава из обруча. Народ је пролазио читав дан, а непријатеља није било. За то вријеме уз прећутну сагласност штаба 1. батаљона изишао је и велики број становника санске општине, као и свођанске и костајничке, можда неколико хиљада. Сутрадан је непријатељ опет успоставио фронт према Козари и пресјекао даље извлачење народа из обруча. Било је то 18. или 19. јуна 1942.

Након поновног успостављања непријатељског обруча око Козаре настало је ново ишчекивање. И даље су вођене жестоке борбе. Мислим да је ускоро опет разбијен непријатељ на фронту. Отишао сам команданту 1. батаљона и предложио да у току ноћи изведемо народ из обруча. Он ми је рекао да постоје извјесни услови, иако нема наређења да народ излази, да треба покренути све који могу да иду, а да ће он дати војничко обезбјеђење. Вратио сам се у збјег. Са мном је и Лазо Крнета. Обавијестили смо становништво Санске, равничке и добрљинске општине да се спрема за покрет. За кратко вријеме све је било спремно. Колона је кренула. Два брата Јањоша из Криве Ријеке били су нам водичи. Упутили смо се поред јеловачке цркве (у Доњем Јеловцу). Непријатељ је код цркве, неколико стотина метара од пута којим пролазимо. Можда је краћи пут преко Патрије на Равни гај и даље, на Планиницу. Ми смо ишли испред Планинице. Избили смо у село Градину. Успјели смо да сретно прођемо и да проведемо читаву колону, која је ишла од навече до ујутро. Било је тешкоћа, јер се у путу заглаве кола па зауставе колону. Морали смо уклањати ова кола да колона продужи покрет. Да није било оваквих препрека, више би људи изишло

из обруча. Ујутро је непријатељ пресјекао пролаз. Послије нико више није изашао. Ово је могло бити око 25. јуна. Касније, приликом пробоја наших снага из обруча, појединци су се извукли, али организованог изласка није било. Мислим да је Жарко Згоњанин, као командант батаљона, добро оцијенио ситуацију и омогућио извлачење доста народа из обруча. Чак ми се чини да је он то учинио самоиницијативно, без наређења Одбора за одбрану Козаре.

По повратку из Козаре народ се враћао кућама. Непријатељ је главнину снага држао према Козари, иако је понеку јединицу остављао и по селима; народ се склањао. Док се нису пробиле снаге из Козаре, овдје су биле јединице 1. крајишке бригаде, које су допринијеле самопоуздању народа, а непријатељ није могао слободно да се креће него се морао приклонити фронту и груписати се уз јаче снаге. Тако је овај народ очекивао расплет у Козари. Још увијек је гајио наду у нашу побједу. Није се мислило на овако трагичан завршетак — изгубили смо рањенике и народ у збијеу.

Кад се пробио 1. батаљон, схватили смо да Козара није тако велика и непроходна како су је људи замишљали. Завладало је мучно расположење. Усташка власт је почела обнављање жељезничке пруге Приједор — Босански Нови. Непријатељске патроле су залазиле у села, да претресају домаћинства која су дошла кућама, траже скривене прагове жељезничке пруге и радну снагу за поправку пруге. Непријатељ успоставља жандармеријске станице у неким селима. Створена су упоришта у Јеловцу и на Мартину. Позвани су сви мушкарци на изградњу жељезничке пруге, уз пропаганду да им се неће ништа десити. Обећане су им легитимације, да ће моћи мирно живјети код својих кућа итд. Захваљујући овој пропаганди, већи број мушкараца из доњих села отишао је на пругу, иако смо ми говорили да то не треба чинити. Ипак су неки људи отишли, јер су рачунали да ће тако ублажити несрећу и патње.

Првог дана људи су отишли на прагу и вратили се својим кућама. Другог дана отишло их је још више, вјерујући да се ни њима неће ништа десити. Међутим, војници су их покупили и отјерали. Војска их је упућивала да раде, а затим их је опколила и одвела. Одведени су

сви у Приједор у логор. Пустили су неке старије, док су млађе одвели у Јасеновац и друге логоре, одакле се нису вратили. Међу овим људима било је и одборника.

Ми смо остали у селима. Повезали смо се са 1. батаљоном. Иначе, рад је отежан. Нема људи. Непријатељске јединице све слободније крстаре кроз села. И жандармеријске патроле траже преживјеле, питају ко је комуниста, ко су жене и мајке бораца. Тако су моју мајку водили на Лупљу и питали је гдје јој се налази син, пријетили јој итд. Она им је говорила да не зна, па су је пустили. Међутим, појединци су обавјештавали жандарме ко је шта био. Они су истовремено наговарали људе да иду на пругу. Говорили су да се не можемо борити са силом, да треба слушати власти. То је допринијело да су људи прилично масовно отишли на пругу. Ови издајници су касније откривени и стријељани. Када су партизани упали у општину у Брезичанима, пронашли су непријатељску архиву, у којој су нашли и извјештаје двојице из нашега краја: обавјештавали су о партизанима и говорили да су се вратили из Грмеча промрзли и боси итд.

Непријатељски стрељачки строј („грабље“) кренуо је из Козаре у села. Било је заиста тешко. Биле су то праве грабље. Кретала су се три стрељачка строја један иза другог, војник до војника. Војници су ишли куда им је наређено, без обзира да ли је земљиште проходно или није. Морали су да се држе одређенога правца и да све претресу. Посматрао сам са брда како војници силазе у поток и претражују шипражје и шуму. У току дана су прелазили свега 3—4 километра. Онда су се заустављали, копали ровове и чекали други дан, да крену даље. Тешко је било проћи непријатељу за леђа.

Како се склонити? Једни су одлучили да се повлаче испред непријатеља, па су отишли далеко и били откривени. Лазо Крнета и ја смо ријешили да се сакријемо у земуници, у подруму моје куће. Ушли смо у склониште из подрума, а за нама је ставила камен моја мајка. Када су Нијемци ушли, видјели су стоку и нису завиривали унутра. Међутим, постојала је могућност да непријатељ запали кућу, што би било катастрофално, јер би нас дим угушио. Али другог излаза нисмо имали. Морали смо се склонити. Неки другови су остајали по шумама.

Ђуро Кантар се склонио у грм, у шумици. Иначе, људи су се склањали на разне начине и добро се маскирали, па су могли бити откривени једино ако непријатељ нагази на њих. Нисмо знали како ће проћи 1. батаљон и друге наше снаге. Међутим, 1. батаљон се извукао и сачувао. Прешао је преко Сане и опет се вратио у Козару. Када су „грабље“ отишле ка Уни, батаљон је био у Козари. По неким селима су остајале жандармеријске станице и непријатељска упоришта.

Послије проласка непријатељског стрељачког строја и прикупљања наших снага у Козари, у августу 1942. био сам на партијском савјетовању преживјелих комуниста из јединица и позадине на Палежу. Секретар Окружног комитета КПЈ Бранко Бабич Словенац дао је приказ офанзиве и наших пропуста, можда не са правом сликом у штабу одреда, али то није сметало да се развије дискусија и да се критички осврнемо на догађаје. Истина, тешко се могао неко оптужити или оправдати. Највише је критике било због остављених рањеника и извјесног броја бораца који су изгубили животе, као и неуспјелог пробоја, који није изведен како је замишљено. Било је ријечи и о слабом раду наше обавјештајне службе, као и о томе да није придавана потребна пажња обавјештењима до којих је та служба долазила.

Раде Кантар

Раде Кантар, „Санска општина у козарском збјеџу“,
Козара III, 491 – 495.

ЗБЈЕГ У КОЗАРСКОЈ ОФАНЗИВИ

Када је почела офанзива, дознао сам да се непријатељ, јаким снагама креће преко Пастирева, из Босанске Костајнице. Пошао сам тамо, али сам видио да је непријатељ већ стигао на Криж, што значи да је прошао кроз Пастирево. Тада сам нашао Жарка Згоњанина и још некога из штаба. Речено ми је да је погинуо брат Жарков, Бранко Згоњанин, замјеник комесара у чети Лазе Бањца. Требало га је сахранити. Непријатељ је стизао и у село Драготињу, а народ се повлачио.

Непријатељ се брзо кретао. Већ је био код маринске цркве. Успио сам да се извучем поред Крнета и да прођем кроз Копривњак, до Лајића. Прикључио сам се народу у Јутрогушти код Бојанића и тако стигао у Мљечаницу. Укључио сам се у колону за Козару.

Народ се распоредио долином Мљечанице. Са собом је потјерао стоку и понио све што је набрзину успио да покупи. Породице су ложиле ватру и припремале храну. У очима им се видјела забринутост и туга. Сакупили су се политички радници и одборници, па смо почели да разговарамо о томе шта треба да се ради. Повезали смо се са друговима на положају и тако смо успоставили чврсту везу између фронта и народа у Козари. Међу нас су долазили и чланови Среског комитета КПЈ, Милош Стојаковић и други, и одржавали скупове, говорили о насталој ситуацији, и о томе да ћемо разбити непријатеља и народ вратити својим кућама и сл.

Свакодневно се воде борбе на Поглеђеву и на Патрији. Има доста погинулих и рањених, које носе у болнице у Козари. Знали смо да се наши борци огорчено боре и одбијају налете непријатеља.

Провели смо овдје десетак дана. Ситуација је заиста тешка. Понестајало је и хране. Поред тога, почеле су да падају обилне кише, а народ се налазио под дрвећем или у бајтама од грања, кроз које је прокишњавало.

Авиони су често надлијетали и бацали бомбе, које су падале међу масу у збјегу па су дијелови људског тијела летјели на све стране. Људи су бјежали не знајући како да спасе живот.

Трајало је то све док 1. батаљон под командом Жарка Згоњанина није извршио пробој обруча, уништавајући непријатељску бојну. Заробљено је неколико стотина непријатељских војника, који су гоњени кроз Козару. Народ је био озлијеђен па је почео да их напада и туче.

Приликом разбијања ове непријатељске јединице очишћен је и шири простор, кроз који се могло проћи из обруча. Дознали смо да на нашем крају нема непријатеља и да би се народ могао вратити у села. Предлагали смо то Милошу Стојаковићу и још неким руководиоцима, али нам је речено да је то немогуће и да Бранко Бабич Словенац, секретар Окружног комитета КПЈ за Козару, сматра да треба још остати у Козари. Ми смо негодовали, јер смо сматрали да треба извући народ у села. Пронашао сам Жарка и Шошу (у Мљечаници код Бокана) и договорили смо се да извлачимо народ са нашега краја. Напоменуо сам им да се неки не саглашавају и да би требало да Шоша и Жарко напишу да можемо повести народ из обруча. Тада је Шоша рекао Жарку да то напише. Овај је на цедуљици написао да сви одборници, стражари уз општину и други политички радници настоје да поведу што више народа из обруча.

Кренуо сам уз Мљечаницу и људима саопштавао да одмах крећу из Козаре. Када је то народ сазнао, трпао је у кола оно што је имао и колона је кренула низ Мљечаницу. Поред Бокана и преко Јеловца силазили смо на цесту Приједор — Кнежица. Хватали смо се Планинице и кретали даље. Био је дан. Ишао сам уз колону и повремено се враћао да пожурujem прелазак преко цесте. У једном часу колона је застала (када смо прешли преко јеловачке цесте). Установили смо да су се кола неке породице из Жуљевице сломила у кланцу у Планиници. Рекао сам да се та кола склоне с пута, јер је боље да пропадну него да дочекамо наилазак непријатеља. Развалили смо ова кола и претрпали пртљак у друга и колона је наставила да се извлачи. Не бих могао рећи колико људи је изишло овога пута, али знам да број није био мали. Изашао је народ из села око Добрљина: Жуљевице, Равница, Пољавница, један

број из Марина, Драготиње, Јутрогуште и околних села. Сигуран сам да је из ових села изишло више људи него што их је остало у Козари.

Међу последњим сам нашао Гојка Кантара са запрегом. рекао сам му да угаси фењер (лампош), јер ми је Душан Мијић рекао да непријатељ иде од Приједора (од Стојановићева мајдана), а друге снаге из Босанске Дубице и Кнежице. Због тога је требало да се чим прије повучемо. Упутио сам Гојка даље, а ја сам се вратио групи омладинаца који су ишли са натовареним коњем. Не знају куда да иду. Пришао сам им и рекао да се крећу на Планиницу. Била је ноћ. Свртели смо у шталу и преноћили.

Сутрадан сам пошао до куће Ристе Балабана и пронашао стражара Михајла Кантара. Он ми је показао да је непријатељ недалеко од нас. Тек што смо почели да разговарамо, на нас је отворена ватра. Заклонили смо се и кренули према Бојановићима, Мајсторовићима и хватали се Лупље. Остало је неколико породица из Марина, које је непријатељ изгледа одсјекао и заробио. Знам да су ухваћени Вукашин Марјановић и неки његови рођаци. Сви су отјерани.

Завладало је затишје. У Козари се воде борбе. Тако је потрајало до почетка јула, када су се наше снаге пробиле из Козаре. Народа је доста у селу. Само понека породица остала је у Козари. Оне су заробљене и отјеране у Хрватску или у логоре. (Неке су се породице вратиле у јесен 1942.)

По изласку наших снага из Козаре отишао сам у Кесаре и пронашао Жарка Згоњанина, Обрада Стишовића, команданта одреда, и Ранка Шипку, команданта Ударног батаљона. Они су ми рекли да треба наставити рад у селу. Требало је све обновити. Након извјесног времена наређено је да треба кренути у Подгрмеч, јер се очекивало да ће се непријатељ вратити из Козаре. Мени су то саопштили Раде Кантар и Душан Крнета. Говорили су да и народ треба пребацити преко Сане у Подгрмеч. Нисам могао да схватим оправданост оваквог становишта, па сам рекао да се не слажем да народ напушта свој крај, јер смо већ имали искуство са одласком у Козару. Речено ми је да је таква одлука, пошто и партизани полазе, и да и ми морамо да идемо. Када сам у току дана разговарао са људима, говорили су да неће са свога огњишта.

Једне вечери кренули смо за Подгрмеч. Прешли су: Раде Кантар, Лазо и Душан Крнета, Душан Марин, Драган Згоњанин и још неки. Повукли смо се са партизанима на Подгрмеч. Били смо уз 1. батаљон. Нашли смо се на другој обали Сане, у селу Радимировцу. Ту смо се састали са Драганом Вујановићем и Обрадом Стишовићем. Он је рекао да народ не треба оставити и да би требало да се неко врати у село, да ради са народом. Тада је Драган Вујановић затражио од нас да се изјаснимо. Јавили су се Милан Згоњанин, кандидат Партије, Мирко Угренија. Милан Згоњанин је био стражар код Санске општине и врло много је учинио на пребацивању народа из Козаре.

На вече смо се нас тројица пребацили назад преко Сане. Пронађен је чамац који је био потопљен у води. У селу се нисмо јављали, већ смо отишли до жене Милана Згоњанина и јавили се да смо се вратили. Другови који су прешли преко Сане остали су тамо са 1. батаљоном.

Након нашег повратка у село затекли смо потпуни мир. Просто као да је живот замро. Нико се није чуо. Тешко је било срести човјека. Ако је који остао, скривао се у кукурузу, у шљивику и сл. Владала је потпуна неизвјесност и свако је нешто ишчекивао. Углавном се очекивало да ће убрзо наићи непријатељ.

Ускоро је непријатељ почео да дјелује. Речено је људима да дођу, да се пријаве властима, да им се неће ништа десити. Чак су постављени кнезови. Овај непријатељски подухват је имао успјеха. Извјестан број људи дошао је на пругу, гдје су их ускоро покупили и одвели. Чуо се јаук за људима који су отјерани. Неки су потјерани у логор, али су успјели да побјегну.

Почеле су да круже вијести да непријатељ чисти Козару и да ће и код нас стићи тзв. грабље. Непријатељ се кретао стрељачким стројем и претраживао. Био сам са Миланом Згоњанином. Мирко Угренија растао се од нас и отишао у своје село. Примијетили смо непријатељски стрељачки строј. Милан и ја смо се склонили у шуму на подесно мјесто. Истога дана ујутро „грабље“ су прошле. Сутрадан су опет наишли и прошли. Сада је настао тајац. Видјели смо да нема непријатељске војске, па смо почели да се крећемо.

Послије проласка „грабаља“ добио сам писмо Жарка Згоњанина. Донијела га је жена која је с друге стране Сане. Тражила је да дођем до кућа Стојаковићевих. Жарко ми је писао и питао шта се десило у селу. Жена је прешла Сану у Доњој Драготињи. Превезли су је домобрани. По овој жени послао сам писмо Жарку и испричао како је код нас. Написао сам му да су „грабље“ прешле, шта је било са људима који су отјерани, ко је остао у селу, да непријатељ ствара оружничке постаје и своју власт, поставља кнезове итд. Жандарми ходају по селу, представљају се као власт и говоре да више нема партизана и сл.

Још увијек је у селу тихо. Нема нашег дјеловања. Тек под крај лета позван сам у село Стригову. Речено ми је да дођем кући Миле Сацака Пуле. Тамо сам пронашао другове који су вјероватно били чланови Партије. Одржали смо партијску конференцију, на којој смо расправљали о томе шта треба да радимо, пошто је непријатељ почео да дјелује и остварује утицај. Партизани су почели да нападају мање непријатељске снаге, жандармеријске патроле и сл. Осјетило се да има партизана. Требало је пробудити наду и повјерење. јер је народ био потиштен, иако никада није изгубио вјеру у партизанае.

Драган Згоњанин

Драган Згоњанин, „Збјеі у козарској офанзиві“,
Козара III, 511 – 514.

ПОЗАДИНА У КОЗАРСКОЈ ОФАНЗИВИ

У вријеме кад су непријатељске снаге продрле из Бањалуке према Приједору, нашао сам се у Општини, у кући Бутковића, код Пашинца. Вршили смо евакуацију робе која је извучена из ослобођеног Приједора. Чим смо обавијештени да је непријатељ дошао у Приједор, Бошко Симатовић и ја предузели смо мјере да се роба склони на подесно мјесто. Роба је намијењена народу и за потребе партизана. Хтио сам да се роба закопа. Међутим, Бошко Симатовић, као командант Општине, тражи да се сва роба одмах подијели народу. Тако је и било. Сматрао сам да је боље да се закопа у земљу и сачува за тежу ситуацију, јер је народ ускоро у офанзиви изгубио и оно што је имао, а да смо робу негдје склонили, можда бисмо је касније искористили.

Наш је задатак да не напуштамо крај већ да се нађемо при штабовима батаљона и да одржавамо везу између партизанских јединица и народа у збјегу у Козари. Сада смо у посебним условима. Одмах је организована веза са одборницима који су са народом у збјегу. Ускоро, по заузимању Приједора непријатељ је кренуо јачим снагама према селима Козаре. Међутим, није се знало какав је обим ове офанзиве, какве ће она попримити размјере, колико ће да траје и сл. Претпостављали смо да ће се и ова офанзива завршити као и оне раније.

Непријатељ је покушао да се пробије у Козару кроз Јеловачу. Ту, у јарку, наше снаге су разбиле непријатеља и заробиле неколико стотина војника, који су тек били завршили обуку.

Услиједио је напад на непријатеља из Цвијића гаја. И овај покушај непријатељског продора је пропао. Непријатељ је тада довукао нове снаге и почео да се укопава, утврђује. Тек тада смо схватили да је ријеч о већој офанзиви. Непријатељ се фронтално поставио према Козари. На супротној страни нашле су се наше јединице.

Положај непријатељских снага протезао се од Мљечанице, преко Виноградина, крај Лукића на Патрију, а са Патрије Гољаком и крај Алексића на јеловачко гробље и на цесту Приједор — Кнежица. Одавде је ишао цестом према Пухаринама.

Мој задатак је био да преко одборника обавјештавам народ о томе како треба да се понаша у збјегу. Требало је развијати самопомоћ у збјегу од Градине и Команде до Мљечанице и Јеловаче. Овдје се налазио народ поткозарских села и са подручја Босанског Новог, Босанске Костајнице и Босанске Дубице. Требало је: одржавати везу са народом, организовати колико-толико нормалан живот у збјегу; оржавати везу са људима који су задужени за снабдијевање јединица 1. батаљона; обезбиједити снабдијевање бораца на фронту. Истовремено смо организовали и позадинске снаге, које су са партизанима учествовале у акцијама на непријатеља. Тако смо ишли у акцију на Виноградине. Људи из позадине нису имали оружје већ су приликом рањавања или погибије некога борца узимали његово оружје и кретали даље у борбу, или су оружје заробљавали од непријатеља и наоружавали се. У овој акцији извлачио сам три друга из 1. батаљона који су погинули на непријатељским рововима. Било је више рањених и мртвих бораца, па се чак није стигло установити ко су и из које јединице. Важно је само да не падну непријатељу у руке. На њихова мјеста одмах су стизали другови из позадине, који су узимали њихово оружје и настављали борбу.

Често смо у штабу батаљона разговарали о новој ситуацији. Одлазио сам међу народ у збјегу и упознавао га са оним што је било потребно. Одржавао сам и састанке са одборницима и преносио им обавјештења, договарао се о снабдијевању бораца на положајима.

Неколико пута покушавали смо да се извучемо из обруча. У томе циљу вршени су пробоји обруча на неким секторима и том приликом извлачен је народ из Козаре, нарочито са подручја босансконовског среза. Приликом првог пробоја из обруча се извукао дио наших снага, међу којима и Жарко Згоњанин са 1. батаљоном. Прошли су, поред јеловачкот гробља. Међутим, дио наших снага са народом није успио да прође, јер су пристигли тенкови на јеловачку цесту. Морали смо се вратити у Козару. Када смо стигли на мјесто звано Команда, одржан

је краћи састанак. Већ је било јасно да је непријатељ разбио наше положаје и пошао у Козару. Сједећи на пању, Милош Шиљековић нам је саопштио да непријатељ улази у Козару. Напоменуо је да ће жене и дјеца можда бити поштеђени, док се одрасли мушкарци морају сакрити. Милош је рекао да они који познају предјеле Козаре поведу један број другова и сакривају их на подесним склоништима.

Са мном је пошло пет другова. Више се не сјећам њихових имена. Отишли смо у Клинове, у Јеловачу. Пронашао сам једну букву, веома дебелу. Почела је да труне. Ископали смо испод ове букве склониште и ту сам их сакрио. Са сигурношћу се могло очекивати да их непријатељ неће открити. Прилаз је био тежак. Мене је дјевојчица Перса Лукић, која је залутала тражећи родитеље, маскирала недалеко од исте букве. Извјестан број другова склонио се на дрвеће око нас. Овако су се склонили један Чађо и Стево Маџар. Ускоро је наишао непријатељски стрељачки строј. Војници су у покрету пуцали. Чуо сам да пуцају гране дрвећа и људи падају погођени. Били су откривени и убијени на дрвећу.

Чувши за то, другови које сам склонио под букву искочили су из склоништа. Позвали су и мене рекавши да се непријатељ креће у стрељачком строју и да је тешко вјеровати да нећемо бити откривени. Смиривао сам их и говорио да је њихово склониште сигурно, сигурније него моје, и да мене маскирају и оставе. Тако је и било. Имао сам двије бомбе. Ако ме непријатељ открије, бацићу једну, а другу ћу оставити за себе. Срећа ме је послужила и непријатељ је прошао поред мене. Они другови су отишли даље у Козару, и испод Градине се пребацили непријатељу иза леђа.

На мјесту гдје сам се маскирао' задржао сам се 24 сата. Био сам веома жедан и гладан. Непријатељ је у близини логоровао. Пред зору сам се извукао из склоништа и кренуо. Примијетио сам човјека који претражује ствари остале иза народа. Пришао сам му и почео да га критикујем што узима ствари које је народ у муци оставио. Заплакао је и рекао да су му у Црној Долини дјеца остала без ичега. Био је то неки Глушац из Црне Долине. Мислио је да су му дјеца жива, па је хтио да им нешто понесе.

Када је непријатељ кренуо у Козару, нашао сам се њему иза леђа. Тражио сам људе. Сусретао сам и борце који су успјели да се сакрију. Нашао сам се са братом Урошем и Живком Мацуром. Мој други брат са породицом остао је у једном јарку. Имао је нешто хране па ми је дао. Било је још преживјелих из Јеловца, и из других села. Договорили смо се да проналазимо и сакупљамо бјегунце. Непријатељ је био далеко у Козари.

Знали смо да је у селу непријатељ провео више од мјесец дана. Међутим, позадинске јединице непријатеља још су шврљале по селима. Када се позадина удаљила од села према Кнежици, Босанској Дубици и Приједору, пошли смо у село да сахранимо погинуле борце, људе, жене и дјecu. Дошли смо до Патрије. Нисмо могли да издржимо задах лешева. Скоро на сваком кораку је лежао мртац. Било је ту и непријатељских војника и уинулих животиња. Узели смо пешкире и стављали на уста и нос како бисмо издржали смрад. Почели смо да закопавамо, али нисмо успјели. Непријатељ је поставио посаду непосредно уз Козару, код Мацура. И њему је било немогуће издржати смрад лешева. Тада је све лешеве посуо живим кречом.

Доласком ове непријатељске јединице настао је лов на дио народа који је успио да преживи офанзиву. Посматрао сам како усташе воде групе људи (код Мацура) на стријељање. Требало је да се спасавамо. Поставили смо стражаре да прате покрете непријатеља. Даномоћно смо били на стражама. Непријатељ је претресао косу по косу, јарак по јарак.

Ипак смо успјели да извјестан број људи сачувамо. Међутим, они који су пришли кућама били су покупљени, поубијани или отјерани у логоре. Тако је било не само у Јеловцу него и у Паланчишту, Хајдеровцима и Доњем Јеловцу, одакле су људи доведени у Мацуре и ликвидирани ту, као и код Коларевог моста на цести и код Кнежевића.

Највише су настрадали Јеловац и Паланчиште. У Горњем Јеловцу је прије офанзиве било 1.600 становника, да би послије свих непријатељских испада и офанзива преживјело само 600 становника.

Нестало је читавих породица — као Малетића породица (осим једне дјевојчице), Добријевића, Марина, Кнежевића, Мирка Цвијића,

Богдана Јоје, Видовића, дјеломично Вила и Бокана, Продана, Савића, Топића и још неких.

Када је прошла офанзива, отишао сам у село Божиће и пронашао секретара Илију Бурсаћа. Ту је био и Бошко Симатовић са извјесним бројем другова. Одржали смо партијски састанак и утврдили нове задатке.

Надали смо се да ће се вратити један број становника и наших јединица, које су кренуле према подручју Подгрмеча.

Одлучили смо се да установимо колико је партизана остало у Козари. Други задатак је био да сахранимо што је могуће више жртава и преживјеле прехранимо, затим да сакупимо стоку по Козари коју непријатељ није похватао и отјерао. Били смо присиљени да стоку тјерамо из села према дубини Козаре. Иначе непријатељске снаге још увијек су активне на цести Приједор — Босанска Дубица. Ту му је највећа концентрација и највећа је злодјела овдје починио. Могуће и због тога што је овдје претрпио и највеће губитке.

Радио сам у селу. Коста Савић је остао сам, јер је изгубио читаву породицу. Савић је просто био изгубљен и није могао да дјелује, иако је раније био веома активан. Пронашао сам Милорада Ђурина, који је био рањен, па смо га примили у Партију. Примили смо и Благоју Вилу и тако смо у јесен 1942. створили прву партијску ћелију у Горњем Јеловцу. Неко вријеме сам био секретар ове партијске ћелије.

Већ у септембру смо створили Општински комитет КПЈ за општину Паланчиште. Именован сам за члана овога комитета, а за секретара ћелије у Јеловцу изабран је Милорад Ђурин.

Перо Гајић

ТРИНАЕСТОГОДИШЊАК У ЗБЈЕГУ

Током ноћи из Паланчишта смо стигли у Козару. Осванули смо под буквом испод Рајлићеве крчевине. Овдје нема пута. Шума је густа. Ложимо ватре. Од топова из Приједора штитиће нас Вис, а са Кнежице и из Босанске Дубице чука Команда. Нас петоро нејаке дјеце мајка је завукла под сеоска кола, која смо под букву догурали. Спавамо напољу. Стрина Анђа плаче над заспалим синчићима — Лазом и Блажом. Стриц Драгоја је од почетка устанка у партизанима. Отац Петар је у Другој чети Ударног батаљона, на положају у селу Јаругама. Борба не престаје на обронцима Козаре. Партизани одбијају надирање непријатеља.

Маслин-баир, Лајшиновац, Мачковац, Коса Чекина, Језеро, Мљечаница, Дубоки јарак, Команда, Палез и друге косе у Козари освануле су пуне људи, жена и дјеце. Чује се граја, плач дјеце, рикање стоке . . . У близини су комшије Вукадиновићи, Бановићи, Жабићи, Радишићи, Рајилићи, Бурсаћи, Гавриловићи, Ковачевићи, Матијаши, Микићи, Симатовићи, Стегићи, Личани, Вучковићи, Бабићи и други.

Одборници Јово Бановић, Стојан Рајилић, Никола Ковачевић и други уређују збјег. У великом послу је и Бошко Симатовић, командант општине Паланчиште. Они смирују људе, одређују гдје ће се које село склонити, позивају одрасле да се јаве десетарима и водницима у позадинској чети, обавјештавају о покрету непријатеља. Благоја Књегињић и Илија Бурсаћ распоређују позадинску чету на копање ровова, прекопавање цесте Приједор — Босанска Дубица. Омладинци и омладинке и чланови СКОЈ-а напустили су породице и ставили се у службу одбране Козаре. Треба рањенике понијети на Витловску, прикупљати храну по збјеговима и носити борцима на положај.

Први дан у збјегу био је сунчан. Тога дана вођена је жестока борба у Паланчишту. Ми смо близу положаја. Непријатељ је продро у село. Крај школе, коју су усташе запалиле у првим устаничким данима,

непријатељ се утврдио. Ишарао је наше њиве рововима, на којима је остало непожњевено жито и неокопани кукурузи. Рушили су наше домове и покривали своје ровове. Са Виса се могло видјети да су ровови ископани од Црне Долине, преко Великог и Малог Паланчишта, Божића, Горњих Гареваца и Јаруга до Козарца. Из села су избјегли сви осим нашег дједа, шездесетпетогодишњег Стевана Вукадиновића. Било му је тешко одвојити се од куће. Рачунао је да њему, старом човјеку, војници неће ништа. Преживио је Први свјетски рат, заробљеништво у Русији, Октобарску револуцију и тек се 1922. вратио кући. Дједа се преварио. Непријатељ га није поштедио. Одведен је и никад се није вратио.

До народа допиру тужне вијести. Првоборац Миле Рајилић, командант Приједора, погинуо је пробијајући се из града. Другови су га пренијели преко цесте код Батоза и сахранили у шумарку испод Кецманових кућа у Орловцима. Туга је у породици Стојана Рајилића, првог одборника и устаника, који је 1920. с Милом Вуковићем био чувар кутије на листи комунистичког посланика. У његову кућу дошли су прије устанка др Младен Стојановић и Осман Карабеговић. Тешко је рањен комшија Гојко Вукадиновић у пробоју према Грмечу.

Трећег дана смо схватили да ово није збјег као онај на Илиндан, 2. августа 1941, кад смо први пут чули експлозију топовских граната око наших кућа и омирисали паљевину зграда.

Мали Станко, мој трогодишњи брат, разболио се. Тешко дише и зове: „Мама, мама, Гојко, Гојко, боли, боли ...“ Мајка је плачна и забринута. Најстарији сам, а немоћан да јој помогнем.

Дошле су и прве кише. Покривачи су наисли. Мокри смо. Цвокоћемо. Крче цријева због глади. Плачу дјеца.

Дању су авиони надлијетали наша склоништа, само што не запињу за дрвеће. Бацали су бомбе и митраљирали по шуми. По дрвећу лете комади костију и мяса. Крава рањена у задње ноге покушава да се дигне. Уплашени коњ јури низ Мачковац, према Зиданом млину.

Требало је предвече сакупити стоку.

Опет стижу тужне вијести. На Поглећеву је погинуо комшија, млади Славко Бановић. У Јаругама је тешко рањен Марко Жабић, борац Друге чете Ударног батаљона.

Још теже је примљена вијест да је рањен Раде Кондић, храбри командир. Око Рајилића се окупио велики број заробљених усташа. Има их неколико стотина. Сељаци траже да их побију.

Мајка је испекла колач, дала га дјеци. Дјеца грицкају лишће. У шуми више нема сријемуше, која по укусу личи на млад лук. Одјећа је подерана а нема се чим крпити. Вашке се накотиле, никако их очистити. Дјецу је напао свраб и не могу спавати.

Наишао је отац Петар. Дао је дјеци неколико двопека, које је примио на Витловском. Мајци је рекао: „Ми идемо вечерас на пробој из обруча. Биће тешко! Не зна се ко ће жив остати. Чувај дјецу“.

У збјеговима је комешање. Непријатељ се покренуо из ровова. Жицом боду земљу. Претресају и пуцају.

Прикључио сам се групи партизана. Идем за њима поред Команде. Пролазимо збјегове, напуштамо кола, стоку. Иде доста свијета. Сви журимо. Читаву ноћ борба. Сијева, прашти. Око нас сипају куршуми и гранате. Чују се јауци. Чини ми се да сам два пута прешао цесту. Примијетим војнике и бјежим од њих. Пред зору наћох се пред неком кућом. Видим да је то кућа од које смо ноћас кренули за партизанима. Од пробоја из обруча нема ништа. Морамо бјежати дубоко у шуму. Нигдје склоништа. Предвече сусретнем тешко рањеног Радана Рајлића. Воде га браћа.

У Дубоком јарку сакрио сам се под изваљену букву, у блату. Добро сам се маскирао, тако да сам кроз шушањ могао да гледам уз јарак. Више сам жедан него гладан. Одужило се вријеме. Спава ми се. Ноћ је прошла. И дан се ближи крају. Сунце је зашло за Вис. Зачу се неколико пуцњева, запомагање и глаови: „Предај се, руке увис! Излази, видим те!“ Прасак пушке. Око десет часова чује се граја. Неко иде. Угледах војника низ јарак. Застао је близу мог склоништа. Погледао је околу и вратио се. Чује се војска и пјесма. Прошло је подне. Опет мртва тишина. Укочила ми се нога, утрнула, не осјећам је. Не могу се окренути. Сав сам мокар, пун влаге. Предвече одлучих да се извучем. Хоћу преко Виса. Неко ме тихо зовну. Преплашено се окренух. Из дубоке извалине вири познато лице: ту је комшија Јован Бановић Шпирић, са женом Маром и сином Живком. Дали су ми залогај кукурузе. У сутон сам прешао Вис

и сишао у опустјело село. Код куће Николе Рајлића видио сам мртву Мару Шпирић.

Касније сам чуо да је близу Мраковице Хасан Хушидић, не могавши изаћи из обруча или се сакрити, а не желећи да падне у заробљеништво, убио двије кћери, жену и потом себе. Случај је хтио да се најмлађи син не затекне с њима. Он је преживио козарску офанзиву.

Гојко Вукадиновић

Гојко Вукадиновић, „Тринаестгодишњак у збјегу“, Козаре III, 521 – 524.

СТРАШНА СУДБИНА НЕПОКРЕТНОГ РАЊЕНИКА У КОЗАРИ

Почетком јуна 1942. ступио сам у партизане. Био сам у воду Илије Балабана Илиша, у 2. чети командира Васе Томаша. Овај вод се налазио на положају према Хрватској, на десној обали ријеке Уне, штитећи наша села. Ту га је затекао почетак непријатељске офанзиве на Козару.

Повлачећи се испред непријатеља, који је надирао из Босанске Костајнице и Босанске Дубице, стигли смо на обронке Козаре. Пред нама се повлачио и народ. Налазили смо се на положају на Поглеђеву. Првих дана нисам имао карабин. Међутим, ускоро смо учествовали у акцији, на Патрији. Тада сам добио карабин. Ноћу смо заобишли непријатеља, напали га са леђа и потиснули.

Мој десетар је Мићо Аћимовић. Ја сам распоређен за помоћника пушкомитраљесца Милана Ећима. Често смо у покрету, тако да чета није била на окупу. Са акције на Патрији вратили смо се на положај на Потлеђеву. Задржали смо се краће вријеме и водили борбу са непријатељем који је надирао. Акција на непријатеља који се утврдио у Бјелајцима, у школи, изведена је посљедњих дана јуна 1942. Био сам преморен и гладан. Одлазио сам испред нашег положаја до куће у којој су скривени кукурузи и хранио се овим кукурузима. Прилаз је био изложен, непријатељ нас је гађао, али смо и поред тога одлазили да утолимо глад.

Једнога дана стиже раније вечера и наређење за покрет. Одмах смо знали да идемо у акцију. Ишли смо на непријатељско упориште у бјелајачкој школи. Након дужег пута примили смо задатке, а затим смо кренули у стрељачком строју. Како нисам познавао земљиште, чинило ми се да смо дуго ишли. Истина, кретали смо се опрезно. На другим подручјима наше чете водиле су жестоку борбу. Ракете су и нас освјетљавале, али и поред тога успјели смо да приђемо близу непријатеља. Стигли смо до шумарка испред кога се налазио

непријатељски ров (бункер). Непријатељ је први отворио ватру. Залегли смо и ми и отворили ватру. Настала је обострана жестока паљба. Већ у првим тренуцима борбе недалеко од мене рањен је један борац. Лежао је онесвијешћен. На жалост, не сјећам му се имена.

Био сам тада помоћник пушкомитраљесца Светка Коса из Тукличана. Лежао сам десно од њега. Непријатељски митраљез дјествовао је десно од мене. Тукао је густом ватром и веома близу, поред моје десне руке парао је земљу. Већ је свануло. Стиже наређење да се повлачимо. Непријатељ рањава пушкомитраљесца Коса. Прихватим га са једним другом и повлачимо се. Налазимо се на чистом простору. Обасипа нас непријатељска ватра. Опет погађа Светка. И ја сам погођен у обје ноге и падам за живицу. Не сјећам се шта је са пушкомитраљесцем Светком Косом.

Иако сам био тешко рањен, чврсто сам одлучио да се повлачим. Свјестан сам да је одступање отежано. Сабрао сам снагу и изишао на узвишицу. Ту ме прихвата превијалиште. Чим сам превијен, кренуо сам даље, до шуме, али четвороношке, јер су ми обје ране испод кољена. Прате нас непријатељски авиони, митраљују и бацају бомбе.

Изнемогао сам. Не могу даље. Прихватају ме Драгутин Арсенић из Јохове и Бранко Ећим из Дворишта и носе кроз шуму. Када смо изашли на чистину, авион се сручио на нас и тукао из митраљеза, али срећом без успјеха. Арсенић и Ећим предлагали су да ме сакрију, па ће навече доћи по мене, али се нисам сагласио, јер је непријатељ био близу. Учинио сам све да ме оставе. И њима је било тешко. Одвртао сам бомбу да се убијем. Тада је Ећим предложио да ме носе и по цијену њихових живота. Изнијели су ме у село Котурове. Ускоро је дошао један човјек са сточном запрегом и одвезао ме у болницу у Војскову. У путу сам тешко прошао, јер су ме ране бољеле. Много су затекле, нарочито на десној нози.

Прва три дана у болници сам се много мучио, посебно док је повађена газа из рана. Послије сам се осјећао боље. Почео сам да се укључујем у шаљиве приче с рањеницима. Пјевали смо. Вјероватно смо то чинили да не бисмо размишљали о породицама у збјегу у Козари. У мањој сељачкој кући било нас је десетак. Покушавао сам да успоставим

везу са породицом. Међутим, нисам успио. И мене је отац тражио, али ме није нашао. То је моја срећа, јер су многе рањенике родитељи возили колима док их непријатељ није стигао и заробио.

Како се обруч око Козаре стезао, све мање је било изгледа за одржавање фронталне одбране. Због тога је услиједило наређење да се рањеници повлаче према мјесту пробоја, са намјером да се извуку из обруча. У Војскови сам провео само неколико дана. Услиједио је покрет. Идући кроз Козару ка мјесту пробоја, према Боканима, сусретао сам многе мјештане, које нисам дуго видио. Они су ишли у једном правцу, а ми у другом. Ишли су даље у Козару.

Наступила је ноћ. Приближавали смо се Широкој луци. Колона рањеника, на носилима и колима, била је дуга. Са колоном се помијешао и народ. Неки рањеници препознавали су своје, па су их дозивали. Неко се тако срео са својима, али су многи на томе путу заувјек растављени.* У то вријеме, јулске ноћи, у Широкој луци стекло се много сточних

* Највећи број тешких рањеника настрадао је у непријатељској офанзиви: „Наше снаге и Ударни батаљон као и нешто снага II, III и IV батаљона које су се пробиле кроз непријатељски обруч налазе се сада на теренима I батаљона. У Козари нам је остала већина снага II и III батаљона. Са њима су остали и сви тежи рањеници као и добар дио лакших. Пробој смо вршили у суботу вече 4. VII. Са снагама Ударног батаљона и I (батаљона) успјели смо да извршимо пробој непријатељских линија на цести Приједор — Дубица. Покренули смо читаву колону напред у којој су били сви лакши рањеници и један дио тежих. Непријатељ нас је поново дочекао на Равном Гају. Ми смо примили борбу са једним дијелом снага Ударног батаљона и штабским водом. Под борбом смо се пробијали полудесно према Планинци, колона се комотно кретала док су оружане снаге прихватале борбу. Међутим, док се пушкарамо, неке је ухватила паника па су се почели враћати назад и стварати панику и тако прекинули колону и повратили их у Козару. Снаге које су прешле на Планиницу распоредили смо одмах да би осигурали и помогли пробијању осталих снага. 5.VII навече наше снаге које су остале поново су покушале да се пробију, али се пробило само неколико чета, док је већина остала у Козари. Са тим снагама остали су другови Шоша, Милош, Чоче, команданти и комесари II и III батаљона и комесар IV батаљона. Уз њих су остали и сви љекари и већина санитетског особља.

Према извјештајима цивила који су избјегли из Козаре ове снаге су се повукле у дубину шуме. Посљедњих дана не чује се борба у Козари. Ми смо слали неке патроле да ухвате везу са њима, али прве патроле то нису успјеле. Прексноћ смо упутили један вод добровољаца са задатком да се не враћају док не ухвате везу са тим снагама, као и са рањеницима који су остали по разним склоништима. Да ли је дошао неки извјештај од тих другова ја још не знам. Један дио непријатељских снага отишао је кроз шуму и запалио логор II батаљона на Витловској као и логор на Медњаку. Правац његовог даљег кретања нам није тачно познат, али према ракетама изгледа да су отишли према Подградцима а

запрега са рањеницима. Било је много људи, жена, дјеце, стараца, стоке. Обруч те ноћи није пробијен, нисмо изнесени. Топовске гранате и мине падале су у масу рањеника и народа. Настао је метеж. Летјели су у зрак људи и стока, мијешајући се са камењем, земљом и лишћем. Изгледало је да се нико неће извући.

Прошла је тешка ноћ. Свануло је. Људи који су нас возили запрегама склонили су се под дрвеће. Био сам са Радом Гајићем из Влашковаца у истим колима. Лежали смо под грабовим дрветом. Човјека који нас је возио није било. Ријетко кога смо могли да видимо. До нас већ допиру непријатељски куршуми. Ово нас упозорава да је непријатељ близу. Понеко се повлачи, уз нечију помоћ или сам. Непокретни остају у колима. У неизвјесности смо.

Мој друг у колима Раде Гајић узима карабин неке болничарке и опаљује метак. Осјетио сам шта намјерава. Покушао сам да га спријечим. Он ме је, не говорећи ништа, одбацио лактом руке, а затим је окренуо карабин себи у главу и метак је опалио. Његов мозак се просуо на мој зимски капут. Приграбио сам карабин помишљајући на исто, јер нисам хтио да доспијем жив у непријатељске руке.

Док сам о томе размишљао, поред мене је наишао Станко Ћибић из мога села. Замолио сам га да ме изнесе из кола. Пришао ми је, узео ме, али је рекао: „Баци ту цјепаницу“. Био је уплашен, па је мислио да је

један дио вјероватно преко манастира Гомјенице за Просару. Чули смо да су хватили један дио цивила, неке су пуштали, али мали борј, док већину гоне у Приједор и Дубицу.

Други дио непријатељских снага остао је у рововима покрај цесте Приједор — Дубица. Исто тако све снаге које су биле на Равном Гају, Асиној Стражи, Вранићу и Капели и даље су тамо. Тенкови крстаре цестом Дубица — Приједор и понеки камион, док неких покрета војске није било ових неколико дана. Активност непријатеља осјећа се на цести Приједор — Нови код Прљуговачког моста. Изгледа да је намјера непријатеља да мост оспособи и осигура. Према изјави заробљеног домобрана требају и Нијемци да се пробију до Новог. Сваки дан испитују терен њихове патроле а данас су и тенкови били и отварају ватру. Ми смо распоредили наше снаге да би осигурали села од разноразних пљачкаша и паликућа и обрађивање летине. Уколико се ситуација не измијени ми остајемо на овом терену.

Потребно би било да нам упутите што више флаша напуњених безином, за паљење тенкова. При пробијању спаљена су 3 тенка.“

(Из извјештаја команданта Другог крајишког НОП одреда од 19. Јула 1942. Оперативном штабу НОП и ДВ за Босанску крајину о реорганизацији јединица и ситуацији на терену послје пробоја из Козаре.)

боље да се ослободим карабина. Рекао сам му да карабин не остављам. Станко је био ошамућен. Није ни гледао ко сам, иако смо из истог села, а можда ме није ни препознао, пошто сам био исцрпљен и ослабио. Спустио ме је недалеко од кола и рекао да идем. Упозорио сам га да ме придржи, јер ћу да паднем, пошто је то моје прво ходање послје рањавања. Почела ме је хватати несвјестица. Када сам Станка позвао по имену, он ме је препознао. Сада ме није могао оставити. Нашао је коња и направио узде од ужета којим је народ везао ствари у колима. Тако сам постао покретљивији. Јахао сам на коњу. Међутим, ни на коњу нисам дуго сједио. Добио сам несвјестицу. Смрачило ми се пред очима, па сам морао стати и тражити помоћ. У томе је наишао мој брат од ујака Бошко Вујановић. Познао ме је по кожној капи његов млађи брат Милан. Бошко ми је пришао и указао ми помоћ. Видјевши у каквој сам ситуацији, заплакао је. Кренули смо заједно уз јарак Грабовац. Ускоро се са коњем није могло даље. Сада ме је Бошко узео и понио. И ја сам био уморан и исцрпљен од глади. Спустио ме је на кладу. Питао ме је шта да радимо: „Носити те не могу, а оставити те не могу“. Предложио сам му да се спасава, а ја ћу се убити: „Ти ми, свакако не можеш помоћи“. Бошко ме је савјетовао: „Не убијај се док те непријатељ не примијети, јер се непријатељ служи преварама као да је опазио иако те није открио“. Бошко је кренуо кроз Козару. И негдје је настрадао.

Остао сам на кледи, наслоњен главом на карабин. Он ми је био једина утјеха и нада. Поред мене пролазе двије породице којима се нисам хтио јавити. Настојао сам да нико не зна за мене. Мислио сам овдје завршити, па је боље да ни моја породица не зна шта се са мном десило. Једна породица састала се са Бошком Вујановићем, који је био уплакан. Интересовала се зашто плаче. Рекао им је да сам рањен остао у јарку и да нећу преживјети.

Био сам у болничком рубљу. Имао сам и капу. Ту ме је угледала Анђа Пекић, па ми је по млађем брату Милану послала женски шал, како бих могао да замотам рањене ноге. Већ се ближи ноћ. Милева Миљатовић донесе ми каве и двопека. И њихова породица је у страни недалеко од мене. Не знам како су сазнали гдје се налазим.

Касније сам одлучио да се смјестим под изваљену букву на којој сам сједио. Њени врхови су попречијени лежали преко јарка. Замотао сам се у шал и тако преноћио. Сутрадан сам осјетио да су ми ноте голе, јер је са њих спао шал којим сам их замотао. Биле су отеке и хладне. Могао сам их само рукама помицати.

Тако сам провео ноћ под кладом. Још у току ноћи одлучио сам да изађем у удубљење поред кладе, направљено изваљивањем стабла. Ту сам се замотао шалом и одлучио да трпим судбину.

Око десет часова прије подне наишао је непријатељски стрељачки строј. На супротној страни, на узбрдици, нашао се човјек са двије дјевојчице. Био је пред стрељачким стројем. Викао је: „Војско, ја се предајем“. Спомињао је и партизана, али нисам могао разумјети. Међутим, војници нису обраћали пажњу на оно што је говорио. Гурнули су га кундацима испред себе и потјерали даље.

Повише мене, у страни, налазе се војници. Говоре како су пронашли робу и како ће је послати својим кућама, шта ће коме кројити и сл. Иду полако, а ја мислим шта ће бити са мном. Одједном војник наилази изнад мене. Веома је близу, тако да сам га штапом могао дохватити. Сјео је у близини. Између нас је ниски грм (жбун), који ме је заклањао. Моје очи су уперене према непријатељу. Цијев је на челу. Имам само три метка.

Да би било још теже и горе, низа страну војници гоне једну жену. Учинило ми се да је та жена јуче прошла поред мене. Она је испред стрељачког строја и нешто им говори. Сада су сви војници стрчали до жене. (Касније се причало да су ту жену заробили партизани и да је тако доспјела у Козару.)

Ускоро су отјерали ову жену и отишли. Нервна напетост је попустила. Остао сам и на истом мјесту до два сата послје подне. Био сам жедан. Одлучио сам да се спустим низа страну. Дошао сам до воде, иако је нечиста. Провео сам овдје три-четири дана. Чупао сам и јео киселу траву (зечји купус). Поред мене је пролазила стока, тражећи храну. Било ми је милије што је ту стока, да нисам сам. Наишла је крава испод кладе на којој сам сједио. Вукла је ланац којим је некада била везана. Ухватим је и привежем. Спустим се под краву и музем млијека у моју

кожну капу, пошто је добро постављена. Попијем оно што сам намузао. Млијеко ме је окријепило. Када је стока у чопорима прошла кроз јарак, остао сам опет сам. Видим само једног коња; запleo се у кладе и он се веома мучи.

Сједећи осамљен, окретао сам се и погледао околу. Помишљао сам да се убијем. Више нисам знао шта чекам и чему се надам, остављен у шуми. Што је најгоре, непокретан сам. Већ сам чврсто одлучио да извршим самоубиство. Психички сам се припремио и требало је само да повучем обарач карабина. Метак је стално у цијеви. Међутим, у сјећања су ми дошле приче из дјетињства. Наши стари су причали како су по осам и више дана гладовали и опет преживјели. Одустао сам од помисли на самоубиство. Ријешио сам да кренем са овога мјеста, да пузим уз супротну страну. Морао сам да се крећем на лактовима, јер се уза страну друкчије не може. Крећем се по неколико метара. Хвата ме несвјестица. Већ је шести дан самоће у шуми. Ране, глад и психичка напетост толико су ме исцрпили да сам се једва кретао.

На моје велико изненађење наилази непозната жена поред мене. Пита ме ко сам и одакле сам. Доноси ми воде, јер је то било прво и најважније. Ни она нема хране. Била је то снаха Стевана Бањца, из Брекиње. Не знам како јој је име. Рекла је да иде, али да ће ускоро опет доћи. И заиста, ускоро се вратила и донијела ми хране. Мислим да је била пура. Извињавала се што нема ништа друго. Ово је за мене, након толико гладовања, било добро и довољно. Она ме упознаје са Петровићем, из Ушивца, који ме почиње хранити. Даје ми по неколико кашика пуре и нешто меса. У исто вријеме сазнајем за два рањеника близу мене — за Мирка Бабића из Читлука и једног Поповића (не знам му имена) из Кошуће. Они су лакше рањени. Ослањајући се на руке, полугласно смо разговарали. Како су лакше рањени, да их непријатељ не примијети, напустили су ово мјесто и кренули у Козару. Мени су оставили два ћебета.

Узео сам ову ћебад и зауставио се на равном земљишту. Ту сам пронашао лишћа и смјестио се. Већ је почео да се јавља понеки преживјели. Пришао би ми и упитао ко сам. Замолио сам да јави за мене. Тако је прошло још неколико дана. Почела је да пада киша. Наквасила

је лишће и ћебад којим сам се замотао. Ноге су биле прехлађене и почеле да се упаљују. Из рана је цурила жута течност. Мислим да је већ десети дан како сам овдје.

На брежуљку, недалеко од мене, искупљају се неки људи — преживјели борци и рањеници. Сакупили су се и припремали храну. Пекли су свињу. Ја се тешко крећем, али пужем до њих. Премјештајући и вукући ствари нисам дуго ишао. Све ми се измакло из руку и одлетјело у јарак. Ипак сам остао при одлуци да идем даље. Наишао сам на јарак који се испречио. Морао сам се вући (плазати се као змија). Сабрао сам сву снагу и кретао се на рукама. Издржао сам и коначно успио да дођем на мјесто. Нисам могао да се ослањам ни на једну ногу. Када сам стигао међу другове, који су видјели како се вучем, неки су се насмијали, рекавши да долази брат Лазар (сјетили су се Лазара из Библије).

Рањеници су већ ручали. Неки су однекуда дошли и до цигарета па су запалили. Мени је један старији човјек, мислим да се презивао Гвозден, из Мирковца, угријао воде и опрао ране. Већ је у њима било црва, танких као конач. Било је и прљавштине. Поцијепао сам једину кошуљу и суху, иако прљаву, крпу стављао на ране, а мокри завој остављао да се суши.

Добио сам печење. Упозорили су ме да много не једем, јер нема хљеба, а није било ни соли. Одлучио сам да се наједом. Док сам ручао, другови су кренули даље. Кратко сам био са њима. Опет сам сам. Оставили су ми своју ћебад. Остало је и меса, које сам замотао у платно од кошуље. Када сам се касније одлучио да једем, месо није било за употребу јер су га мухе затровале.

Опет разочарање. Немам хране. Киша пада без престанка. Пола ћебади сам стављао под себе, другом половином се покривао. Рањене ноге нисам могао да ставим на земљу, већ сам их држао на рукама плашећи се веће упале. Ноћу сам дозивао, а дању ћутао, јер се непријатељ кретао кроз Козару. Пузао бих даље, према равници, између погинулих, чија су тијела у распадању. Свиње су их разносиле.

Тако сам овдје чекао. И једног дана дође Пане Јакшић, из мога села (умро је прошле године). Водио је коња. Направио ми је од пешкира утеге за ноге, да бих се могао држати на коњу. Кренули смо према кући у

Широкој луци. у тој кући су још два рањеника. Једном је одсјечена нога изнад кољена, а други је слијеп. Чуо сам да му је у акцији на Приједор пуцао у очи католички свећеник, па је тако остао без очију. Ова двојица остали су у Козари. Када је требало да донесу воде. онда је рањеник без ноге упућивао овога без очију куда треба да се креће. Ови рањеници су огулили два букова стабла једући кору. Онај без ноге покушавао је да изврши самоубиство сјечењем вена, па су се видјеле посјекотине. Чини ми се да је онај без очију био плав и висок. Мислим да је то био Коста Лајшић из Сводне. Другоме сам име заборавио.

Један старији човјек и жена припремали су кола са воловима. Они су били овдје са рањеницима. Чини ми се да је и старац рањен и да га је метак погодио у уста. Могао је од хране да узима само млијеко. Тако смо се нашли заједно: два рањеника, један без ноге, други без очију, старац, такође рањен, његова жена и ја. Остали смо ту. Једне вечери дошли су по нас партизани. Старац и баба су остали. Чуо сам да их је сутрадан непријатељ пронашао и побио.

Партизани су нас смјестили изнад Зиданог млина. Ту је била чета партизана са 24 рањеника. Партизани су се тек искупљали. Због тога је одлучено да се рањеници премјесте на Маслин-баир, према Приједору. Смјештени смо у двије бараке (по 12 рањеника). У нашу групу је дошло још 7 рањеника, па нас је било 19. И овдје нам је било тешко. Ваше и глад. Морали смо мировати. Просто се нисмо смјели накашљати. Један од наших, рањен у бедро, добио је тешку упалу. Био је онесвијешћен, па је викао из гласа, дозивао у помоћ. Били смо у опасности, јер нас је непријатељ могао открити. Рањеник је тражио да га неко убије и прекине му муке, али нико није имао снаге да то учини, иако смо свјесни опасности ако будемо откривени. Он је ускоро издахнуо.

Друга незгода била је у томе што се непријатељ сукобио са партизанима изнад наших барака па смо и на тај начин дошли у опасност. У сукобу смо изгубили одборника који нас је хранио. Погинуо је. Мислим да се звао Благоја. (Светко Бурсаћ каже да је то био Благоја Књегињић.)

Међу рањеницима је био један водник. Он је предложио да се склонимо одавде. Од нас 18, јер је један умро, 12 рањеника је кренуло

са водником. Чуо сам касније да су лоше прошли, јер су упали међу непријатеља. Тако су се склањали и чак се пењали на дрвеће. Од њих се нико није вратио у бараку. Придружили су се партизанима.

Остало је нас пет, који се нисмо могли кретати. У последњем тренутку пошли смо сваки на своју страну. Тада сам поред рана на ногама добио и чиреве, велике и црне. Ипак сам пошао и кретао се усправно око педесетак метара. Тада сам се сплзао низа страну и затрпао се лишћем уз кладу. Ставио сам на главу суху грану. Кроз лишће сам могао да гледам. Мислио сам да сам добро маскиран, иако се познавао траг иза мене куда сам се сплзао. Задржао сам се ту извјесно вријеме, док нисам оцијенио да непријатељ не залази овамо, Онда сам се извукао, а затим успузао уз узвишицу, одакле сам могао да осматрам непријатеља. Непријатељ је хватао стоку, а изгледа да је пронашао и склониште хране коју је одвозио. Привијао сам на чиреве траву, па су се провалили.

Једнога дана, у сунчев залазак, долази нам Станко Бурсаћ, отац Илије и Светка Бурсаћа. Носио је торбу са хљебом. Остављао је код сваког рањеника по парче хљеба. Испод мене, у јарку, лежао је тешки рањеник из чете Томице Шпановића. Истовремено је имао стомачно обољење. Мухе су се окупљале на његовом покривачу, остављајући упљувке, од чега се покривач запрљао. Тешко је говорио. Станко Бурсаћ је, изгледа, слабије чуо, па се нису могли споразумјети. Пузећи према њима, журио сам, плашећи се да чика Станко не би отишао. Бацио сам камен. Када ме је утледао, пошао је према мени. Дао ми је парче хљеба и позвао ме да објасним шта овај рањеник жели. Ишло ми се и ради још једног парчета хљеба, јер сам знао да га он неће моћи појести. Рањеник је тражио млијека, јер није могао јести хљеба. Чика Станко му је говорио да вечерас не може доћи, јер му је кућа далеко, већ сутра рано. Рањеник му је рекао да ће сутра бити мртав. И заиста, сутрадан га однесоше. Умро је у току ноћи. Није дочекао да му донесу млијеко и да се испуни његова посљедња жеља.

Пошто сам појео хљеб, кренуо сам у бараку. Вратила су се и друга три рањеника, а четврти је умро. Имали смо љекара, који нас је тобоже лијечио, јер лијекова није било. Често нам је однекуда доносио воћа и хране. Он нам је чак и кухао. Не сјећам му се имена, али ми се чини

да је родом из Приједора. Имали смо једино хипермангана, којим смо испирали ране. Љекар нас је на вече критиковао због чега смо одлазили из бараке, јер смо били на сигурном мјесту. Говорили смо да је крив водник који је одвео групу рањеника. Истина, непријатељ овдје није залазио. Али страх је страх. Имали смо искуства, а знали смо да је непријатељ близу. Када се све смирило, љекар нас је прикупио. Било нас је 12 рањеника. То су углавном они који се нису могли кретати или су тек почињали да ходају. Почео нас је боље хранити. Партизани су нам дотјерали неколико оваца.

Када су се чиреви провалили, чинило ми се да је моја десна нога трула. Видјеле су се жиле, крвни судови, вене. Да сам доспио у неку болницу, вјероватно би ми одсјекли ногу, јер није било изгледа да ће зарастати. Све је испод кољена било гњило.

Са мном је био старији борац Булић, мислим из Мракодола од Босанске Костајнице. Говорио је да се ослањам на ноге и да се крећем. Плашио сам се: ако се будем кретао, отворићу крв из рана. Ипак сам га послушао. Ускоро се рана поправила. Сада сам се опет ослонио на ноге. Био сам радостан, просто пресрећан, и захвалан другу Булићу. Када је он завијао цигарету, ја бих у знак захвалности и поштовања ишао према пећи да му донесем ватру, да припали.

Једнога дана одлучио сам да изиђем из бараке и да кренем на оближње брдо, према селу. Првог дана нисам успио. На пола пута понестало ми је снаге и морао сам се вратити у бараку. До тада сам се кретао само по соби, а сада покушавам да идем даље. Сутрадан сам успио. Изишао сам у воћњак и набрао воћа. Пронашао сам и дуван, па сам могао да почастим другове.

Кад сам проходао љекар ме је задужио да чувам овце. Тако сам пронашао извор воде. Био сам много прљав. Поред тога, било је много вашки, па је почео и свраб. Зато сам одлучио да се добро оперем. Имао сам и сапун, али не знам одакле смо га добили. Окупао сам се и вратио у бараку. У шали сам „рапортирао“ да је све у реду. Иако смо скоро сви богаљи, а остали смо без икога свога, ипак смо водили шаљиве разговоре. Са нама је био и један старији човјек шаљивчина, од Козарца, али му се не сјећам имена. На моје „рапортирање“ сви су се смијали и

било им је драго што сам почео да ходам. Касније сам са овцама излазио према Паланчишту. Љекар се љутио, сматрајући да ће нас непријатељ открити. Још увијек сам се споро кретао. Дешавало се да овце прије мене стигну у логор. Једнога дана пронашао сам празну кућу, мислим породице Бановић, која је изгинула. Нашао сам постељину са креветом. Овдје сам преноћио неколико ноћи, сам. Једне ноћи уплашили су ме сељаци који су возили храну у Козару. Скривали су жито. Помислио сам да је непријатељ па сам истрчао из куће и склонио се у траву.

Када је љекар и за ово сазнао, упутио ме је у моју стару јединицу, 2. чету 2. батаљона. Бојао сам се да ћу да паднем непријатељу у руке. На путу у чету, која се налазила у Козари, сусрео сам три партизана. Били су то Дмитар Црногорац, Милан Плавшић из Диздарлија и Коста Новаковић из Дворишта. Сва тројица су моји познаници. Сусрет је био радостан. Идући даље, наишао сам на стражара Рајка Викала из Диздарлија. Он је био у 1. чети 2. батаљона. Много се изненадио кад ме је видио. Рекао је да веома слабо изгледам.

Кренуо сам према логору 2. чете. Сусрео сам замјеника команданта 2. батаљона Драгутина Ђургуза. Замолио сам га да дозволи да пређем у 1. чету, јер сам дознао да тамо имам доста познатих. Ђургуз је смијешећи се одговорио: „Иди у коју хоћеш чету, само да си жив и здрав“. Дотле сам се ослањао на штап, а тада сам га бацио, јер ми је Ђургузов одговор дао нову снагу.

У чети сам био лијепо прихваћен. Скренута је пажња на нашу исхрану. Кувар је био Тривун Викало из Диздарлија, а пекар Стојан Достица из Мирковца. Командир 1. чете је Срето Ђенадија, а комесар Милан Будимир.

Заборавио сам напоменути да сам карабин који сам сачувао за вријеме проласка непријатељског стрељачког строја био сакрио. Када сам дошао у чету, нисам имао пушке, али сам се сјетио гдје сам сакрио карабин. Пошао сам на то мјесто и пушку донио у чету.

У чети сам се прилично опоравио. Још увијек су на мени хлаче које сам поцијепао када сам се кретао пузећи. Ускоро долази Драгоја Вујановић, који ми је донио одијело са два пара рубља. Још увијек сам слаб. Драгоја се плашио да нећу преживјети. Партизани су били много

заузети. Не бих могао рећи колико их је било. Чини ми се јака чета. Држали смо страже. Касније смо ишли и у акције. Прикупљали смо храну и сл. Сада сам се могао кретати. Тражио сам да идем на стражу. Једне вечери другови су се вратили са задатка. Сакупили су се у логору, изнад Кошуће. Вечерали су и наставили да се веселе. Пјевали су и играли козарачко коло. За то вријеме сам био на стражи. Изгледа да су другови заборавили на моју смјену, а нисам смио да напустим стражарско мјесто. Више нисам могао да стојим. Звао сам, али се нико није јављао. Тада сам опалио метак у букву. Ускоро су према мени дотрчали борци и командир чете. Интересовали су се шта се десило. Послије ме је делегат вода критиковао што сам пуцао говорећи да смо сваки метак крвљу залијевали. Рекао ми је да се морам јавити командиру на рапорт. Међутим, отишао сам до кухиње, код Тривуна Викала и Стојана Достице па сам им испричао шта ми се десило. У шали сам им рекао да је дрхтао буквић у који сам пуцао. На томе се све завршило.

Милорад Викало

Милорад Викало, „Сйрашна судбина нейокрејної рањеника у Козари“, Козара III, 525 – 537.

ТЕШКА ДРАМА РАЊЕНИКА У КОЗАРИ

За вријеме козарске офанзиве у љето 1942. био. сам курир у Омладинској чети 2. батаљона 2. козарског одреда. Наша чета држала је положај Бањчев и Павића гај и даље до села Котурова, према непријатељу који се утврдио у Бјелајцима.

Другог јула 1942. кухар је закаснио са припремањем хране, па је касно стигла борцима. У вријеме ручка отишао сам у вод Срете Ђенадије, који је држао положај у Павића гају, да обавијестим да се борци на смјену повуку до првих кућа позади гаја и да ту ручају. Нисам још био ручао. Замољен сам од неких бораца да их замијеним на осматрању, док они ручају. Послушао сам их и остао у гају на положају, да пратим кретање непријатеља. Док су борци ручали, непријатељ је отворио артиљеријску ватру по нашем положају у Павића гају. Ми осматрачи нисмо напуштали положај. Отворили смо пушчану и митраљеску ватру на непријатеља који је пљачкао кућу између наших и њихових положаја. Гранате су непрестано падале око нас, али смо били одлучни да останемо на положају и да дејствујемо. Неколико граната се сручило на мјесто одакле је дејствовао наш митраљез. Тада су тешко рањени Станко Буразор из села Оцинаца и Бранко Миланковић из села Влашковаца, који су након неколико минута подлегли ранама.

Овом приликом био сам рањен у стомак и потресен експлозијом гранате. У магли од прашине видио сам Станка Буразора како се ослања на пушку, да би се одржао. Још не знајући да сам рањен, пошао сам у сусрет Станку, како бих му пружио помоћ, али сам се срушио на земљу. Пришао ми је Гојко Гвозден и извукао ме са ватрене линије. Пружена ми је прва помоћ. Требало ме је хитно пребацили до болнице у селу Војскови. Стигли смо касно у ноћ. Овдје, у болници, пружена ми је помоћ. Смјештен сам у кревет и ускоро заспао. Мој сан био је кратак. Брзо је прекинут објашњењем да исте ноћи болница креће из села.

Испред болнице су се налазила запрежна возила. У њима је било сијено и слама. Нас рањенике ужурбано су износили и стављали у кола. Колона кола са рањеницима је кренула. Уз мене је одређена болничарка Боса, звана Борка. Била је Козарчанка, од 17 година, средњег раста, смеђе косе. Иако је посматрала тешко рањене борце, очи су јој биле насмијане. Могуће је и на овај начин хтјела да нам помогне у мукама. Ријечи и руке су јој биле њежне. Осјетио сам то када сам ставио главу на њено крило. У путу сам био наслоњен на њено крило, држећи се рукама око њеног врата, да бих одигао стомак и леђа од кола, која су при пролазу преко камења тресла и наносила ми неиздржљиве болове из рањеног и отеченог стомака.

На цијелом путу кроз Козару пратила нас је киша. Поред пута било је много сељака, ложили су ватру борећи се с кишом. Људи и жене, углавном старци и баке, прилазили су колима тражећи рањене синове, кћери и унучад. Мене су неки препознали под именом Брацо. Када су ме видјели, почели су да плачу. Чуо сам тежак јаук. Изашла је маса народа испред кола у којима сам лежао и просто зауставила колону. Прилазили су ми на смјену, љубили ме и плакали, тражећи да останем са њима. Једва сам успио да им докажем да нисам тај на кога они мисле. Али и поред тога плач и јаук се настављао. Народ је жалио рањене борце, иако међу њима нису били њихови ближи.

Колона рањеника кренула је правцем Тронежа — Пашини Конаци — Саставци, до ријеке Мљечанице.

У току ноћи и прије подне 4. јула 1942. десило се пролом облака над Козаром. Рањеници су пристизали у колима и на носилима до мјеста сакупљања. Покренути су из болница у селима испод Козаре и у Козари. На путу кроз Козару није било предаха. Одвојени од породица, опсједнути страхом од непријатеља, кочијаши са сточним запрегама и носиоци нису се обазирали на јаук рањеника. Они су ужурбано шумским стазама и долинама ишли до мјеста прикупљања. Пристизало се из више праваца и слијевало у дугу колону. Личило је то на поточиће који чине велику ријеку.

Колоне рањеника стизале су до мјеста Грабовац, у јарак изнад Мљечанице. На овоме мјесту извршена је посљедња припрема рањеника

за покрет. Мене су одредили за ношење на носилима, јер је оток стомака био велики и осјетљив на додир, а болови оштри до изнемоглости. У исто вријеме почели су да пристижу родитељи, рођаци, другови и колеге из дјетињства. Прилазили су колони рањеника и давали им хране и друге поклоне. 4. јули је био сунчан. Вријеме је брзо одмицало и долазио је час расанка са посјетиоцима који су се поздрављали са рањеницима, не слутећи да се више никад неће видјети.

На челу колоне налазила се чета бораца. Позади су били рањеници на носилима, а иза њих рањеници у колима. Иза ове колоне кретала се маса народа са запрегама и завежљајима које су успјели да сачувају. Кретало се успореним кораком, са застајкивањем, низ ријеку Мљечаницу, до боканских кућа. Стигли смо касно увече. Ноћну таму повремено су расијецале непријатељске ракете, које су освјетљавале колону рањеника. Када су партизанске чете на овом правцу отпочеле напад на непријатеља и пробој обруча, колона рањеника је заустављена испод брда, поред Мљечанице. Пљусак непријатељских минобацачких граната сручио се на колону рањеника. Падајући и експлодирајући међу рањеницима, гранате су разносиле или теже рањавале рањенике и носиоце рањеника. Тако су многи нестајали из колоне, а остајала би само проливена крв.

Не стигавши до мјеста пробоја, рањеници на колима враћани су на полазни положај, до мјеста Грабовац. Немоћни рањеници на носилима, који нису изгинули од непријатељских граната, остављани су на мјесту које су достигли на путу за пробој. Освануло је јутро, 5. јула 1942. Наступило је затишје. Престало је пушкарање. Понеки борац или цивил враћао се са положаја. Преживјели рањеници на носилима молили су пролазнике да их убију пушком или каменом. Тешко је било удовољити молбама немоћних рањеника. Због тога су пролазници ишли даље, тужни и нерасположени, али молбе рањеника нису могли извршити. Када су рањеници видјели да их пролазници неће да побију, почели су да их псују и вријеђају, како би их изазвали, да им макар на овај начин прекрате патње.

Појединци, међу којима сам био и ја, вукли су се на рукама. Довлачили смо се до ријеке и пили прљаву и крваву воду, а затим

се вукли по води, прелазећи на другу страну ријеке, са намјером да побјегнемо. У томе је наишао са положаја мој школски друг Грујичић, звани Зеле, са два дјечака. Они су ми помогли да изађем из ријеке. Пошто нису имали снаге да ме носе, потражили су запрежна кола и са тројицом рањеника пребацили ме до Грабовца.

У јарку Грабовац налазили су се скоро сви тежи рањеници са подручја Козаре. Нашао сам се у групи око стотињак рањеника. Замолио сам Грујичића да ме изнесе из кола и остави поред потока. Учинио је то. Ускоро је непријатељ дошао с Поглеђева и одозго, са брда, отворио митраљеску ватру по рањеницима. Сада су тек настале патње. Сви рањеници који су се колико-толико могли покретати напуштали су кола. Покретни рањеници кренули су у дубину Козаре. Рањеници у колима који су имали пиштоље или карабине (иако је таквих било мање) пуцали су и убијали свакога ко је то затражио, а последњи метак остављали су за себе. Тада су се чула дозивања и запомагања. Чуле су се ријечи: „Убиј ме, бјежати не могу!“ Бомбе су почеле да екоплодирају. Бацали су их рањеници који се из кола нису могли покренути. Гомилали су се рањеници око кола и рањеника који је имао бомбу. Бомба није могла свакога убити, па су поједини, послије експлозије бомбе, остајали изнакажени и осакаћени. Настала је журба ко ће доћи прије на ред да му бомба или пиштољ прекине живот и патње, да не падне жив непријатељу у руке.

Налазио сам се поред потока. Бјежати нисам могао. Преостајало ми је само да покушам да се сакријем испод обале у потоку који је вода прокопала. Дуж пута, у колима и поред кола, међу рањеницима настао је јаук и запомагање. Непријатељски авион ниско се спустио и у бришућем лету између брда, коритом ријеке Мљечанице, бацао бомбе и тукао митраљеском ватром.

Лежећи испод брине у потоку, након извјесног времена осјетио сам спласнуће отока у стомаку. Чинило ми се да ћу моћи ходати. Тада сам осјетио и мишиће у ногама. Око 11 часова, 5. јула, погледао сам према рањеницима. Угледао сам домобране како ходају око кола с рањеницима који нису могли да напусте мјесто или прекрате живот самоубиством. Домобрани су ускоро отишли.

Изнурен, заспао сам под брином. Нисам дуго спавао. Пробудило ме је пуцање пушака у близини. Погледао сам према колима у којима су се налазили рањеници. Примијетио сам усташе како убијају рањенике. Кроз мали отвор, испод брине, видео сам десетак кола, у којима су усташе тукли кундацима рањенике. Изгубио сам присебност пред страхотом коју сам гледао.

Пред вече сам дошао к свијести. Престало је пуцање. Спуштао се сумрак. Када се смрачило, покушао сам да се извучем. Несигуран, кренуо сам уз поток, крај поубијаних рањеника. Хтио сам да бјежим. Снагу сам добио и тиме што сам добро познавао стазе Козаре. Пролазио сам уз Грабовац. На раздаљини од око двије стотине метара налазила су се кола са поубијаним рањеницима. Видео сам тешке призоре. Мртви су лежали у колима или су висили низ лотре. Над неким су кола преврнута. Неки рањеници су поклани, па су им главе лежале поред кола. Уз поток је било много кола са побијеним рањеницима, али нисам ишао даље, већ сам одлучио да скренем у страну.

У току ноћи наишао сам на непријатељски логор на Париповцу. Примијетивши да сам дошао близу групе војника која спава, мало сам се вратио, а затим заобишао и кренуо у дубину Козаре.

У покрету кроз Козару нашао сам мноштво народа, и своје родитеље. Родитељи су ми помогли да пронађем склониште близу Палежа. Склонио сам се у јелку између двије класе. Остао сам опет сам. Отац је обећао да ће доћи, али га више није било. Нисам се осјећао сигурним. Ноћу сам устао из склоништа и кренуо према мјесту Маглај. Тада сам поново дошао у логор непријатељских војника. Био сам занесен мишљу да је то маса народа која се са запрегама сакупила. Када сам угледао шаторе, схватио сам да је то непријатељска војска.

Вратио сам се у дубину јарка Бундељ. Опет сам потражио склониште. Угледао сам поред класе три густо израсле јелке. Пошао сам да се упоам између јелке и класе. Када сам почео да скидам лишће, примијетио сам ципеле. Повукао сам ове ципеле, али се нису дале извући из земље. Даље сам откопавао и видео да је овдје закопан човјек. Одгрнувши земљу, видео сам да је човјек жив. Скинуо сам земљу и лишће до главе човјека. Закопани је изговорио ријеч, вјероватно у страху да га је непријатељ

открио. Говорио сам му и ослободио га да се не плаши, јер сам и ја рањеник и тражим да се склоним. Замолио сам га да се помакне како бих и ја легао поред њега. Рекао ми је: „Иди на друго мјесто. Ако нас непријатељ открије нека не пронађе обојицу“. Отишао сам у грање на вршку кладе. Отишао сам до потока и насуо воду у чутурицу коју сам стално носио. Вративши се, разгрнуо сам гране. Увукао се у крш и лежао.

Након извјесног времена, испод мене, у јарку, чуо сам дозивање. Вика се примицала и послѣ подне наишао је непријатељеки стрељачки строј. Ишао је ка клади поред које сам био сакривен. Имао сам добар поглед на читав строј непријатељских војника. Изгледало ми је као да су ме непријатељски војници угледали. Посебно сам пратио домобрана који је ишао према мени и говорио и псовао на загорском нарјечју. Дошао је до дебелог и дугачког огранка, који је био попријечен између мене и непријатељског војника. Војник је скренуо у страну.

Био сам напрегнут до изнемоглости и укочен. Престао сам да дишем. Рад срца осјећао сам слично откуцајима на сату. Очи су ми просто стале и престао сам трептати. Чуо сам покрете и шум мрава. Кочиле су ми се вилице и уста. Спопала ме је и немоћ у ногама. Личило је на парализу. Притисак у глави. И мозак је отказивао. Очекивао сам да ће непријатељски војник повикати како ме је пронашао. Гледао сам га у очи и у уста. У мени је све попустило и почео сам се губити. Али у истом часу угледао сам леђа војника, који се удаљавао. Почело ме је обузмати поуздање да ћу остати жив.

Када је пала ноћ, изишао сам из склоништа. Нисам се обраћао другу под кладом. Кренуо сам кроз пуну Козару. Наишао сам на Драгињу Цикоту из села Оцинаца. Она ме је понудила пуром. Нисам мотао да једем, иако ништа нисам јео од рањавања. Био сам неколико дана без хране. Умјесто хране пио сам доста воде. Био сам сувише исцрпљен и изнемогао.

Послије проласка непријатељског стрељачког строја почело је лутање по Козари. Козару сам као дијете упознао. Можда је то и допринијело да сам успио да се склоним, јер сам вјеровао да ћу у Козари наћи спас. Међутим, многи су настрадали. На мјесту званом Ледена вода наишао сам на групу поубијаних. Ту се нашло и живо дијете, старо 3—4 мјесеца,

које је лежало поред мртве мајке. Помоћи дјетету нисам могао. Морао сам бити опрезнији, јер је непријатељ скоро овуда прошао. И у даљем путу кроз Козару, на Подима, лежали су лешеве породица које су се овдје нашле. Примијетио сам и овдје двоје живе дјеце која су сједила и посматрала дивокозу како пасе у непосредној близини.

Кретао сам се кроз Козару сам све до сусрета са Николом Тркуљом из села Маглајаца. Преноћили смо у земуници која је прокишњавала. Ујутро сам се растао од њега и кренуо даље да бих се ускоро нашао са преживјелим борцима који су се на разне начине спасили. Послије је Козара опет оживјела. Примила је борце који су преживјели офанзиву.

Борко Каран

Борко Каран, „Тешка драма рањеника у Козари“, Козара III, 538 – 543.

СА РАЊЕНИЦИМА У БОЖИЋИМА И У КОЗАРИ

Након повратка из Бањалуке остала сам у Вучковцима до почетка 1942. год. За то вријеме чешће сам се састајала са Нелом Бојанић, учитељицом из Ламовите, и са Мицом Врховац, која је такође дошла из Приједора. У међувремену је др Алфред одржао краћи курс прве помоћи, који сам и ја завршила.

Јануара 1942. премјештена сам у болницу у Божиће. Тамо сам нашла своју сестру Миру. Наша болница, како смо је тада називали, смјештена је у Радаковићима, у двије куће. Рањеници су размјештени по кућама и живјели су под тешким условима. Ми смо примали лакше рањенике. У болници су биле болничарке: Милева Кусонић, Душанка и Невенка Радонић. Кроз нашу болницу прошле су и Бора Батоз и другарица чије сам име заборавила (погинула је у козарској офанзиви).

Након мога доласка и именовања за комесара болнице моја сестра Мира отишла је у село да организује омладину. Морам напоменути да у прво вријеме рањеници нису имали повјерења у мене. Некако су у мени гледали „грађанку“. Били су се спријатељили с Миром. Она је основала ову болницу, дочекала рањенике и добро их примила. Отуда су јој више вјеровали. У почетку ми је било тешко. Временом смо се прилагодили и успоставили везу. Неки рањеници су ме називали мајком. У болници су били: Илија Шурлан, Гојко Шиљековић, Мишо (не сјећам се презимена). Било је петнаестак рањеника. Мало смо имали санитетског материјала. За завоје смо користили пешкире и плахте. Хране смо имали много. Доносили су нам из села. Обилазио нас је др Алфред једанпут или два пута недјељно. Није имао само нашу, већ и друге болнице на Козари. Послије смо се снашли. Извршена је конфискација у кући неког попа. Нађено је много материјала за болницу. Имали смо довољно и постељине и посуђа и другог. Др Алфред нам је непосредни руководиоца, а везани

смо за 1. чету 2. батаљона, чији је командир Раде Кондић, а комесар Миле Рајлић.

У болници у Божићима брзо сам се прилагодила. Иако се одавде видео Приједор, у коме сам провела више младалачких година, ипак сам добро подносила услове партизанског живота. Посебно су ме импресионирале сеоске жене. Нарочито сам се дивила држању бабе Анђе, у чијој кући је била болница. Запамтила сам и Милеву Радаковић.

У болници сам остала до офанзиве 1942. год. Рањеници су по оздрављењу одлазили, а долазили други. (Нарочито приликом ослобођења Приједора у мају 1942.) Прихватили смо лакше рањенике а теже смо упућивали у болницу изнад Козарца, код Пилане. Када је Приједор ослобођен, ишла сам два пута у град. Дошла сам са козарском омладином на збор и остала само дан. Морала сам се вратити међу рањенике. Послије сам ишла у Приједор по санитетски материјал.

У козарској офанзиви

Када су Нијемци упали у ослобођени Приједор, била сам у болници, у Божићима. Једнога дана код мене су дошли Мира Цикота и Есад Капетановић. (Они су послје упада Нијемаца побјегли према Козари.) Кратко су се задржали код мене и отишли. У исто вријеме стигла је и моја мајка, која је такође морала да напусти Приједор. Она је остала код мене, у болници.

Више се не сјећам ко је издао наређење за евакуацију рањеника, али знам да смо једне ноћи са рањеницима кренули у Козару, према Витловској. Имали смо у болници 14—18 рањеника. Било је и неколико тешких рањеника. Њих смо возили колима. Лакши су ишли са нама.

На Витловској су се сакупили рањеници из свих болница са ослобођеног подручја Козаре. Мислим чак да су дошли и рањеници са подручја 1. батаљона, од Сане и Уне. У болници на Витловокој постављена сам за референта санитета. Болница се налазила у неколико барака. Храна се кухала у казанима. Соли ни хљеба нисмо имали. Ни санитетског материјала нисмо имали. Једнога дана сам превила око стотину рањеника. Док сам их превијала, др Зукановић је рекао:

„Марија, ти си боља као болничарка, него као комесар болнице.“ Мислим да је на Витловској било око двије стотине рањеника (у двије или три бараке). Један од рањеника доживио је нервни слом, па је ноћу устајао и лутао.

Интендант болнице Џуца, из 1. батаљона, изгледао је сумњив. Чак ми се чинило да је повезан са непријатељем. У то вријеме он је као интендант снабдијевао болницу. На залихама је имао и шећера и хране, али рањеницима није давао. То сам изнијела на састанку, коме је присуствовао и Обрад Стишовић, командант одреда. Нису ми вјеровали.

Стање у болници било је доста тешко. Тежи рањеници су умирали и одмах сахрањивани. Када бих ноћу обилазила болницу, наилазила бих на умрле рањенике, које смо сутрадан сахрањивали. Једно дијете, иначе Циганче, од 5 година, рањено је на осам мјеста. Било је веома лијепо. Милева Обрадовић и ја смо се чак посвађале око њега, јер сам говорила да ће овај мали бити мој, ако остане жив. (Милева је жена Ивице Марушића Ратка).

У вријеме мога борава у болници на Витловској код нас је дошао љекар кога су заробили партизани. Радио је код нас. Не сјећам се како се презивао. Рекла сам му да је мали Циганин моје дијете и да треба да га лијечи, а ако буде саботирао, да ћу га убити. Једнога дана нестало је овога љекара, јер је побјегао, а наш мали миљеник је умро. У болници је сваким даном све теже. Понестајало је хране, а рањеника је све више. У прво вријеме пристојно смо сахрањивали оне који су умирали, а касније нисмо стизали. Лијекова није било. Могли смо једино да их превијамо.

Трајало је то све до одлуке за покрет. Стигло је наређење да рањенике возимо у Грмеч. Припремили смо носила (два дрвета и преко њих нешто одјеће или ћебе) и тако понијели рањенике. Силазили смо у Мљечаницу. Речено нам је да ћемо се у току ноћи пребацили преко цесте Приједор — Кнежица — Босанска Дубица и даље у Подгрмеч. Пошто су сви рањеници били у покрету, упитала сам др Алфреда да ли и ја треба да идем са њима. Он ми је рекао да останем код посљедњег рањеника на Витловској. Требало је остати док не крену сви рањеници.

Остали смо др Зукановић, један лекар Јеврејин и ја. Није то Мориц, већ други, ветеринар, са којим сам се 1942. нашла у логору.

Нас троје смо остали, док су рањеници отишли ка фронту да се пробију из обруча. Лутали смо у току ноћи. Другога дана, када смо мало заспали, пробудила нас је граната. Устала сам и схватила да сам сама. Није било ове двојице. Пошла сам низ Мљечаницу и нашла се у чуду. Нашла сам све рањенике. Сви су били враћени у јарак.

Ушла сам у двориште једне кућице, на улазу у Козару. Видјела сам жену која се породила. Артиљеријска граната разнијела јој је дио тијела, а дијете је остало на мајчиној врпци. Више се и не сјећам чиме сам раздвојила мајку од дјетета. Ушла сам у кућу. Примјећујем мртве. Све је у овој кућици побијено. Граната је разнијела кров, а они који су се у њој нашли сви су изгинули. Био је то језив приказ. Истина, у козарској офанзиви гледала сам људска кријева разбацана по дрвећу.

Када сам се вратила, нашла сам све рањенике на носилима. Остављени су у котлини. У међувремену је стигао курир који ми је саопштио: „Спреми се и бјежи.“ Упитала сам чије је то наређење. Он ми је рекао: „Шошино“. Рекла сам куриру да до последњег рањеника остајем овдје. Курир је рекао: „Ако не крену сви који могу ићи, ја ћу пуцати“. Рањеници су почели да довикују и да јаучу: „Комесаре, побиј нас“. Имала сам бомбу и пиштољ са три или четири метка. Нисам могла ништа. Да сам имала више метака, можда бих удовољила жељи тежих рањеника и побила их. Тешко их је било оставити непријатељу. Непријатељ је већ био близу и напредовао је кроз Козару. Ипак сам морала да послушам наређење и да оставим рањенике. То ми је био, чини ми се, најтежи час у животу. Рањеници су јаукали, кукали и дозивали, али су остављени беспомоћни. Отишла сам од њих. И данас ми је тешко када се тога сјетим.

Уз пут сам срела нашег интенданта Џуџу. (Он је у току рата стријељан као издајник.) Кренула сам кроз Козару. Било нас је више. Провели смо читав дан ходајући по планини. Примјетила сам да интендант вуче врећу. Упитала сам шта се налази у врећи и установила да носи шећер, мушке кошуље и друго. Чак је и мени дао мушку кошуљу. Нисам могла да издржим па сам му добацила: „Зар те није срамота да вучеш оволики

шећер, а рањеници су на Витловској били без шећера?“ Добацила сам му још и то: „Ако останем жива, убићу те. Запамти да ћу те убити.“ Овдје смо се раздвојили.

Кренула сам кроз Козару. Са мном су још двије или три дјевојке. Уз пут сам наишла на команданта 2. батаљона Станка Милића. Ту се затекао и Душан Гламочанин Пеле. Обратила сам се Станку: „Друже команданте, остала сам сама. Куда треба да кренем?“ Он ме је погледао и није одговорио. Поновила сам питање, али ми ни тада није ништа рекао. Чини ми се да сам лутала два дана. Послије сам наишла на Миру Цикоту и на Јулију. Не сјећам се колико смо лутале, али знам да смо дошле до потока. Ту сам се окупала, а послвије добила упалу плућа. Осјећала сам да страшно тешко дишем. Наишла сам на Морица, који ми је рекао да сам добила упалу плућа. Са оваквом упалом ходала сам по Козари.

Марија Каус-Шкундрић

Марија Каус-Шкундрић, „Са рањеницима у Божићима и у Козари“, Козара III, 544 – 548.

С РАЊЕНИЦИМА У КОЗАРИ

Окупацију сам дочекала као осамнаестогодишња омладинка. Политиком се нисам бавила, али сам се интересовала шта се збива. О томе сам сазнавала од нашег рођака Гојка Кусонића. Пред почетак рата он је чешће долазио код наше куће. Упуштао се са мојим оцем у разговор, а касније и са братом Сретком, па и са мном. Он је био организован. Међутим, успостављањем усташке власти настала је тешка ситуација. Почели смо да се дотоварамо да бјежимо у Београд моја сестра Бора, брат Сретко, Драто Кунић и ја. У то вријеме српске породице су бјежале, па смо и ми мислили да ће нам тамо бити сигурније. Углавном смо бјежали од усташког покоља.

Код нас је дошао Гојко Кусонић. Испричала сам му како се наша група договара да бјежи за Београд. Гојко се изненадио. Није се сагласио са нашим приједлогом. Рекао је: „Ако усташе пођу у село, бјежите према Миљаковцима“. Тако смо одустали да идемо за Београд.

У септембру 1941. Гојко ми је давао задатке. Ова веза ишла је преко Драгутина Топића, из Миљаковаца. Гојко ми је рекао да прикупљам податке о непријатељској војсци, усташама, Нијемцима и домобранима. Поред тога прикупљала сам и папир, оловке, санитетски материјал. Морала сам одлазити у Приједор. Речено ми је да одем у књижару, која се налазила испред Берека и Радошевића куће. Гојко ми је рекао да ћу у тој књижари добити све што ми буде потребно. Овдје сам добијала и санитетски материјал. У књижари је радио један човјек, али нисам се интересовала ко је он. За мене је било важно да добијем материјал и да га изнесем из града. Услови за изношење били су врло тешки. Морала сам пролазити поред усташких стража на Милошевици, код магацина старог Станивуковића. Усташе су ме обично заустављале, разговарале са. мном, а мени се журило, јер сам под капутом носила материјал. Обично сам по џеповима држала батерије за радио-апарат, по коју

оловку, а било је и канцеларијског материјала који сам скривала под капут. Да бих обезбиједила лакши пролазак поред усташке страже, дјеловала сам расположено, смијешила се на војнике и сл. Неки од њих су захтијевали да се дуже задржавам, да долазим на састанак.

Када сам стигла кући, покупила сам нешто ствари и са оцем отишла у Миљаковце. Тамо сам се састала са Гојком Кусонићем и испричала му да се више не смијем враћати кући. Гојко није могао да схвати моје потешкоће и тражио је да и даље радим на овој вези, да сам врло подесна и сигурна. У то вријеме, мислим, на овом дијелу била сам једина веза. О раду нисам никоме говорила, не због тога што није било подесних лица, већ зато што ми нико није рекао да могу радити преко других лица. Остала сам упорна у захтјеву да се више не враћам у село. Жељела сам да останем у партизанима.

У току рада у селу и дјеловања према граду добијала сам и разну литературу из Козаре, неке билтене и сл. То сам разносила по кућама и тамо читала. Углавном сам читала појединачно по кућама. Упоредо са тим поразговарала бих с људима о томе шта се дешава на Козари, како партизани врше акције и сл. Ове вијести доносио је Драгомир Димић из Горње Гомјенице. Он је био имућнији човјек. Касније сам преко њега добијала и понеки пакет. Ако би нам нешто требало, поручила бих Димићу и он би то послао. Димић је сарађивао, иако је то било тешко, с обзиром на усташе у Ђели.

Остала сам у партизанима. То је за моју породицу представљало велико изненађење. И мој брат Сретко је хтио да крене у партизана, али га је задржавао Гојко Кусонић, тако да је остао све до почетка 1942. год., дјелујући у селу.

Изашла сам у Миљаковце. Ту је била и Соја Мркшић, кћерка учитеља из Миљаковаца, која је овдје дјеловала. (Погинула је у партизанима). Соја ми је говорила да се она мора пребацити у Козару, а да ја останем у селу. Нисам била за то. Углавном смо радиле на сакупљању хране и одјеће за партизана. Одлазиле смо код жена и са њима разговарале о томе шта би требало да припреме: да плету чарапе, рукавице, весте и сл. На овоме подручју дјелују још Шиљековићи: Василије, Лазар, Дејан и Љупко. Они су одржавали везу са Козаром. Иначе, и остале породице

су пружале помоћ, нарочито у Миљаковцима и Ракелићима. Слободно се могло доћи у сваку кућу и тражити нешто за партизана. Народ је давао све што је имао: храну, чарапе, рукавице, шалове, весте и друго.

Почетком 1942. год. кренула сам за Козару, без Сојиног знања. Она је хтјела да овдје радим са омладином и женама. Ја сам жељела да се борим, да будем у јединици. Прије мог поласка за Козару стигла је партизанска чета са командиром Милом Вученовићем. Отишла сам код Миле и рекла му да бих хтјела да идем за Козару или да ме приме у ову чету за болничарку. Није било жена болничарки у чети. Миле ми је препоручио да се задржим. Соја је већ отишла. Чврсто сам одлучила да и ја кренем. Заинтересовала сам се када ће курири поћи за Козару да бих ишла са њима. Нисам размишљала о томе како ћу бити примљена у Козари, да ли ћу наићи на некога од познатих. Чинило ми се да је ово што сам до сада радила недовољно и да је у Козари више могућности за борбу, за допринос борби. Тамо се налазе партизани и зато ме је Козара толико привлачила. Претпостављала сам да је тамо и Мица Врховац, моја учитељица, и жељела сам да је пронађем.

Коначно сам стигла у Козару. Дошла сам у команду једне чете. Ту сам нашла Душана Утјешиновића. Са мнош је дошао и Страхиња Ђатић и још неки. Разговарали смо са Душаном Утјешиновићем. Он ми је рекао да партизани имају болницу у селу Божићима, код Митра Радаковића. Препоручио ми је да идем у болницу, у Радаковиће, гдје се налази Мира Каус, која поред рада у болници дјелује и међу омладином. Кренула сам у болницу. Тамо сам нашла Марију Каус и Јелену, жену биљежника из Козарца.

Ова болница била је смјештена у кућама Радаковића. Ту сам нашла и Бору Батоз и Соју. Бора и Соја су кренуле у болницу у Војскову. Јелена је била комесар болнице, а Марија Каус њен замјеник. Јелена је касније отишла. Рекла ми је да жели да иде на Кордун, одакле је родом. За комесара болнице је именована Марија Каус.

Сада смо у болници остале Марија Каус и ја. Ускоро су нам дошле Душанка и Невенка Радонић. И Мира Каус је повремено долазила, али је претежно радила са омладином.

Код нас у болници били су рањеници: Илија Шурлан, Млађо Граонић, Свето и Гојко Кнежевић, Обрад Давидовић, Гојко Шиљековић, Милош Вујчић, Ђуро Вученовић и још неки. Једном од тежих рањеника је ампутирана нога, али није преболио. Умро је у марту или априлу 1942. у болници. Био је родом из Брезичана, а презивао се Муњиза. Знам да је превезен у село и тамо сахрањен.

Снабдијевала нас је тадашња команда општине. На томе су највише радили Бошко Симатовић, Никола Ковачевић и Живко Марјановић. Одлазили смо код њих и добијали све што нам је у тадашњим условима било могуће набавити. Исхрана је била добра. Сакупљали су и постељину преко организације жена.

Послије другог ослобођења Козарца добијали смо доста материјала за потребе болнице. Нешто смо набављали и из Приједора, преко везе. Али морали смо да чувамо и штедим. Имали смо казане у којима смо оваки дан искуавали завоје. У болници је било двадесетак рањеника. Лакши рањеници нису се дуго задржавали. Карактеристично је да рањеници нису жељели да се задржавају у болници. Сваки је хтио да се врати у своју јединицу.

Наша болница је радила под контролом др Алфреда Ржехака. Он је долазио једном недељно, а понекада и два пута у седмици. Прегледао је рањенике и давао упуте шта треба још предузети. Болница је припадала 2. батаљону, који се налазио на Витловској.

Нас четири, Марија Каус, Душанка и Невенка Радонић и ја, радиле смо у болници. Поред дежурства и превијања, кувале смо храну, чистиле просторије, прале постељину и одјећу. Помагале су нам и жене из Радаковића. Ми смо се веома спријатељиле. Врло угодно смо се овдје осјећале.

У болници смо остале све до почетка козарске офанзиве. Пошто су њемачке снаге подрле у Приједор, саопштено нам је да је отпочела непријатељска офанзива и да рањенике треба евакуисати за Козару. Била сам задужена да водим колону рањеника у Козару. Тешко сам се прихватила и тражила сам да останем на положају. Али морала сам се покорити наређењу. Са мном је била и Невенка Радонић. Организован је превоз сточним запрегама. Непокретне рањенике ставили смо у кола.

Покретни су ишли с нама. Пут је био врло напоран. Док смо путовали, нисмо имали хране, али су рањеници храбро подносили све потешкоће.

Са рањеницима смо дошли на Поглеђево. Смјештени смо у велику кућу, која је имала веранду ограђену даском. Овдје је стизала и болница 1. батаљона. Кренули смо на Медњак, гдје су се искупили сви рањеници. Вријеме је кишно. Киша је стално падала. Било је хладно. Рањеника је свакодневно све више. Борбе се воде око Козаре. Нисмо дуго остали на Медњаку. Наређено је да се сви рањеници прикупе на Витловској. Морали смо се покренути. Било је то тешко. Било је доста непокретних рањеника. Ту је народ који је избјегао испред непријатеља. Било је и дезорганизације. Покрети рањеника су чести, а то је тешко изводљиво. Али знали смо да је рат и да тако мора да буде. Привикавали смо се на све. Није било бораца који би нам при организацији помагали. Све што је способно да носи пушку отишло је на положај, да се бори. Требало је опријечити непријатељски продор у Козару.

Пошли смо са Медњака на Витловску. Теже рањенике возимо у колима, неке носимо, друге водимо, једни се крећу самостално. Дуга колона рањеника иде кроз Козару. На Витловској су направљене бараке (двије или три бајте). Настао је тежак живот. Шест болничарки је по цио дан превијало рањене, али нисмо стигле да их све превијемо. Неке чак нисмо сваки дан ни превијали. На Витловској је могло бити 200 - 300 рањеника.

Др Алфред је долазио и помагао само код тежих случајева. Саме смо морале да превијамо рањенике и пружамо им помоћ. Овдје су дошле као болничарке: Невенка Милановић-Згоњанин, Милева Обрадовић (жена Ратка Марушића) и Љубица Шиник. Оне су остале краће вријеме. Дошле су и неке омладинке. Храну је набављао Џуца.

На Витловској нас је обилазио командант одреда Обрад Стишовић. Са њиме је долазио и Свето Марјановић. Они су провјеравали како су рањеници смјештени, каква је храна, какво им је расположење и сл. Било је потешкоћа око исхране. Кували смо храну у потоку. Преко дана се није смјела ложити ватра, јер је непријатељ надлијетао авионима и, чим би примијетио дим, бомбардовао је и тукао из митраљеза. За храну смо ујутро имали чај и мармеладу, за ручак супу и понекад меса.

Највише смо кували пасуљ. Хљеба је било доста, али храна у цјелини је слаба. Код народа је понестало хране, јер није имао могућности да је понесе приликом покрета за Козару.

Дежурале смо по цијелу ноћ, јер је требало пружати помоћ рањеницима, превијати их, намјештати их (неки се нису могли сами покретати). Многи су дозивали и тражили помоћ. Прилазиле смо им и помагале. Један рањеник, рањен у главу, био је на граници свијести. Ноћу је скочио и почео да бјежи по шуми. Упалиле смо лампу па је Љубица Шиник потрчала за њим и вратила га. Она је међу нама била најснажнија, па се усудила да крене у шуму и да ухвати овога тешког рањеника. Рањеници су нас поштовали и цијенили. Сматрали су нас стручњацима, иако смо знале само оно што нам је показао др Алфред. Углавном смо знале да превијемо, а то је било најважније.

Приликом првог превијања онесвијестила сам се, јер нисам могла да гледам ране и људску крв. Али временом сам се и на то привикла. Сјећам се Луке Стојановића, брата Митровог. Био је рањен кроз уста. Храбро се држао. Ту су још били: Гојко Кукавица, Васан Ђаковић, Шобота из Орловца, мислим Михајло. Пред наш полазак на пробој из обруча дошао је и Владо Пекић, командир 4. чете. На жалост, многих рањеника се не сјећам.

Код нас се налазио и непријатељски лекар, заробљен на Козари. Сви смо били у једној просторији. Овај лекар није спавао. Обично би устајао и сједио. Плашила сам га се. Предосјећала сам да би нас могао побити. Једне ноћи дошли су курири. Позвали су ме и интересовали се да ли се ту налази један лекар. Он је спавао. Курири су га пробудили и одвели. Мислим да је исте ноћи стријељан. Сутрадан смо обавијештени да је био злочинац.

Рањеници су се држали храбро и одважно. Иако су знали да је офанзива, да нас је непријатељ опколио, да свакодневно туче из митраљеза и бомбардује, све су подносили хладнокрвно и без панике. Имали су неограничено повјерење у своје другове и у руководство. Лежали су и чекали, без обзира на вијести које су долазиле.

Пред полазак на пробој добили смо обавјештење да извршимо припреме. Добили смо и помоћ од бораца и омладине. И кренули смо.

Једни су ношени на носилима, други вожени колима, трећима смо помагали да се крећу. У кола смо стављали по два и више. Ако су тежи рањеници, морали су да леже по двојица, а негдје смо стављали и више њих, да сједе. Спустили смо се у Мљечаницу и кренули према положају, да изађемо из обруча.

Више се не сјећам докле смо стигли. Овај крај нисам познавала, а сада га нисам могла упознати јер је била ноћ. Били смо близу положаја, јер су куршуми сијевали поред нас. Ракете су освјетљавале, тако да је ноћ личила на дан. Били смо цијелу ноћ око Бокана у Мљечаници. Пред зору смо се почели повлачити у Козару. Сада је настала тешка ситуација. Неки рањеници су себи одузимали живот. Ту је извршио самоубиство и Владо Пекић. Чула сам када је метак опалио и када се пронио глас да се убио командир Пекић. Био је тежи рањеник и вожен је колима.

Послије повратка са неуспјелог пробоја настало је повлачење. Покретни рањеници су полазили у Козару. Многи рођаци и познаници пронашли су их и повели. Тако су ишли у Козару. Они који нису имали рођака удруживали су се у групе и покушавали да се крећу. Помагали су им покретљивији. Остајали су само они који нису могли да се крећу.*

* О страдањима рањеника и народа на Козари Оперативни штаб је обавјестио Врховни штаб НОП и ДВЈ: „Наше снаге воде борбу већ скоро 2 мјесеца са непријатељем који је на Крајину кренуо са доста великим снагама, рачуна се на 30-35.000, са добром ратном опремом и оружјем. Оперире једна њемачка дивизија заједно са мађарском војском. Главне борбе вођене су на подручју Козаре. Вршена је систематска и јака блокада наше војске и народа који је у броју од 80-90.000 одбјегао пред клањем и убијањем у Козару. Непријатељски губици на Козари цијене се на 5-6.000 људи. Заробљено је доста оружја, али су и наше снаге, прихвативши фронталну борбу и бранећи народ на Козари, имале великих губитака. Цијени се, што мртвих што рањених, око 4-500 партизана. Наше снаге водиле су борбу од 1. јуна до 3. јула, када су се услед великог притиска непријатеља и стегнутог непријатељског обруча око Козаре морале пробијати и пребацивати на терен I К.Н.О.П. одреда преко ријеке Сане. Борбе су се и даље водиле на терену између Костајнице — Пријеодра — Б. Новог и Дубице, али мањег обима, и то све до 15. јула. Борба у козарском подручју била је најжешћа од свих борби које су се досада водиле с непријатељем. Козару и подручје око ње тукла је свакодневно авијација, а такођер и артиљерија тукла је све стране Козаре. Непријатељ под командом њем. генерала Штала и њем. подофицира и официра био је врло упоран. Били су то Мракови здругови, васпитани у Њемачкој, добро хранени и обучени. На све акције које смо чинили у циљу растерећивање Козаре није се непријатељ обзирао. Са снагама (козарским) иза обруча и са снагама I одреда нападали смо Бос. Крупну, Сански Мост, Бос. Нови и Добрљин. Крупну и Добрљин заузели смо и заплијенили доста оружја и муниције, а у Санском Мосту и Бос. Новом нанијели смо непријатељу велике

Врло тешко сам се одвојила од рањеника. Многи су ми говорили да идем, да спасавам свој живот. Прилазила сам им, давала завоје, превијала их. Нашла сам се тако са групом рањеника који су се кретали на штакама. Било их је десетак. Уз пут ми се прикључила другарица Неда (могуће Димитријевић) родом из Босанске Дубице. Сада смо нас двије уз ову групу рањеника.

Најприје сам пронашла Раду Кондића. Понудила сам му помоћ, али ми је он рекао да се са њим налази његов брат Милан и да му нико не треба. Оставила сам му неколико завоја и кренула даље. Као Раду Кондића и неке друге рањенике су пронашли њихови рођаци, жене, сестре, мајке и дјеца и повели их у Козару. Само тешки рањеници, вожени у колима, остали су у Широкој Луци, јер им нисмо могли помоћи. Не би се могло тврдити да је већина рањеника остала у Широкој Луци, пошто је у току дана, послије покушаја пробоја, почело раздвајање рањеника по Козари. Покретни рањеници кренули су сами или са рођацима, неке су повели борци који су се враћали са положаја, а

губитке. У борбама уништили смо потпуно неколико бојница, али је непријатељ празнине фронта попуњавао стално свјежим снагама. У овој офанзиви ми досада нијесмо оштећени у оружју, чак га има више него прије почетка офанзиве. Само нам је у овим жестоцима борбама изгинуло доста бораца и много политичких руководиоца. Један дио рањеника при пробоју нијесмо могли извући, и непријатељ је над њима починио страшна злочинства. Становништво козарске области много је страдало. Непријатељ је био бјесан што су се наше оружане снаге пробиле и бацио се је на цивилно становништво. Мушкарце је одгонио на рад у Њемачку, сеоске дјевојке узимао у јавне куће по Приједору и околним градовима. Треба истаћи да је непријатељ врло брижљиво вршио претрагу шуме када је у њу упао, дизао нагњиле букве, митраљирао крошњата стабла, претраживао јарке и ишао у стрељачком строју кроз читаву Козару. Утолико је било тешко склонити цивилно становништво и један дио војске који се није могао пробити кроз обруч непријатеља. Сада је непријатељ оставио извјесна упоришта око Козаре и концентрисао војску у гарнизоне Приједор, Сански Мост, Бос. Нови, Дубица, Костајница, Градишка. С времена на вријеме крстари Козаром понека бојница у циљу пљачке и претраживања шуме. Наше снаге опет се враћају са терена I одреда, преко Сане, у Козару. Засада се прикупљају и повезују с оним дијелом становништва који се је успио сакрити пред непријатељем. Један дио снага нашег Козарског одреда налази се на терену нашег I одреда. Непријатељ настоји свим средствима да онемогући везе између нашег I грмечког и II козарског одреда.“

(Из извјештаја Оперативног штаба НОП и ДВ за Босанску крајину од 26. јула 1942. Врховном штабу НОП и ДВ Југославије и ситуацији у Босанској крајини послије непријатељске офанзиве на Козари.)

извјестан број тежих рањеника отишао је са својом родбином. Таква је била судбина неколико стотина рањеника.

Преноћила сам са групом рањеника у Козари. Сутрадан су се издвојили чланови Партије и одржали састанак. Нисам била на томе састанку. Када је састанак завршен, послије подне, саопштено нам је да се борци раздвоје по групама, да одложе оружје и закопају га. Ту се нашао и командант 2. батаљона Станко Милић, који је кренуо у неки поток. Зачуло се неколико испаљених метака. Пронесен је глас да је Станко извршио самоубиство, иако се касније установило да се предао и издајнички се држао у затвору.

Са овога мјеста борци су кренули по групама. Интересантно је да су неки чак и запјевали. И ја сам пошла са једном групом. Нисам познавала борце, али смо тада сви били једнаки. Међутим, они ме нису примили, рекавши ми да се вратим да помогнем рањеницима. Није ми било лако, али сам се вратила. Касније нам је говорено: „Ви сте жене, ви ћете се лакше снаћи и идите у народ“. Тако смо препуштене саме себи.

Када су се борци разишли, остала сам, као и многе жене, да се сналазим сама. Нисам се уплашила. Размишљала сам о томе да ћу се завући у жбуње и тако остати. Нисам помишљала да се пењем на дрвеће, јер сам се тога плашила. Са мном је само другарица Неда, из Босанске Дубице. Док смо ишле по Козари, стално смо проналазиле рањенике. Пружале смо им помоћ. Силазиле смо у Војскову и околна села. Чак смо стизале и до Просаре. Иако смо се удруживале са понеким од другова, ипак смо највише саме. Тешко нам је било ноћу. Плашиле смо се. Лежале смо под буквама. Непријатељ је дејствовао артиљеријом, али смо и поред тога успијевале да заспимо. Кад ујутро сване дан, размишљамо на коју страну да окренемо. Тешка је неизвјесност. Имам бомбу и пиштољ. Чини ми се да сам их добила на Витловској, када смо пошли на пробој. Обукла сам тегет сукњу и црвену блузицу. Неда ми је говорила: „Зашто од неке жене не затражиш сеоску одјећу, неку црну блузицу? Ако те непријатељ ухвати, рећи ће да си била партизанка.“ Неда је била згодна, црнка, висока, одважна и добар друг. Али сада се почела да губи. Лутале смо саме по Козари и по селима. Рачунале смо да ћемо у селу некога наћи и нешто више сазнати. Једнога дана дошле

смо у Војскову и у једној кући нашле неколико рањеника. Ложили су ватру и кували кукурузе. Јели су кувано зрње. Опрале смо им завоје на потоку и превиле им ране. Они су нам говорили да идемо у народ и да се са народом спасавамо.

Лутајући тако, наишле смо поред потока. Чуле смо и разговор. Требало је установити ко се ту налази. Одлучимо да видимо. Неда ме је одвраћала, али сам одлучно ишла према мјесту са кога се чуо разговор. Чујемо женски глас. Биле су то Вука Миодраг и Власта Ленардић и са њима Шоша, Шиљеговић и још неки. Задржале смо се мало па смо кренуле даље. Наишле смо на групу партизана, њих пет-шест, у дворишту. Били су врло расположени. Њихово расположење охрабрило је и мене и Неду. Пришле смо им и испричале ко смо. Прихватили су нас са неповјерењем. Рекли су да намјеравају да иду на пробој и да се извлаче а да ми то не бисмо могле издржати. Напустиле смо ову групу и кренуле саме.

И Неда је почела да предлаже да се укључимо у народ. Било јој је досадило што нас нико неће да прими у групу. Провеле смо и овај дан саме. Нисмо се враћале у шуму. Ту смо, у селу, испод Козаре. Чујем мушке гласове. Помислила сам да су партизани и томе сам се обрадовала. Предложила сам Неди да видимо ко се налази код кућа. У једном дворишту било је десетак партизана. Обрадовале смо се. Поздравиле смо их радосно са: „Смрт фашизму“. И они су били расположени. Ту су били Мирко Башић, један Пећанац и још неки. Повели смо разговор и поближе се упознали. Упитала сам Башића да ли би нас примио у своју групу. Мирко се насмијао и рекао да ће нас примити. Упитао ме је да ли имам оружје. Рекла сам да имам бомбу и пиштољ. Неда није имала ништа.

Борци ове групе су се одмарали и жељели да у току ноћи пођу на пробој, кроз непријатељски стрељачки строј, у Козару. Извршена је припрема и разрађен план за пробој. Добила сам још једну бомбу, а Неда двије. Кренули смо у току ноћи. Нисмо могли проћи, па смо се вратили назад. Касније смо се нашли са Мирко Пекићем и још неким. У овој групи су били: Мирко Башић, Мирко Дрљић (звани Стојић), Милева Кусонић, из партизанске болнице (тада није било референата санитета)

и једна другарица из Хрватске Дубице, свастика Ђуке Трнинића, Милан Егић, Михајло Пећанац, Мирко Шиљак, Јово Бијелић и његов брат, двојица Драгичевића. Хоћемо да извршимо пробој кроз стрељачки строј на подесном мјесту. Међутим, Мирко Пекић је предложио да Неда и ја кренемо са народом. То нам је пало веома тешко. Мирко је чак био за то да се и ова група раздвоји. И тако је, не знам како, настало раздвајање. Мирко Пекић је са неким а отишао, а остала је група са Мирком Башићем. Ми нисмо хтјеле да се одвајамо од Башићеве групе. Знам да смо једне ноћи пекли прасе које је Мирко купио од сељака (добили смо и соли). Још смо у Просари.

Преноћили смо у близини некога гробља. Упућени су другови да испитају гдје се налази непријатељ. Ми смо остали у шуми. Ова група се није вратила. Отишла је и друга која се такође није вратила. Пошла сам и ја са двојицом другова и нашли смо другове који су отишли испред нас. Говорено је да идемо преко Саве, за Славонију.

Захваљујући умјешности Мирка Башића, успјели смо да прођемо у Козару и да касније кренемо у Славонију. Прије нашег проласка кроз непријатељски стрељачки строј од нас се одвојила Неда. У Славонији смо веома лијепо примљени. Тада сам се одвојила од Башића и распоређена сам у чету за болничарку. Командир ове чете био је човјек са надимком Вук. Касније сам повучена у штаб одреда. За све вријеме стално сам мислила на Козару. Распитивала сам се у штабу шта знају о Козари. Рекли су ми да долазе курири и да је на Козари добро, да су се партизани организовали. Вукла ме је жеља да се што прије вратим на Козару. Дознала сам да се група крајишких пролетера враћа из Славоније и са њима сам се вратила на Козару.

Милева Вујчић-Кусонић

ПУСТА КОЗАРА

Пред вече јавише да нас тражи Шоша. Кад смо стигли, видео сам многе партизанске руководиоце. Стигао је и штаб нашег батаљона, све команде чета, осим командира 3. чете Љубана Аћимовића, који је у јуришу на тенкове синоћ погинуо. Био је ту и Ратко Вујовић Чоче, шпански борац. Састанком је руководио Шоша. Пошто нас је упознао са ситуацијом, прешло се на дискусију. Питали смо се шта ћемо радити?! Неки су предлагали да идемо поново у пробој. Други су били за то да се пробијемо између Приједора и Козарца; трећи да идемо преко Саве, у Славонију. Али када смо чули да су на Сави бродови и да су на њеној лијевој обали усташе заузеле положај, да би спријечиле наш продор у Славонију, ова могућност је отпала. Ићи поново у пробој између Приједора и Козарца није целисходно, с обзиром на то да је мјесто пробоја удаљено, да је непријатељ прилично јак и да су наше јединице исцрпљене. Неко предложи да се ми разиђемо и посакривамо, а кад непријатељ прође, да се опет искупимо на зборним мјестима. Однекле дрмну топовска граната. Тиме је и дебата завршена.

Расули смо се, комесар и ја вратили смо се међу борце, разговарали о ситуацији у којој се налазимо, тражили њихове приједлоге. На крају смо се сагласили да се разиђемо по групама и појединачно, да нађемо погодна склоништа, сакријемо се док непријатељска офанзива не прође, а затим да се вратимо на зборно мјесто. Ја сам био за то да оружје, сем пиштоља, сакријемо. Борци су се тешко растајали од оружја. Успио сам једино одузети пушкомитраље; замјеник комесара и ја сакрили смо их у непосредној близини. Послије сам се опростио с борцима и руководиоцима. То ми је био најтежи тренутак у рату. Остајем сам, али без наде у скори сусрет са друговима. Непријатељ наступа у густом стрељачком строју, претражује сваку кућу, сваки грм, баца ручне гранате и пуца из митраљеа. Зато сам вјеровао да ће нас

мало остати у животу. Мој отац је чуо да сам у близини, па је пошао да ме тражи. Пронашао ме је те смо кренули да тражимо мајку и петоро млађе дјеце. Пронашли смо их али се нисам с њима задржавао, само смо поразговарали. Оцу сам рекао да се ни по коју цијену не смије предати, јер у Дубици скоро сви знају да је партизан. Мајка је требало да иде с дјецом. Отац се сагласио са мном, али, када смо се растали, није имао снаге да се растане од фамилије. Чим је стигао у Дубицу, препознали су га и стријељали, као и хиљаде Козарчана. Остао сам без другова, а сада и без породице. Шта радити? Не смијем дозволити да жив паднем непријатељу у руке. Донио сам одлуку: ако не буде излаза, прво ћу да убијем што више непријатељских војника, а на крају и себе.

Размишљао сам најприје о томе шта ће бити са мном кад непријатељ напусти Козару. Народ ће заробити и уништити. Козара ће остати пуста. Остала ми је нада у Црвену армију, али како и гдје преживјети док она не стигне??! Размишљао сам да хајдукујем до доласка Црвене армије. На ову помисао навело ме је то што сам раније у школи, а и после, прочитао скоро све пјесме о хајдуцима, њиховом херојству, начину борбе, итд. Шта сам друго могао да мислим, као сељачко дијете без образовања, у својој 22. години живота?

Пред вече кренем за народом у поткозарска села. Успут наиђем на Зијада Чамџића, остао је сам, нико га није хтио повести, а он не зна скоро никога, нити познаје крај. Видио сам у његовим очима тугу и забринутост и осјетио сам сажалење према младићу који се истакао у борби. Предложих му да пође са мном да дијелимо судбину. Сад имам с ким да поразговарам. Наиђосмо на Милоша Касабашића, младића којег сам посебно цијенио и волио, јер је био миран, ћутљив, али храбар. Не познајемо овај крај. Треба пронаћи мјештанина који би помогао док непријатељ не прође. Наиђе Милован Јекић, човјек средњих година, родом из тог краја, борац од првих дана устанка. Касабашић и ја упознали смо га на Витловској 1941. год. када је био наш четни болничар. Пошто је старији и искуснији, препустио сам му и команду над нашом малом групом. Доведе нас у село Срефлије, близу Дубице, код Марије Крнете. Марија је изнијела печене прасетине, а тако нешто нисмо дуго видјели. Пошто смо јели, вођа групе предложи

да се вратимо према Козари и да ћемо успут наћи мјесто за склониште. Идући према Козари, предложи да сакријемо пушке, јер ћемо се лакше кретати и сакривати. То смо прихватили. Док смо сакривали пушке, на једном брежуљку појави се група непријатељских војника. Видјевши то, Јекић узме мој двоглед, поближе осмотри и рече ми да сачекамо, он ће се брзо вратити. Било је то пред сунчев починак. Чекали смо га, али Јекића нема. Више се нисмо ни видјели. Ноћ се ближила. Ишли смо уз једну рјечицу, мислим да се зове Ријека, извире поврх села Војскове. Пошто смо врло уморни, одлучимо да се одморимо на ливадици, на сијену. Спавали смо читаву ноћ. Кад смо се пробудили, био је дан. Пробудила нас је галама и звецкање оружја и чутурица.

Сачували смо хладнокрвност и брзо се снашли. Сељак чија је ливада, да би спријечио изливање воде у њиву, оплео је плот ријеке, а затим набацао кукурузовине, из које је никла густа лозица и повезала се за плот. Зијад предложи да уђемо у воду, па да из воде кроз плот пређемо у вињагу. Поред вињаге је пјешачка стаза. Легли смо поред плота, на леђа, окренувши ноге један другом. Како нам се учинило, добро смо се камуфлирали. Сада треба чекати најтеже: да прође непријатељски строј. Зијад је био боље среће. Он је ушао у Ријеку, наишао на стару врбу која је пустила жиле у воду и ту се завукао. Ја сам имао пиштољ са 4—5 метака. Нисмо дуго чекали. Наиђе непријатељски војник поред нас. Прође један други, трећи. Кад четврти дође до нас, застаде и загледа се у воду. То је потрајало неколико минута, али мени је било страшно. Успорио сам дисање. Али шта би било да сам случајно морао да се накашљем? Ускоро стиже наређење за покрет. Чујем на другој страни Нијемце. Пошто је све прошло, устали смо из склоништа и сјели у жбун. Сада се питамо како ћемо се поново дочепати Козаре. Видимо је, није далеко, али не знамо колико непријатеља има позади. Зато смо се договорили да чекамо ноћ а, када се смрачи, да кренемо према Козари. Чини ми се да је то био један од најдужих дана у мом животу. Осјећао сам се као у кавезу. Око нас непријатељске јединице пролазе, постављају телефонску везу, вуку топове, кухиње, итд. Њихов везиста пребаци кабл преко нашег жбуна и оде даље.

Једва смо дочекали да се смрачи и одмах смо кренули према Козари, према селу Војскови. Идући поред Ријеке, стазом којом је јутрос непријатељ дошао, наиђемо на артиљерију. Срећом, нико нас није примијетио и ми се повукосмо. Ноћ је, а непријатељ на сваком кораку. Завучемо се у заклон. Преноћили смо у шумици, близу непријатељске артиљерије. У току ноћи није било пуцњаве, изузев ракета, по којима смо могли оцијенити гдје су непријатељске јединице. Нисмо ништа јели, а сад смо остали и без воде. Пред вече кренем до сеоске куће, не бих ли нашао нешто за јело или бар воде. Идући поред живице, сретох једну дјевојку која се веома изненадила када ме је видјела. Рече да има неколико жена у дворишту. Замолио сам их да ми дају парче хљеба. Дадше ми мало кукурузе. То парче расподијелио сам на три дијела, и свој дио одмах појео. Дођем до моја два друга, даднем им по залогај кукурузе и брзо се склонимо у шумицу. Овдје ваља чекати ноћ. Непријатељ је отишао према Просари, али је и у Гају, близу нас. Немамо оружја. Тешко се можемо извући да нас непријатељ не опази а до ноћи има још неколико сати. Чекајући ноћ, чули смо у гају гласове и покрете. Касније сам сазнао да су усташе овдје поклате и стријељале неколико стотина козарских младића. Пошто су обавили свој „посао“, крвници су дошли код жена, из пушака убијали кокошке и прашчиће, да би се угостили. Видимо их, али смо немоћни.

Не чекајући да се смрачи, кренули смо према Војскови. Стигли смо у село. Идемо од куће до куће, али нигдје живе душе. Све је отворено, ствари разбацане по дворишту, понегдје загрокће свиња и побјегне. У средини села примијетили смо ватру. Значи ипак је неко жив. Идемо брже. Опрезно смо прилазили кући у којој је ватра горјела. Примијетили смо жену на сеоском огњишту. Позвала нас је у кућу и одмах почела да се извињава да нема хљеба, али има млијека. Видјели смо много ситне дјеце око ватре. Чекају да буде кухано млијеко, чусмо топот коња. Жена скочи, стаде на врата, рашири руке и поче да се објашњава са Швабом који је на нашем језику питао гдје је војска. Преноћили смо у воћњаку. Кад је свануло, видјели смо да у селу има стоке и живине, има и жита.

Нас три смо сада као рођена браћа. Не могу заборавити жену са петоро ситне дјеце која је скривала нас тројицу од непријатељског ока.

Свануло је. Одједном у нашој близини почеше да експлодирају mine — непријатељска група иде из Козаре према свом фронту. Неколико цивила бјежи према шуми. Једва смо се с њима споразумјели. Партизан Бошко Секулић нам рече да је под шумом у кући с групом партизана. Он је пошао да из села донесе храну. Пошто га је непријатељ примијетио, бјежао је назад. Одвео нас је до те партизанске групе. Било их је десетак. Препознао сам Јоцу Марјановића, комесара нашег батаљона. Били су ту и Скендер Куленовић, Никица Павлић и још неки.

Офанзива још траје. Знамо да је у Унско-савској долини бројна маса Козарчана, који немају куда, него у крвничке руке. Дошли смо до закључка да од приспјелих бораца треба што прије формирати јединицу, одредити јој мјесто логоровања и спремити се за борбу. С нама је и неколико Славонаца који су преживјели Козарску офанзиву. Зову и неколико руководиоца с Козаре, да помогну славонским партизанима. Тамо ће да иде Мирко Башић, командир Прве чете, с неколицином бораца. Узеше и мог Зијада. Грга је чуо да сам хвалио Зијада, па рече: „Е, мени баш такав треба“. Од тада ништа не знам о њему.

Почели смо обнављати јединице. У почетку је стигло по неколико бораца из сваке чете; то је језгро. Како који борац стигне, иде у своју чету. Један вод из моје чете (око 40 бораца) прошао је кроз непријатељски обруч и отишао далеко, па предлажем штабу батаљона да идем да га потражим. То је било врло опасно. С два борца кренуо сам у потрагу за водом. Успут сам наишао на многе призоре. Нашли смо Тривуна Карана, из села Слабиње, помрачена ума. Тривун је борац од устанка 1941. Пошао је да тражи своју фамилију. Идући кроз Козару, наишао је на усташку засједу и усташе су га ухватиле. Почели су га клати. Оборили су га на земљу, један усташа му је сјео на прса, извадио нож и превукао испод грла. Да би мучење трајало што дуже, усташа је спустио нож, узео цигару и почео да припаљује. Каран је искористио небудност кољача, збацио га са себе и побјегао.

Непријатељ није напустио Козару. Ми га избјегавамо. Свуда је страшна пустош: разбацане сеоске ствари и остављена стока. Хоћу да видим шта се десило рањеницима, који су у пробоју тражили да их поубијам. Нашао сам их поклане и измрцварене. Наишао сам

затим на групу бораца. Дошли су да траже рањенике. Неке су нашли и указали им помоћ. Овдје сам сусрео Раду Чекића и Брану Ковачевића, командира и комесара Друге чете нашег батаљона. Они су у другом пробоју са главнином чете прошли кроз непријатељски обруч, а кад је непријатељ напустио Козару, вратили су се овамо. Прикупљали су рањенике, подизали логор. Договорили смо се да и логор и рањенике предамо јединицама Другог батаљона, а да ми кренемо у састав нашег батаљона.

Пошто смо стигли у штаб батаљона, видјели смо новог команданта батаљона, непознатог човјека. То нас није одушевило. Дознали смо да се нови командант зове Петар Мећава. Он нас је лијепо примио, одредио мјесто логоровања и дао нам задатке. Саопштио нам је да ћемо засад избјежавати сукоб с непријатељем.

Прикупио сам борце. Један број се није вратио. Дошао сам на мјесто за логоровање. То је коса густе букове шуме, изнад села Војскеве. Кад смо стигли, нисмо имали ништа, осим планинске воде. Чета је обновљена. Ту су десетари, водници и команда чете с четири члана. Нема ранијег комесара и његовог замјеника. О њиховој судбини никад ништа нисам дознао. За комесара је постављен Биро Богићевић, а за његовог помоћника Коста Семиз, младић из Кнешпоља.

У чети смо формирали партијску организацију. Све је сређено. Најтеже је питање исхране. Одлучили смо да сиђемо у село, данима напуштено, и тамо нађемо посуђе и прибор за јело. Одредио сам групу да у селу пронађе жито и да га сачепа у воденицама. Сви смо се дали на посао. Тако смо се „скућили“, установили кухињу и снабдјели намирницама. Направили смо и мале бараке. Отпочео је логорски живот.

У чету и даље долазе преживјели борци. Неки су побјегли са стријељања из Дубице и других мјеста; рањени су се извукли из гомиле лешева и побјегли. Како су нам причали, стријељање је обављано послје подне; затим би људи одлазили а долазили гробари да покопају лешеве. Ови борци су искористили тренутак и извукли се рањени. Од њих је жив Маријан Дончић.

У чету смо почели примати и жене - то су дјевојке или млађе жене, углавном супруге погинулих. Од многих мушкараца на маршу издржљивије. Биле су борци, болничарке, праље рубља. Многе од њих постале су чланови Партије и СКОЈ-а.

Близу нас направили су логор и цивили. То су главном фамилије које су се склониле пред непријатељем и нису више смјеле остати код својих кућа у селу, него су дошле у шуму, ближе партизанима. Било је међу њима и позадинских радника. Они су наши помагачи. Скупљали су и дотурали храну, пратили непријатељске покрете и о свему нас обавјештавали. Организовали смо патролирање и осматрање, али њихови осматрачи су успјешнији. То су обично пионери малишани, који скоро по цио дан шврљају по селу и на вријеме откривају непријатељски покрет.

Окупатор је послје офанзиве на Козари на неколико мјеста оставио прилично јаке гарнизоне. Њихов основни задатак је пљачка по селима. У том циљу користили су за жетву робље одведено с Козаре. Скоро сваки дан упућивали су јаче патроле да тјерају напуштену сеоску стоку. Пуцали су на сваког ко је жњео пшеницу, без обзира да ли је дијете, жена или одрастао човјек.

Стражар изнад логора обавијестио ме је да непријатељ наступа према нама. Кренемо у борбу сви, чак и кувари. Жељни освете, скоро без пуцњаве, скочили смо на непријатељску патролу, која је пошла у село коњском запрегом. Заробили смо четири непријатељска војника и заплијенили двоја коњска запрежна кола. Са аутоматом у рукама, командант батаљона Петар Мећава викну из свега гласа: „Нагари, Вигњевићу“. Кад смо чули његов глас, чинило нам се да више нема никакве препреке. То је прва борба моје чете послје офанзиве.

Бранко Вигњевић

Бранко Вигњевић, „Пусџа Козара“, Козара III, 559 – 566.

ПОКОЉ ЖЕНА И ДЈЕЦЕ У ПАЛАНЧИШТУ

У љето 1942. наишла је непријатељска војска из Приједора према поткозарским селима. Стигла је до кућа Симатовића. Када смо за то чули, купили смо дјецу и нешто одјеће и хране и побјегли у Козару. Имала сам тада двоје дјеце: кћерку од четири и синчића од непуне двије године. Муж Љубан се налазио у партизанима.

У Козари смо се задржали на Лиманима. Ту је било доста народа из свих села. Провели смо ту мјесец и више дана. Од познатих се сјећам породица Остоје Бановића, Јове Бановића, Илије Бановића, затим Бојановића и још много породица из Паланчишта и оближњих села. Било нас је око пет хиљада, под буквама. Киша је падала. Дјеца су ми била мала и лежала су испод дрвета, а вода је текла испод њих. Стално су викала: „Мама, хајдемо кући“. Није се могло, јер је непријатељска војска била у селу.

Са нама се нашла стара Стеванија Бановић. Имала је 13 чланова породице. Само један син јој се налазио у Њемачкој у заробљеништву. Остали су били са нама, у Козари. Када је наишла непријатељска војска, стара Стеванија изашла је пред њу на Вис. Изашли смо и ми остали. Нијемци, усташе и домобрани су нас претресли, тражили су оружје и муницију.

Одавде су нас спровели у Приједор, а затим у логор код Влачине. То је био посебно припремљен логор, ограђен жицом, намијењен народу из Козаре. Највише је било жена и дјеце, а било је и стараца. Када смо пролазили поред римокатоличког гробља, усташе су почеле да нам добацују како ће нас овдје побити. Међутим, било је војника који су иако говорили да се не бојимо, да нам се неће ништа десити. Носила сам своје двоје дјеце. Један њемачки војник помогао ми је при ношењу. Знао је наш језик, па ми је говорио да се не бојим. Давао је дјецџ бомбона.

Смјештени смо у логор. На капији су били стражари. У близини логора становала је моја сестра Стана, жена Славка Вујчића. Она се побринула да послје неколико дана изађем из логора. Када сам изашла, задржала сам се код сестре у Орловцима. Већ сутрадан видјела сам да усташе отјераше народ из логора, према Приједору. Било је то почетком августа 1942. Из Приједора су неке жене са дјецом успјеле да дођу кућама. Међутим, доста људи и жена са дјецом није се вратило и за њихову се судбину не зна.

Вратила сам се са дјецом кући у Паланчиште. Код куће сам нашла свекра Ђуру Бановића, његовог брата Илију, Вуку Бановић, жену Бранину, и њихову дјецу Рајка, Раду и Радославку, двоје дјеце дјевера Ђуре, Лазу и Петру. И они су били у логору, али су успјели да се извуку и дођу кући. Била је и Драгиња Бановић са седморо ситне дјеце. Куће су биле пусте. Породица Пере Бановића имала је 12 чланова, а сада никога није било.

Остали смо ту до јесени 1942, када је опет наишла силна непријатељска војска која нас је покупила и отјерала.

Покупили су сав народ из Малог и Великог Паланчишта и из Јеловца. Било нас је неколико стотина. Дотјерали су нас у Вујчића воћњак. Гониле су нас усташе. Кад су нас похватили и потјерали, говорили су — „Зашто се бојите?“ Народ је плакао и јаукао носећи дјецу. Сви смо се уплашили да ће нас побити, јер смо знали да усташе убијају. Они су говорили да се не плашимо, да нас склањају од партизана, како нас они не би побили. Нисмо смјели да говоримо. Дотјерали су нас до куће Пере Бановића. Наредили су нам да сједнемо. Посједали смо и чекамо. Усташе нам псују српску мајку. Говорили су нам — „Зашто нисте задовољни у оваквој земљи и шта бисте хтјели?“ Кажу да ће нас гонити у логор да се тамо премешемо једни преко других. Питали смо да ли ће нас побити, а они су нам одговарали да знају шта ће од нас. Ускоро су нас потјерали даље. Могло нас је овдје бити 300—360. Гоне нас преко брда. Ноћ је. Носила сам своју дјецу. Са мном је моја заова Анђа. Имала је 17 година. Она је узела моју кћерку од 4 године, да би ми помогла, јер сам поред двоје дјеце носила и покриваче и нешто хране. Иде с нама и моја стрина

Стоја Бановић и њена кћерка Ружа. Мала Анђа и Ружа говоре да ће нас усташе побити.

Послије су нас гонили, уз пут су купили народ из кућа. Када смо дошли до Вучковића, један официр, вјероватно командант, наредио је да станемо. Сви смо стали. Око нас су се окупиле усташе. Било их је много. И тек што смо застали, опет је наређено да крећемо. Уморни смо од терета који носимо. Дјеца стално плачу.

Стигли смо у Вујчићев воћњак. Овдје су нас зауставили и опколили. Рекли су нам да се не плашимо. Касна ноћ. Овдје смо остали у току ноћи и сутрадан. Опет су нам почели да говоре да ћемо ићи својим кућама.

У току друге ноћи почели су да нас одвајају. Код мене је дотрчала моја заова Анђа, саопштивши ми да сви одлазе кућама. Рекла сам јој да сачека и да не знам куда идемо ове ноћи. Стално је плакала, позивала је да идемо. Пошле смо и наиђемо на усташе. Видјеле смо да одбрајају. Говорили су да у групи не смије бити више од 25 чланова, јер нас наводно више не могу провести. Још се не зна шта се дешава са онима које одвајају и одводе. Не чује се пуцање ни јаук.

Док сам разговарала са Анђом, зачуло се пуцање према Козари. Усташе су се окупиле око нас и појачале страже. Пришао нам је усташа и почео да виче како можемо рећи да нема партизана кад се оно чује према Козари. „Сачекајте још мало па ћете ићи кућама. Према Козари све гори од пуцњаве.“

Задржали смо се око пола сата, а тада нам рекоше да идемо кућама. Анђа ме је позвала па смо пошли. Има нас доста. Ноћ је па се и не распознајемо. Ипак примјећујем да нас нема много. Око нас су усташе густо постављене као плот. Гоне нас и говоре да се не бојимо. Дотјерали су нас у Вучковиће. Једни су ишли низ брдо, а ми узбрдо. Чујемо да неко виче да се вратимо. Размишљамо шта ће бити. Према ономе како смо се кретали изгледало је да идемо кућама.

Вратише нас на Салијевац. Ту се налази њива и на њој оскоруша. Овдје нас зауставише. Видимо овдје много усташа. Окупили су се око мноштва буради са ракијом. Сви су пијани. Анђа, која је носила моју кћерку, остави је код мене и некуда побјеже. Није успјела да побјегне. Отворили су на њу ватру, читав плотун. Ухватили су је у шумици и довели

код нас. Почели су да је питају кога има. Рекла је да нема никога. Није хтјела да каже за нас. Питали су је гдје јој је брат, па им је одговорила да нема брата. Наредили су да пође са њима. Одвели су је тамо, у ров. Задржали су је код себе.

Затим су почели да купе по групама и да одводе. Ми још не знамо куда идемо. То је подалеко, у долини, код млинчића. Углавном гоне по групама четворо-петоро и тјерају даље. Код мене је остало двоје дјеце Мијата Вучковића. Почела су да плачу и да ме дозивају — „Мајо, шта ћемо ми?“ (Моја дјеца су ме звала Маја, па су се и они тако звали.) Тјешила сам их и говорила да ће ићи са мном. Њихови родитељи су изгинули. Остала сам са дјецом међу посљедњима.

Усташе су се окупиле око нас. Наредише да и ја пођем. Упитала сам куда идемо. Одговорили су да пођем с њима и да ме воде кући. Питали су да ли имам пара. Рекла сам да немам, али сам се сјетила да имам нешто. У истом часу, сјетила сам се да се код мене налазе слике и писма мужа Љубана, који је био у партизанима. На неколико дана прије добила сам од њега писмо. Један од усташа је почео да ми псује српску мајку — „Зар да те за 300 куна водимо кући?“ Упитавши ме да ли имам чарапа, наредио је да узмем дјецу и ствари и да крећем. Веома сам се уплашила и видјела да ће нас побити.

Устала сам и узела кћерку на лијеву, а синчића на десну руку. Потјерали су ме доље. Када смо дошли до међе, рекоше да станем. Наредише ми да предам 300 куна. Била је мјесечина. Извадила сам куње и предала им. Искористила сам прилику да испустим мужеву слику са писмом пред себе у траву. (Касније је Сретко Симатовић пронашао слике које су остале на међи.)

Рекла сам им да иду мојој кући и носе шта хоће. Воде ме преко јаза, до млина. Приликом преласка примијетила сам лешеве покланих. Почела сам гласно да јаучем. Повикала сам „Зар ћете нас клати?“ Наредили су да идем даље. Синчић, који није имао ни двије године, испао ми је из руку. Веома сам се уплашила. Усташа малога вуче себи, а ја не дозвољавам, и дијете вучем себи. Рекла сам „Када сам га носила доведе, носићу га даље, док једно или друго не издахне“. Тек што су ме превели преко јаза, ухватили су ме и заврнули врат, ударивши ме три пут

ножом у врат. Дјеца су ми још била на рукама. Када су ме четврти пут ударили ножем, дјеца су ми испала из руку. Мала кћерка је заплакала и повикала „Мама, удари га каменом, па бјежи“. Када ме је усташа ударио ножем преко врата, осјетила сам да нешто трже, а затим ме је бацио. Пала сам, а крв је потекла од мене и окрвавила кољача. Још сам чула његов глас када је говорио да је данас заклао 464, али да на овако нешто није наишао. Лежала сам у крви. Само су ми се очи видјеле, а све остало је у крви.

Била сам још при свијести. Примјетила сам када је усташа узео моју кћеркицу (стару 4 године) и ударио је ножем изнад уха. Мала је јаукнула. Један од усташа добацио му је „Прикољи је. Прикољи дијете, шта радиш!“ Овај је заклао малу и бацио је. Пришао је и узео малога, ставио га на кољено и ударио ножем, бацивши га мени на лијеву страну. Добацио је — „Сада се борите, мајку вам српску. Када ти се мати пробуди, нека ти да сису“.

Четворица усташа удаљише се од нас. Мали је давао знаке живота. Није био заклан. Почео је да се креће. Помислила сам — „Боже, да ли ће остати жив? Ако се спасим ја, спасићу и њега“. Усташа је узео малога и снажно га ударио. Више није давао знаке живота. Касније ми је свекар Ђоро причао да је мали био тако снажно ударен да му је око искочило.

Остала сам овдје лежећи. Усташе су доводиле још људи, жена и дјеце и овдје их убијале. Али не оружјем. Ниједна пушка овдје није пукла. Само су клали, убијали маљевима и газили. Једни су доводили, а други, њих пет-шест, дочекивали су и тукли маљевима и клали ножевима.

Након завршеног клања усташе су отишле. Чула сам јаук изнад шумице — и тамо су клали. Иако сам била сва избодена, ипак сам остала при свијести. Међутим, нисам могла да се покренем. Прошло је извјесно вријеме, а ништа се не чује. Вјетар је дувао. Ноћ је. Ускоро је почела и киша. Све сам то осјетила. Међутим, када је јаче почео да дува вјетар и пада киша, почела сам да се губим. Чујем да негдје неко пјева. Биле су то усташе.

Међу лешевима је била дјевојка из Мацура. Она је била код куће Вуке Бановића. Ухваћена је и овдје заклана. Када су усташе дошле до њеног леша, скинуле су са ње одјећу. Поцијепали су њену сукњу на

неколико комада, ставили их на пушке и махали. Чула сам да говоре шта ће направити од ове сукње. И даље су псовали партизанску и српску мајку. Да су знали да је дјевојка, кажу да би друкчије наплаћивали, а не би одјећу скидали. Више ништа нисам чула. Настао је тајац. Стражари су још у рововима, недалеко од мјеста покоља.

Са вјетром који је силно дувао киша је стално падала. Почела сам да губим свијест. Не знам колико сам овдје остала. Чула сам да ме је неко зовнуо. Не знам да ли је то стварно било или ми се учинило. Непознати човјек ми је рекао да идем кући. Одговорила сам му да не могу, јер ми је глава тако тешка да је не могу подићи. Учинило ми се да ме је тај човјек узео за руку и повукао. Почела сам да се вучем. Провукла сам се кроз крв и ушла у Трамошњак, у воду. Имала сам на ногама ципеле. Скинула сам их и оставила у Јошиковом пању. Нешто сам и говорила, али не знам шта. Није било никога. Само поклани. Учинило ми се да сам десно видјела мртву Вуку Бановић, којој сам рекла — „Моја Вуко, ја одох, а остадoste ви и моја дјеца.“

Кренула сам низ воду. Ишла сам према Рашинцу. Изашла сам на луке код моста. Стално сам ишла кроз воду. Када сам изашла на мост, сјела сам. Ишла бих према Козари, тамо би ми неко помогао, али не могу даље. Усташе су још на странама и пуцају. Неколико пута покушавала сам да идем, али не могу преко моста. Ипак сам сабрала снагу и отишла у шуму Јовице Матијаша. Ту сам преноћила. Дошла сам до дрвета и спустила се поред њега. Киша је пљуштала. Нисам осјећала хладноћу, иако је било хладно. Скинула сам капут и ставила га испод себе. Скинула сам и весту и њоме завила ране на врату. Легла сам под дрво и заспала. Не знам колико сам лежала. И овдје ми се учинило да ме је неко пробудио, да ми је рекао да идем и да се испред мене налази цеста, затим да крећем до ограда Јовице Матијаша. Дигла сам се и пошла. Чинило ми се да је све испред мене чисто, иако је ту густа шумица кроз коју се тешко пролазило. Дошла сам до отраде Јовице Матијаша, прешла је и кренула до куће. Ишла сам даље и ушла у кућу. Ватра је горјела. У кући је било доста свијета. Побјегли су када су ме видјели. Остао је само Јовица. Упитао ме је шта се десило па сам почела

да причам. Гријала сам се поред пећи и опет сам се изгубила. Не знам шта је било са мном.

Док сам се опорављала, сахрањен је поклани народ. Мој свекар Ђуро сахранио је двоје моје дјеце, своју кћерку, брата од стрица Јову и његовог унука, Васу и Петру Бановић и породицу Остоје Бановића. Једне су сахранили у гробље, али није било довољно људи да сахране све жртве.

Тада је убијено 664 људи, највише жена и дјеце, јер су многи мушкарци страдали раније у офанзиви на Козари.

Дара Бановић

Дара Бановић, „Покољ жена и дјеце у Паланчишћу“, Козара III, 605 – 610.

У ЈАСЕНОВАЧКОМ ЛОГОРУ

Када је почела офанзива, кренуо сам са породицом у Козару. Задржао сам се само шест дана и одлучио да се вратим у село. Са мном су моја жена Драгиња и Стојан Вујановић. Међутим, њих двоје су се вратили у Козару, а ја сам кренуо низ Мљечаницу, према цести Дубица — Приједор, да се пребацим у своје село Диздарлије. Близу куће Владе Јануза пред мене су изашла тројица домобрана. Наредили су да станем и да дигнем руке увис. Пришао је један и претресао ме. Интересовали су се гдје сам био. Рекао сам им да идем из млина, јер нисам смио рећи да идем из Козаре. Потјерали су ме према Латиновићима. Када смо кренули узбрдо, прошли смо поред усташа који су тражили да ме њима предају а да они знају шта ће радити од мене. Међутим, домобрани то нису учинили. Пришао је један усташа и почео да ме вуче за браду, коју дуже нисам бријао.

На кући Владе Јањуза ови су прозори били полупани. Војници су ме зауставили и рекли да погледам унутра. Погледао сам и видео на кревету заклану стару жену. Била је то Ана Јањуз, коју сам познавао. Када су ме водили поред шумице, рекли су ми — „Ако нас нападну партизани, легни на земљу, а ми ћемо се борити с њима“. Када сам дотјеран у команду на Латиновића брду, усташе су хтејеле да ми ваде очи. Дошли смо у Латиновића двориште. Ту има јабука. Група официра држе пред собом мапе. Испред њих је велики сто. Не обраћају пажњу на мене. Само је један упитао домобрана гдје су ме нашли. Саопштили су оно што сам им ја рекао. Наредио им је да ме предају жандармима. Потјерали су ме поред куће и неке оgrade. Ту ме дочека војник у црном одијелу. Зграбио ме је за косу и оборио. Затим ми је клекнуо на прса. Почео је да ми псује српску и партизанску мајку. Држао је нож у рукама. Веома сам се уплашио. Мислио сам да ће ме заклати. Али се предомислио, ударио ме ножем и наредио да устанем. Једва сам се дигао, јер ме је

издала снага. Ноге су клонуле. Зликовац је отишао. Нема ни војника који су ме спроводили.

Видим једног официра. Пошао је према мени. Питао ме је одакле сам. Рекао сам му што и домобранима, али ми ни он није повјеровао, јер ме је препознао да сам из Диздарлија, затим ме упита за брата Рајка и за Милана Плавшића, који су били у партизанима. Рекао сам да је Рајко погинуо на Кнежици, а Милан Плавшић у Петрињи. Био је то жандарм који је раније служио у Босанској Дубици. Познавао је дубичка села и људе, па и мене.

Ускоро су дошли и три војника. Један од њих ми је везао узицу за лијеву руку. Помислио сам да ме воде на стријељање. Истјераше ме на пут према цести у Међувођу.

Када смо изашли на цесту у Међувођу, примијетио сам доста непријатељске војске. Многи су тражили да ме дају њима, да ми изваде очи, јер не треба да идем у Дубицу. Наишли смо на прекопану цесту. Један је затрпавао прекопину. Овај ме упита одакле сам и додаде — „Кад бих знао да си ти ово копао, жива бих те затрпао у ову земљу“. Рекао сам да сам старији човјек и да сам неспособан за рад. Иза нас се појавише тројица усташа у коњским колима. Зауоставили су кола и наредили да сједнем позади. Код мене је сјео и онај што ме је држао за узицу. Нико ме ништа не пита. Размишљам како бих побјегао.

Под Агинцима, на равници, кочијаш заустави кола. Десно од нас су шатори. Стигли смо у Босанску Дубицу. Смјештен сам у затвор. У ћелији сам затекао Перу Колара из Слабиње, од Хрватске Дубице. Био је само у рубљу, сав модар. Осам дана је у затвору. Страховито је тучен. Он је причао да га сваке вечери туку и муче. Ни хране ни воде није добијао. Био је исцрпљен и изнемогао.

На вече се откључаше врата. На вратима се показа кључар с батеријском лампом, јер свјетла нисмо имали у ћелији. Дошао је Халид Хаџић, шеф полиције у Босанској Дубици. Рече да је видио када сам дотјеран, па је дошао да види шта је са мном. Испричао сам му како сам ухваћен. Он ми је рекао да ће сутрадан доћи и да ће ме водити у општину (срез) на саслушање, да ће настојати да ме пусте и издају ми

дозволу за кретање. Добили смо за вечеру макароне са хљебом. Колар је изнемогао од глади, па му је ово добродошло.

Наставили смо да разговарамо. Љетна ноћ је брзо прошла. Сутрадан смо чули камион који се зауставио испод затвора. На вратима се појави кључар са тројицом усташа. Носили су ланце. Нема Халида Хаџића, који је рекао да ће доћи. Наредили су нам да изађемо из ћелије. Повезали су нас заједно и истјерали. Када смо дошли до камиона, наредили су нам да уђемо. Тек што смо сјели, стигао је Хаџић и саопштио ми да идемо у Њемачку на рад — „Будите добри и немојте да бјежите“. Рекао сам да је обећао да ће доћи по мене, да ме пусти из затвора. Он је додао да то није могао. Дао нам је по цигарету. Рекао сам му да смо везани, па је предложио пратиоцима да нас одријеше. Пошли смо из Босанске Дубице, преко моста у Хрватску Дубицу. Разговарамо о томе куда ће с нама. Ако на раскрсници у Хрватској Дубици окрену десно, значи идемо у логор Јасеновац, а ако пођу лијево, можда ће бити боље. Камион окреће десно. Стигли смо у логор Јасеновац. Дочекаше нас усташе. Почеше нам чупати браду и косу.

Чим смо изашли из камиона, одведоше нас у ћелију. Ћелија је тако мала да се у њој може само стајати. Руке су нам везане на леђа. Пошто су стегнуте, ускоро су претрнуле. Окренем их Пери Колару и питам га како ми изгледају руке, а он каже да су поцрнјеле, крв се салила и руке натекле. Лијева је рука толико отекла да не могу подносити болове. Ноћ је. Нико нам се не јавља. Сједити не можемо. Ако се случајно спустимо на под, не можемо устати. Збили смо се један уз другог и стојимо. Несвјестица ме хвата. Помишљам на самоубиство. Видимо да нам нема живота.

Након извјесног времена чујем кораке. Упали се свјетло у ходнику. Кључар отвори врата. Затражио сам мало воде. Жеђ нас је исцрпила. Више се није могло поднијети. Рекао сам да смо чврсто свезани и да ћемо лакше поднијети да нас убију. Овај као да није знао да смо свезани. Пристао је да нам донесе воде, али нас не смије одвезати. Кључар је донио канту воде и ставио код нас. Отишао је. Хоћемо да се напијемо, али не можемо. Одлучио сам да клекнем и да се сагнем до канте. И то је отежано, јер су ми руке на леђима везане и отеке. Ипак сам успио

да се напијем воде. Тако је поступио и Перо Колар. Спала ми је капа. Притиснем је главом и тако гурам уза зид и ставим је на главу. Наставили смо да стојимо у ћелији. Прошла је ноћ.

Сутрадан усташе пјевају. Пролазе камиони. Долази код наше ћелије кључар са усташом. Наредили су нам да изађемо из ћелије. Скинули су нам жицу с руку. Нисам могао да их помакнем. Сав сам се стресао од болова. Усташа је наредио да машем рукама, да прстима мичем, али нисам могао. Нисам их могао ни пружити. Ткиво је било пресјечено до вена. Затражио је воде и рекао да оперем руке. Рекао сам му да не могу рукама да радим. Тада је усташа пришао канти и почео да пере моје руке. Састављао је расјечену кожу на рукама да би затворио рану. Додао сам му марамицу, којом је увезао рану. Послије смо добили и нешто хране.

Опет је дошао овај усташа и повео нас у магазин да узмемо одијело. Послије је дошао један свештеник, повео нас између барака и довео у канцеларију, гдје нам је узео личне податке и увео у књигу. Одавде нас је повео даље. Видимо испред нас логор. Стражар стоји на капији. Около је жичана ограда. Када смо дошли до стражара, отворио је капију. Тада нам је цивил што нас је довео показао двојицу људи у логору. Наредио је да пођемо према њима и што они буду радили да радимо и ми. Кренули смо кроз логор и дошли до двојице логораша, Јевреја из Загреба. Старији људи. Они се интересују одакле смо. Нисмо смјели да им отворено говоримо. Рекли су нам да су овдје већ мјесец дана. Почели смо да радимо. Одмотавао сам жицу и ограђивао. Ова двојица нам рекоше да добијају нешто хране око 12 часова. Храна је врло слаба.

Око дванаест часова чуло се звоно. Пошли смо на ручак и краћи одмор. Ручак је само за двојицу Јевреја. За нас нема ништа. Сачекаћемо док ова двојица ручају, па ако нешто остане, и ми ћемо јести. Отишли смо да се одморимо два сата.

Стално гледамо према капији, очекујући да ће можда још неко доћи. Око пет сати послје подне помоли се једна група. Око њих иду усташе. Стали смо да видимо ко иде. Утјерани су у логор. Тада су их одвезали, били су повезани по двојица. Пошли су према нама. Идемо им у сусрет.

Преноћили смо у Логору. Вечеру нисмо добили. Двојица Јевреја отишли су, јер су смјештени у бараку. Ми смо лежали по трави. У овој групи било је око 27 људи из Босанске Дубице. Познавао сам само Милоша Зједлара и Нику учитеља. Са Милошем је био и његов млађи син, који је касније убијен у логору. Милош је покушао бјекство из логора, пролазећи на капију уз сточну запрегу са сијеном. Откривен је па је изведен пред логораше и стријељан.

Послије извјесног времена, након доласка групе из Босанске Дубице, дотјерана је у логор и група Цигана. Један ме је препознао. Долазио је мојој кући прије рата. Упитао сам га гдје му је жена Мара. Он рече да су им жене издвојене у други логор. Предложио је да покушамо побјећи из логора. Рекао ми је да има клијешта, којима може пресјећи жицу и да зна куда бисмо могли даље. Нисам смио да се упуштам у овакав подухват.

Преноћили смо у логору. Сутрадан долази група усташа. Наредили су да се постројимо. Нас су називали „бијели“, а Цигане „црни“. Наредили су да се построје бијели на једну, а црни на другу страну. Нас око тридесетак. Цигана је било више. Тада нам је саопштено да идемо на рад на уређење насипа на Сави. Ако неко покуша бјекство, стражари ће га на мјесту убити.

Пошли смо на рад. Примили смо алат. Када смо стигли на радно мјесто, извршен је распоред. Радили смо око два сата. Ускоро је на кошу дошао усташки официр и наредио да слаби и болесни пођу у страну, да ће ићи љекару. Из наше групе јавила су се двојица. Цигана се издвојило тридесетак. Постројени су у колону по два. Пришао им је усташа и повезао их жицом. Кријемо погледе, али видимо шта се ради. Ако би неко отвореније погледао, и њега би издвојили.

Када су повезали групу логораша, усташки официр је наредио да се из наше групе издвоје двојица. Издвојио је два логораша, али они нису повезани. Четворица усташа потјерали су групу логораша. Испред њих је био официр на коњу. Посматрамо их. Након кратког времена зачуло се пуцање. Помислили смо да су они сигурно побијени. Након извјесног времена вратиле су се усташе и наша двојица. Шапатом су нам саопштили да су Цигани побијени и побацани у Саву.

Наставили смо да радимо до дванаест сати. Тада су наредили да четири логораша пођу по храну. Донијели су нам и мало хљеба. Опет смо наставили рад. Послије подне наредили су тзв. наступ. Потјерале су нас усташе, а испред је био официр на коњу. Наредио је да пјевамо. Гонили су нас у логор. Опет су наредили да се издвоје по групама — на једну страну бијели, а на другу црни. Стајао сам поред Милоша Здјелара. Поред двојице усташких официра нашао се и цивил што нас је уписивао у књигу. Наређено је да сви испружимо руке. Пролазио је поред нас и издвајао на страну. И мене је издвојио. Било нас је 17. Цивил се договара са усташким официром. Каже да је изабрао добре момке. Поведени смо из логора. Дошли смо у бараку гдје је вршен упис у књиге. Они који нису били уведени сада су уписани. Добили смо нешто за вечеру. Смјештени смо у бараку, да преноћимо. Размишљамо шта ће од нас бити.

Сутрадан нам је речено да смо одређени да чувамо коње. Одвели су нас код једног цивила и рекли да ће нам он бити груповођа. Други дан пошли смо на чување коња. Пошло је и шест усташа који ће нас чувати. Били су младићи. Опет нам је речено да не покушавамо бјежати, јер ће усташе сваког бјегунца убити.

Стигли смо до жичане оgrade. Унутра су коњи. Све је то дотјерано из Козаре и опљачкано по селима. Кренули смо у село Млаку поред Саве. Овдје смо чували коње око три недјеље. Једнога дана осам логораша гонило је коње преко Саве, у Босну, у село Градину. Пошто сам се у току рада упознао са усташом Ивом, замолио сам га да и ја пођем с овом групом. Желио сам да пређем преко Саве. Сутрадан је нас осам прешло у Градину. Опет ћемо чувати коње. Били смо смјештени у куће које је народ напустио.

Пред вече, када смо пролазили поред велике врбе или тополе у Градини, угледали смо групу усташа. Пјевали су, поред жена објешених о огранак тополе. Мушкарци су висили низа стабло.

Чувајући коње, у Градини смо провели око двије недјеље. Нас чувају усташе. За то вријеме сам разговарао са усташом Ивом. Он се интересовао гдје ми је породица па сам му причао да је отјерана у логор. Рекао ми је да у логор стиже народ из Козаре. Има га доста. Исте вечери

пошли смо у логор. Тамо нисам нашао никога од моје породице. Нашао сам само кћерку Илије Ћибића из Шеварлија. Она ми је рекла да се моји налазе у логору. Међутим, нисам смио да се задржавам и крећем по логору, па сам се вратио у Градину. Провели смо и ту двије-три седмице. Једно јутро наређен је „наступ“ (постројавање). Речено је да идемо у Јасеновац.

Опет смо у логору. Казали су нам да ћемо радити на циглани. Чули смо да су неки логораши бјежали. Зато су изгледа и нас повукли.

Распоређени смо да радимо на циглани. Опет нас чувају усташе. Ту сам нашао и Гојка Балабана, из Славиње. Гојко је заостао да пронађе шта од хране јер су у близини кухиње. Ускоро видимо Гојка како га гони усташа. Био је прљав од блата. Почео је да виче на нас. Говорио је „Ако још некота нађем да хода око кухиње, као овај, убићу га на мјесту“.

Наставили смо да радимо још неколико дана. Опет догоне људе из Козаре. Отишао сам да видим. Успио сам да пронађем снаху Марију и моју жену. Нисам могао да им приђем већ сам их само видио.

Пред вече су нас опет постројили. Била је Госпојина. Јесењи празник. Почело је издвајање. Један од логораша рекао ми је да није добро. Изгледа да ће нас водити на стријељање. Саопштено нам је да сутрадан нико неће ићи на посао. Почели су да нас прозивају. Одведени смо у бараке и чекамо. Ту сам се нашао са Ђорђем Продановићем из Кошуће. Размишљали смо шта да радимо. Договорили смо се да покушамо побјећи. Претпостављали смо да је сутрадан стријељање.

Споразумјели смо се да пођемо око три ујутро. Поћи ће и његова два рођака. Устали смо и пошли. Знамо да треба прећи преко жичане оgrade. Она није далеко. Поред жичане оgrade пролази цеста. Усташе пјевају. Треба савладати три жичане оgrade. Први је пошао Ђорђе. Већ је успио да пређе преко првог реда жице. Иза њега сам прешао ја. Када је дошао до другог реда жице, добацио сам му свој капут. Жица је бодљикава и требало се капутотом заштитити од убода. Чим је прешао вратио ми је капут како бих и ја прешао. Пењемо се када усташе пјевају, јер тада не обраћају пажњу. Ако пређемо, ићи ћемо према Сави у канал. Ту ће бити зборно мјесто. Прешао сам и погледао, не видим двојицу који су пошли са нама. Кренуо сам за Ђорђем. Лијево од нашег пролаза је

ушташки стражар. Испред нас је ријека Сава. Искористили смо прилику када је стражар пјевао.

Дошли смо на Саву. Видимо чамац. За овај чамац привезана су два мања чамца. Ушли смо у чамац, али не можемо да откључамо мале чамце. Идемо низ Саву. Опет усташе пјевају. Не можемо да прођемо поред њих, већ морамо изаћи на цесту. Пришли смо ближе и легнемо у граб. Када су усташе почеле да пјевају, скочили смо и кренули даље. Приближавао се дан. Успјели смо да прођемо. Прошли смо кроз једну башту. Уморили смо се од трчања. Пали смо под шљиве. Узбуђени смо. Срце убрзано куца. Прислушкујемо да ли неко иде за нама. Пошто смо се смирили, видимо да смо прошли неопажено. Набрали смо шљива и појели их.

Дошли смо у храстник поред села Млаке. Ушли смо у шуму и размишљамо шта даље да чинимо. Већ је дан. Попели смо се на храст и осматрамо. Не познајемо овај крај. Имамо кукуруза, и смирујемо глад. Жедни смо. Дан је дуг. Мокри смо пошто смо ходали по роси. На храсту се сушимо. Хвата нас сан. Не можемо да се одржимо. Међутим, не смијемо спавати, јер бисмо пали са храста. Одабрали смо храст густог грања, да нас не примијете са земље.

Око једанаест часова наилазе чувари стоке. Са њима иду и усташе. Пролазе испод храста на коме се налазимо. Не обраћају пажњу. Пролазе пјевајући. Остаћемо на храсту до пет часова послје подне. Жеђ нас је толико обузела да не знамо шта радимо. Недалеко је барака у којој је алат којим раде логораши. Има ту и воде. Одлучимо да сиђемо са храста и да се напијемо. Знали смо да у ово вријеме овдје нема никога. Напили смо се воде и опет се вратили до храста. Недалеко се налазило сијено. Донијели смо сијена под храст, а затим легли и поспали. Пробудили смо се другог дана. Сунце нас је обасјало. Скочили смо. Идемо кроз шуму, према Новској, иако знамо да је далеко. Чујемо пјесму испред нас. Дошли смо близу неке њиве. Сјели смо на оборено дрво. Према нама се креће старији човјек са три жене. Скренуше у њиву кукуруза и почеше да их беру. Из кола изнијеше корпу. Чекамо да стари крене са колима кукуруза.

Послије одласка старога жене сједоше да доручкују. Претпостављамо да ће нешто иза њих остати. Пошто су јеле наставише да беру кукурузе. Привукао сам се и корпу донио у шуму заједно са флашом воде. У корпи смо нашли хране и појели. Жене су примијетиле да нема корпе, па су почеле да говоре да је неко у шуми. Пошто се стари вратио, оне су му испричале да нема корпе и флаше с водом. Стари је добацио да се неко шали с њима. „То су сигурно неки ваши познаници са перушања.“

Пред вече смо се вратили у шуму. Идемо напријед. Чули смо у логору да према Новској има партизана. Путовали смо читаву ноћ према Новској. Прешли смо пругу. Надамо се да ћемо тамо пронаћи партизана.

Не знамо шта се испред нас налази. Одлучимо да уђемо у шуму и да се опет попнемо на дрво, да осмотримо. Када смо ушли у шуму, угледамо два чамца. Пуни су лишћа. Сава је далеко. Један је био оштећен, док се други могао користити иако је и он на врху био оштећен. Одлучимо да овај чамац у току ноћи носимо на Саву. Како да га носимо? Исцрпљени смо и тешко се крећемо. Али морамо. Пронашли смо коље на које смо ставили чамац, привезали га, а затим понијели. Коље нам скида кожу с рамена. Пођемо па станемо. Идемо тако и опет застајкујемо. Не знамо колико има до Саве. Свјесни смо да у току ноћи не можемо стићи. Застали смо и маскирали чамац. Опет смо се попели на дрво и осмотрили куда се крећемо. Идемо путем којим смо и дошли овамо. Преданили смо у истој шуми. На вече смо кренули према Сави. Треба опет да прођемо поред стражара и преко цесте. Стали смо у грабу. Стражар повика „Стој“. Помислили смо да нас је примијетио. Међутим други стражар му је ишао у сусрет. Прошао је поред нас. Пришли су један другоме и припаљују цигарете.

Прешли смо преко цесте с чамцем и ушли у кукурузе. Дошли смо до обале Саве и спустили чамац у воду. Мало смо се примирили. Нико се није јављао. Али ниједан од нас није до сада возио чамац. Весла немамо. Узели смо коље и њиме почели да тјерамо чамац. На оштећено мјесто на чамцу ставио сам поставу капута. Када смо били на средини Саве, отвор се на чамцу провалио и почела је да улази вода. Помакли смо се на другу страну и тако је оштећени дио чамца подигнут изнад воде.

Пошли смо према десној обали Саве, у Босну. Чамац се добро напунио водом. Ипак смо успјели да сретно стигнемо на обалу. Искочили смо из чамца, убацили коље у њега а затим га гурнули низ воду. Нашли смо се ниже Градине. Знамо да се испред нас налазе села Драксенић, Међеђа, Демировац и друга. Кренули смо тамо. Чујемо пјесму. Доста је далеко. Идемо тако и радујемо се што смо овдје и што ће ускоро дан. Већ је почело да свањива. Пришли смо близу цесте Босанска Дубица — Орахова. На цести војска с камионима. Скренули смо у Шумарак. Одлучимо да ту сачекамо дан и да разгледамо куда можемо прећи. Недалеко од нас видимо кућицу и око ње винову лозу. Предложио сам Ђорђу да оде овој кући и пронађе хране. Донио је парадајза, па смо јели. Наилазе тројица усташа са сточном запрегом. Возе кромпир. Притајили смо се док су прошли.

Овдје смо се задржали до пред вече. Пошли смо према цести. Хоћемо даље, према Козари, односно Просари. У воћњаку пјевају мушкарци и жене. Примијетимо и стражара с цивилом у близини. Искочили смо на цесту и прешли је. Утрчали смо у поток и стали, притајили се. Нико нас није опазио. Изашли смо и кренули даље. Ђорђе је познавао крај па нам је путовање олакшано. Када смо дошли у Горње Лесце, близу манастира Моштанице, пронашли смо сијена и преспавали. Пошто смо се одморили, пошли смо даље. Уз пут смо наишли на телефонску линију, коју је непријатељ поставио. Помислили смо да пресијечемо ову жицу, али смо одустали. Жеља нам је да се чим прије извучемо.

Стигли смо кући Ђорђиној када је сунце излазило. Био је крај септембра или почетак октобра 1942. Кућа је оштећена. Жена и дјеца су отјерани у логор. Ту се нашао и Симо Продановић са женом. Он је такође био заробљен, али је успио да побјегне са жељезничке станице у Дубици. Пошли смо према његовој кући. Када нас је угледао, почео је да бјежи. Његова жена препознала нас је па је позвала Симу да се врати. Сусрет је био срдчан. Ушли смо у кућу. Испричао нам је да се чета партизана налази у Козари, на Медњаку, да су тамо и мој брат Рајко и Тривун Викало. Одморио сам се код Симе и ручао.

Овдје сам се растао од Ђорђа Продановића и кренуо у Козару. Пронашао сам партизанску чету у којој су били Рајко и Тривун Викало,

Петар Новаковић и још неки. Био је ту и Милорад Викало, теже рањен. Лежао је у бараци. Задржао сам се овдје неко вријеме, а онда сам кренуо кући, у село Диздарлије, преко цесте Босанска Дубица — Кнежица. Непријатељ је пролазио цестом.

Стигао сам кући. Пронашао сам Раду Викала. Народа није било у селу. Од мог заробљавања (12. јула 1942) до доласка кући прошло је стотину и неколико дана.

Остоја Викало

Остоја Викало, „У јасеновачком лојору“, Козара III, 619 – 627.

ОД КОЗАРСКОГ ЗБЈЕГА ДО СЛАВОНИЈЕ

Био сам у то вријеме дјечак од 14 година. Отац нам је читао вијести исписане писаћом машином, у којима је писало да се непријатељ спрема да нападне Козару, али да у томе неће успјети ни овога пута.

Након неколико дана непријатељ је отпочео напад. Ишло је то доста брзо. Како смо близу Костајнице, нас је највише занимало кретање непријатеља из овог града. Народ је бјежао из села поред Уне, стизао у наше село и причао да непријатељ убија. Дакле, није било као раније, да се понекад могло чекати. Како је који дан пролазио, све више људи из села на десној обали Уне, од Босанске Костајнице, стизало је у наше село. Чуло се да непријатељ креће и од Босанског Новог и Босанске Дубице.

Мене је то веома занимало. У то вријеме у школи села Стригове била је партизанска болница. Очекивали смо да ћемо најзначајније чути у болници. Када сам отишао у болницу, рањеници су се спремали за покрет, а неки су већ одлазили према Козари. Отпремани су за Козару сточним запрегама. Остао сам код болнице док сви нису отпремљени. Тада сам видео Вељка Зеца. Он је био партизан и руководилац. Вељко је рекао да сви кренемо према Козари.

Када сам се вратио кући, све је било спремно за покрет. Људи су већ обавијештени. Спремљена је сточна запрега, припремљена храна и сл. Речено је да повеземо што више брашна, јер ћемо дуже остати на Козари. Потјерана је и стока. Тако смо кренули преко села према Козари. У току тог дана прешли смо преко цесте Кнежица—Приједор. Према Козари се кретало много народа. Ноћ нас је затекла у Јеловцу, па смо ту преноћили. Другог дана крећемо даље и долазимо у Козару. Чуо сам од старијих и мог оца да је ово револуција и да ће бити врло тешка. Спомињали су и руску револуцију и први свјетски рат. Ово ће бити још теже.

Кренули смо кроза шуму и зауставили се на једном мјесту. Речено је да је ово средина Козаре. Овдје смо почели да логорујемо. Направили смо колибе од дрвета и грања и смјестили се. Колибе су густо постављене, у њима породица до породице. Почео је тежак живот. Вријеме је кишовито. Требало је припремати храну, а не смијемо да ложимо ватре. Тек што наложимо ватру ради спремања хране, а било је и хладно, долази наређење да ватру гасимо јер непријатељски авиони бацају бомбе. Ово је трајало дуже. Чули смо да се воде жестоке борбе на Поглеђеву, Јеловцу и другим мјестима. Међу нас су долазили и рањени партизани. Били су то лакши рањеници, па су могли да обиђу своје породице.

Нама се боравак у Козари одужио, јер смо мислили да ће трајати краће вријеме. Прошло је десетак дана. Једног дана сазван је збор на пропланку. Речено је да сви дођу. На збору је поред осталих говорио и Душан Стојнић, партијски радник из мога села. Говорници су позивали да сви способни мушкарци пођу у борбу. Непријатеља морамо одбацити са Козаре. Јавило се много људи. Кренули су на фронт према Јеловцу. Након неколико дана причало се да су многи погинули. Споминјани су поименично погинули из мога и сусједних села. Причало се да су учествовали у јуришу с партизанима, и да су непријатеља одбацили према цркви у Јеловцу.

Живот у збјегу је све тежи. Нестало је хране. Соли није ни било. Кухамо кукуруз и пшеницу или их једемо сирове. Нисмо имали довољно ни питке воде. Носили смо воду са потока, а она је загађена. Због тога су дјеца оболијевала. Сваког дана било је све теже. Међутим, и поред тога људи су били расположени. На пропланку, скоро сваке вечери омладина је играла козарачко коло. Старији су забринуте.

Једног дана стигло је наређење да ће у току ноћи почети пробој из обруча. Тада се све спремило. Пошли смо према излазу из Козаре, према Патрији: дуга колона, кола до кола; људи, жене, дјеца. Скоро свако тјера стоку: волове, краве, коње, свиње и овце. Ово је успоравало кретање ка мјесту пробоја.

Колона у којој сам био путовала је цијелу ноћ. Дошли смо на Патрију у зору. Изашли смо на пут који води из Козаре. Ту се налази неколико

кућа. Рекли су нам да су то породице Мацура и Ђурина. У међувремену од Дубице је наишло 6 њемачких штука. Ишле су ниско. Истовремено непријатељска артиљерија тукла је жестоком паљбом. Колона је дуга и густа, па свака граната погађа, људе или стоку. Ми смо дошли у вођар, у близини куће. Већ је свањивало. Скренуо сам лијево, под велику букву, и пошто сам био уморан, одмах сам заспао. Пробудила ме је пуцњава. Народ бјежи и виче. Наређују да се вратимо, јер не можемо напријед. Они који су стигли раније прошли су, а ми морамо да се враћамо. Укључио сам се у колону и пошао. Моја породица је већ отишла. Касније ћу је наћи.

Повукли смо се у Козару и остали један дан. Летјели су њемачки авиони и тукли из митраљеза, а бацали су и бомбе. Увече је наређено да идемо у дубину шуме. Отишли смо, али не баш дубоко у шуму. Ту смо направили колибе и остали неколико дана. Чекали смо на нови пробој. Али није било пробоја. Речено је да идемо према Војскови. Путовали смо цијелу ноћ и дан. Прошли смо кроз Козару. Задржали смо се у селу Војскови и Сјеверовцима. Пронијела се вијест да је и мој отац погинуо. Потинуо ми је и стриц. Изгинули су многи људи које сам познавао. Остали смо у Војскови и Сјеверовцима, а онда су нам рекли да се опет спрема пробој и да идемо назад. Дошли смо до половине Козаре. Ту смо се задржали. Морали смо чекати. Након неколико дана речено је да опет кренемо према западним обронцима Козаре. Када смо по трећи пут (то ће бити посљедњи наш пут) пошли према ивици Козаре, наишли смо на колону људи. Ту је било познаника и рођака. Мислили смо да су они прошли кроз обруч. Наше колоне су кренуле према Боканима, у Мљечаници.

Пред Боканима смо заустављени. Речено је да даље не идемо. Породица мога стрица је већ прошла напријед, а ми смо хтјели да се са њом састанемо. Међутим, партизани нису дали да идемо. Са овом породицом су и два моја млађа брата. Мати, сестра и ја остали смо позади. (И они ће касније бити заробљени.) Партизани су нам саопштили да ће те ноћи извршити јуриш и пробој, а да бисмо могли ми да им сметамо. И стварно, мислим да смо сметали, јер је народ стварао гужву и сметњу, и откривао положај и покрете партизана.

Партизани нису дали да идемо даље. Остали смо у јарку. Ту је неколико породица из мог села, и из села Брекиње. Неке нисам познавао. Народ је напустио стоку, јер она много смета. Недалеко од нас, на пропланку, остало је много говеда, оваца и свиња. Све је то народ пустио, да би спасао голи живот. Људи су заклали нешто стоке, па смо добили печеног меса. Морали смо гасити ватру, јер су сваког часа надлијетали непријатељски авиони.

Испод нас, према Боканима, чула се жестока борба. Ујутро су партизани почели да се повлаче. Народ говори да партизани одступају. Примјећујемо их: иду као у стрељачком строју и вичу: „Хало, веза, веза“. Неки од руководиоца говори партизанима да се сналазе како знају. Пошто је дан, видимо како неки партизани облаче цивилно одијело. Неки одлажу оружје. Нема довољно цивилних одијела, да би сви могли да се преобуку. Неки су скинули блузе, панталоне и капе, а неки само понешто. Један партизан није успио са себе ништа скинути, нити је одложио оружје, већ се склонио у бујад. Много је пуцало. Никада нисам чуо такву паљбу.

Велимир Тубић

Велимир Тубић, „Од козарској збјега до Славоније“, Козара III, 631 – 634.

СТРАХОТЕ ЈАСЕНОВАЧКОГ ЛОГОРА

Офанзиву на Козару дочекао сам као борац Баљске чете на положају на ријеци Уни. То је био један вод који је штитио овај крај од продора непријатеља преко Уне. Мислим да је водом командовао Марко Гачић. Када је непријатељ продро на ослобођену територију из правца Босанске Костајнице, 12. јуна пред вече, пружили смо му жесток отпор, па се повукао. Примили смо наређење да будемо спремни, јер се претпостављало да ће непријатељ сутрадан опет поћи у напад. Наш вод налазио се на цести кроз Горњу Слабињу према Босанској Костајници. Ту је био и Васан Ђаковић са митраљеским водом. Наређено је да отворимо ватру пошто тешки митраљез ступи у дејство.

Сутрадан ујутро непријатељ је кренуо према нашем положају. Све више се приближавао, а митраљез се није чуо. Упућен сам према мјесту гдје се налазио тешки митраљез. Дошавши тамо, примијетио сам да нема митраљеза и да су се борци повукли. Непријатељ се кретао према кућама Будимира. Морао сам да се набрзину повучем, да бих дошао у састав вода. Приликом повлачења код куће Раде Боројевића, непријатељ ме је примијетио и отворио ватру. Тукао је и из минобацача. Рањен сам. Међутим, могао сам да се крећем и повлачио сам се према Палијином точку. Три непријатељска војника су ишла према мени кроз пшеницу. Мислим да су биле усташе. Вичу, псују и говоре да ће ме ухватити живог. Окренуо сам се према њима и видео да су пришли сувише близу. Скочио сам у усјек пута код Палија. Снаге је понестало. Имао сам, поред карабина, и бомбу. Знао сам да не смијем пасти непријатељу у руке. Помислио сам: ако даље не могнем и ако усташе пођу према мени, активираћу бомбу и тако онемогућити усташе да ме ухвате. Ипак сам сабрао снаге и одлучио да пуцам на тројицу усташа. Имао сам добар заклон. Нанишанио сам и опалио. Један од њих је

пао. Чуо се јаук. Двојица су легла. Искористио сам то и наставио да се повлачим.

Угледао сам партизана Кучину и рекао му да крене према положају вода, да каже да сам рањен и да се група бораца са тешким митраљезом повукла. Кренуо сам према Будимировој кући. Када сам изишао на брдо, примијетио сам групу војника. Нисам знао ко су, партизани или непријатељ. Викао сам: „Ко је тамо?“ Испоставило се да су партизани. Упутили су Перу Обрадовића из Утолице из Хрватске према мени. Пошто сам био изнемогао, он ме је понио на леђима. Носио ме је дуго, све док нисмо сустигли запрежна воловска кола, јер се и народ повлачио. Стављен сам у кола и отпремљен до наше болнице у селу Стригови. Када смо стигли до болнице, и одавде су се евакуисали. Љекар нам је саопштио да кренемо према селу Јутрогушти и да ћу тамо бити превијен. Било је још рањеника. Стигао је и Бранко Марјановић, који је рањен у кичму. Када смо дошли у Јутрогушту, превијени смо и упућени према Козари, у болницу на Поглеђеву.

Болница у Поглеђеву била је у повећој кући, непосредно уз Козару. Ту је било око педесетак рањеника: Милован Родић, Бранко Марјановић, Драган Мухарем и други. Када је непријатељ почео да надире према Козари, рањеници из болнице на Поглеђеву пребачени су у болницу на Витловску, у бараку. Било нас је шездесет, а можда и више. Болничарке су биле Јула Поповић из Хрватске Слабиње и Лојза Хорват из Бањалуке, а љекар др Алфред.

У болници на Витловској остао сам до поласка на пробој из обруча, у који смо кренули и ми рањеници. Како сам се опоравио, кренуо сам на штакама. Те ноћи успио сам са осталима да стигнем до Јеловца, до цесте Приједор — Кнежица. У току кретања сам се много уморио. Међутим, послужила ме је срећа. Пронашао сам коња привезаног уз дрво. Појахао сам тога коња и кренуо. Тако сам и успио да стигнем до цесте у Јеловцу. Рањеника је било доста. Неки су успјели да се пребаце преко цесте и изађу из обруча.

Са цесте у Јеловцу Станко Милић, командант 2. батаљона, вратио нас је назад. Групе рањеника и бораца вратиле су се у Козару, иако смо се могли пребацити преко цесте. Опет сам пронашао коња и пошао.

Стигао сам у Широку Луку у Козари. Био је мислим 5. јули. Непријатељ је продирао према Широкој Луци. На све стране леже остављени тежи рањеници у колима. Чују се пуцњи. Рањеници се убијају бомбама. Завладала је паника. Није чудо што су сами себи прекраћивали живот.

Опет смо дошли на Витловску. Претпостављали смо да ћемо овдје добити обавјештења шта да радимо. На Витловској се искупила повећа група партизана. Заклали су вола и припремили храну. Добили смо полускухано месо. Мало смо се одморили и нахранили.

Са Витловске смо кренули пред вече према Војскови, селу на другој страни Козаре. Путовали смо цијелу ноћ. У путу сам се нашао са Драгињом и Душанком Бајалицом, кћеркама Милоша Бајалице. Дошли смо до куће у којој смо пронашли кукуруз и мало меса. Одавде смо кренули ка Вриштику, према Просари. Остали смо код познаника два дана. Сада смо само нас троје. Не знамо шта је с нашим породицама. Непријатељ је надирео из Козаре, затим од Босанске Дубице и Орахове. Требало је да се склонимо. Пронашли смо букву, под коју су ме оне сакриле. Драгиња и Душанка су отишле. Ускоро сам осјетио да непријатељ пролази недалеко. Знао сам да ме није открио. Иде кроз Просару.

Размишљао сам о томе да непријатељ сигурно неће успјети уништити партизане у Козари. Кад прође, ја ћу се извући из склоништа и пронаћи некога партизана. Прије уласка у склониште, знао сам да је недалеко извор воде. Послије два дана у склоништу, под кладом, био сам толико жедан да нисам могао издржати. Одлучио сам да одем до извора да бих се напио воде и тако, чини ми се, спасио живот. Вјероватно сам последије заспао, јер се више ничега не сјећам.

Осјетио сам да ме неко удара и псује. Дошао сам к себи и примијетио групу усташа и домобрана. Окупили су се око мене. Онако поспан, обрисао сам очи и смислио да покушам да се спасем. Рекао сам: „Гдје сте, спасиоци моји?“ Требало је покушати. Знао сам да ће ме стријељати ако установе да сам рањени партизан. Послужио сам се измишљеном причом да сам прије двије године оболио (да имам живу рану) и да су ме партизани прогонили. Рана је била велика и затрована, па се могло и повјеровати да је ријеч о рани која се није могла излјечити. Срећом

сам носио цивилно одијело, које ми је у болници дала болничарка Јула Поповић. Било је то одијело њенога брата Милорада, који је такође био у партизанима.

Послужио сам се причом о моме дугогодишњем обољењу и непомичности, али не гајећи много наде да ће крвници у то повјеровати. Међутим, усташе као да су у први мах повјеровале. Заинтересовали су се ко сам и како сам овдје доспио. То је било привидно.

У групи усташа и домобрана био је и један официр, који је наредио да ме не смију дирати, да ми дају нешто да поједем. Прво су ми дали воде, а затим цибока. Тешко сам могао да једем, иако сам просто изнемогао од глади. Ипак сам морао да једем. Одавде сам спроведен за Босанску Дубицу. Конац је прве половине јула. У селу Драксенићу, код Босанске Дубице, преноћио сам са заробљеним људима. Било је ту жена и дјеце. Усташе су у току ноћи превозиле опљачкану стоку преко Уне, према Јасеновцу.

Уз пут према Босанској Дубици сакупљено је много људи. Међу њима има и оних који су били у партизанима. Усташе су нас тјерале поред Уне у колони. Гонили су нас према бившем срезу, гдје се налазио затвор. Када смо дошли у град, тамо гдје се рјечица Бињачка улијева у Уну, почели су нас претресати. Отпочела је туча и убијање. На овоме мјесту убијено је педесетак људи, који су одмах бацани у Уну. При уласку у Босанску Дубицу примијетио сам да усташе тјерају Душана Арсенића, из Јохове, који је прије рата радио као ковач у Босанској Костајници и у нашем селу, а у устанку ступио у борбу. Њега су усташе много тукле. Један усташа га је ударио кундаком у леђа, а Душан је пред нама почео да повраћа и избацује крв. Не знам шта је касније било с њим.

Повећу групу дотјерали су у двориште бившег среза. Ту су нас постројили. Пред нас је изишао њемачки официр, који је добро говорио српскохрватски. (Изгледа да је то био Аугустин Клима, фолксдојчер, који је прије рата живио у Босанској Дубици, а доласком Нијемаца ступио у њихове редове. Причало се да је био мајор њемачке војске, а налазио се у Босанској Дубици у току козарске офанзиве). Он нам се обратио отприлике ријечима: „Дечки, ми добро знамо да међу вама има и оних који су невини. Можда је неки морао да буде партизан или

одборник, а неки је морао да буде и у Партији. Али будите поштени и искрени, па кажите шта је који био и ништа вам се неће десити“. Настао је тајац. Шутало се десетак-двадесет минута. Ипак је почело. Најприје се јавио један из Лијевча поља. Помињао је оне које он познаје. Послије се јавио други, из неког села испод Козаре, чини ми се из Кадиног Јеловца или Сеферлија. И он је одавао људе. Кад су ови почели да одају људе у строју, усташе су спремно чекале да виде који је то. У исто вријеме скочила би двојица усташа са пушкама, хватали га један с једне, а други с друге стране, стављајући му цијев карабина у леђа и издвајали га из строја на другу страну. Тако су издвојили групу од двадесетак људи.

У једном часу јавио се неки Маљак, из Петриње, који је показао на мене: „Љубане, зашто се ти не јавиш, ти си био са мном у партизанима.“ Били смо заједно у једном воду. Он је прво одао Милоша Бијелића, из Петриње. Постоје два Милоша Бијелића у Петрињи, а овај је са Брда. Када је показао на мене, видео сам да ћу настрадати, па сам повикао гласно: „Да ли се овдје смије говорити неистина?“ Усташе су већ пошле према мени, да ме извуку из строја. али их је спријечио њемачки официр рекавши да ме оставе, да чује шта хоћу да кажем. Опет сам поновио оно што сам рекао усташама када сам био ухваћен. Рекао сам да сам прије двије године оболио и да имам отворену рану, да сам прије рата одлазио у Босанску Костајницу на лијечење, па сам чак ишао и када су партизани почели да ратују. Напоменуо сам да је то познато Крешимиру Хајдићу и још неким у Босанској Костајници, који ме познају. Тек што сам завршио, чуо се глас полицајца из Босанске Костајнице Суље Ђурта. Он је пришао њемачком официру, стао пред њега у ставу мирно и рекао да за мене гарантује, јер му је познато да сам долазио код њих у Костајницу и да сам поштен. Њемачки официр је напоменуо да хоће да се говори истина, а не лажи, и оставио ме је у строју. Наредио је да се Маљак упуту у други строј, тамо гдје су издвајани они за које је речено да су партизани или сарадници.

Нашу групу одвели су у затвор. Стрпали су нас у ћелије. Било нас је тридесет у ћелији. Остали смо ту десетак дана. Сваког дана изводили су нас на саслушање. Првог дана смјестио сам се у ћошак ћелије, и када бих чуо кључеве у вратима, смирио бих се као да спавам. Када је дошао

ушташки стражар и откључао врата, опет сам се претварао да спавам. Међутим, ушташа је повикао: „Дајте тога што се претвара да спава“. Наредио је да пођем с њим. Одвео ме је у канцеларију у срезу. Ту су ме ислеђивали и тражили да кажем ко је био у партизанима.

Знао сам да нешто морам говорити. Мислио сам, ако већ нешто морам да кажем, онда ћу говорити о онима за које знам да нису овдје или су погинули. Споменућу оне који нису на Козари, за које сам сигуран да неће доспјети непријатељу у руке. Међутим, усташе нису биле задовољне, већ су тражиле да говорим о онима који су заједно са мном у ћелији. Рекао сам да не знам ни једнога, иако сам знао Остоју Вигњевића из Јохове, затим Ђенадију, званог Ђату, који је био са мном у Баљској чети. Чврсто сам одлучио да не говорим о онима које сам познавао.

Моје држање изазвало је усташе, па ме је један ударио чизмом у главу. Онесвјестио сам се и пао на под. Полијевали су ме водом, да бих дошао свијести. Узели су кутију шибица, у којој су се налазиле мале игле. Запријетили су ми да ће ми ове игле ударати под нокте ако не будем говорио. Поновио сам да немам више шта да кажем. Почели су да ми ударају игле под нокте. Болови су били неиздржљиви, почео сам да губим свијест. Нису се задовољили, па су покушали и ово, у углу се налазила гвоздена полука којом се вади камен. Ставили су је мени преко ногу, а затим двојица ушташа стали одозго и притискали ми ноге. Чинило ми се да кости пуцају. Изгубио сам свијест. Не знам шта се са мном дешавало.

Послије сам осјетио да се налазим у ћелији с осталима. Вратили су ме и убацили у исту ћелију. Био сам мокар и прљав. Интересовао сам се када сам донешен. Рекоше ми: „Прије три-четири сата“. Почело је свакодневно одвођење људи из ћелија. Послије извјесног вријемена остали смо само ја, Остоја Вигњевић, који је такође страховито мучен, затим Ђенадија Ђато и још неки. Једнога дана дошли су и наредили нам да се спремимо. Дали су нам по малу кукурузу. Била је веома тврда и више је личила на камен и печену земљу, него на хљеб. У ћелији су нас повезали и одвели у двориште затвора. Ставили су нас у камион с

неколико свиња. Била су нас четворица: Остоја Вигњевић, Ђенадија, један друг из Лијевча поља и ја. Спроведени смо у логор Јасеновац.

У Јасеновцу нас је дочекао пред пријемном канцеларијом један старији човјек. Држао је гумену палицу. Како смо избацивани из камиона, тако нас је он дочекивао и тукао палицом. Вигњевића је много тукао. Он је био старији и врло изнемогао од мучења у затвору у Босанској Дубици. Одвезали су нас и без узимања података ставили у логор. Смјештени смо у дио логора звани 3—Ц.

У логору сам пронашао много познатих с Козаре. Логор је велики простор ограђен бодљикавом жицом. Жичана ограда висока је 5 метара; иза ње је други ред жице. Између ових редова су тзв. јежеви. Ни птица не би могла изићи одавде. У логору нема ни травке. Почупали су је затвореници, јер нису више могли да подносе глад, па су јели и траву.

Лежали смо по земљи. Мучиле су нас ваши и бухе, од којих се просто није могло живјети. Храну смо добијали на 48 сати. Примали смо десетак-двадесет дека кукурузног хљеба. За ручак смо добијали млаку воду, у коју су усуте посије (остатак од просијанот брашна), али без соли. За ручак се претежно добијала прокухана огуљина кромпира или лист купуса. Обично би овакво лишће вилама набацивали у казан и, када се прокуха, давали би логорашима за ручак. Ово су кухали наши људи у логору, разумије се, по наређењу логорско ушташке власти. За вечеру смо добијали пуру, тако су је звали, али је то у ствари ријетко умијешано кукурузно брашно у топлој води, слабије него што се даје свињама.

Изнемоглост нас је свакодневно све више притискивала. Упоредо с тим харале су болести: тифус и стомачне болести, а највише дизентерија. Усташе су то осјетиле и, чим би примијетиле да неки од логораша не може да иде на рад, одводиле су га у Градину, на ушће Уне у Саву, на босанској страни. Ту су убијали. Гробари су људи из редова логораша. Познавао сам Божу Гачића из Бобинаца, који је радио као гробар. Послије извјесног времена побију ове гробаре, а узимају друге. Тако је изгледа и Гачић завршио. Имао сам прилике да с њим разговарам, па ми је причао како изнемогле износе из логора и одвозе колима, а затим

чамцима превозе у Градину. Тамо их полуживе стављају у ископане раке и затрпавају.

Одлазио сам на рад у Брочице. Сјекли смо живице и уређивали земљиште према Новској. Ту сам упознао Живана Стојановића из Славоније. Једнога дана, када смо се поближе упознали, он ми је причао да има групу која се спрема за бјекство. Предложио је да заједно пођемо. Тих дана су извођене неке акције у Хрватској и чуло се пуцање, а отишле су и неке усташе из логора. Живан ми је рекао да ће навече поћи с групом и испустити и остале из логора. Напоменуо је да има мало усташа у логору, да ће просјећи жицу и да ће поћи међу првима. Пристао сам, рекавши да ћу тајну чувати чак и у случају ако открију наше намјере. Желио сам да се било како извучем из логора.

Међутим, када смо дошли у логор, десило се нешто што нисмо предвиђали. Живан је већ припремио маказе којима је требало да пресијече жичану ограду. По доласку у логор логорник је наредио „наступ“ (постројавање). Живан је претпостављао због чега је наређено постројавање, па је пришао логорнику Марчићу (он је био логорник 3—Ц) и рекао му да је заборавио предати маказе. Логорник је рекао да је због тога и наредио „наступ“, напоменувши да он није заборавио предати маказе, већ да их је оставио ради пресијецања жичане ограде. Живан је то побијао, али је логорник Марчић био упоран. Позвао је још неколико усташа, а затим узео каму и њом засјекао Живану лице изнад очију, изнад ушију и по носу. Питао га је да ли ће признати шта је хтио да уради маказама. Живан је и даље тврдио да нема шта да призна, јер је заборавио да преда маказе. Тако се те вечери завршило. Сутрадан су га извели пред строј и више засјекли изнад очију, ушију и по носу. Он ни овога пута није ништа признао. Трећи дан одсјекли су му оба уха, остављајући да висе, па су му ископали очи. Није хтио да призна с ким је хтио да бјежи, али је напоменуо (псујући усташама крвничку мајку) да је сам имао намјеру да бјежи и да просијече жицу. Сада види, да га, више нема, па је, викао на усташе говорећи да ће га Партија осветити. Марчић и усташе су позвали једног логораша, неурачунљивог, који је дрвеним колцем притукао Живана. (Усташе су овога младића употребљавале кад је требало некога притући.) Тако је завршио Живан Стојановић,

одважни логораш, који и после најтежих мучења није одао ниједнога друга с којим је припремао бјекство из логора.

У међувремену је покушао бјекство Милош Здјелар, обућар из Босанске Дубице, али је био ухваћен, доведен у логор и убијен. Познавао сам и Милоша Вуковића из Јохове, сина Илијиног, који је једнога дана изведен пред постројене логораше. Нисам знао због чега, али су ми неки рекли да је и он покушао бјекство. Наводно је ухватио усташу и удавио га. Тако се причало о Вуковићу. Вуковића су довели пред нас и пуцали у њега из пушкомитраљеца. Погођен је у главу и мозак му се просуо пред логорашима. Био је веома јак и неколико тренутака после пуцања тијело му је скакало са земље.

Било је још покушаја бјекства. Након откривања купили су логораше међу којима се налазио онај који је покушао бјекство или побјегао, па су их заједно стријељали.

Поред логора 3—Ц, у коме је било много људи с Козаре постојао је и логор 2—Б, у коме су били заточеници — занатлије или стручњаци. Они су радили у ланчари, столарији, циглани и пилани, с другим заточеницима. У овоме дијелу логора храна је била нешто боља него у логору 3—Ц. Вјероватно због тога што су логорским властима били потребни стручни заточеници за обављање послова.

Сутрадан по доласку у логор морало се ићи на посао. Наређење је да сви логораша морају да скину горњи дио одјеће с кошуљом и да полуголи раде. Радили смо на насипу. Подизали смо насип од жељезничке пруге Јасеновац — Новска до ријеке Саве. Требало је логор заштитити од евентуалног излива воде. Када сам дошао на насип, било је доста логораша. Ту се налазило неколико стотина коњских запрега, с колицима на два точка, којима је одвожена земља. Логораша је било неколико хиљада. Усташки стражари кретали су се по насипу, а ми смо испод њих радили. Коњи с колима су пролазили поред нас и сваки логораш морао је да у њих убаци по 4 лопате земље. Ако неки од логораша није успио да то уради, гађан је земљом (бусеном). Гађао га је усташки стражар. Многи су од таквих удараца падали на земљу. Без обзира на то што су логораша исцрпљени и тешко се кретали, морали су да бацају земљу. Било је случајева да су неки падали на насипу и нису

могли да раде. Усташе су наређивале логорашима да их узму за ноге и руке и баце на насип. Затим наилазе кола са земљом и једноставно се та земља баца на њих и тако су живи затрпавани у земљу. Вјероватно је на хиљаде логораша тако затрпано.

На овом насипу радио сам петнаестак дана. Оцијенио сам да се даље не може издржати. Ту су радили и мој отац, затим Милош Марјановић и још неки. Пошто сам био веома исцрпљен, пао сам и онесвијестио се. Мој отац и Милош Марјановић узели су ме и однијели под врбу. Пословођа на насипу био је логораш Пекић из Агинаца, који је прије рата био путар (цестар). Њему су, као стручном лицу, усташе дале да води послове. Он није био повлашћен, био је с нама у логору, хранио се с нама, али је имао задатак да води послове на овоме дијелу насипа. Када сам се онесвијестио, позвали су Пекића и он је однекуда донио мало воде и оставио ме овдје док нисмо пошли у логор.

Сутрадан нисам ишао на радилиште на насипу. Настојао сам да се пребацим у погон за резање дрвета, на обали Саве. Ту сам имао више хране и добро сам се најео. Одавде сам могао да одем до клаонице. Из клаонице је испуштана крв у језеро у близини. Како сам био изнемогао од глади, одлучио сам да се напијем крви из клаонице. Љетно је вријеме и у крви, с водом, има и црва, али то ми није сметало да се напијем. Када сам се напио ове крви, чинило ми се да сам много јачи. Поред тога, сакупљао сам и кости око клаонице, па сам их кухао, јер су нам стражари дозволили да можемо прокухати рубље. Кухајући рубље, истовремено сам кухао и кости и јео неслану супу и разбијао кости тражећи у њима срж и остатке меса.

Био сам најмлађи у групи логораша. Имао сам непуне 22 године. Одређен сам да доносим воду логорашима који су са мном радили. Једнога дана, док сам носио воду, наишао сам на логораше Стеву Перковића, Ивана Шемена и старог Шајковића. Било их је десетак. Родом су из Крстелнице код Сиска. Они су сједили под врбом и разговарали. Чуо сам да говоре о Козарчанима, називајући их четницима. Изненадио сам се што тако говоре о Козарчанима. Претпостављао сам да би ови другови могли бити чланови Партије. Раније сам дознао да је Иван Шемен био комесар у шпанском рату.

Одлучио сам да им приђем и да ступим с њима у разговор. Рекао сам им да ме изненађује како могу да говоре о људима са Козаре као о четницима. На то ме је упозорио Стево Перковић, мој групник (радио сам у његовој групи) да шутим, да ћемо послије разговарати. Они су се разишли, а ја сам отишао до групе којој сам носио воду. Било је вријеме за ручак. Ускоро је дошао Стево Перковић и разговарао са мном о борби на Козари. Они нису били тачно обавијештени, јер су као таоци отјерани у логор још 1941. год. Испричао сам му како је код нас дигнут устанак и какву борбу водимо, да код нас нема четника и сл., што је Перковића изненадило. Тада ми је казао да је он с групом својих другова 1941. године отјеран у логор и зато не зна шта се код нас дешавало. Рекао ми је да му покажем Козарчане које познајем, да их они извлаче на лакше радове, зависно од могућности. Тако је и било. Они су за краће вријеме успјели да преведу у своју групу Милоша Марјановића, Мирка Балабана, Богдана Зеца из Петриње и још неке. Ту је био лакши посао, а могло се доћи и до хране. Обично су бродови из Босне довозили опљачкану храну из наших села, коју су логораша истоварали. Узимали бисмо те хране и скривали: кромпира, кукуруза и др. Било нам је боље него када смо радили на насипу.

Перковић и Шемен су повлачили Козарчане на лакша мјеста. Знали су чак када ће усташе одводити логораше, јер су изгледа међу стражарима имали људе који су их обавијештавали. Тако ми је једном приликом Перковић рекао да ће сутрадан Козарчани бити покупљени и одведени. Требало је нешто предузети да се што више Козарчана пребаци у логор 2—Б. Био сам добро обучен, пошто је поред мене умро један Јеврејин, па сам узео његово одијело. Отишао сам у логор и угледао логораша из Славоније, који је добио пакет хране. На себи је имао врло слабо и поцијепано одијело. Хтио сам да дођем до хране и добијем слабије одијело. Желио сам предложити Славонцу да се замијенимо, али сам се плашио да може упитати зашто тражим замјену бољег за слабије одијело. Зато сам одлучио да од њега затражим храну и да му понудим одијело. Погледао ме је и рекао да ми не може дати све, али да ће дати пола. Одрезао је пола килограма сланине и дао ми запршке

која се ставља у супу и још пола бијелог славонског хљеба. Поред тога ми је дао и кутију цигарета „љубушки“.

Узео сам храну, а Славонцу дао одијело. Пошао сам према оцу и стрицу Милошу, који су с ујаком стајали поред жице у логору. Носио сам им храну замотану у поцијепани капут који сам добио од Славонца. Стриц Милош показао је оцу на мене, да види како сам се обукао. Отац се изненадио што сам дао добро одијело за поцијепано. Пружио сам им храну око које смо се окупили, а на крају и кутију цигарета, којој су се посебно обрадовали. Рекао сам да ово попуше и послушају оно што ћу им предложити. Казао сам им да ће сада почети постројавање (усташе су то звале наступ), о чему су ме обавијестили Перковић и Шемен. Препоручио сам им да се приликом постројавања јаве да знају тесати, зидати и сл. да су зидари, тесари итд. и да ћу ја рећи да сам ковач. Они то нису прихватили иако сам им рекао да ће навече бити покупљени и одведени. Нисмо завршили разговор, а био је наређен „наступ“, постројавање.

Послије постројавања наишао је логорник Маричић. Ишао је од једног до другог логораша и питао које је вјероисповјести и шта је по занимању. Ако је који од логораша рекао да је занатлија, без обзира какав, издвајан је за логор 2—Б. Истина, тада нисмо знали, али су нас издвајали у тзв. „цигански логор“, јер је постојао посебан логор у који су смјештени Цигани и овај логор се настављао на логор 3—Ц. Пошто су Цигани ликвидирани међу првима, овај је логор остао празан. Сада су занатлије, без обзира на националну припадност, издвајали и стављали у цигански логор.

Мени је Стево Перковић рекао како ће то бити, па се нисам плашио и зато сам рекао да сам ковач. Међутим, неки су претпостављали да ће бити стријељани, као Цигани. Помишљали су да ће и на њих доћи ред. Тако мој отац, стриц Милош и ујак нису рекли да су занатлије па су остали и настрадали.

Сутрадан смо добили друга одијела, а затим смо пребачени у логор 2-Б. Они који су остали касније су претјерани преко Саве и у Градини постављени да леже потрбушке. Тако су лежали два дана и двије ноћи. Нису смјели да мрдну. За њих су већ биле ископане

раке (било их је око 800). Нагонили су једног по једног, дочекивале су их усташе и маљем ударале у главу, а жртве су падале у раку. Неки су остајали живи, али су њих посипали живим кречом, а онда затрпавали земљом. (То ми је причао логораш који је са мном радио у ланчари). Он је имао прилике да види шта се дешавало са логорашима који су одвођени у Градину. Такође ми је рекао како је један логораш, бачен у раку, успио да се извуче и да побјегне.

У логору 2-Б почео сам да радим као ковач у погону ланчаре. Ту сам нашао Душана Балабана, који је раније радио у браварији и Гојка Балабана који је радио на економији. Ту је био и Марко Бајалица, који је чистио двориште. Било је доста људи с Козаре, али се многих не сећам. Ланчара се налази поред циглане. Циглана је имала један дужи ходник. Ту се налазио угаљ. Тај ходник је преграђен даском. Једнога дана отишао сам да донесем угља за ланчару. Тамо сам чуо јаук, вриску и запомагање. Попео сам се на угаљ да осмотрим према циглани. Имао сам добар преглед. Приметио сам око 200 логораша и око њих усташе. Држали су пушке уперене према њима. Поред сваког отвора у пећима циглане налазе се по двојица целата, који дочекују логораше пошто их усташе натјерују и бацају у пећ циглане. То је најтежи приказ који сам посматрао у логору. Тежи него када сам гледао убијање логораша пред стројем. Живе људе бацали су у ватру.

Дружио сам се с Гојком и Душаном Балабаном, јер сам их добро познавао. Исто тако био сам добар с једним инжињером из Загреба који ми је предложио да положим испит у логору, јер има изгледа да ме отпреми у Њемачку. Наводно је требало да се у Њемачку упуте логораша са стручним квалификацијама, јер је тамо потребна радна снага. Изненадио ме је тај приједлог. Рекао сам да у то не вјерујем. Он ми је рекао: „Немој, сине, тако. Ти ћеш полагати испит за ковача“. Опет сам рекао да то нећу, али је он остао упоран. И збиља, сутрадан ми је дао да направим макљу и потковицу. Ту су ковачи: Цвијо Тодоровић из Хрватске Слабиње и Душан (презиме сам заборавио) од Сиска или Петриње. Инжењер им је рекао да ми помогну. Иначе, ја не бих знао направити макљу и потковицу. Они су ми то направили, па ме је инжењер око 11 часова повео пред комисију. Канцеларија се налазила изнад столарије. Када смо дошли тамо, он је рекао да ми је дао задатак

да направим макљу и потковицу. То је комисија примила и увела ме у евиденцију као да сам положио испит за ковача. Тог дана сам по наређењу комисије добио и дуплу храну.

Сутрадан сам дошао на посао. Нашао сам кромпира, па сам поранио да бих га скухао на ватри уз коју смо ковали. Када сам појео кромпир, ходао сам по радионици чекајући да и остали дођу на посао. Цвијо Тодоровић није дошао. Био је болестан, па је отишао љекару. Отишао сам инжењеру да кажем да Тодоровић није дошао на посао. Рекао сам да ћу извести смеће које је Тодоровић свакодневно извозио на савску обалу. Очекивали смо неку комисију. Инжињер је рекао да ми то буде посао за цио дан. Све сам радио с циљем да установим какво је обезбеђење на обали Саве и да ли се тамо налази чамац. Зато сам и тражио да извезем смеће, јер иначе нисмо имали право долазити на обалу.

Извозећи смеће на савску обалу, примијетио сам већи чамац под бункером, у непосредној близини. Тај чамац је могао да прими и до тридесетак људи. Вратио сам се и рекао инжењеру да сам извезао смеће и да ћу наставити други посао. Он је застао и тихо ми се обратио: „Слушај ти, Марјановићу. Да ли сам ја добар човјек?“ Одговорио сам да ми је као отац, јер ме је до сада спасавао. Пошле су му сузе, а затим је отворено рекао: „Да ли ћеш хтјети да и мене поведеш са собом?“ Као зачуђено, упитао сам га: „Куда?“ Он је добацио: „Тамо куда и ти поћеш!“ Осјетио је да припремам бјекство.

Нисам могао да одлучим. Отишао сам код Гојка Балабана, јер сам с њим и с Душаном о томе раније разговарао. То је била само идеја, без изгледа за реализацију. Једнога дана падала је киша. Био сам код Гојка и Душана и предложио им да те вечери покушамо. Споразумјели смо се о бјекству. Упитао сам их да ли да поведемо и инжењера из погона ланчаре. Пристали су да га поведемо и да га обавијестимо о поласку. Отишао сам инжењеру и рекао му да смо ријешили да пођемо. У нашој групи су били: Гојко и Душан Балабан, Јово Марјановић, син Петров, инжењер и ја. Када сам му саопштио нашу намјеру, било му је веома драго. Пристао је да пође. Пред вече ме је пронашао и рекао да иде на састанак, на који су позвани руководиоци група и погона и да вјерује

да ће до 19 часова бити готов. Рекао сам: „Ако не успијемо побјећи до 19,30 часова, касније нећемо моћи, јер нас тјерају у бараке.“

Тог дана чекали смо инжењера до одређеног времена. Више нисмо могли да га чекамо. Кренули смо. Провукли смо се између пекаре и стражарнице. То је простор око тридесетак метара. Полако смо пузили. Ту се налазила и јама са загашеним кречом. Преко ње је даска. Упао сам у креч, али су ми Гојко и Душан помогли да се извучем. Ишли смо даље, да се пребацимо преко цесте. На неколико десетина метара од цесте је ријека Сава. Остао је још отвор према Сави, а око логора је, поред жице, озидан високи зид.

Успјели смо да пређемо преко цесте. Ту се налазила грађа која нам је служила као заклон. Примијетили смо да према нама иду усташки стражари. Прилегли смо уз дрво док су прошли. На средини пута између цесте и Саве Јово Марјановић, који је пузио иза мене, почео је да ме вуче за ногу, шапућући да се вратимо. Сматрао је да нећемо проћи и да ћемо бити похватани и побијени. Свакако је на њега, као и на многе друге логораше, утицала судбина логораша који су покушавали бјекство и њихово стријељање пред осталима. Рекао сам Јови да сам ријешио да бјежим и да не мислим да се враћам, а ако он не смије, нека се врати; остане ли жив, рећи ће шта је било са мном и друговима који су пошли да бјеже. Јово се вратио у логор. Гојко, Душан и ја кренули смо према Сави. Стигли смо близу бункера, кад су се смјењивали стражари. Вјетар је силно дувао, а киша је падала. То нам је ишло у прилог. Дошли смо до чамца привезаног за обалу. Некако смо га одвезали. Сјели смо у чамац. Једна даска нам је служила као весло. Знао сам да веслам, па смо се пустили низ набујалу Саву. На нашу несрећу, вода нас је однијела према броду усидреном на Сави. Унутра усташе пију. Истина, ноћ је, али се према свјетлу виде. Гојко и Душан дочекали су се рукама, тако да чамац није ударио у броду. Пловимо даље. Већ смо на средини Саве. У томе су усташке страже почеле рефлекторима да освјетљавају Саву. Послужила нас је срећа, били смо далеко и нисмо примијећени. Кренули смо даље и избили на другу обалу Саве, недалеко од Градине. Када смо пошли према цести Босанска Дубица — Орахова, да се пребацимо према Козари, залутали смо, па смо наишли на стражара у Градини. Нешто је свијетлило, можда је стражар пушио, па га је Гојко примјетио. Вратили

смо се и скоро цијелу ноћ смо лутали и тек сутрадан прешли цесту и избили под Просару.

Дошли смо на раскрсницу. Чујемо: скиче свиње. Помислили смо да усташе пљачкају. Упутили смо Гојка да извиди шта је доље. Када је пришао кући, примијетио је човјека са женом и двије дјевојке. Они су заклали свињу. Гојко се вратио и рекао нам шта је установио. Сада смо и ми пошли према кући. Домаћин нас је веома лијепо дочекао. Интересовао се одакле смо дошли. Рекли смо да смо успјели да побјегнемо из логора у Јасеновцу. Били омо на слободи, у селу под Просаром.

Овдје смо се одморили и нахранили. Били смо тако рећи сити, јер смо у току ноћи, када смо прешли Саву, пролазили кроз необране кукурузе и њих јели.

Док смо се одмарали, дотрчао је домаћин и саопштио нам да наилази непријатељ из Козаре. Дао нам је хране и шибицу да запалимо ватру, ако нам устреба, а затим нам показао куда да кренемо. Изашли смо на брдо. Ту смо ушли у кућу и посматрали непријатељске колоне из Козаре. Дочекали смо овдје вече. Видјели смо да више нема непријатељске војске.

Кренули смо даље. Ноћу смо избили на Крушковац изнад Дубице. Ишли смо према сјећању, бирајући правац отприлике. Тако смо прешли више непотребних километара. Пред зору нисмо могли да се оријентишемо па смо одлучили да сачекамо дан. Када је почело да свањива, пошао сам напријед и избио на цесту Босанска Дубица—Кнежица—Приједор. Били смо око Агинаца или Крушковца, на пет-шест километара од Босанске Дубице.

Кренули смо даље. Прешли смо цесту и стигли у село Челебинце. Свртали смо код једне жене, мислим да се презива Кос, која нам је дала да једемо. Интересовали смо се да ли у близини има усташа. Рекла је да нема, али да понекада испадају у села из Босанске Дубице ради пљачке. Рекла нам је да партизани долазе у село, да у селу раде одборници и сл. Пошли смо од њене куће. И тек што смо кренули, наишли смо на наоружане људе који су из ограде повикали да станемо, окрећући према нама пушке. Побјегли смо. Ускочио сам у рјечицу и склонио се у џбун. Остао сам неколико часова притајен. Навукао сам гране на

себе, а тијело је у води. Нисам могао да издржим. Чујем дјевојчицу која тјера краву. Претпостављао сам да у селу нема непријатеља. Позвао сам дјевојчицу и упитао је да ли у селу има усташа.

Рекла је да нема усташа, али да су се јутрос појавила тројица сиромаша који су побјегли из логора, да су на њих потегли оружје стражари из села, па су се ова тројица разбјежала. Додала је да се један од њих налази у селу. Био је то Душан Балабан. Гојко је побјегао даље, према Дворишту и касније је дошао у село. Ја сам нашао Душана. Био је готов и ручак. Управо је била припремљена пура (жгањци). Ручао сам, осушио одјећу и пред вече кренуо према селу. Стигао сам кући касно ноћу.

У кући сам нашао мајку. Када ме је видјела, није могла да проговори. Просто се укочила. Није вјеровала да сам дошао жив. Мало сам се опоравио и опет наставио да радим. Отишао сам у бригаду, а затим сам враћен у село и постављен за командира релејне станице за везу између Козаре и Хрватске. Истовремено сам био и предсједник народноослободилачког одбора у селу. Тада су из логора Јасеновац побјегли: Остоја Викало из Диздарлија, Јанко Бајалица и Драгутин Злокапа из Бачвана.

На релејној станици доживио сам веома пријатан сусрет. Једне ноћи стигао је Стево Перковић, који је са мном био у логору. И он је успио да побјегне. Испричао ми је да је Иван Шемен из логора замијењен за заробљене њемачке официре, као и стари Шајковић и још неки. Стево је код мене остао неколико дана, а затим је по одобрењу команде козарског подручја упућен у Хрватску. Још је другова овим каналом прешло у Хрватску из јасеновачког логора.

Љубан Марјановић

Љубан Марјановић, „Сћрахоће јасеновачког логора“, Козара III, 635 – 650.

ОД ЗБЈЕГА ДО ЛОГОРА У НОРВЕШКОЈ

Офанзива на Козару затекла ме је код куће. Био сам замјеник командира позадинске чете. Обилазио сам наше страже јер смо очекивали да ће непријатељ кренути према ослобођеној територији. Требало је упозоравати стражаре да на вријеме обавјештавају народ о свему. Када је непријатељ кренуо из Босанске Костајнице, Баљска чета је пружила отпор, али је непријатељ био надмоћнији, па се чета морала повући. Народ је ишао испред војске. Тако смо се повлачили до Козаре.

По доласку у Бокане пријавио сам се Баљској чети и добио задатак да прикупљам људе за фронт и да будем у вези с одборницима, од Бокана до Саставака. Овдје је било много људи, жена и дјеце.

Када је вршен пробој из обруча, пренио сам на Витловску рањеног командира чете Гојка Кукавицу. Нашао сам такођер рањеног Васана Ђаковића, кога сам пренио близу Витловске и ту га затрпао у грање. Дошао сам до манастира Моштанице. Поред рјечице Моштанице сам пронашао 5 теже рањених партизана. Ниједан није могао да се креће. Хтјели су да пређу преко рјечице, али нису могли. Ја сам их пренио. Непријатељ је већ грабио према манастиру. Ја сам пошао удесно, а рањеници су на ногама и рукама кренули према шумици. Један од њих ми је добацио: „Хајде, друже, нећеш погинути“. Отишао сам према Пуцарима. Ту сам преноћио, а сутрадан су ме ухватили и отјерали у Босанску Дубицу.

Било нас је око 700. И мој отац Стево је у овој групи. Гонили су нас кроз Просару, а када смо дошли у село Драксенић, постројили су нас и пребројали. Стајали смо у колони по три. Са мном је био везан Милан Миљаковић. Гонили су нас Нијемци и усташе. Усташки официр, висок и са брчићима, окупио се на мене. Говорио је: „Комесаре, кажи гдје ти је јединица, па ти нећу ништа.“ Ја сам ћутао. Он је неколико пута захтијевао да говорим, али сам и даље ћутао. Тада ми је почео пријетити:

„Ја ћу теби срце зубима вадити док не кажеш.“ У међувремену је пришао један њемачки официр, па је усташа отишао с њим, али се опет вратио и наставио да виче на мене, тражећи да причам гдје ми је јединица.

Гонили су нас у Босанску Дубицу. Један усташа, Херцеговац, почео је да ме наговара да бјежим. Говорећи да ће ме у Босанској Дубици одвојити, усташа ми је предлагао да бјежим, а да ће ми он помоћи. Мислио сам да ме наговара да покушам бјекство, да би ме убио. Ако не он, убили би ме други, који су нас спроводили. Он ми се тада заклео мајком да ће ми омогућити бјекство, јер сматра да жив нећу проћи кроз Босанску Дубицу, па жели да ми помогне. Ипак му нисам повјеровао. Одлучио сам да идем с осталима. Уз мене је Никола Крњајић, из Хрватске Слабиње. Ту је и мој отац.

Дошли смо у Босанску Дубицу. Свртали су нас у двориште тадашње зграде среза. Опет су нас постројили. Један човјек, по имену Драго, који је ухваћен у Козари, ишао је са Нијемцима и препознавао људе. Обично би прстом показивао оног кога би требало издвојити. Тако је показао на мене. Онда ме је ухватио усташки наредник Ибро и одгурнуо ме у страну. Затим су ме везали жицом. Стајао сам с десне стране, везан за лијеву руку, а Милан Миљаковић за десну руку. Овдје нас је одвојено 126. Очекивали су њемачког команданта. Три групе (у првој 240, у другој 180 људи) одведене су на стријељање. Нико се од њих није вратио. Неки су ме дозивали када су полазили, нпр. Милан Стојаковић. Био је ведар и смијао се, иако је знао да иде на стријељање. Он је из Слабиње, а био је конобар у Босанској Костајници.

Пошто није стигао њемачки командант, групу од 120 људи ставили су у затвор. Ту смо преноћили. Нас 18 је у малој собици. Лежали смо један на другом. Било је прљаво и много вашки. Гладни смо, али најтежа је жеђ. Јули мјесец, врућина. Међутим, страх је надвлађивао све тешкоће. Сваког часа смо очекивали да нас поведу на стријељање.

У току ноћи Николи Крњајићу је позлило. Осјетио сам да се неко креће кроз ходник, па сам одлучио да лупам на врата. Отворио ми је кључар, Муслиман, жандармеријски наредник. Питао ме је шта хоћу. Рекао сам да је један од наших у тешком стању, да умире; нека га изнесе на ходник и дадне му воде. Рекао је да ће донијети воде ако не буде

Нијемаца. Отишао је и ускоро донио канту воде, па сам Крњајића умио и напојио, а остатак воде дао сам осталима у ћелији. Тражили смо да донесе нешто за јело, али није донио, јер се плашио Нијемаца.

Другог дана су нас извели у двориште. Био је 19. јули 1942. И сада смо чекали. Вјерујемо да ћемо на стријељање. Повезани смо жицом. У међувремену сам погледао на капију и примијетио жандармеријског наредника Видовића из Босанске Костајнице. Он ме је раније добро познавао. Ишао је право према мени. Када је дошао, рекао сам му да ме спасе ако може. На ово је он додао: „Зашто ниси дошао прољетос у Тавију, када ти је поручено да је дошао брат Душан и да се видиш с њим.“ (Онда сам се сјетио да ме је тражило 25 усташа у Тавији. Тада сам послао Рајка, дјечака од 12 година, да испита да ли је заиста мој брат Душан дошао да се састане са мном. Када је мали сишао, усташе су питале за мене. Изгледа да је било припремљено моје хватање, а ту је вјероватно био и наредник Видовић.) Кад сам се опет обратио Видовићу да ме спасе, рекао је да сам био на Баљу, што је значило да ми не жели помоћи.

Ускоро су нам наредили да све одложимо, а да задржимо само марамичу. Значи, идемо на стријељање. У десном џепу сам имао апарат за бријање, а лијева рука ми је везана жицом за руку Милана Биљаковића. Дао сам апарат Видовићу и замолио га да га преда некоме од мојих, да имају успомену. Узео је апарат, али га није предао; када се моја мајка вратила из Славоније, отишао је до ње и рекао јој да сам заклан. Апарат је задржао.

Повезани смо чекали у дворишту. С чела наше групе отјерали су десетак, који се нису вратили. Нас 110 вратили су у затвор. Међу нама је било и Хрвата и Муслимана. Са мном је Јусуф Трављанин из Босанске Дубице. (Било је још Муслимана из Дубице.) Трећег дана смо изведени у двориште, али нисмо повезани. Дошао је и њемачки командант, кога смо раније чекали. Он нам је саопштио да ћемо кренути одавде. Није рекао куда идемо. У дворишту, уз мене је био Милан Миљаковић. Према њему је долазио Стево Чолић из Бабинца или Петриње, који је као партизан 1941. год. побјегао с Баља у Босанску Костајницу. Чолић је био кум Миљаковићев. Када је видео Чолића, Миљаковић је мени

рекао: „Ево, иде кум, сада сам готов.“ Међутим, он се показао добро. Пришао нам је и питао зашто смо се предали непријатељу. Слегли смо раменима, јер смо сматрали да Милану пријети највећа опасност од Чолића, који ће вјероватно настојати да му се освети што је ишао да га ухвати када је Чолић побјегао. Чолић је отишао до Нијемаца и усташе. Ускоро се вратио и донио је хљеб (векну), саламе и кутију цигарета. Чолић је рекао да иде команданту да моли да нас пусти. Вратио се и саопштио нам да не може ништа учинити, јер идемо у логор. То је био први глас о логору.

Стајали смо на јулском сунцу. Долази њемачки командант висок, без браде (бабаст). Добро је говорио српскохрватски. Он нам је рекао да нећемо бити стријељани, већ ћемо ићи у логор. Ускоро смо под стражом одведени на Церовљане. Извјесно вријеме смо провели на Церовљанима, гдје је на пољани поред жељезничке пруге било скупљено више хиљада жена и дјеце с Козаре. Нас су стрпали у вагоне и одвезли у Земун.

На Сајмишту смо нашли прве логораше с Козаре. Били су изгорјели од сунца. До појаса голи стражари их гоне и туку. Чим смо прошли кроз капију логора, по нама су почели да ударају штаповима. Тукли су куда стигну, по глави и тијелу.

Подијељени смо у чете. Ја сам био у Деветој чети. Њемачки официр, командант логора, говорио је да је наша група најопаснија. Првих дана, допола голи, „вјежбали“ смо на пијеску. Већ прва три дана нестало је коже са стомака, лактова и кољена. Људи су почели да падају. Одређени су командири, који су задужени да нас „вјежбају“. Прва три дана мени је био командир авијатичарски официр. Четвртог дана за командира нам је дошао Алија Пашагић из Босанске Дубице. Он је у партизанима био водник. Првих дана се добро држао и говорио нам да ће побједа бити наша, само ако неко од нас остане жив. Са Пашагићем сам стајао на челу чете, док је командир био авијатичарски официр. Командири су имали палице од пола метра; поред тога добијали су лонче кафе више. Послије неколико дана Пашагић се удаљио од нас. Примијетио сам да има полицијски штап од метра и бијелу траку око руке. Значи, он је прешао у службу логорских власти. Пашагић је зовнуо мене и рекао

ми да би требало да будем командир чете. То сам одбио и предложио Николу Крљајића.

Не знам тачну цифру, јер су људи често умирали и убијани, али вјерујем да је у то вријеме у логору могло бити неколико хиљада људи. Подијељени смо на групе. У групи људи средњих година било нас је око 4.000. Дјеце од 11 до 15 година било је око 3.000. Посебно је живјела група старих; у њој су били и мој отац и стриц. Они су овдје побијени. Групе су смјештене у посебне павиљоне. Остали смо на Сајмишту мјесец дана. Почели су нас издвајати. Издвојено је око 2.500 логораша, међу којима сам био и ја, у тзв. Тотове бараке. За око три недјеље остало нас је свега 700. Други су побијени или су умрли од глади, болести и од рана — опекотина од сунца. Добијали смо по лонче црне кафе на дан. Ја сам од 80 килограма, колико сам имао прије доласка, спао на 35 килограма. Толико сам имао и у логору у Норвешкој. Тотове бараке су биле поред Дунава, ограђене жицом и нико им није могао прићи.

У овим баракама сам се упознао са Мустафом Буразоровићем, бербериним из Приједора, и са Сафетом Мујићем из Санског Моста. Мујића сам познавао док сам радио у Санском Мосту. Био је трговац у Старом Мајдану. Мене је изненадило откуда он с нама, у логору, па сам га питао. Рекао је да је партизанима слао робу, па је откривен и интерниран. И Мујић и Буразоровић су се веома добро држали у логору. Били смо заједно и у Норвешкој.

Са мном су били још Раде Ећим, Спасоја Миљатовић и његов син Никола из Шеварлија. Били су исцрпљени и измучени и умрли су у најтежим мукама.

На жалост неки из наших редова отишли су да служе логорским властима. Поред Алије Пашагића, то је учинио један логораш из Тузле, који је постао шеф полиције у логору, и Пане Вујановић. Његова два брата нису ступила у службу логорских власти.

Ми смо имали одбор у логору, који је имао задатак да наговара људе да не ступају у непријатељску службу. Због страха, рад се одвијао шапатом, испод ћебади. Ја сам био у томе одбору. Сећам се и Милана Корице. Бивши логораш били су веома опасни и гори од званичних логорских власти. Брат је брата убијао.

Од логораша у Тотовим баракама требало је одвојити групу за рад у Њемачкој. Изабрали су и мене. Нашао сам се у првој групи (биле су двије). Тако је 300—400 логораша у двије групе отпремљено у Кремс код Беча. Тамо смо под највећим мукама остали у карантину. Били смо исцрпљени и болесни. Одавде смо отјерани у Штетин (Шћечин) на Балтику. Ту су нам прикључили још 200—300 логораша. Тачно 27. јануара 1943. отпремили су нас за Норвешку. Путовали смо бродом „Бремен“. Овај велики брод је превозио ратни материјал. Када смо се пењали на брод, њемачки официр, који је говорио српскохрватски, рекао нам је да идемо тамо одакле се никада нећемо вратити. За Норвешку су ишли само политички кривци. Нијемци су овдје отпремали и политичке кривце њемачке народности, Русе и Југословене. Путовали смо под знаком Црвеног крста (Југословени и руски заробљеници).

Брод „Бремен“ је имао претходницу и заштитницу. Док смо путовали до Осла, претходница и заштитница су бомбардоване и потопљене. Наш брод 24 часа није могао да крене. И ми смо очекивали да будемо погођени и потопљени.

Кад омо стигли у Осло, потрпали су нас у вагоне. Четрнаест дана смо путовали на сјевер до Нарвика. Овдје смо нашли логораше који су прије нас отпремљени из Србије, с Бањице и других мјеста. Стигли смо по ноћи. Од брода до барака су многи побијени. Била је оштра зима. За двије и по године, колико сам провео овдје, нисам видео копна. Стално смо били у леду и снијегу.

Када смо стигли до барака, јављали су нам се логораши који су раније овдје дошли. Интересовали су се ко смо, одакле смо, а затим су нам рекли да су они од Ниша и још неких мјеста из Србије. С Козаре их није било. Многи логораши покушавали су одавде да бјеже, па смо пребачени у други логор. Овдје сам нашао Османа Зубовића из Босанске Дубице. Он је радио у логорском одбору НОП, па је и са мном разговарао. Истина, радило се колико се могло, јер нас је пратила полиција, којој су помагали доушници.

Почетком 1944. год. међу нас је дошао усташки официр, војни аташе НДХ у Берлину. Ми смо били толико исцрпљени да смо личили на костуре. Усташки официр питао нас је како смо, па му је Бошко

Обућина, лимар од Босанске Дубице, одговорио да види како нам је. Због овог одговора Обућина је добио много батина и био је мучен. Усташки официр је тада рекао: „Хрвати и Муслимани који хоће могу ићи.“ Неки су се јавили и отишли (Роко, конобар из Загреба, први се јавио и отишао). Међутим, Мустафа Буразоровић, берберин из Приједора, и Сафет Мујић из Санског Моста рекли су да неће да иду из групе, и да ће дијелити њену судбину.

У Норвешкој је било неколико логора. Мој логор је био на сјеверу. Налазили смо се на брисаном простору. Радили смо на изградњи пута који веже мјесто Полар са жељезничком станицом на југу, на мору. Пруга је требало да буде дуга 500—600 километара, ако не и више. Овдје су радили Руси и Југословени. У овоме логору смо дочекали и ослобођење.

Ја сам био у васер-команди. Са мном је Марко Буразор од Босанске Дубице, његов брат Живко и Мустафа Буразоровић. Радили смо на довлачењу воде у бараке, у пекаре, у логорску и нашу кухињу. Чувао нас је стражар Макс. Ми смо га звали: „Леба, леба“. То је дошло отуда што су људи били гладни, па су стално тражили хљеба, а он би викао на нас и говорио: „Леба, леба“. Он нас је сам наговарао да крадемо хљеб. Када бисмо добили хљеба, доносили смо га у кухињу и бараку и међусобно дијелили. По капитулирању Њемачке он се с нама вратио у Њемачку.

Ми смо иза брда довлачили воду. Обично шест нас стави на себе хамове, а четири држе бурад у којима је вода. Када зађемо за брдо, стражар Макс нас пита одакле смо, из кога мјеста и краја. Онда нам прича о борбама, гдје се налазе савезничке јединице и сл. Већ тада смо видјели да се њемачке трупе повлаче и оцјењивали смо да ће Њемачка пропасти.

Обично су стражари овдје долазили по казни. Пред наше ослобођење био сам у баракама званим Шатор. Биле су овакве три бараке. (Нас двадесет у једној). Испред наше бараке налазило се буре за вршење мале нужде. У другим баракама оваква бурад налазила су се у ходнику. Једне ноћи сам пошао, али сам се вратио. Предосјећао сам да не треба да идем ван. Када сам легао и заспао, зачуло се пуцање аутомата и митраљеа. Скочио сам. Нема мога друга Николе Радуновића из

Хрватске Дубице. Погинуо је када је изишао. Био је погођен у главу. Скочио сам и стао код врата, рекавши осталима да остану на својим мјестима. Дочекали смо овако дан. Дошли су стражари и наредили да се Никола уклони, па су га наши однијели и закопали. Нама је касније стражар Макс испричао да је синоћ њихов командант тражио добровољца, стражара, који ће убити једнога логораша, да би се остали побунили. Стража је добила наређење да туче из аутоматског оружја по баракама, када избије побуна логораша. Како није дошло до побуне, јер смо остали на својим мјестима, нису пуцали у бараке.

Неки стражари су скоро сваког дана убијали логораше. Такав је био стражар кога смо звали Ћоро. Поред тога, стражари су нас тукли камењем. Они који су више убијали добијали су и чинове. Остали смо овдје до 6. маја 1945.

Миленко Будимир

Миленко Будимир, „Од збјегота до логора у Норвешкој“, Козара III, 655 – 661.

У ЛОГОРУ У НОВОЈ ГРАДИШКИ

Нас 123 отјерали су у православну цркву у Хрватској Дубици. Један од усташа је почео да нас броји. Псовао нам је српску мајку и рекао другоме усташу да узме пушку и да нас удара кундаком у леђа. Када сам наишао испред усташе ударио ме је. Грунуо сам главом у зид и озлиједио се.

Затвореници су углавном Срби. Међу нама је било комуниста и других напредних људи. Многи су убијени. Ми смо се међусобно договорили да организујемо напад на усташе, али су нас онемогућили старији, који су се плашили. У цркви смо без хране.

Другог дана у цркву су ушле усташе. Унијели су тешки митраљез. Ми смо сједили. Један од усташких официра дрекнуо је зашто не устајемо. Неки су говорили да се плаше да ће бити побијени. Официр је наредио да устанемо и да станемо до олтара. Поставили су тешки митраљез на средини цркве. Са стране су стајале четворица усташа са машинкама и пушкомитраљезима. Сви смо помислили да ће нас побити. Неки су почели да плачу.

Тада су нас сликали (те фотографије постоје). Када су нас фотографисали, издвајали су старије људе са брковима, па су касније писали да су то „вође банде“.

Послије четрдесет осам часова проведених у цркви отворила су се врата и појавио се стражар Иван Папа, кум моје сестре. Прозвао је мене. Када сам изишао, видео сам сестру Стану. Рекла ми је да је питала усташког логорника у Хрватској Дубици шта ће бити с нама и да јој је он рекао да ћемо вечерас бити отјерани. Након разговора са сестром вратио сам се међу остале и саопштио им да ћемо вечерас негдје бити отпремљени.

Са Војом Шиљековићем и још неким сам се договорио: уколико нас потјерају на стријељање, скочићемо на стражаре, разоружати их и бјежати. Сматрали смо да ће на тај начин неко остати жив. Међутим, када омо то саопштили осталима, старији су почели да се противе,

говорећи да је то неизводљиво. Одустали смо од намјере, али смо се у ужем кругу договорили да поред Уне ипак нападнемо стражаре, који су били добро наоружани.

Навече су дошле усташе и постројиле нас у колону по три и потјерале на жељезничку станицу у Хрватској Дубици. Уз пут су прикључили групу дотјерану из Босанске Дубице. Приликом уласка у вагоне по двојица усташа стајала су са стране и ударала онога ко је поред њих одлазио у вагон. Када смо прошли кроз Јасеновац помислили смо да ће бити лакше, јер смо чули какви услови тамо владају. Дотјерани смо у Нову Градишку. Све је било блокирано. Постројили су нас испред композиције, а затим је дошао усташки стожерник и одржао нам говор. Рекао је да смо ми противници тадашњег режима у НДХ, па смо зато похапшени и овдје дотјерани. Упозорио нас је да не чинимо изгреде, јер су немилосрдни према ономе ко се не буде поковао.

Постројили нас у колону и повели у град. Тада још није био формиран логор у Новој Градишци. Овдје ће нас затворити у пивски подрум. То је мали и тијесан простор за нас 176. Када смо пролазили кроз двориште, стражари су стајали с обје стране с ножевима на пушкама. У подруму није било довољно свијетла. Била су само четири прозорчића, а крај сваког постављен је митраљез.

Подрум је био дубоко у земљи и због тога је у њему било влажно. Није било свјежег зрака. Услијед тога многи затвореници, нарочито старији, су сутрадан остајали непокретни. Дошла је комисија, у којој је био и љекар. Он је рекао: „Ако сте их довели да их користите као радну снагу, морате их премјестити, а ако сте их довели да их уништите, могу да остану на овоме мјесту.“ Премјестили су нас у магацин у коме је некада било жито. Одавде смо одвођени на рад. Рушили смо јеврејске зграде и цркву, слагали цигле, копали ровове и сл. Истина, нисмо сви ишли на рад. Људи који би могли да покушају бјекство нису ишли на рад. Међу такве сам спадао и ја. Био сам млад.

У међувремену је из Хрватске Дубице дошла моја сестра, удата за Хрвата. Она је неколико пута ишла код стожерника, али га није нашла. Молила га је да ме пусти из логора. Он је рекао да се не налазим у списку за пуштање. Вратила се у Босанску Дубицу. У то вријеме, након што су завршени неки радови, почели су да пуштају поједине затворенике.

Међутим, у Босанској Дубици су опет хапшени. Али ни тада нису сви пуштени. Неки су остали до стварања правог логора. Правили су ограде, постављали жице итд.

И ја сам напокон успио да изађем из логора. Дошао сам у Хрватску Дубицу. Ту ми је помогао Милан Малкоч, који је у току рата настрадао у логору, а мислим да је био комуниста. Малкоч ми је дотурио пропусницу за Београд. Усташе су сазнале за мој боравак у Босанској Дубици и вјероватно бих био ухапшен. Међутим, Енвер Табаковић је рекао мојој тетци да јави сестри да ми предстоји поновно хапшење. Ускоро сам кренуо у Београд.

Ускоро сам у Београду био потказан и ухапшен. Одвезли су ме у затвор Гестапоа. Послије саслушавања упућен сам у логор на Бањици. Тамо сам нашао многе који су са мном били у затвору у Босанској Дубици и Новој Градишци. Затвореници су били прави костури и нису се могли распознавати. Имао сам прилике да, приликом чишћења дворишта, посматрам убијање логораша. Једноставно би их прислонили уза зид и убијали. Масовно су их стријељали и закопавали у јеврејско гробље. Једне ноћи чули смо у женској соби пуцање. Сутрадан смо сазнали да су жене убијане. Групу жена одвели су претходне ноћи и стријељали, па су сада дошли по сљедећу групу. Међутим, жене су то сазнале и договориле се да пруже отпор. Најприје су их прозивали, а затим изводили у ходник гдје су их везали и одводили на стријељање. Више нису могли на Јајинце и поток Бубањ, јер су се плашили партизанских засједа, па су их одводили на ликвидацију у јеврејско гробље. Жене су се договориле да нападну стражаре. Када су жене пролазиле поред Кригера и полицајаца, нападе су их и биле су убијене. Могло их је бити стотињак и више.

У бањичком логору остао сам до ослобођења Београда.

Момчило Ракић

Момчило Ракић, „У лојору у Новој Градишци“, Козара III, 662 – 664.

НИЈЕМЦИ СУ НАС ЗАРОБИЛИ У КОЗАРИ

Лутале смо заједно Мира Цикота, Јулија и ја. У торбици сам носила санитарски материјал, један билтен и конзервирану кафу. Не знам шта смо јеле. Једино знам да смо дуго лутале по Козари.

Осјећале смо да смо опкољене. Договориле смо се да копамо земуницу. Нас три смо цијелу ноћ рукама копале склониште и пред зору ископале толико да нам је само глава могла да уђе. Руке су нам биле кржаве, па више нисмо могле да радимо.

Ујутро су нас заробили Нијемци. Примјетиле смо када су нам прилазили. Било их је пуно, а ми саме. Имала сам високу температуру. Прије тога смо се договориле да нећемо дозволити да живе паднемо непријатељу у руке. Имала сам пиштољ и сагласиле смо се да се прво убије једна, а затим да пиштољ узме друга, па трећа и свака изврши самоубиство. Имала сам три метка у пиштољу и на њих смо рачунале. Међутим, мој пиштољ је затајио. Када сам то видјела, пиштољ сам бацила. У томе су наишли Нијемци и наредили нам да дигнемо руке увис. Тако смо заробљене. Мислим да је то било код села Војскове.

Претресли су нас и код мене су нашли санитарски материјал и билтен, а код Мира и Јулије нису нашли ништа. Мира је знала њемачки, па је преводила. Ја сам била под температуром, па сам се почела смијати. Један Нијемац је добацио другом: „Видиш ли да ти се смије у лице“. Везали су нас шпагом за врат: Јулија напријед, затим ја, па Мира Цикота. Мира је носила дјевојчицу која је имала тада 4 или 5 година. Носила је ову дјевојчицу кроз цијелу козарску офанзиву.

Имала сам на ногама њемачке официрске чизме и прстен са српом и чекићем, који су ми направили у Божићима, док сам била у болници. Пролазили смо поред усташа и домобрана. Зауставили су нас. Пришао ми је војник, Аустријанац, и рекао ми да скинем чизме. Послушала

сам га. Он их је однио у грм и оставио. Скинула сам и прстен са српом и чекићем и гурнула га у земљу.

Када смо кренули, била сам боса. Гонили су нас даље. Било је подне, сунце је припекло. Жедне смо и гладне. Почело је прво саслушање, још у Козари. У то вријеме заплијенили су архиву 3. батаљона, у којој су нашли моје писмо: тражила сам храну за рањенике. Показивали су ми ово писмо, тврдећи да је рукопис мој, али сам то одбијала. Посједовали су фотографије из штаба одреда. На фотографији сам и ја, са друговима из штаба. Славко Хавић нас је својевремено фотографисао. Нијемац који ме је саслушавао показивао ми је ове фотографије, али на срећу, оне су мале, па се тешко распознавало. Рекла сам да ја нисам на фотографијама.

Након саслушања рекли су да ће нас стријељати. Чекале смо два сата на извршење смртне казне. И стварно, повели су нас на стријељање. Довели су нас на крај шуме. Помислила сам на маму и сестру Миру. Биле смо већ постављене за стријељање. Пуцаће нам у леђа. Међутим, у том моменту појавио се војник на коњу и повикао да нас врате назад. Вратили су нас и довели у једно село. Зауостављене смо на чистини на којој ћемо преноћити. Донијели су нам ћебад. Ту се нашао Нијемац који је дошао на коњу и наредио да нас врате са стријељања. Била је мјесечина. Он је сједио код нас и посматрао нас. Питао нас је да ли смо гладне. Донио нам је чаја, круха, путера и мармеладе.

Ујутро нам је тај Нијемац рекао да нам је спасио живот. Добацила сам му да се узалуд трудио, јер ће нас ипак убити. Рекао је да идемо команданту на саслушање. Смислила сам шта ћу говорити. Приликом саслушања рекла сам да сам италијански држављанин (рођена сам у Бовцу, које је прије рата био под Италијом). Презиме Каус је њемачког поријекла. Рекла сам да сам ради момка Србина дошла у Козару, и да је он погинуо. Размишљала сам кога од момака да споменем и дошла сам на идеју, јер сам у козарској офанзиви чула да је Раде Башић погинуо, да њега именујем за момка. Они још нису знали да сам скојевка и члан Партије. Моме причању они су се смијали и нису вјеровали. Мира Цикота је причала да је побјегла зато што је Српкиња, јер су усташе прогањале и убијале Србе. Јулија је узела презиме Зећ и причала је да

су сви њезини стријељани и да је она морала побјећи у Козару. Таква су наша прва саслушања.

Киша је страшно падала. У једном селу су нам дали бијеле плахте, ставили су нас у воловска кола и потјерали у Босанску Дубицу. Нисмо биле везане, али смо гоњене под стражом. Када смо стигле у Босанску Дубицу, морале смо нас три ићи кроз град са оним плахтама и викати: „Ми смо народноослободилачка војска“.

У Босанској Дубици су нас ставили у камион и повезли кроз Босанску Дубицу. Свијет се окупио да нас види, јер смо језиво изгледале: ја боса, а Мира и Јулија са кундурама на ногама. Дошле смо у Приједор. Искрцали су нас пред Хенићевим дућаном. И овдје се скупио свијет. Дјеца су почела да нас гађају камењем. Неки су довикивали и псовали нас. Тако смо нас двије Приједорчанке Марија, и ја, дошле крваве до затвора. Затвор је у згради у којој је раније био суд.

По доласку у затвор отпочело је саслушање. Нијемци су нас саслушавали уз тумача. Они су упорно хтјели да сазнају преко које сам везе отишла у партизане. Рекла сам да сам самовољно отишла у партизане да нађем момка у Козари.

Али једнога дана долазе из Загреба тројица који се представљају као новинари. Рекли су да су из министарства војске и да ће ме они, уколико им будем дала све податке, пустити на слободу. Хтјели су ме фотографисати. Када су ме испитивали како сам отишла у партизане, поновила сам причу о момку. Рекли су да их то не интересује: „Реците Ви нама везу преко које сте отишли“. Опет сам рекла да сам сама отишла. Питали су ме о нападу на Приједор. Рекла сам да је напад почео у дванаест сати ноћу, а да сам ја била у непосредној близини, да знам да су домобрани одложили оружје или га окренули против својих. Тада су поставили питање: „Откуда Ви то знате?“ Рекла сам да нам је то причао курир Мишо. Упитали су да ли сам комуниста. „Нисам“. Саопштили су ми да размислим, да ће они доћи сутра и да им све испричам.

Када сам се вратила у ћелију, разговарала сам о саслушању са Миром и Јулијом. Ускоро је у ћелију дошао Нијемац који ме је раније саслушавао. Преко тумача се интересовао шта су ме она тројица из

Загреба питала. Рекла сам му. Саопштио ми је да не морам њима одговарати, јер су то новинари.

Другога дана ме опет позивају „новинари“. Упитали су ме да ли сам се предомислила. Ћутала сам. Понудили су ме цигаретом. Нисам проговорила. Један је био тако бијесан да је повикао: „Водите је, она више неће изаћи на слободу.“

У затвору у Приједору остала сам извјесно вријеме, али се не могу сјетити колико. (Заробљена сам око 7. јула 1942.) Из затвора су ме касније пребацили на Циглану, у логор. Миру и Јулију су пребацили у Бањалуку. Смјештене су у „Црну кућу“.

Јулија је приликом саслушања остала при изјави да се зове Јулија Зец, да су јој све побили, а да је она приморана да бјежи. (Јулија је Београђанка, Јеврејка.) Дакле, она се бранила да је, као „Српкиња“ којој су све побили, морала да побјегне.

И Мира Цикота је причала да је као Српкиња морала да бјежи од усташког покоља. Иначе, не знам шта је све говорила.

Пребачена сам у логор на Циглани. Ту је љета 1942. било око 12.000 људи, жена и дјеце с Козаре. На 12.000 људи кухало се 20 кг кукурузног брашна. Завладала је дизентерија. Болесници су лежали непомични. Мене су смјестили на таван. Са мношћом су још двије Јеврејке из Приједора (са малим дјететом). То су жене трговаца, али се не сјећам њихових имена. Њима су доносили храну извана.

Једнога дана долазе ми у посјету Ана Величовска, њен брат Руди и један Нијемац. Ана је елегантно обучена. Чула сам да је била у Риму, на специјализацији и сл. Сједила сам у ћелији поред прозора. Била сам боса, неочешљана и измучена глађу. Обратио ми се Анин брат Руди: „Марија, ко је крив што се ти данас налазиш овдје?“ Рекла сам да није крив нико, већ ја сама. Упитали су ме гдје ми је мајка. Рекла сам да не знам ни за њу ни за Миру. Добила сам одговор да су и мама и Мира ухваћене. Било ми је веома тешко.

Слиједило је даље питање: „Да ли ћеш се помирити с Независном Државом Хрватском ако изађеш на слободу?“ Одговорила сам: „Не, никада.“ Питају ме да ли је Хавић крив што сам овдје, или Мицићи. Опет сам рекла да нико није крив. Онда сам Ани рекла да сам чула да

је била у Риму. Мало смо попричали, а затим су они отишли. Није ме упитала да ли ми нешто треба.

Опет долазе „новинари“. Рекли су да постављају три питања: „Гдје Вам је дијете?“ Погледала сам их и рекла да немам дјетета. Рекли су ми да имам сина од три године. Тврдила сам да немам дјетета. Друго питање: „Какав је морал на Козари?“ Ово ме је узнемирило, па сам дрско рекла: „Изволите се обратити на штаб одреда у Козари, тамо ћете добити тачне информације.“ И треће питање: „Дали ћете се помирити са Независном Државом Хрватском ако изађете на слободу?“ Одговорила сам као и раније: „Не, никада“. Погледала сам их дрско и они су отишли.

У логору на Циглани остала сам дуже, а затим сам пребачена у „Црну кућу“, у Бањалуку. Била сам код Фелдјандармерије. Тамо сам нашла Миру и Јулију. Оне су ми рекле да иду на покретни пријеки усташки суд. И ја сам тражила да идем на суд, али ми нису дали.

Мира је осуђена на смрт. Била је у то вријеме у другом стању. Чекала је на помиловање. Жандарм Марко нам је једне ноћи рекао да Мира није помилована и да ће бити стријељана. Она се у то вријеме налазила у другој ћелији. Мира је то такође чула. Додала сам јој каиш да се сама објеси и да усташама у Приједору не дозволи да је вјешају. Она је покушала да се објеси, али није успјела. У истој ћелији налазила се једна Словенка (не сјећам јој се имена) издајник и доушник. Мира је ставила себи омчу на врат, али су је пронашли и спасили. Тог дана је требало да буде одведена у Приједор. Сјећам се да се лијепо обукла. Носила је црни костим. Тако обучена, отјерана је у Приједор. Тако смо се растале.

Са Јулијом сам остала у затвору. Једнога дана, када сам била у шетњи у кругу затвора, доведен је са саслушања командант 2. батаљона са Витловске Станко Милић. Познавала сам га. Бојала сам се да ме не препозна и каже ко сам и шта сам радила.

Пребачена сам на Усташко редарство, на спрат више. Ту сам се нашла у ћелији са мајком Раде Башића.

Мене су извели на саслушање и рекли да су ми мајку убили. Тешко ме је погодила ова вијест. На Усташком редарству сам опет нашла Јулију која је такођер овде пребачена. Мене су ставили у самицу. Јулија је

сазнала да сам дошла. Сусрела сам се с њом. Она ми је рекла: „Марија, ја сам им на саслушању рекла да смо у Подградцима биле заједно, да смо се тамо упознале, да је ту Шоша држао говор, да се отуда нас двије познајемо.“

Јулију су водили на саслушање сваке вечери. Она је била веома лијепа жена. Не знам шта је она причала. Мене су добро истукли. Водили су ме под кров, гдје су биле справе за мучење. Ту су ме везали и мрцварили. Послије су ме поливали водом, јер сам изгубила свијест. Фотографисали су ме.

Знам да ништа нисам признавала. Међу затвореницима „Црне куће“ се причало да су Нијемци стријељали Станка Милића. Наводно су му рекли: „Издао си домобране, па отишао у партизане. Затим си издао партизане, па ћеш издати и нас.“

У логор сам пребачена без одлуке. Водила су ме два агента. Када сам дошла у логор, наишла сам на мајку Мише Ступара. Дошла је да обиђе сина. Међутим, нисам примљена у логор, јер нисам имали одлуку за упућивање овамо. Треба агенти да ме врате назад. Они су бијесни што ме враћају, па су почели да говоре да ће ме бацити у Саву. Вратили су ме опет на Усташко редарство. Кад је донијета одлука, у њој је стајало да сам осуђена на три године. Упућена сам камионом у логор у Стару Градишку. Био је 1. новембар 1942. Почеле су нове патње.

Марија Каус-Шкундрић

*Марија Каус-Шкундрић, „Нијемци су нас заробили у Козари“,
Козара III, 665 – 670.*

ИЗ КОЗАРЕ У ЈАСЕНОВАЧКИ ЛОГОР

Кад је почела офанзива на Козару, затекла сам се у Слабињи. Сврстани смо у омладинску радну јединицу. Када је непријатељ почео да наступа из Босанске Костајнице, ми смо обавјештавали народ да се повлачи. Повлачимо се према Козари. Ја сам са неким другарицама отишла у Баљску чету.

У Козари су омладину окупили, па смо ишли на Поглећево, да преносимо рањенике на Витловску. Поред омладинки, рањенике су носиле и жене. Одлазиле смо и на фронт, гдје су се водиле борбе, и одатле извлачиле рањенике. Учествовале смо у акцији на Јеловцу, када су заплијењени топови. Допирали смо и до јеловачке цесте.

Једнога брата сам отпремила у збјег према болници. Имао је 12 година. Срела сам оца у Козари и питала га с ким је брат. Он ми је рекао: „Дијете, нека нас свуда, па ће ваљда неко остати жив.“ То је последња ријеч коју сам проговорила с оцем. Више га нисам видјела. Мали брат је остао и био је стално са мном, чак и када сам у Славонији ступила у партизане.

Дошло је наређење да крећемо на пробој из обруча. Одређена сам уз теже рањенике, које су возиле коњске запреге. Кренули смо низ Широку Луку и Мљечаницу. То је последња ноћ пробоја из обруча. То је моја најстрашнија ноћ у току рата. Гранате и мине падале су поред нас и међу нас. Нисмо ишли даље. Већ је свитало. Посматрала сам партизане у одступању. Помислила сам да се пребацују на другу страну ради промјене положаја. Нисам слутила да смо остали. Када је свануло, схватила сам да смо остављени. Покретљиви рањеници су почели да се извлаче из кола и да се склањају по шуми. И ја сам пошла да се склоним. Двојица рањеника лежећи непомично, молили су мене и Анђу Каран да их убијемо. Нисам могла ни помислити на то. Нашле смо удолину у коју смо их стрпали. Дале смо им хљеба, меса и боцу воде. Покриле

смо их сувим лишћем, а затим смо преко њих превалиле дрво и грањем смо их затрпале.

Пошто сам нашла малог брата, сакрила сам се с њим у бујад. Било је још овдје омладинки. Очекивали смо да ће нас непријатељ све поклати. Лежали смо у бујади све док мајка двију дјевојака није ухваћена. Почела је да дозива кћери. Говорила сам им да не иду, али су оне устале из склоништа и отишле. Остала сам на овоме мјесту с братом, надајући се да нећу бити примијећена. Одједном сам видјела њемачког војника, који је позивао да устанем. Устала сам. С мене је спала марама и завој, јер сам била рањена. Мој млади брат подигао је то, да сакрије да имам рану.

Покупили су нас и стјерали у Мљечаницу. Пролазимо поред мртвих жена и дјеце. Иза нас се налази зидани млин. Чули смо да су овдје стрпали људе, жене и дјецу и побили их. Све су ово чинили Нијемци. Ту пред нама убише Стеву Карана из Слабиње. Имао је сигурно више од 70 година. Рањенике су убијали и клали. Нијемци се бахато понашају према нама. Сви су весели и насмијани. Они нас постројавају, а затим наилази њемачки авион. Потјерали су нас и рекли нам да тјерамо стоку према Поглеђеву. Пролазимо поред покланих рањеника. Нијемци су нас предали усташама.

На Поглеђеву су раставили мушкарце од жена и дјеце и потјерали нас према Босанској Дубици. Претходно су нам одузели скоро све што смо имали, чак и укоснице из косе. Уз пут према Босанској Дубици гледала сам како умиру дјеца и жене, изнурени од глади и жеђи, умора и болести. У Босанској Дубици давали су нам инјекције, не знам против чега.

Одавде су нас спровели у логор Јасеновац. Превезли су нас до Јасеновца камионом. Домобран који је пратио камион обратио нам се отприлике ријечима: „Жене, знам да од вас нека има некога у шуми, у партизанима. Ви које немате никога, немојте одавати оне које имају некога. Реците да немате никога и да сте се предале.“ Упозоравао нас је да једне друге не одајемо усташама.

Када смо стигле на обалу Саве, скелом су нас превозили у Јасеновац. Гледала сам жену (мислим да је родом из Стригове) која је бацила

своје двоје дјеце у Саву, а затим је и она скочила за њима у воду. Ово је учинила у часу када је чула да нас спроводе у логор Јасеновац.

У логору сам остала 7 дана. Усташе су покупиле дјевојке и жене које немају дјеце и отјерале их у Њемачку на присилни рад. Прво су покупили мушку дјецу од 7 до 13 година. Хтјели су да одведу и мога брата, али сам га замотала у ћебад и тако сакрила.

Када су усташе одвајале дјевојке и жене које немају дјеце, да их шаљу на рад у Њемачку, узела сам дијете Персе Штековић, која је имала два мала сина. Рекла сам да је дијете моје. Тако сам остала међу женама и дјецом. У току боравка у логору посматрала сам како усташе ноћу одводе мушкарце насипом поред Саве. Видјела сам доста познатих људи. Од њих се нико није вратио. Усташе су покушавале да поједине дјевојке извлаче из логора и да их одводе некуда. И мене су хтјели из воза да одвуку. Међутим, ту су се нашле Цвијета Каран и мајка Милоша Ћибића. Оне су рекле да су у вагону само жене и дјеца. Морала сам се скривати у вагону иако је била несношљива врућина.

Из логора смо доспјеле у села Славоније. Ја сам била у селу Кукуњевцу. Село је насељено српским породицама, усташе су се налазиле у школи, до куће у којој сам становала.

Настојала сам да дођем у везу са партизанима. Овдје сам први пут чула за „шумаре“. Тако су називали партизана. Једнога дана сам пошла према селу Јагми, да тамо потражим кога од познатих из мога краја. Ту сам нашла Миљу Каран из Слабиње. Она ми је рекла да у близини има партизана. Казала сам Миљи Каран да бих остала овдје и отишла у партизана. Вратила сам се и повела и брата. Претходно сам обавијестила и Милеву Кусоњић да тамо има партизана. Рекла сам још једноме другу, који је из некога села од Кнежице, а иначе је био у партизанима на Козари, да и он може да крене према шуми и да ће тамо наћи партизана. Онда сам и ја пошла и стигла у партизана. Ту су ме испитивали кога познајем од босанских партизана, да ли познајем Мирка Башића, као и још неке. Добила сам пропусницу и отишла у Псуњ.

Налазила сам се при команди. Овдје сам опет примљена у организацију СКОЈ-а. Примео ме је Слободан Томић, помоћник

комесара батаљона. У то вријеме у Славонији се налазио наш пролетерски батаљон, који је дошао из Босне, па сам хтјела да идем с њим, али ми није дозвољено. Ипак сам крајем 1942. год. кренула за Босну, са Славонцима који су ишли на курс у Бихаћ.

Тако сам поново стигла у Босну и ступила у Прву пролетерску бригаду.

Стана Петковић

Стана Петковић, „Из Козаре у јасеновачки логор“, Козара III, 676 – 678.

ИЗГУБИЛА САМ МУЖА И ДВОЈЕ ДЈЕЦЕ

Прије рата живјела сам у селу Јохови са мужем Миланом Кнежевићем. Имали смо двоје дјеце: Милорада у шестој и Милеву у трећој години.

Прву годину рата провели смо код куће. У љето 1942, када је непријатељска војска кренула из Босанске Костајнице према селима, пошли смо и ми с народом у Козару. Нисмо знали шта нас тамо чека и колико ћемо остати. Знали смо да треба бјежати испред непријатељске војске, јер смо то и раније чинили, пошто су усташе изласком у села убијале и клале кога ухвате.

Народ је напустио куће и кренуо у Козару. Понијели смо само оно што се могло носити. Многи су потјерали и стоку. Тако смо стигли у Козару. Прво смо се смјестили недалеко од Потлеђева, а када је овамо стигла непријатељска војска, коју су партизани зауставили на уласку у Козару, повукли смо се дубље у шуму и смјестили се у близини Палежа. Отпочео је тежак живот. Много смо се мучили. Нисмо имали шта да једемо. Ватру нисмо смјели да ложимо, јер су авиони стално надлијетали и бацали бомбе, а тукли су и из митраљеза. Ако бисмо ватру наложили да дјеци припремимо храну, морали смо то радити набрзину и опет ватру гасити. Смјестили смо се под дрвеће. Ту је свака породица (или неколико њих заједно) направила бајте од грања, у којима смо живјели. Све је било подношљиво док није почела да пада киша. Тада су бајте прокишњавале, а било је и хладно. Одјећа је љетна, а многи нису успјели да понесу покриваче, па нас је и хладноћа мучила поред осталих тешкоћа.

Највише смо се плашили авиона који су често надлијетали Козару. Када би наишли, настао би метеж. Склањали смо се испод дрвећа. Сви смо плакали. Највише дјеца. Непријатељ није имао милости ни према женама и дјеци. Бацао је бомбе тамо гдје би опазио ватре, јер

је претпостављао да је ту народ. Знао је да партизани нису у Козари, већ на положајима, према њиховој војсци.

У збјегу смо навикли на жртве. То је раније било необично, а сада смо то свакодневно гледали. Ношени су рањени и погинули партизани, међу којима смо многе препознавали. И у нашој близини падале су жртве бомбардовања. Једнога дана је недалеко од нас погинуо Мићо Ћибић и с њиме једна дјевојка (Пилиповић из Слабиње). Погођени су бомбом. Били су млади, двадесетих година.

Гинула је и стока коју је народ дотјерао у Козару.

Живот у Козари је сваки дан све тежи. Понестало је хране и сви смо исцрпљени, нарочито дјеца. Мајке више нису знале шта да раде. Гледала сам непознату жену која је своје мало дијете бацила у букву. Чуо се плач и врисак. Дијете је ту умирало.

У Козари смо провели око три недјеље. Једнога дана речено нам је да идемо кућама. Пошли смо куда и партизани, да изиђемо из обруча. Стално је падала киша. Ишли смо преко Широке Луке. Испред нас су партизани. Тукли су се с усташама и Нијемцима, да нам направе пролаз. У току ноћи погинуло је много народа у Широкој Луци.

Сутрадан је непријатељска војска кренула у Широку Луку, кроз Козару, па смо бјежали даље. Тешко је бјежати и носити дјецу. Непријатељ се убрзано кретао кроз Козару. Хватао је и убијао народ у Широкој Луци.

Док смо се повлачили према Витловској, видјели смо много рањеника. Лежали су у колима. Били су остављени на сточним запрегама. Многа кола су преваљена поред пута којим смо пролазили. Кола до кола, уз рјечицу. Када смо наишли, рањеници су тражили ножеве да себи прекрате живот. Нико није могао да им да нож, нити им је могао пружити помоћ. Оружја нису имали да се убију. Један рањеник је дошао до ножа и почео сам себе да коље. Ми смо јаукали гледајући шта ради; не може да се закоље. Није хтио да падне жив у руке усташама и Нијемцима.

Наставили смо да бјежимо кроз Козару. Након неколико дана нашли смо се у селима на другој страни Козаре, према Босанокој Дубици. У селу Сеферлијама сам чула да је рањен у стомак Ђуро Кнежевић, син

из првог брака мога мужа. О њему ми је причала његова тетка Невенка Викало. Рекла ми је да су га носиле дјевојке до Сеферлија. Тада им је он рекао да га оставе. Ставиле су га у жбун и покриле гранама. Вјероватно је ту страдао, јер више о њему не знамо. Мој синчић Милорад почео је да плаче када је чуо да је Ђуро рањен и остављен. Нисам могла ништа да предузмем, јер нисмо знали гдје се налази.

Ишли смо преко села испред непријатељске војске. Стигли смо у Босанску Дубицу. Овдје је било много војске. Они који су први стигли у град највише су страдали. Усташе су их одводиле на мјесто на коме је раније била пијаца. Ту су раздвајали мушкарце од жена. Свима су наредили да легну на земљу и да ставе руке изнад глава, са погледом у земљу. Тада су усташе почеле да кољу мушкарце. Жене нису смјеле да гледају шта усташе раде. Само су се чули јауци. Крв је почела да тече. Ускоро је стигло наређење да прекину убијање. Поклане жртве однесене су и бачене у ријеку Уну, а крв очишћена. Слично је било и касније, када су нас спроводили преко моста у Хрватску Дубицу. Тамо су на једном мјесту дочекивала тројица усташа (ножевима). Мушкарце су свраћали у једно двориште. Наредили би им да скину са себе одјећу, а затим би их клали. Ту је заклано више десетина мушкараца, који су заробљени у селима испод Козаре или су са породицама стигли у Босанску Дубицу.

Стигли смо на жељезничку станицу у Хрватској Дубици, гдје је било много народа. Одвојени су мушкарци од жена и дјеце и одведени у Јасеновац, Земун и друге логоре. Једнога дана почели су да одвајају дјецу. Речено је да то ради организација „Црвеног крста“, како би збринула дјецу. Тада су узели мог синчића и кћерку. Тешко ми је било да се одвојим од дјеце. Ту је од мене одвојен муж Милан и отјеран у логор; о његовој судбини нисам више чула. Срце ми се кидало од бола за дјецом. Молила сам да пођем с њима. Најпослије ми је омогућено. Одузето је много дјеце од родитеља.

Отпремљени смо у Јастребарско. С нама је било око 500 дјеце. Даље је још једно дјечје сабиралиште (у Јаски). И тамо је било доста наше дјеце. Касније смо чули да је усташка власт хтјела ову дјецу да одгаја у усташком духу. Видјела сам дјечаке у строју: на капама су носили усташку ознаку са словом „У“.

Радила сам код дјеце око три мјесеца. Његовала сам их купала и чистила. Многа дјеца су се убрзо разбољела од тифуса, шарлаха, дизентерије и богиња. Од ових болести доста их је помрло. Ту је умрло обоје моје дјеце: син Милорад и кћерка Милева. Умрла је и Бранка Вујановић, кћерка Млађенова, и мали Ђоко Бурсаћ, син моје сестре Јеле. Однесени су у болницу у Јаску на лијечење. Нисам дозволила да ми однесу и сина Милорада; он ми је умро на рукама. Тако сам изгубила и мужа и двоје дјеце. Остала сам сама.

Овдје је било дјеце из многих села с Козаре — из Међувођа, Брекиње, Комленца. Највише их је старих до десет година. Мушкој дјечи ставили су слово „У“ на капе. Често сам помишљала како ће наша партизанска дјеца постати усташе. Сва дјеца у Јаски имала су усташке ознаке. Гледала сам васпитачице које их воде постројене у колони по четири, а свако дијете има „У“ на капи. Ми жене сакривале смо се и плакале док смо ово посматрале.

Након извјесног времена партизани су ослободили Јаску и одвели дјецу. Заробили су и љекара који је овдје радио. Њега су касније пустили, па се вратио и причао нам о партизанима. Говорио је да је шума пуна партизана, да је у сваком грму партизан. Причао је како су му партизани наредили да мора добро да чува дјецу која су му повјерена на лијечење. Послије је овај љекар био бољи према дјечи; храна се побољшала.

Овдје смо се задржали око 3 и по мјесеца. Тада су жене које су радиле око дјеце пуштене кућама, а преживјела дјеца упућена су у Копривницу. Остали су овдје, према причањима, до ослобођења земље. Није их ни било много, с обзиром на то да их је доста помрло од болести. Највише су оболијевала дјеца због слабе исхране. Кували смо им мисираче, краставце и хранили их хљебом од зоби. Говорили су нам да је овај хљеб с Козаре. Моја дјеца нису могла издржати овакав начин живота и исхране. Тешко ми је било када сам остала сама. Стално сам плакала. Жељела сам да се вратим кући, али ми управитељица није дозволила. Говорила ми је да су усташе причале да су очистиле Козару, и да се тамо још воде борбе. Тако сам касније у болници у Загребу сусрела жену која ме је питала одакле сам. Рекла сам јој да сам од Босанске

Дубице, а она ме је хтјела да туче, говорећи да је била на Козари. Иначе, особље се нељудски односило према нама.

Обично су сва дјеца која умру трпана у сандук, а када се сандук напуни, закопавана су. Чула сам да су сва дјеца која су помрла покопана на три мјеста. Тако је остало непознато гдје су која дјеца сахрањена. Нисам никада могла да одем на ово мјесто. И сада се често сјетим како су се моја дјеца, Бранка Вујановић и Ђоко Бурсаћ окупљали око мене и звали ме мамом. Бранко и Ђоко су одвојени од родитеља и упућени овамо. Стално су плакали и говорили да сам ја њихова мама. Тешко је издржати дјечји плач и дозивање. Међутим, болест је многе стигла, па су помрли далеко од родитеља.

Након више од три мјесеца упућена сам у Загреб, да радим у дјечјем прихватилишту у Кулићевој улици број 19. Ту су била дјеца с Козаре, без родитеља. Ово прихватилиште надзирао је профеоор др Камил Бреслер, који је радио код „Црвеног крста“. Он се веома хумано односио према нама. Одлазила сам код њета. Дао ми је дознаку за обућу. Сваког мјесеца давао ми је по хиљаду куна. Дознала сам да је помагао и породице од којих је неко био у партизанима. Испричала сам једној болничарки како ми је помогао проф. Бреслер. Нисам знала да је она усташкиња. Била је родом из Далмације, а звала се Шимица. Она га је послје тужила усташама, па је био затворен. Не знам да ли је преживио рат и да ли је жив.

У прихватилишту сам остала до прољећа 1943. Тада сам упућена на рад у Њемачку, гдје сам остала до ослобођења 1945, када сам се вратила кући у Јохову.

Анка Жујић

Анка Жујић, „Изгубила сам мужа и двоје дјеце“, Козара III, 681 – 686.

У СЛАВОНИЈУ И НАЗАД

У јарку око нас људи су забринуте и уплашени. Немају дувана па мотају сухи лист (шушањ) и пуше. Почиње неизвјесност. Неки говоре да треба подићи кошуље и непријатељу показати да се предајемо. Међутим, све је касно. Опкољени смо у јарку. Непријатељ је на свим висовима. Пуца у нас. Иде према нама. Ми чекамо. Не можемо никуд. Долазе усташе у шлемовима. Претресају нас. С нама је био један човјек из Брекиње. Имао је брата у партизанима. Нашли су му два метак и петокраку звијезду. Један усташа га је ошамарио и рекао да ће бити стријељан. Сјетио сам се да и ја имам петокраку у џепу. (Добио сам је у Омладинској чети концем маја, кад сам ишао на збор у Приједор. Тада су омладинци и омладинке носили петокраке на реверу капута.) Брзо сам је бацио у траву. Покидао сам црвени конач с ревера на коме је петокрака била причвршћена. Тако сам уклонио сумњу. Пошто су извршиле претресање свих ствари, усташе су нас повеле. Водили су нас низ јарак у коме је било мртвих људи. Воде нас на пропланак. Видим мноштво народа. Има познатих породица.

Док смо се још кретали према пропланку, усташе ухватише једног скривеног партизана. Гоне га. На другој страни пронађоше још једног партизана под оружјем; и њега тјерају. Усташа га боду бајонетом у стомак, а други га удара у леђа. Чу се женски глас и плач. Једна жена носила је дијете у наручју. Кад је примијетила шта усташе раде, викала је да партизана убију, али да га не муче. Вјероватно је то њен муж, брат или неко из породице. Он се бранио голим рукама. Они су га боли и ударали кундацима, а затим пуцали у њега. Убили су и човјека код кога су нашли метке и петокраку звијезду. Пред нама су убили и партизана који није стигао да скине униформу.

Када смо стигли у Луку, рекли су нам да посједамо. Око нас су страже с пушкомитраљезима. Старијим људима, мојим рођацима,

наредили су да тројицу убијених одвуку иза кућице. Тамо је било много људских лешева на гомили. Када смо пошли одавде, гомила лешева је посута бензином и запаљена. Примијетили смо велики пламен недалеко од нас. Овдје, у близини кућице, лежала су мртва дјеца и старији човјек, брчко. Причало се да их је убила граната. Кружио је изнад нас непријатељски авион. Они су му давали знакове. Ту је било више непријатељских војника. Долазе из оближње шуме и причају како се овдје сакрило неколико партизана. Кренули смо према једном вису. Видио сам много њемачке војске. Сви су добро обучени и наоружани. Млади су и одморни. Размишљао сам и чудио се како су партизани могли тако успјешно и дуго пружати отпор. Три хиљаде партизана одупирало се јаким њемачким, усташким и домобранским снагама, а било је и четника.

Гоне нас преко села, према Босанокој Дубици. Дошли смо на Крушковац. Овдје нас је дочекало пет усташа у кратким хлачама; носили су фесове на глави. Наоружани су пушкама и бајонетима. Оштрили су их поред цесте. Ту је било још војске, али ови су нас преузели. Дотјерали су нас у Дубицу, гдје ћемо преноћити. Ноћ је била тешка. Одвајали су људе и убијали их. То је трајало цијелу ноћ. Убијене људе бацали су у Уну. Ми смо у дворишту, у главној улици. Дошао је један војник. Имао је бијелу кошуљу. Говорио нам је да ћемо сутра бити сви поклани. Страх се увукао у људе. Жене и дјецу су поклали. Плач је све јачи а непријатељски војник говори да ћемо сутра сви бити мртви. Жене су жељеле да иду прве, па онда дјеца.

Одлучено је да идемо заједно. Ујутро су нас превезли камионом до села Градине, поред ријеке Саве. Тамо су чекале усташе с бајонетима. Сви су у кратким панталонама. Били смо убијеђени да ће нас поклати. У међувремену долази сплав. Укрцали су нас. Мислимо да ће нас поклати на другој обали, до Јасеновца. Неке жене су скакале у Саву, јер су убијеђене да ће тамо бити убијене. Скакале су да не гледају смрт своје дјеце. Усташе су пуцале за њима. Када смо се искрцали на другу обалу Саве, угледали смо тамо много народа. Постројили су нас у колону. Кренули смо према логору. Извели су нас на пољану. Ту је велики логор ограђен жицом. Утјерали су нас унутра. Ту су нас одвајали. Сви мушкарци

од 12 година навише одвојени су на једну, а жене и дјеца на другу страну. Мене је мајка сакрила међу женама и осталом дјецом, јер сам имао 14 година. Људе које су одвојили бријали су и говорили им да ће ићи некуд. Огромна маса остала је у логору, у Јасеновцу, 8 дана. За то вријеме скухали су нам три пута грах, а неколико пута смо добили по парче хљеба. Већина је ову храну повраћала. Нисмо имали питке воде. Жеђ је тежа него глад. У бачву су сипали воду и то само неколико канти. Вода је мутна и млака, а по њој пливају црви. Али и до такве је воде тешко доћи. Увијек неко чека и гура се да приђе. Моја стрина је била трудна; једном приликом је хтјела да захвати воду, а усташа ју је граном премлатио.

Након осам дана, пошто су нам пописали податке, рекли су нам да идемо у Славонију. Дошао је воз и ми смо кренули. Усташа у нашем вагону питао ме је да ли сам био партизански курир. Моја мајка је одговорила да сам још дијете и да не знам шта је то. То су потврдиле и остале жене и усташа је отишао. Дошли смо до Дарувара. Ту су нас искрцали. Били смо гладни. Једна жена, лијепо обучена, донијела је корпу хљеба. Ми смо се отимали о хљеб. Одатле смо кренули за Пакрац, гдје су нас распоредили. Повезли су нас колима у село. У колима у којима су били: моја мајка и сестра, ја и још неки сјео је и усташа. Возили су нас према Бадљевини. Кочијаш и усташа су разтоварали. Усташа је причао да је стигао са Козаре и описивао је наш народ као дивљаке. Причао је како идемо на тенкове вилама и мотикама. Говорио је да су масу тога народа побили; али док једни падају, други наилазе. Док је он причао, кочијаш се чудио. Усташа је причао као да ми нисмо присутни.

Стигли смо до села Бадљевине, до цркве. У дворишту су нас искрцали и распоредили. Кочијаш Илија Љевар, који нас је довезао, узео је мене да чувам његове краве. Отишао сам у сусједно село Омановац. Моју мајку су узели неки људи. И сестру, такође. Тако да смо сви распоређени. Када сам стигао у кућу Илије Љевара, дали су ми да једем, али нисам могао јести. Повраћао сам. Осам дана стомак није примао храну. Почео сам чувати краве. Кад год бих изашао на ливаду, кравама, чуо сам грување топова на Козари. Ту сам остао 3 мјесеца. Зет Илије Љевара био је ковач. Предлагао је да код њега учим занат у ковачници. Мени је то

било драго. Мислио сам да би то за мене било добро. Чак сам то и волио. Одлазио сам у ковачницу и мајстору помагао. Међутим, он је ускоро позван у домобране. У близини овога села има села настањених српским становништвом. Један заселак у Омановцу такође је настањен Србима. Једног дана водила се жестока борба у Шпановици, недалеко од села, што је представљало изненађење. Мјештани нису претпостављали да су партизани ту у близини.

Ја сам се радовао. Посматрао сам како колоне усташа бјеже из Шпановице. Кроз народ се пронијела вијест да партизани иду од Шпановице. Једне вечери у селу се скупио свијет: говоре о томе да морају бјежати, јер долазе партизани. Мај газда пита ме о партизанима: да ли се крећу у колонама, групама или у стрељачком строју, како се може од њих сакрити; пита ме да ли убијају и кољу и сл. Рекао сам да партизани не кољу, а да се крећу у стрељачком строју и да све претресају, тако да се тешко сакрити. Ово га је уплашило, па није остао код куће. Мене су оставили. Спавао сам на штали, а преко дана чувао стоку. Једног јутра пробудим се и видим да са мноштем спава усташа, комшија мог газде. Није био у униформи, али је наоружан. Он је био усташки повјереник.

Након неколико дана породица код које сам настањен вратила се кући. Ускоро почеше да горе српска села око нас. Усташе и цивили из Омановца ишли су да пљачкају имовину. Отуда су догонили стоку, доносили живину, воће и др; довлачили су намјештај, постељину и остало. Увече би партизани у овим селима палили сточну храну и жито. Једног дана усташе су потјерале српски живаљ из неких села. Прикупљено је и становништво које је дотјерано с Козаре. Видио сам много жена, дјеце и стараца. Усташе их гоне и пуцају. Нисам хтио да идем кући. Дошао сам тек послје подне. Код куће сам нашао жену ковача који је отишао у домобране. Она је почела да виче на мене. Питала је гдје сам био до сада; усташе су ме тражиле. Ја сам се правдао, али она није вјеровала, па је рекла да сам морао бити овдје, јер су усташе тражиле све Босанце. И стварно, сви Босанци из сусједних кућа су отјерани. Ја сам се уплашио и нисам знао шта да радим. Али сам ипак остао овдје.

Ковачева жена добила је писмо од мужа. Писао је из домобрана, да је у Санском Мосту; да се тамо воде жестоке борбе, да нема шта јести, да

је био опкољен те да је јео сточну храну (репу); затим да су их партизани напали и да су им ускакали у ровове. Плакала је и говорила да би нас могла резати, да би мени мотла одсјећи уши, да смо ми Срби сви такви и сл. Ја сам морао да ћутим. Иначе, радовао сам се што око Санског Моста има партизана. Приликом одвођења српског становништва и људи с Козаре одведена је и моја сестра. Она је била настањена у сусједном селу; њу је у Пакрац одвео један адвокат. Тада су и у Пакрацу покупили српско становништво, као и оне с Козаре. Све су их отпремили у логор Стару Градишку. Од тада се нико од њих није вратио нити јавио. Тако је нестало и моје сестре.

Ускоро дознајемо да неке жене долазе с Козаре и траже своје рођаке. Дошла је и моја мајка. Пошто нам је овдје пријетила опасност, одлучимо да идемо на Козару. Жене су дошле у село Средиће, недалеко од Бадљевине. Ту су се сакупили породице, углавном жене и дјеца. Ту је много народа из више села. Ја сам одрастао дјечак; са мноштем је и један из села Календара, од Босанске Костајнице. Били смо уочљиви. Због тога моја мајка и неке жене одлуче да нас два обучемо женску одјећу. Кренули смо на пут и дошли у Банову Јаругу. Овдје је требало чекати на воз према Новској. Нас двојица у женској одјећи мало смо се удаљили. Ја сам чак заборавио да имам мараму, која је скоро спала с главе. У међувремену су наишле неке старије жене из овога мјеста и изненадиле се када су нас видјеле. Очито је да смо преобучени мушкарци. Ускоро су дошли усташе и питале ко је овдје сједио, али су од жена добиле одговор да оне о томе ништа ни знају. Ми смо у маси народа. Све се добро завршило, јер је ускоро дошао воз и ми смо кренули. Дошли смо у Суњу и чекали воз према Костајници. Стигли смо у Босанску Костајницу, гдје смо смјештени у једну кућу. Ту смо нашли и познанике из села. Они су нам рекли како је тамо. Иначе, док смо били у Славонији, стално су нам говорили да овамо нема никога. Знали смо да је много народа остало у логору Јасеновцу и другим логорима, па смо помишљали да у нашим селима заиста нема никога.

Сутрадан смо пошли према Баљу. Изишли смо на ивицу шуме. Мислимо да смо се успјешно извукли и да смо слободни. Према нама иду три наоружана човјека. Имају на капама петокраке звијезде.

Уплашили смо се, јер смо вјеровали да су се непријатељски војници преобукли као партизани. Један од њих је мене препознао и рекао да сам мушко, иако сам носио женске хаљине. Рекао је да се радује што сам побјегао и да нисам једини који је дошао у женском одијелу. Говорили су да се не бојимо. Они су партизани. Један од њих прича како је у селу, ко је жив итд. Моја мајка га упита одакле је и како се зове. Рекао је да се зове Будимир и да је из Слабиње. Каже да је у Мандићима на слави био са мном и с мојим оцем. Познаје и моју мајку. Затим нам је рекао да можемо ићи у село. Казао је да тамо има свијета, и да нема непријатељских војника. Кренули смо кућама. Срећно смо стигли до наших кућа. Тамо смо затекли мог стрица.

Велимир Тубић

Велимир Тубић, „У Славонију и назад“, Козара III, 705 – 709.

БАЈИЋА ЈАМЕ

Љето 1942. године. Ратно љето козарачко. Крај мјесеца јула. Велика Шталова офанзива ближила се крају. Нашу презрелу и непожњевену кнешпољску пшеницу газили су непрегледни стрељачки стројеви Тевтонаца и усташа. Стрељачки строј зелених униформи до у недоглед. Тај велики ланац од челика и зелених и црних униформи кретао се полагао, данима са истока од Козаре ка ријеци Уни на сјеверозапад, претражујући систематски сваку стопу земље. Свјесни чињенице да ни овога пута нису извојевали војничку побједу над партизанима, свој бијес и мржњу искаљивали су на голоруким цивилима. Тај ланац сатирао је пред собом све. Пословичном швапском педантношћу спровођен је у дјело суманути плач о искорјењивању сваког живота на овом подручју, како би се на тај начин онемогућио опстанак и било какво дјеловање партизана.

До тог кобног дана, доста људи из села Стригова преживјело је офанзиву. Многи од њих били су у збјегу у Козари и отуда изашли приликом пробоја обруча. Сада се постављао проблем како сачувати голи живот пред овом новом и тоталном преметачином терена. Међу сељацима су кружиле свакојаке приче о томе да је немогуће остати било гдје пред непријатељским стрељачким ланцем. Било је и таквих приједлога да је најбоље ићи у Костајницу, пријавити се властима окупатора, па шта буде. Неки од колебљиваца упорно су причали да им се неће ништа десити, да је то управо једини излаз. Да би привукли што већи број људи, Нијемци и усташе су неке од сељака, које су до тада били ухватили, пустили кућама. Тако су они послужили као мамац осталима. У таквим околностима похватани су на превару многи људи из Стригове и околиних села. Међу њима и Душан Бањац. Та група бројала је око 500 сељака, углавном старијих људи: Ђуђа Остоја, Миле, и Петар Бањац, Тривун Сарајлија, Илија Ђукић, Микан Стојнић, Остоја Зец,

Милан и Перо Гарача, Перо Зец, Мирко и Мићо Савић, Цвијо Њопић, Ђоко Сарајлија, Теја Јањуз, Стојан Лукач, Микан и Раде Ђоковић, Станко Басрак, Микан, Миленко и Мирко Самарџија, Цвијо Ковачевић — сви из Стригове; затим Кузман Боројевић из Горње Слабиње, Станко и Стево Бабић, Коста и Мићо Грбић, Јоја, Душан и Лакан Бабић, Михаило Слијепец, Остоја Тешинић, Марко, Остоја, Васо и Перо Вуклиш, Мићо Марин, Остоја и Душан Бјелајац, Микан и Цвијо Томић — сви из Читлука и још многи које сам познавао само из виђења.

Датуме је Душан заборавио. Памти да су их два дана држали у Босанској Костајници. Трећи дан, запамтио је само толико да је био уторак, превели су их преко Уне у Хрватску Костајницу и затворили у логор. Логор се налазио на отвореној пољани испод цесте која води ка железничкој станици. Логор је био на брзину подигнут. Кад су њих дотјерали, још су подизали бодљикаву жицу. Сутрадан у сриједу дошли су Нијемци у логор — њих десетак. Од усташа с њима је био само један дебели, кога су стражари оловљавали са „господин логорник“. Почело је са постројавањем. Један Нијемац тражио је да изађу из строја они који су били у Козари. Тајац. Пошто је и трећи пут поновио исту заповијест и наишао на опште ћутање, Нијемац се, црвен од бијеса, продера на присутне војнике, послије чега су ови навалили на постројене сељаке као бијесни пси. Однекуд се ту створи и једна група усташа. Тукли су их чим су прије стигли. Најгоре су прошли старији људи који су још узасе носили штапове за поштапање. Усташе су истргли штапове из руку и тукли их до несвијести, све док се штапови нису поломили о леђа стараца.

Послије батина, опет постројавање. Овог пута на страну изиђе више сељака, оних који су били у збјегу у Козари. Њих су посебно постројили. Један од Нијемаца преброји их и рапортира да их има три стотине. Остале некуда одведоше, а онима који су остали наредише да посједају. Мада су били у жици, са свих страна их опколише наоружане усташе. Опет батине. Један од усташа, онај дебели, записује имена. Одузимају им документа и новац. Неки од сељака цијепају све што имају уза се на очиглед својих чувара. Усташе се љуте и псују. Жао им новца кога сељаци цијепају.

Извјесна нада на спасење код неких је постојала све до оног момента док не одведоше оне што нису били у Козари. Са њима је ишчезао и последњи трачак наде. Из поступка усташа, јасно је свима шта их чека, мада им нико ништа није рекао. Чак не разговарају ни између себе. Не због тога што то њихови чувари забрањују, а забрањивали су и сваки прекршај кажњавали батинама, већ просто због тога што један другом немају шта да кажу. Отуда и тај нијемци и бесмислени отпор — цијепање докумената и новца. И на сва питања — ћутање. Има их који неће да кажу ни своје име. Као да то има неког смисла, бити стрељан безимен. Можда и има.

Већ трећи дан не дају им ни храну ни воду. Нема међутим ни глади ни жеђи. Чини им се да је и то једна велика бесмислица — јести и пити. Чуди их само што то још њихови чувари чекају. А чекање се отегло цијели дан и ноћ. И сутрашњи дан такође. Сунце јулско припекло па пржи немилице. А они, њих три стотине сељака из Подкозарја, сабијени на парче ледине у жици, чекају.

Око подне, вријеме су знали по звоњави са оближњег торња, отпоче опет постројавање. Овог пута су ту само усташе. Њихових господара нема. Опет батине и псовке. Више него јуче. Четвртак је. Један четвртак јула мјесеца 1942. године. Који је датум био, Душан Бањац не зна да каже. Заборавио је. Зна само да је било после подне. И да је био четвртак пред Илиње. Сунце је пржило право у тјеме. И постојало је парче изгажене ледине у жици. Тамо преко Уне видјео се Баљ, далек и нестваран. Везивали су их жицом. Појединачно са рукама на леђима, па онда четворицу напореда једног за другог. Потом одвођење. Групу по групу. У свакој рупи по сто, жицом упетљаних људи. Душан је у трећој — последњој групи. Како би коју групу повезали, одмах се кретало. Усташе у логору везивали би даље преостале. Посао се одвијао брзо и организовано. Видјело се да су целати добро извјежбани у томе.

У једном реду, чврсто повезани један за другог, корачају Душан, затим Миле Бањац, Остоја Бањац и Ћућа — његов брат. Душан и Миле су један до другог. Онда Остоја па Ћућа. И тако све четири по четири. До стрелишта су брзо стигли. И овде се посао брзо одвијао — без застоја. Кад је Душанова група стигла, са прве две целати су већ били завршили

и одмарали се. Међутим, недалеко од мјеста побијених, гробари још избацују земљу из огромне четвороугаоне јаме. Гробница за све њих. Читав простор опкољен је наоружаним усташама. Стријељање се обавља тако што иступи група од четири везана, нареди им да легну лицем ка земљи, а иза њих четири целата пуцају им у потиљак из непосредне близине. Остали за то вријеме чекају. Код сваке следеће четворице везаних, целати се мењају.

Дошла је на ред и наша група — каже Душан. Легли смо као и претходни. Плотун и — ништа!? Онај усташа иза мене слабо је гађао. Или се ваљда већ уморио. Имао сам шешир на глави. Кад сам легао, шешир је и даље стајао на овом мјесту. Метак је прошао само кроз обод шешира и мало ме спржио преко десног уха. Био сам потпуно присебан. Значи нисам ни рањен. Како сам био окренут лицем земљи, нисам више видео ништа, али сам чуо све. Пуца се непрестано. Наилазе следећи. И Миле Остојин је имао шешир. Његов је одлетео. Његова крв попрскала је и мене. И мозак. Остали крај мене — Миле, Остоја и мој брат Ђуђа крклали су самртнички. Били су мртви. А ја жив. Сунце је још пекло. У мали мозак. Једног момента ми се учинило да сањам. Па онда да сам и ја мртав. Сви око мене били су мртви. Плотуни и јулска припека. Она Илинска. На сунцу крв брзо се скори. Муве. Усташе и муве а ми мртви. Не! Ја сам жив. Али везан жицом за мртве. Ипак сам мртав. Лежим с њима. Да се јавим усташама? Да ли ће ми опростити живот? Можда и хоће. Негдје сам слушао да такве пуштају кад стријељање не успије. Зашто и мене не би пустили? Смиловаће се. Имао сам срећу. Онај је промашио. А шта ако је намјерно промашио? Не, то је немогуће. Он је ипак усташа. Јавићу се. Не, нећу, хоћу — и тако сатима.

Пуцњава преста. Усташе разговарају. Један се церека без икаквог разлога. Други пјева неку поспрдну пјесму на рачун партизана и Русије. То он нама мртвима. Вређају нас. Мисле да смо ми партизани. Похватани партизани у Козари. И мртвим нам се ругају. Не, ја нисам мртав. Ја сам жив. Гле, још је један жив. Значи, могуће је. Онда сам и ја жив. Он је само рањен. Ја нисам ни рањен. Онај се јави усташама. Моли да му поклоне живот. Један пуцањ и — онај ућута. На пола ријечи. Није ни дорекао преклињање. Не! Ја се нећу јавити. А шта ако ме жива

затрпају? Па ако, нећу се јавити. Отворим очи ка земљи. Видим парче земље. Један бусен. Бусен земље на Бајића Јамама. Стварно сам жив. И нећу се јавити усташама. То сам чврсто одлучио, па шта буде. Опет пуцњи. Још стрељају. Не, то су појединачни пуцњи. Један усташа, пискавог гласа, као дијете, иде с реда и сваком од мртвих испалује по један метак у главу. Други усташа са стране, онај што је пјевао, виче на њега да прекине с тим. Затишје. Па опет пуцњи. Исти онај. Примиче се ка мени. Други усташа виче на њега да престане. Чини ми се да вријеме стоји. Опет сумњам у то да сам жив. Мути ми се. У глави тама. Само мрак и ништа више. Онај што пуца све је ближе. Још неколико мртвих, па сам ја на реду. Значи, ипак крај. Не, није крај. Онај што пјева, очигледно старији од овог што пуца, издера се на њега и гадно опсова: Прекини балавче један, идеш ми на живце са тим. И овај прекиде. Али опет не мирује. Сада премече мртве. Пљачка их. Придружише му се још неки чије гласове до сада нисам чуо. Њуше око нас мртвих као пси. Свлаче и одијела са неких, Она боља. Шта сад? Ево их к мени. Не дишем. Да ли ће проћи? А шта ако им је наређено да све свлаче? Немогуће! Онда сам ипак готов. Видјеће да сам жив. Баш су глупи, што нас нису свлачили живе. Ипак немам среће.

Гледам крајичком левог ока. Не, не свлаче све, већ само неке. Сунце је зашло. Боље ми је. Скидају капут са Миле. Он има добар нов капут. Двојица усташа навалише на њега. Посвађаше се око тога коме ће припасти капут. Да би га свукли, дријеше жицу којом смо везани ја и Миле заједно. Онај мањи усташа држи ме за руку. Не дишем. Пипа ме по џеповима. Извуче кутију за дуван. Претури ме на страну и опсова ружно. Ваљда зато што сам прња. Добро је некад бити у дроњцима. Са мене немају шта да опљачкају. А на ногама опуташи. Зато онај и псује. Скинуше капут с Миле, а њега превалише на мене. Добро је. Али много је тежак. Угушиће ме. Његова крв и мене је попрскала. Сада боље видим. Глава му је сва смрскана — у Миле. Сутона. Пљачка увелико. Онај мали усташа, пискутавог гласа, виче да је нашао 930 куна. Већ га познајем по гласу. И друге усташе распознајем по гласу. Сатима смо заједно. Не видим их све. Само неким цокуле. И глас им распознајем.

Зашто нас не бацају у јаму? Ноћ је. Чуvara је мало. Ваљда ће доћи други. Један од њих, онај што је пјевао каже: „Ајдемо ми на колодвор што попити. Нема ту шта чувати. Све то лежи мртво ко волови“.

Одоше. Да ли је могуће? Подижем главу. Па, да! Жив сам и то сам ја. Све око мене мртви а ја сам жив. Усташе одоше пити. Бијели се Илинска мјесечина. И мртви. Они што су их свукли. Страх ме је. Ја сам жив међу толиким мртвим. Не, нисам сам. Ено један усташа још сједи више мртвих. Чува нас. Још једном погледам и — стварно усташа. Сједи, а пушку ставио преко крила. Да ли је? То се мени само причињава? Опет ми се мути у глави. Жедан сам. Покушавам да се извучем испод Миле. Тежак је. Сав сам се укочио — утрнуло ми и тијело и памет. Миле се помаче. Не, ја сам се помакао, а он се са мене свали као врећа. Подигнем се на кољена и боље погледам — усташе нема. Па да! То је грм. Учинило ми се од грма да је усташа.

Треба бјежати одавде! Бјежати из ове смрти и бјелине. Пужем на кољенима. Руке су ми чврсто везане жицом. Нема никога. Ја сам жив, и мртви са мном. Усташа нема. Нема ни припеке. Само мјесечина, мртви и ја. Осмјелих се и подигнем се на ноге потпуно. Направих корак два и сруших се опет на земљу. Ноге ме не држе. Отежале. Утрнуле од лежања и страха. Није то страх, већ неко бунило гадније и од саме смрти. Лелуја ми се тло пред очима. Брежуљци плове као на води. Покушам опет. Ноге ме носе у цик-цак али сада ипак слушају — како тако. Само бјежати било куда. Треба се привући и само мислити на то да сам жив. Треба убиједити себе у то. Треба живјети. И памтити Бајића Јаме.

И Душан је побјегао. Побјегао од мртвих земљака и од усташа. Он сам. Остали су сви били мртви. Побјегао са Бајића Јама — тог стравичног мјеста, што је 1942. године значило исто што и смрт. И то понижавајућа смрт. Јер су пред умирање жртве окретали ницице ка земљи да не могу ништа видјети сем бусена земље на коме су умирали.

Мртве су затрпали у заједничку гробницу тек сутрадан. Душан је данима лутао по околини. Није смјео никоме жив да се јави. Дуго није могао да одвеже жицу са руку. Према његовом рачуну, око десет дана је тако лутао и крио се по шуми — прљав и брадат, сав у ритама, гладан и уморан до бесвијести. Био је право страшило. Неколико пута

је падао у очајање и губио присебност духа. Свашта му се причињавало. У тренуцима кризе помишљао је да ипак нема спаса и да ће се на крају убити. Када је потражио у својим ритама бритву да се с њом закоље, ње више није било. Испала му је негдје при бјежању. Потом је данима лутао по непознатом крају мислећи да иде на Уну са чврстом одлуком да се утопи и тако прекине муке. У том лутању случајно је наишао на Божу Кука. Била је ноћ. Срели су се ненадано у непосредној близини Божове куће. Оба су били неповерљиви. Отпочео је разговор са тешком муком. Душан је ипак имао срећу. Наишао је на Божу који је познавао неке чланове илегалног одбора у селу Раусовац у Трокуту.

Душан Бањац се и данас радо сјећа села Раусовац и његових дивних људи. Он са правом каже да су га партизански одборници Никола Медић, Душан Батиновић и остали њихови пријатељи из Раусовца повратили поново у живот. Прихватили су га као свог човјека, нахранили га, ошишали и обријали и данима његовали јер је он био после свега што је претрпио при крају снаге. Крили су га непуна два мјесеца и то на домаку усташа. За то вријеме Душан се спријатељио са познатим партизанским командиром из тог краја другом Путником. Кад прича о тим дивним људима, Душан их не раздваја ништа од својих најрођенијих. Кад су га добро опоравили, у међувремену је успостављена и веза преко Уне са Босном. Једне ноћи, био је већ септембар мјесец, Душана су том везом пребацили назад у Босну. Тако је он, прошавши све то, стигао кући жив и здрав.

Послије рата заједничка гробница на Бајића Јамама уређена је и подигнут споменик жртвама које су ту стријељане. На свечаности откривања споменика био је и Душан. Једини преживјели.

Љубомир Боројевић

Љубомир Боројевић, „Бајића јаме“, Козара III, 710 – 716.

ДЈЕЧАК У КОЗАРСКОМ ЗБЈЕГУ

За мене је рат почео онога дана када сам са прага своје куће угледао облак дима доље над Пастиревом. Отац ми рече да су то запаљене бачве бензина код Волиње. „Почео је рат. Биће тешко“ — говорио је отац. Видио сам тога прољећа 1941. војнике и тенкове, та чудовишта о којима ни у сну нисам сањао. Први пут сам тада видио војску у колонама, видио непријатеља, још не знајући какав ће то бити непријатељ и како ће поступати са народом. За мене као дјете било је интересно посматрати војску са наоружањем. Било је то привлачно па смо се ми дјеца искупљали око чудноватих машина и наоружаних војника.

Послије извјесног времена почело се причати о убијању људи и суровом поступку војске према људима из села. Ми дјеца више нисмо долазили са стоком доље у равничка поља и баре, јер је њемачка војска подигла ту око станице бункере, чувала је цесту и жељезничку пругу. Није више било слободе у нашим пољима. Брда и шуме су биле за нас драже и сигурније. Дуго навече отац би сједио са комшијама и причали би о рату. Говорили су како усташе одводе људе из села и убијају. Када би се на правцу према Бос. Новом чуло пуцање митраљеза, говорили би како то убијају људе. Убили су Милу и Илију, кажу, а убијају све напредне и сумњиве. Ја сам приче о томе убијању доживљавао као нешто страшно. Највише сам се плашио пуцњаве и прича о убијању. Плашио сам се за родитеље и за себе.

Отац и комшије су некуда по ноћи одлазили. Почели су причати о одласку у шуму. Отишли су Никола, Милан, Бранко и многи други. Отишли су тамо преко Церовице и Пастирева, у Берин гај. Кажу почиње устанак. Дани су пролазили. Дошло је и љето. Ми дјеца смо очекивали да идемо на Уну, да се опет купамо, али овога нам се љета та срећа није насмијала. Све је било прекинуто. Причало се о покољима народа па и дјеце доље у Водичеву и другим селима, али и о устанку.

Нападнута је, кажу, жандармеријска станица у Добрљину, нападнути су од устаника Љешљани. Били су то наши људи са села који су се подигли на устанак и налазили се у шумама. Касније се говорило о партизанима, о четницима. Напуштали смо село и кућу испод великог јасена и морали смо се сакривати код родбине у Церовици, Жуљевици, Прусцима, Морали смо често бјежати, јер је непријатељска војска излазила у села, палила и убијала. Као дијете нисам знао каква је разлика између њемачке војске и усташа и домобрана. Знало се само да доласком у села пале куће и убијају.

Тако је једног јутра у љето 1942. најављен нови покрет. Непријатељ поново долази. Опет смо морали у збјег. Упутили смо се према Козари, тој великој и питомој шуми, о којој ништа до тада нисам знао. Рат је трајао већ годину дана и није више ни нама дјечи био непознат. Научили смо већ много. Ноћи више нису биле мирне. Знали смо да је непријатељ у Бос. Новом, да има утврђења уз пругу и цесту према Волињој и Бос. Костајници, према Приједору. За нама је слободна територија према Пастиреву, Берином гају и тамо преко Козаре. Већ смо и ми дјеца знали о Нијемцима, усташама и четницима. Чули смо приче о томе да су они наши непријатељи, да желе да пале, убијају и кољу. Узимали су све до чега су долазили. Партизане смо често виђали. Долазили су они из села Никола, Милан, Десан и многи други, а већ смо чули за Шошу, Жарка, Ратка, Бошка, Микана, Младена и друге партизане. Партизане смо вољели и са великим интересовањем смо пратили долазак њихов у село.

Мој друг Драго, који је имао година колико и ја, када су долазили партизани, поздрављао их је са — смрт фашизму, слобода народу. Тако смо успостављали контакт са партизанима.

У селу Равницама је још прије поласка за Козару у збијег била формирана пионирска чета. Сакупљали смо се у потоку званом Лиловац. Наше комшије Славко и Неђо су нас постројавали и говорили нам да смо од сада Титови пионири. Учили смо писати слова. Славко и Неђо су били обучени слично партизанима. Оба су имали пиштоље за опасачем, што је нас дјецу посебно привлачило и интересовало. На овим пионирским састанцима сазнали смо више о нашој борби, о Титу и партизанима, али је то било врло кратко, јер непријатељска војска није

давала мира народу. Често је излазила у села, тјерала и палила. Често смо били у збјеговима.

Било је то једног јунског јутра 1942. Пробудила нас је поново пуцњава из правца Бос. Новог и Равница. Формирале су се колоне народа и пошли смо према Козари. Као и обично када се полази у збјег ујутро је настала вика и трка. Прикупљало се све што се могло понијети. Колоне су кретале. Обавјештавало се да иде непријатељ, да се пожури и сл. Водила се стока и носило што се могло понијети. Кретало се путевима који су били најсклонитији. Ми смо обично бјежали према Жуљевици и Берином гају. Раније, када смо бјежали, обично бисмо се заустављали, ако би партизани дочекали и повратили непријатељску војску. Међутим, овога пута речено је да непријатељ продире па смо стално морали ићи напријед. Прешли смо преко Жуљевице и поред Љешљана. Ту сам први пут видео спаљене куће и уништене машине. Био је то рудник Љешљани, који су устаници раније спалили и онеспособили. Зауставили смо се у Прусцима код породице Мачака. Обично су се породице заустављале код својих пријатеља и познаника. Овдје смо преноћили. Ујутро смо кренули преко Думбраве према Карану. Прошли смо поред маринске цркве. Пут је већ био напоран. Нарочито за нас дјецу која нисмо била навикла на овакво напорно путовање. Чак и мања дјеца од мене морала су ићи пјешнице. Старији су морали носити храну и остало што је било неопходно, као и мању дјецу.

Једнога дана увече стигли смо на Планиницу. На вече смо спремали нешто за вечеру онако на ватри, неку пуру. Преноћили смо и ујутро кренули спустивши се на цесту Приједор — Кнежица — Бос. Дубица или, како се обично каже, на јеловачку цесту. Кретали смо се према Козари. Тада сам први пут угледао Козару. За нама се чула јака пуцњава, а сада смо и лијево од нас чули пуцње. Видјела се и прашина на цести. Говорило се да су отуда од Бос. Дубице долазили тенкови и да се партизани стално боре са непријатељем.

Стигли смо у Козару. Ишли смо једно вријеме кроза шуму да бисмо се негдје дубље у Козари смјестили. Чини ми се да смо били дошли негдје до Пашиних конака. Било је то поред неког пута и рјечице. Вјероватно је то била Мљечаница. Овдје изнад рјечице бирала су се

мјеста гдје ће се направити колибице за смјештај породица. Требало је свакако да се колибице налазе ближе воде и пута. Обично су се и овдје у збјегу налазиле и удруживале комшије, пријатељи и сл. И ова насељца формирана су према ранијим насељима, селима и засеоцима. Људи су жељели да буду једни ближе других.

Нешто хране смо успјели да донесемо у торбама. Потјерана је и стока. Моја породица је имала краву, коју смо довели. Живјели смо углавном од млијека. Често смо по ноћи слушали пуцњаву према Патрији, јеловачкој цести, Поглеђеву, иако тада нисам ни знао како се зову ова мјеста. Овдје у збјегу остали су старији људи, жене и дјеца. Остали су били на положајима, на фронту. Преко дана се разговарало о томе како се и гдје воде борбе. Долазили су неки људи, вјероватно су то били одборници, а долазили су и партизани, па се причало о томе шта треба да се ради. Сакупљало се све што је млађе и снажнији па су одлазили ноћу на положаје гдје се водила борба. Чуо сам да је погинуо Мирко Вукојевић (мој брат од тетке), затим Милан Кнежевић. Долазиле су вијести да се води борба сваку ноћ.

Послије око осам дана нашег боравка у збјегу код нас је дошао стари Петар Ђурашиновић, па сам ту вече отишао код њега да донесем хране. Са мном је пошла и моја млађа сестра Даница. Ту се налазила и моја старија сестра. Њен муж Милан Ђурашиновић био је у партизанима. Заноћили смо код старога Ђурашиновића у колиби. Управо те ноћи вршио се први пробој непријатељског обруча па смо кренули да бисмо изашли из обруча. Ишли смо онако кроз мрак. Кретали смо се низ Широку луку и даље према јеловачкој цести. Међутим, нешто у зору чуло се да неко виче — непријатељ, да се даље не може проћи. У тој читавој гужви чули смо пуцање. Морали смо се вратити назад, у Козару. Више се не сјећам да ли смо опет дошли на исто мјесто гдје смо раније били. Можда смо се зауставили мало ближе од ранијег нашег збјега. Сутрадан сам сазнао да су моји родитељи успјели да прођу из Козаре и крену кући. Они су изгледа ишли испред нас и тако успјели да прођу. Тако се извјестан број породица који се нашао ближе нашим положајима успио извући из обруча који су партизани били разбили.

Ја и млађа сестра Даница остали смо сада у Козари, код старога Петра Ђурашиновића, гдје је била и наша старија сестра. Ова ноћ нас је раздвојила од родитеља. И касније се неколико пута полазило да би се изашло из обруча, али се није успјело. Једнога дана ми је стари Петар рекао да идемо некуда кроза шуму. Дошли смо изнад села Паланчишта. Тада сам први пут видио Приједор. Посматрао сам га са великим интересовањем.

Дошли смо код једне партизанске кухиње, где је био кувар Љиљак Јово. Он је раније радио код Петра па су се познавали. Био је пријатан човјек (погинуо је у току офанзиве). Он ми је дао порцију пасуља са парчетом меса и комад хљеба. Пошто сам био веома гладан, овај ручак ме је посебно обрадовао. Љиљак је дао и староме Петру пасуља. Вратили смо се назад задовољни.

Ускоро смо кренули. Била је то наша посљедња ноћ у Козари. Пробудила нас је пуцњава. Речено је да се опет понесе све што се може. Чули смо како непријатељ продире у Козару. Бјежали смо испред њега. Прелазили смо поред мртвих и рањених људи, партизана. Ишли смо према селу Војскови. У зору смо сишли према селу куда је протицала једна рјечица. И овдје смо наишли на рањене партизане. Говорили су да су били понесени из болнице и да су овдје остављени. Били су замотани, крвави. Овдје смо нашли наше комшије Џају и Николу Пашића, те једног Војновића и једну непознату партизанку. Џаја је био тешко рањен, у стомак и у груди. Никола је био рањен у ноге. И један и други били су јако снажни. Било им је драто што су се сусрели са нама. Они су одлучили да пођу са нама. Знам да је пошао Никола, јер је био лакше рањен, а био је снажнији. Кренули су и Војновић, партизанка и још један партизан. Силазили смо према манастиру Моштаници. Касније смо кренули преко села према Просари. Народ се кретао, јурио, не знајући куда да иде. Свако је хтио да се ослободи терета који је носио, бацане су торбе и све што је отежавало покрет. Настајала је паника и несналажење. Скоро да би се то могло сматрати нормалним у оваквим приликама. Било нас је већ издала и снага. Због лутања, неизвјесности и глади, тако да нам је скоро било свеједно шта ће нам се десити.

Када смо пошли, стари Петар је причао да једна колона партизана иде горе према Козари и да ће дочекати непријатеља. Тако нам је причао и рањени комшија Џаја Пашић, који нас је бодрио говорећи како ће партизани дочекати непријатеља, да ће се организовати отпор итд. Кренули смо према Просари. Ишли смо дуго. Било је напорно, али смо знали да бјежимо од непријатеља и мислили смо да ћемо на тај начин некако избјећи заробљавање. Кретала се група народа која је одлучила да се не предаје. Изашли смо из Просаре у једно село. Дошли смо у неке воћњаке, гдје смо посједали да се одморимо. Са нама је била и група рањених бораца. Прислушкивао сам шта причају. За мене су партизани били интересантни, јер су имали оружје. Овдје сам чуо како су ови рањеници рекли да ће они овдје остати, да ће се сакрити, да ће побити непријатеља који им буде прилазио — имали су припремљене бомбе и говорили су како ће бацити те бомбе на непријатеља. Ту смо се растали од ових партизана. Како је пуцњава допирала и са друге стране, морали смо се вратити назад. Опет смо прошли кроз поткозарска села, мислим, преко Пуцара, и спуштали смо се према Бос. Дубици. Више нисмо имали куда. Мислим да смо ми били међу последњим групама народа које су се спуштале према Бос. Дубици. Они који су раније отишли овамо већ су били у логорима.

Сишли смо у равницу и пролазили поред пустих кућа. Стари Петар нас је смиривао. Он је иначе дјеловао смирено и сталожено. Такав је иначе био и у селу као и за вријеме боравка у Козари. Пролазећи кроз села упадали смо у куће и тражили хљеба. Чини ми се да смо у једној кући нашли један хљеб кога смо зграбили и побјегли. Дјеца смо и необично нам је без хљеба, а глад нас је већ преморила.

Када смо прилазили Бос. Дубици, први пут смо се сусрели са непријатељским војницима, усташама. Имали су ножеве на пушкама. Почели су на нас галамити и тјерати нас у строј. Ишли су поред нас. Гонили су колону народа, људи, жена и дјеце. Тако смо изгубили слободу. За нама је остала Козара, наша слободна територија. Знали смо да смо препуштени непријатељу и његовој вољи. На улазу у Бос. Дубицу примијетио сам бодљикаву жицу, јежеве, са једне и друге стране цесте. Наређено је да се одложи све што се има, торбе, ножиће (кебе),

све од игле па надаље. Требало је да то бацамо на једну повећу хрпу, гдје је већ било сложено много ствари. Носио сам неку торбичицу. У њој је била и једна мања сјекира, којом смо у Козари сјекли дрва да бисмо ложили ватру. Нисам то ни предавао, јер непријатељски војници нису преметали дјецу. Тако сам успио да пренесем и сјекирицу.

Када смо дошли у Бос. Дубицу, наредили су да посједамо поред Уне. Били су уперили на нас оружје, пушке и пушкомитраље. Чуо сам гдје стари Петар говори са неким људима — „Сада смо готови, овдје ће нас побити“. Тако смо дуго сједили пред оружјем окренутим према нама. Међу нас су ускоро дошла нека униформисана лица, могуће су били официри, и са њима неки цивили који су почели да разговарају с људима. Нешто су испитивали. Вјероватно су тражили неке који су им требали, установљавали ко је партизан и сл. Наређено нам је да кренемо даље. Када смо ступили на мост, почело је одвајање мушкараца из строја и њихово задржавање у Бос. Дубици. Тако је на мост изведен из строја један од другова за кога се причало да је био веома храбар борац. Одмах су га усташе почеле да туку и одвеле су га у Бос. Дубицу. Само су пуштали старије људе, жене и дјецу. Како је Петар био старији човјек, и он је наставио да иде са нама. Иначе, не знам шта би било са мном и сестром Даницом. Старија сестра носила је мало дијете у наручју. Били смо још задовољни што нас овдје нису раздвојили.

Прешли смо преко моста на Уни и кренули даље. Видјели смо уз пут ограде са жицом. У тим оградама налазило се много народа. Изгледа смо били међу последњим који су доспјели у заробљеништво. Пољане су биле пуне народа, углавном жена и дјеце, те старца. Ишли смо цестом и дошли до жељезничке станице Бос. Дубица, односно Церовљани. Опет је наређено да посједамо. Опет су дошли непријатељски војници међу нас. Водили су разговор са старијим. Пробирали су омладину, млађе жене и дјевојке, и некуда одводили. Причало се да иду на рад у Њемачку. Колико сам као дјете успио да чујем за остале који смо остали говорило се да ће бити побијени. Остали су углавном старије жене и дјеца. Иако је било говора о томе да се иде на рад у Њемачку, ипак многе жене нису хтјеле да се одвајају од дјеце, да их остављају. Старије жене су сакривале своје кћери да би их на неки начин заштитиле да не оду

у заробљеништво. И моја сестра је била одвојена, али се скривала и бјежала. Враћала се дјетету, које је још било мало. Успјела је некако да се сачува.

Једне вечери одвојили су нас дјецу у некакве бараке. Више се и не сјећам како је све то изгледало. Задржали су нас извјесно вријеме. Међутим, нису нас потпуно одвојили од наших породица. Само смо неко вријеме били одвојени у посебну бараку. Хранили су нас неким мрвама. Увече су доносили вреће мрва и костију. По свему судећи то је била храна која је остајала на столовима иза непријатељске војске. Бацали су то међу гомилу дјеце, а ми смо настављали да се отимамо и да грабимо до чега смо могли доћи. И ово нам је добро дошло. Више се не сјећам како је дошло до тога да смо се опет нашли са нашим породицама, јер смо изгледа били пуштени из бараке у коју су дјеца била одвојена. Нашао сам се опет са старим Петром и са својом старијом сестром. Тада смо стрпани у неке вагоне и потјерани, али не знам куда.

Дошли смо до Банове Јаруге. Ту је воз заустављен. Нису нам дали у прво вријеме да излазимо из затвореног вагона. У вагонима је било неиздржљиво. Били смо толико набијени да се није могло ни сједити нити стајати. Воде нисмо имали. Јули је најтоплији мјесец. Да су нас задржали још само мало дуже, вјероватно бисмо помрли. Касније, када је вагон отворен, неке су износили онесвијешћене и мртве. Било је ту и дјеце и старијих људи. Боравак у овим затвореним вагонима био нам је најтежи.

Изашли смо из вагона и сјели поред жељезничке пруге. Ускоро су се ту у близини нас нашли мјештани, сељаци, који су нам бацали кукуруза, јер су видјели да смо исцрпљени од глади. Војници им нису дозвољавали, али су они искориштавали тренутке када би се војници удаљавали и тако нам давали нешто хране. У близини се налазила једна јабука, па смо ми дјеца настојали да дођемо до ње и да наберемо јабуке. Трчали смо и поред упозорења непријатељских војника и грабили јабуке. Неке би војници ухватили па су их батинали. Међутим, ипак смо успјели да понеку јабуку уграбимо што нас је мало освјежавало. Овдје смо задржани око три дана. Говорило се да су партизани негдје

у близини били минирали пругу или напали на непријатеља па су због тога задржали воз.

Кренули смо даље. Више се тачно не сјећам да ли је била Новска или Липик. Када смо изашли, нас дјецу су одвојили под једно дрво, посједали смо на земљу, а тада су дошли један цивил и један униформисани човјек, вјероватно официр усташки, па су нам држали неко предавање. Говорили су нам како смо дошли са Козаре, гдје су уништени партизани, или, како су их називали, бандити. Говорио нам је и о Анти Павелићу и много га хвалио. Међутим, ми смо одраније знали да Павелић са усташама представља крвника, да убија људе и сл. Говорио је како су сви партизани побијени. Спомињао је неке и поименично, међу којима и Шошу, о коме смо ми дјеца на Козари много чули. Затим је говорио да ми дјеца не треба да мислимо на то да ће нам код њих бити лијепо. Док је усташа говорио о томе да су побијени сви партизани, код мене је сједио мој друг Борко, чији је отац био у партизанима у Козари, па ми је шапнуо — „види што лаже“. Ми дјеца смо много вољели партизане па због тога нисмо вјеровали у оно што нам је овај усташа причао, иако нам је у томе ратном вихору много шта било нејасно. Наше повјерење у партизане и љубав према њима била је велика посебно због тога што су многи од њих имали очеве, браћу и родбину у партизанима, па нисмо вјеровали усташким причама да су партизани уништени. Мрзили смо усташе, јер смо и сами видјели и како поступају са народом. Видјели смо када су гонили људе у строју и кундацима их ударали.

Послије одржаног предавања кренули смо даље. Дошли смо у Чаглић. То мјесто се налази између Липика и Пакраца. Овдје је пред нас изашло много свијета и донијели су нам храну. Били смо изненађени. Није више ни било много непријатељских војника са нама. Само понеки стражар. Старије жене нису нам дозвољавале да много једемо, плашећи се обољења, пошто дуго нисмо узимали редовно храну.

Овдје су дошли неки људи, који су нешто пописивали и вршили распоред. Одвојили су мене и моју сестру Даницу и предали неким људима. Они су нас повели са собом. Дошли смо у село Суботску. Распоређен сам код једне породице, која се презивала Варићак. Сестра је била код друге породице. Она је била око годину дана старија од

мене. Сада смо не само одвојени од родитеља већ су и нас раздвојили. У породици Варићак била је једна старија жена са три сина. Синови су још тада били код куће. Касније је наишла нека непријатељска офанзива па су и они одведени. И ми смо бјежали када је војска наилазила. Ова породица била је доста богата, па ми је сада било знатно боље. Почео сам да се привикавам на тамошњи начин живота. Лијепо су ме обукли. Добио сам и мали славонски шешир. У односу на оно како сам раније живио, а посебно у збјеговима, сада ми је било добро. Изненадило ме је што је било довољно хране, бијелог хљеба, млијека и др. За мене је то био нови живот послије онога потуцања по збјеговима.

И овдје сам опет почео да слушам приче о Козари. Било је то на вече, када се врате с посла. Ту је долазио један старац из сусједства, који је веома радо говорио о Босанцима. Стари је истицао како су Босанци храбри, како хватају „за го нож“ тако се причало о њиховој борби у Козари. Било је чак говора и о Шоши, о томе како се морају чувати и пазити босанска дјеца, јер да је Шоша поручио да ће доћи у Славонију да обиђе како се поступа са Босанцима, да види како они живе. Нама дјеци је то било посебно драго што смо чули да је Шоша жив. Иначе, породица код које сам био веома лијепо се према мени односила. Касније сам дознао гдје се налази и моја сестра. Дознао сам и за старог Петра Ђурашиновића, па је дошао да ме обиђе. Сестру сам често виђао. Неколико смо пута бјежали испред непријатељске војске, а понекада увече сам видео и партизана да су долазили у село. Били су то хрватски партизани. Знао сам да су партизани пошто су имали тророге капе.

Под крај 1942. године код мене је дошао стари Петар и саопштио ми да крећемо нашим кућама. Наводно је дошао неки човјек који ће да нас проведе до кућа. Сакупили смо се и кренули. Породица код које сам био просто ми није дозвољавала да идем. Хтјели су да останем код њих. Стигли смо прво у Новску, а одавде возом кренули даље. Причало се да су током ноћи усташе дознале за наш одлазак па су хтјеле да нас побију. Ипак смо успјели да кренемо и да дођемо у наше село. На жељезничкој станици у Равницама било је непријатељске војске, али нам нису правили сметње.

Када сам стигао кући, прво сам сусрео мајку, која је почела да плаче. Била је изненађена нашим доласком. И она и отац мислили су да смо сестра и ја страдали у Козари. Тако сам се опет нашао код своје куће заједно са родитељима. Обостраној радости није било краја.

Неђељко Ђенић

Неђељко Ђенић, „Дјечак у козарском збјеју“, Козара III, 731 – 740.

ГЛЕДАО САМ КАДА СУ МИ УСТАШЕ УБИЛЕ МАЈКУ

Љета 1942. године навршавао сам једанаест година. Управо тада је на Козари бјеснила велика непријатељска офанзива*. Чинило нам се

* О тешким борбама козарских и других крајишких јединица против фашиста у вријеме офанзиве на Козару говори се у извјештају Оперативног штаба за Босанску крајину од 26. јула 1942. године.

„Наше снаге воде борбу већ скоро 2 мјесеца са непријатељем који је на Крајину кренуо са доста великим снагама, рачуна се на 30-35.000, са добром ратном опремом и оружјем. Оперире једна њемачка дивизија заједно са мађарском војском. Главне борбе вођене су на подручју Козаре. Вршена је систематска и јака блокада наше војске и народа који је у броју од 80-90.000 одбјегао пред клањем и убијањем у Козару. Непријатељски губици на Козари цијене се на 5-6.000 људи. Заробљено је доста оружја, али су и наше снаге, прихвативши фронталну борбу и бранећи народ на Козари, имале великих губитака. Цијени се, што мртвих што рањених, око 400-500 партизана. Наше снаге водиле су борбу од 1. јуна до 3. јула, када су се услијед великог притиска непријатеља и стегнутог непријатељског обруча око Козаре морале пробијати и пребацивати на терен I КНОП одреда, преко ријеке Сане. Борбе су се и даље водиле на терену између Костајнице – Приједора – Б. Новог и Дубице, али мањег обима, и то све до 15. јула. Борба у козарском подручју била је најжешћа од свих борби које су се досада водиле с непријатељем. Козару и подручје око ње тукла је свакодневно авијација, а такођер и артиљерија тукла је све стране Козаре. Непријатељ под командом њем. генерала Штала и њем. подофицира и официра био је врло упоран. Били су то Мракови здругови, васпитани у Њемачкој, добро храњени и обучени. На све акције које смо чинили у циљу растеређивања Козаре није се непријатељ обзирао. Са снагама (козарским) иза обруча и са снагама I одреда нападали смо Бос. Крупну, Сански Мост, Бос. Нови и Добрљин. Крупну и Добрљин заузели смо и заплијенили доста оружја и муниције, а у Санском Мосту и Бос. Новом нанијели смо непријатељу велике губитке. У борбама уништили смо потпуно неколико бојница, али је непријатељ празнине фронта попуњавао стално свјежим снагама. У овој офанзиви, ми досада нијесмо оштећени у оружју, чак га има више него прије почетка офанзиве. Само нам је у овим жестоким борбама изгинуло доста бораца и много политичких руководиоца. Један дио рањеника при пробоју нијесмо могли извући, и непријатељ је над њима починио страшна звјерства. Становништво козарске области много је страдало. Непријатељ је био бијесан што су се наше оружане снаге пробиле и бацио се на цивилно становништво. Мушкарце је одгодио на рад у Њемачку, сеоске дјевојке узимао у јавне куће по Приједору и околним градовима. Треба истаћи да је непријатељ врло брижљиво вршио претрагу шуме када је у њу упао, дизао нагњиле букве, митраљирао крошњата стабла, претраживао јарке и ишао у стрељачком строју кроз читаву Козару. Утолико је било тешко склонити цивилно становништво и један дио војске који се није могао пробити

да се борба води ту, у близини, јер је до нашег села допирала тутњава непријатељских топова, минобацача и митраљеза. Сваким даном борба се све више приближавала нашем селу Пуцарима. Непријатељски авиони надлијетали су села испод Козаре. Добро смо их видјели. Њима се више, као дјеца, нисмо радовали, него смо се плашили, јер смо знали да бацају бомбе и сију смрт. Почели су да бацају и летке у којима је писало да се народ преда њемачко-усташким властима уз лажна обећања да нам се ништа неће десити.

У нашој породици било нас је осам чланова — отац Марјан, мајка и нас троје дјеце (два млађа брата, Остоја од пет и Томо од три године). Са нама је живјела и наша бака Милка, те два стрица — Ђука и Драгутин. Стриц Ђуко је 1941. године отишао на Козару у партизане. Повремено је долазио кући. Нас дјецу посебно би обрадовала ова посјета. Послиједњи пут сам га видјео јула 1942. године. Причао је како је добио задатак да склони рањенике и оружје који су се налазили у Витловској. Радећи на овоме задатку није успио да се са дијеловима своје јединице пробије из обруча. Остао је на Козари. Тако је једнога дана преко Козаре дошао код нас кући. Спавао је на тавану штале. Мајци је рекао да ће сутрадан кренути према Просари и да ће се задржати у Трамошљанској шуми, која је удаљена од наше куће око један километар.

Непријатељ је већишао кроз Козару у стрељачким стројевима. Кретао се према нашем селу. У породици су се договорили да мајка изнесе бијели чаршав и да га стави на дјетелину иза штале. Претпостављало се да непријатељ тада неће отворати ватру, а надали смо се да ће се тако сачувати породица.

Нашао сам се пред нашом кућом када је непријатељска војска стигла у село. Тада сам први пут видјео њемачку униформу. На путу испред наше куће стајао је њемачки официр са једним војником,

кроз обруч непријатеља. Сада је непријатељ оставио извјесна упоришта око Козаре и концентрисао војску у гарнизоне Приједор, Сански мост, Бос. Нови, Дубица, Костајница, Градишка. С времена на вријеме крстари Козаром понека бојница у циљу пљачке и претраживања шуме.“

(Извод из извјештаја Оперативног штаба НОП и ДВ за Босанску крајину од 26. јула 1942. год. Врховном штабу НОП и ДВ Југославије о ситуацији у Босанској крајини).

својим пратиоцем. Са њима је разговарао један наш комшија. Њемачки официр гледао је према Просари.

Мајка ме је позвала у кућу дајући ми бијели чаршав да га прострем на дјетелину. Када сам се вратио, њемачки официр је отишао.

Тога дана отац је заклао јагње и мајка је припремила добар ручак. Као да је знао да ће нам то бити посљедњи заједнички ручак код наше куће. Ручали смо сви заједно без стрица Ђуке који је већ отишао према Просари. Касније сам дознао од стрица да је отац тада размишљао о томе да нас све побије, а затим убије и себе. Повјерио је то брату Драгутину и рођаку Мирку. Они нису били за то. Вјеровали су да ће ипак неко од нас преживјети. Отац им је говорио да не може посматрати да му непријатељ убија породицу док је он жив.

Што се више приближавала ноћ, то је непријатељска војска све више пристизала у село. Стигли су и први непријатељски тенкови. Војници су отпочели да тјерају народ из кућа. Стварале су се велике колоне окренуте према Босанској Дубици. Отац је упрегао коње у кола, посједали смо и прикључили дугачкој колони народа. Непријатељски војници су викали на нас да се крећемо што брже. Чуо се плач жена и дјеце. Плакало се и када смо излазили из кућа. Личило је то на погребну поворку. Све је тужно и уплакано. И стоку коју смо тјерали захватио је страх, па се узнемирила од велике пуцњаве. Около нас, чак и на ближе одстојању, падале су гранате.

Док смо путовали ништа нисмо причали. Отац је све то посматрао. Видјео је да смо се уплашили. Прилазио нам је и смиривао нас говорећи да се не плашимо мада су и он, мајка и бака били забринуте.

На путу према Босанској Дубици сусретали смо непријатељске војнике и тенкове. Избили смо на пут који води од Моштанице према Босанској Дубици и прешли рјечицу. Са обје стране овога пута стајали су непријатељски војници. Ту нас је зауставио један војник. Познавао је мога оца. Псовао му је партизанску мајку и питао колико је дуго био у партизанима. Још се интересовао гдје су му браћа Ђука и Драгутин за кога је рекао да је возио партизане. Отац му је одговорио да су они отишли са својим породицама као и он. Војник му је строго одговорио да Ђука нема породице, што је било истина. Овај непријатељски војник

или је познавао нашу породицу, или га је неко о њој обавјестио. Затим је извадио кутију цигарета и рекао оцу да запали послједњи пут. Рекао је да смо дошли гдје треба и да се одавде нећемо вратити живи. Пријетио је да ћемо оставити главе у Дубици.

Онако уплашен отац је узео цигарету коју му је непријатељски војник припалио. Тражио је да отац одложи нож и сјекиру ако их има. Отац је одговорио да нема ништа, иако је имао малу сјекиру са унутрашње стране кола. Поред пута се налазила повелика хрпа ножева и сјекира, које је народ по наређењу непријатељских војника овдје остављао. Слушајући овај разговор, помишљао сам да ћемо сви бити побијени.

Иза нас је чекала велика колона народа, која је требало да настави пут према Босанској Дубици. Непријатељски војници су и од њих захтјевали да одложе ножеве и сјекире. Није нам преостајало ништа друго него да наставимо пут куда нас гоне непријатељски војници.

Стигли смо у Босанску Дубицу. Ту, у главној улици, отац је зауставио коње, узео плави лонац и отишао у гостиону. Донио нам је пун лонац неког пића жуте боје. Пио је и давао нама. Као да је хтио да нас опије како бисмо лакше подносили патње и тегобе, као и страх. Непријатељски војници гоне нас даље преко моста на ријеци Уни. Дотјерани смо у сабирни логор на Церевљане. Застали смо испод једне врбе. Отац је пустио коње и, сасјекавши руду од кола, наложио је ватру. Бринуо се о нама.

Овдје на Церевљанима било је много народа. Непрегледно поље. Као да је сав народ из Босне дошао. Тако се нама дјеци чинило. Умјесто жичане оgrade око нас су стајали стражари — Нијемци, усташе и домобрани. Неколико десетина метара од нас, преко пута логора, налазио се један непријатељски авион.

Тек што смо стигли, непријатељски војници су кренули у лов на људе. Ишли су од породице до породице, издвајали и одводили одрасле мушкарце. Стављали су их у посебан строј, подаље од нас. Морали су да се скину голи до појаса и да клече окренути према сунцу. Јулско сунце пекло је и у хладу, кога је овдје било мало, а како је тек онима који морају да гледају у ово сунце, помишљао сам. Знао сам да као

дјете понекад погледам у сунце, али нисам могао то подносити, а како подносе ови наши очеви?

Примјетио сам оца гдје клечи у лијевој колони. Баба и мајка су плакале кријући уплакане очи од погледа нас дјеце. Кувале су пуру и хтјеле да однесу оцу. Бака је прва покушала да му дотури мало хране, али када је била управо близу строја, усташе су почеле да вичу на њу.

Након извјесног времена мајка је пошла да оцу преда храну. Није се освртала на пријетње усташа. Када је била далеко од нас, могуће петнаестак метара, један разбјесњели усташа испуцао је из аутомата један рафал у мајку. Пала је на земљу. Са лијеве стране била је сва изрешетана куршумима. Притрчале су јој двије другарице, мислим да су биле родом из Кнежице, узеле су је испод руку и понијеле према нама. Све смо то ми дјеца, нас три брата и баба посматрали. Срце нам се стегло. Просто смо занијемили.

Наша бака показала је овим двијема добрим другарицама да мајку ставе на један ћилим на који смо ставили бијели чаршав. Ћилим је изаткала наша мајка која сада умире на њему. Посматрали смо мајку сједећи у колима. Била је сва у крви. Био сам се, као и млађа два брата, толико уплашио да нисам могао плакати. Нешто ме је гушило. Помислио сам да ћемо сви изгинути. Мајка је погледала у нас, тројицу својих синова, али није могла ништа да нам каже. Шутјела је. Борила се са смрћу. Колико би нас обрадовало да је могла да нам каже макар једну ријеч. Мајчину увијек топлу ријеч. Остали смо без те ријечи. Није могла. Била је пред скором смрћу. Посматрајући нас само је убрзано трептала, а низ образе су јој ишле крупне сузе. Задесило ме је оно чега сам се највише плашио, као и свако дијете, а то је да гледам смрт родитеља. То сам доживјео. Гледао сам да ми усташа пуца у мајку и да умире пред мојим очима, да је некуда одведу, одакле се више никада неће повратити.

У међувремену је наишао усташки официр. Бака му се обратила овим ријечима: „Господине, снаха ми је тешко рањена“. Он је позвао једног усташу који је довезао кола. Зауставио их је иза мајчине главе за дужину носила. Отворио је врата. Ушао је у кола и ногама изгурао носила из кола. Бака је са још неколико жена ставила носила поред

мајке. Ставили су је на носила. Усташки официри и возач стајали су поред кола. Бака је замолила усташког официра да последњи пут пољуби своју снаху. Официр је љутито одговорио да не може. Бака је клекнула и пољубила моју мајку. Све смо то посматрали ја и моја два млађа брата.

Очекујемо да ли ће нам мајка шта рећи. Чујемо гдје гушећи се у крви и сузама проговори: „Драга мајко, чувај моју дјецу“. То су биле последње ријечи моје мајке. Отишла је некуда. Ставише је у кола и одвезоше у непозатом правцу. Вјерујем да из кола није изашла жива. Изгубила је много крви. Од мајке нам је остао само крвав чаршав и ћилим.

Све је то видјео и отац који је био у строју и гледао у сунце. Није био далеко од нас. Неколико сати иза тога одвели су строј мушкараца у коме се налазио и мој отац. Када су пролазили цестом поред нас, отац је плакао. Гледао је у нас машући рукама. Усташе су их тукле кундацима. Био је то последњи поглед очев упућен својој дјечи и последње виђење дјеце и отпоздрав оцу. Тако смо остали без родитеља. Усташе су их побиле.

Умјесто радости и пријатности које су обично дјеца очекивала овог дана, 12. јула када се одржава познати вашар у Босанској Дубици, ми смо остали неутешни и сами са баком — Остоја од пет година, Томо од три и ја од једанаест година. Нема наших драгих родитеља, оца и мајке. Гледали смо када одлазе у смрт. Наша бака нас је отхранила. Бринула се и трудила да, колико је могуће, замјени родитеље. Имала је горко искуство из првог свјетског рата када је отхранила своје синове Марјана, Ђуку, Драгутина и кћерку Радосаву. Сада су јој остали унуци Влатко, Остоја и Томо. И њих је требало отхранити. Могла је то само наша бака, а таквих бака било је много, много на Козари.

Влатко Димић

Влатко Димић, „Гледао сам када су ми усташе убиле мајку“,

Козара у Народноослободилачком рату.

Зайиси и сјећања, књига IV, Војноиздавачки завод, Београд 1978, 359 – 364.

ОДВАЈАЊЕ ДЈЕЦЕ ОД РОДИТЕЉА У ЛОГОРУ ЈАСЕНОВАЦ ЛЕТА 1942. ГОДИНЕ

Послије вишедневних непрекидних борби над Козаром и њеном околином надвила се злокобна тишина. Стигли су фашисти и сав народ из Срефлија и околних села босанско-дубичког среза сакупили у непрегледне колоне и потјерали у заробљеништво. Потјерали су нас кроз Босанску Дубицу према жељезничкој станици у Церовљанима. Ту је сабрано много народа са Козаре. Одвојили су мушкарце од породица и отјерали некуда. Онда су нас, једну већу групу дјеце, отјерали у Уштицу, недалеко од Јасеновца. Остали смо овдје око три недјеље. Провели смо ово вријеме тако рећи без хране. Оно што смо понијели од кућа кратко је трајало. Животни услови под усташком стражом и насиљем били су несносни.

Једнога дана наша дуга поворка покренута је из Уштица према Сави, а одатле у Јасеновац. Чим смо прешли ријеку усташе су почеле одвајати одраслије дјечаке око петнаест година. Одвојили су и мога брата Бошка, који је био нешто старији од мене. Ја сам тада имао тринаест година. Бошка су са групом вршњака одвојили у једно двориште. Тако смо се заувјек растали. И мене су издвојили у строј мојих вршњака. У тренутку када је поред нас пролазила колона жена и дјеце, кришом сам се укључио у њу.

Када смо се удаљавали у колони народа, гледао сам тужан према групи издвојених дјечака у којој се налазио и мој брат Бошко. Ту сам видио и Саву Крнету, Станка Бањца и једног дјечака из Бјелајаца, који је живио у једној породици у нашем селу Срефлијама. Видио сам да плачу за родитељима. Моја мајка је покушала да приђе брату, али јој усташе нису дозволиле. Ни један од ових дјечака који су овдје одвојени и задржани није се вратио својим родитељима. Нестали су негдје у логорима. Сви су били млађи од петнаест година.

Идући у колони размишљао сам о тешкој судбини која нас очекује. Прво су нам отели оца Микана и све комшије: Јована Миљуша, Сретка Миљуша, Светка Миљуша, Перу Секулића, Живка Секулића, Раду Буразора, Марјана Буразора, Јову Буразора, Милу Секулића, Симу Секулића, Марјана Секулића и још многе. Затим су ми узели старијег брата и све његове вршњаке.

Стрпали су нас у вагоне за стоку. Било нас је много у једном вагону — и до 80 жена и дјеце. Тешко је било и дисати. Била је јака јулска врућина, а вагони су били потпуно затворени. Воде нисмо могли добити. Мања дјеца су непрестано дозивала родитеље и тражила воде. Гушили смо се у затвореним вагонима.

Путовали смо у непознатом правцу. Стигли смо у Плетерницу, Ту смо остали неколико дана, а онда смо подијељени по околним селима у поједине породице. Ја сам био у селу Латиновцу код Тривуна Богојевића и чувао стоку. Један Тривунов син био је у партизанима. Веома нас је лијепо примио. Син, који се налазио у партизанима, понекада би по ноћи дошао кући и јављао се родитељима. Иначе, у селу су биле усташе.

Било је ту још породица из нашег и околних села. Радили су код мјештана, чували стоку и обављали остале послове који су тада били у току. Стално смо размишљали о томе како да се вратимо нашим кућама иако нисмо знали како је тамо. Женама са ситном дјецом било је најтеже. Оне су прве одлучиле да пођу кућама у неизвјесност. Кренуо сам и ја са мајком. На жељезничкој станици Церовљани сусрели смо доста жена и дјеце који су пошли кућама, на Козару. Опет су нас дочекале усташе. Некако смо прошли. Мајка ме умотала неким старим покривачем како ме усташе не би примјетиле. Продужили смо пјешнице према Босанској Дубици. Пред нама је био тежак пут.

У Хрватској Дубици сусрела нас је Луција Коларева, родом из Божића, Хрватица, и рекла да не идемо у Босанску Дубицу јер ћемо бити побијени. Та обавјест за нас је била спасоносна, јер сви они који су тада отишли у Босанску Дубицу били су убијени. Међу њима и наша комшиница Анка Секулић са својим сином, Марта Секулић и Савка Буразор са петоро дјеце. Оне су из Босанске Дубице са дјецом враћене у логор Јасеновац.

Нисмо знали шта да радимо. Не можемо да се вратимо назад, а кућама не смијемо, јер је немогуће проћи кроз Босанску Дубицу. Прихватила нас је Луција Коларева код које смо остали неко вријеме у Хрватској Дубици. Мајка је одлазила на рад код сељака, брала грах и обављала друге послове. Навече би нам доносила мало хљеба и тако смо се хранили. Брао сам такође јабуке и оно што добијем за рад носио мајци и млађем брату. Провели смо тако мјесец и више дана.

Једнога дана кренуо сам ипак у наше село. Прешао сам неопажено преко моста у Босанској Дубици и стигао у пусто село. Заједно са мном дошао је и Живко Буразор. Непријатељска војска била је у Пуцарима и у нашем селу, Срефлијама, код Марића кућа. Био је октобар 1942. године. Могла се видјети само понека кокошка. Бјежале су од нас као да су дивље животиње.

У нашој кући није било никога. Преноћио сам у пустоши и већ сутрадан је запуцало. Партизани су напали на непријатељску посаду, која се налазила у нашем селу код Марића. Борба је трајала око сат. Баш у то вријеме и моја мајка је стигла кући. На путу је наишла на једног мртвог непријатељског војника, усташу.

Било је врло опасно остати овдје, између двије ватре. Вратили смо се у Босанску Дубицу. Послије петнаестак дана поново смо дошли кући. Већ је била касна јесен 1942. године.

Живко Инђић

Живко Инђић, „Одвајање дјеце од родитеља у логору Јасеновац лjeta 1942. године“, Козара IV, 368 -370.

ДОБИЛИ СМО ДРУГА ИМЕНА

Непосредно после покушаја НОП одреда са Козаре да разбије фашистички обруч Горње Подградце, веза са оцем, који је био у одреду, била је прекинута. Чули смо да је рањен. Кратко вријеме смо остали код куће. У међувремену непријатељски авиони су бацали летке у којима су, истичући снагу њемачке и усташке власти, позивали народ на послушност и говорили о уништењу партизана.

Једнога дана фашисти су нас покупили по селима и повели према Босанској Градишки. Преноћили смо на пољани ближе града. Водили смо са собом стоку и носили што смо могли понијети и што смо сматрали да нам је неопходно. Била је то веома дугачка колона народа, углавном жена, дјеце и стараца. Било је то на неколико дана пред Петровдан.

Ујутро смо наставили пут преко Босанске Градишке. Усташе су почеле да нас малтретирају, вријеђају и псују. Отимали су нам краве које смо водили са собом. Код старог моста, који је био порушен, фотографисали су нас са разних страна.

Када смо прешли на другу страну Саве, у Стару Градишку, дочекале су нас логорске усташе. Овдје смо доживјели страشان приказ. Један старији човјек водио је вола. Очигледно је било да слабије чује. Био је родом из једног поткозарског села, чини ми се из Турјака. Усташа му је наредио да пусти вола, али га старац није чуо, па је продужио даље са волом због чега је усташа почео да виче. Када је схватио о чему се ради, старац је одговорио да војска никада није од народа отимала стоку. На то је усташа ударио старца неком жилом, што је уплашило вола који је почео да трчи. Како старац није имао снаге да трчи упоредо са волом, пао је. Конопац, на коме је водио вола, био му је везан за руку. Тако је уплашена животиња почела да вуче изнемоглог старца по цести. Иза преплашене и снажне животиње и умирућег старца остајала је крвљу

попрскана калдрма према Окучанима. Ова старчева трагедија је код усташа изазвала општи смијех.

Овдје, на пољани у Старој Градишки, морали смо оставити своје сточне запреге, пустити краве и осталу стоку и продужити пред казниону. Пре уласка морали смо предати све личне ствари које смо имали: новац, ножеве, папире, сатове и друго.

Послије одлагања ствари смјештени смо у логор. Неколико дана касније услиједило је одвајање дјеце од мајки. Из моје породице прво су одвели моје двије старије сестре — Петру и Драгињу. Рекоше да их воде на присилни рад у Њемачку. Одмах послје тога одвојили су нас четворо: мене, брата Васу и сестре Живку и Мару. Тако су од мајке отргнули сву њену дјецу. Услиједило је још једно раздвајање — сестре су одвојене међу дјевојчице, а брат и ја смо сврстани у групу дјечака. Међутим, нисам дуго ни ја остао са старијим братом. Тако сам остао сам.

У групи нас је било око 600 дјеце, углавном из поткозарских села. Ту, у логору у Старој Градишки, остали смо до краја новембра 1942. године. Становали смо у баракама које су усташе називале настамбе. Лежали смо на слами и покривали старим декама. Услови живота били су веома тешки. Храна је била слаба — махом смо јели репу, бундеве и ријетку кашу од кукурузног брашна без додатака масноће. Воду смо пили из бунара у коме су се могле наћи људске власи. Најснажније ми се усјекао у сјећање познати усташки логорник Анте Врбан. Једнога дана нам је одржао краћи говор, пун пријетњи и погрда. Рекао нам је да смо стока, псовао нам српску мајку и пријетио нашим родитељима на Козари. На крају је питао да ли смо Срби или нисмо. Били смо уплашени и само смо ћутали. Међу нама је била Олга, наводно једна одраслија заточеница, Далматинка, која је шапнула да потврдимо да смо Срби. И ми смо, онако углас, хорски, одговорили потврдно: „Да!” Логорник Врбан је љутит отишао од нас. Да му ово нисмо потврдили, према рјечима поменуте затворенице Олге, најмање десет нас би било овдје заклано, јер логорник послје сваке пијанке учествује у клању логораша.

Једном је логорник Врбан довео једног старца, из неког поткозарског села, да га стријеља преддјецом. Врбан се иживљавао пред преплашеном

дјецом. Уперио би пиштољ на старца и када би овај ставио руке на чело и споменуо своје шесторо дјеце, Врбан би се смијао. На крају га је ипак убио. Наишли су гробари и однијели тијело према ријеци. Сава је прогутала још једну жртву.

Усташе су покушале да дјецу Козаре претворе у Павелићеве јаничаре. Олга, коју сам поменуо, била је задужена да ради са нама. Она се слободно кретала кроз дворишта, обилазила нас и изводила са нама неке физкултурне вјежбе. Имали смо часове вјеронауке. Учили смо молитве римокатоличке вјероисповијести у строју и наглас. Морали смо пјевати усташке пјесме.

Слаба исхрана и неуредан живот проузроковали су појаву разних болести. Свакодневно смо гледали умирање најближих другова.

Није било дана а да се нисмо, кријући се, пењали на таван зграде у којој смо били смјештени и одатле посматрали обронке Козаре. Чезнули смо за Козаром, а у свакодневним разговорима спомињали своје родитеље. Стално смо у мислима били са њима вјерујући да су на Козари и да ће једнога дана доћи по нас. Дјеца су често у сну дозивала своје родитеље.

Између себе нисмо знали ништа да скривамо. Причали смо о партизанима, а када би у бараку наишле усташе, престајали бисмо да причамо.

Један од најупечатљивијих момената, док сам боравио у логору, био је сусрет са усташом из мога села, Горњих Подградаца. Препознао сам га међу усташама, које су вјежбале у кругу логора. Био је то Никола, син Марка Франића. Прије рата ишао је у основну школу са мојим старијим братом Васом. Рекао сам дјечацима, са којима сам био у логору, да га познајем и да је из мог села. Неки су му то испричали. Дошао је к мени и интересовао се како се зovem. Када сам му саопштио ко сам, хладно ми је рекао да је заклао мога оца. Нисам могао вјеровати да би неко могао убити мога оца. Овај млади усташа, да би ме увјерио да је истина што говори, извадио је нож и саопштио ми да је њиме заклао мога оца. На ножу је било трагова крви. То су видјеле моје комшије Здравко и Весо Гускић из Доњих Подградаца, Марко и Душан Берковић

из Турјака и Десимир Ристић из Грбавца. Усташа Никола се интересовао и за партизана Милутина Рајшића додавши да још жели само њега да ухвати. У мене је дуго гледао и питао да ли ми је жао оца. Од страха сам скоро занемιο. Одвојио сам се после тога насамо и дуго плакао, затим се умивао да не би усташе примјетиле. Усташа Никола Франић у неколико наврата доносио је јабуке и дијелио дјеци. Сваки пут би наредио да ја изађем на страну, не дајући ми јабуке које је донио осталој дјеци.

Крајем јула или почетком августа 1942. године усташе су у наш логор довеле већу групу заробљеника, око 250 људи из поткозарских села, а наредиле им да крмповима раскопавају остатке старе тврђаве. Радили су по цијели дан на јулском и августовском сунцу, без хране и воде, а усташе су сједиле у хладовини и гостиле се. Циљ овога бескорисног посла је био изнуравање и мучење људи.

Једном сам добио два парчета хљеба. Једнога јутра, кад је stroj Козарчана пролазио поред нас, бацио сам Милану Зељковићу, званом Шалаја, из Бараја.

Логорник Анте Врбан питао је групу логораша ко је од њих био у партизанима. Нико није хтио да се јави, сви су ћутали. Наједном је Милан Зељковић изашао из строја и рекао: „Ја сам био у партизанима!”

Знао сам Милана од раније, био је наш комшија. Имао је жену и шесторо дјеце. Био је висок, снажан, лијеп. Био је у партизанима од почетка устанка.

Врбан је пришао и интересовао се зашто је отишао у партизанае. Зељковић га је хладно и без страха, не одговарајући на питање, упитао зашто су усташе у Јабланици побиле неколико стотина људи, гдје су наша дјеца која су поклана у логору. „Отишао сам у партизанае да се борим против непријатеља и не жатим да погинем!” — наставио је Милан. На то му је Врбан додао да ће га убити.

Једнога дана почетком новембра усташе су повезале ову групу и повеле ван логора. Били су већ толико изнурени да су личили на скелете. Нас неколико дјечака попели смо се на таван зграде да видимо куда ће са овим људима. Поубијали су их недалеко од зида. Међу њима је убијен и Милан Зељковић.

Крајем новембра 1942. године обишла нас је нека комисија и одмах после тога покупљени смо и одведени у Загреб. Још на жељезничкој станици дочекало нас је пријатно изненађење — дочекала нас је маса грађана са изразима саосјећања и пријатељства. Бацали су нам хљеб и дописнице са адресама. Посебно нас је дирнуо плач неких грађана који су нас посматрали, нарочито жена. Подјелили су нам нешто од одјеће и обуће. Имао сам високу температуру, па су ме са још неколико дјечака пребацили у болницу. Остао сам у болници двадесетак дана, а онда сам се опет вратио међу своје другове.

Прво смо били у заводу за глухонијеме у Загребу, Илица 83, а затим у дому у Влашкој улици број 37. То је био надбискупски двор, ниже катедрале. Били смо смјештени у један самостан који је имао парно гријање. Лежали смо на слами. Недјељом су нас изводили у римокатоличку цркву. Овдје, у Загребу, услови за живот су далеко бољи од оних у логору. Овдје смо добили и друга имена: Иван, Мате и друга. Иако сам био дјете, сјећам се да ми је то, као и осталима, било врло тешко.

Једнога дана у наш дом у Влашкој 37 упао је један цивил и поздравио нас са: „Смрт фашизму, дјечаци!” Затим је додао: „Не бојте се, партизана има и у Загребу.” Сви смо помислили да су дошли партизани. Међутим, овај непознати човјек је нестало. Вјероватно је био неки од сарадника покрета у Загребу.

У Загребу смо били око два мјесеца. Почетком 1943. године потрпали су нас у камионе, покривене церадама, и пребацили у Зелину, недалеко од Загреба. Овдје су нас ставили у основну школу. Ускоро су, путем плаката, објавили народу да ће дијелити дјецу са Козаре. Дошли су загорски сељаци и узели нас к себи.

Мени је пришао један чича, узео ме за руку и одвезао својој кући. Звао се Флоријан Бановец, а имао је имање у селу Доње Орешје, кућни број 115. Нисам га добро разумјевао пошто је говорио кајавски, па сам га првог дана питао да ли је он Швабо. Насмијао се на ово моје питање и трудио се да ми што разумљивије, једноставније прича.

Флоријанова породица била је наклоњена народноослободилачком покрету. Његов син Фрањо био је скојевац. Они су се према мени врло

лијепо односили. Првих десетак-петнаест дана само сам лежао, јер нисам могао да се крећем. Давали су ми млијечну храну и трудили се да што прије оздравим.

Из наше групе само је нас пет дошло у село Доње Орешје. Остали су распоређени у друга околна села: Калиње, Врбовец, Горње Орешје, и друга. У Доњем Орешју су, сем мене, били Мирко Мајданац из Турјака и још тројица дјечака чија сам имена заборавио.

У селу се налазио још један Бановец, звани Шнајдер, предратни комуниста са којим је сарађивао син мога газде, Фрањо Бановец.

Када сам се опоравио, ова група симпатизера ослободилачког покрета почела је и мене да користи у свом раду за растурање разног материјала. Знали су да сам са Козаре и да сам из партизанске породице.

У селу је било доста усташа. Али и поред тога ова група са којом је радио Шнајдер, била је веома активна. Одржавала је везе са партизанским одредом у Загребу. Мене су користили за преношење извјештаја до одреда. Био сам још мали, па усташе нису сумњале у мене. Једном су ме усташе ухватиле када сам носио писмо за одред. Писмо сам носио у ципели водећи са собом краву на њиву. Када сам дошао испод једног винограда, примјетио сам већу групу усташа. Један од њих позвао ме је да дођем к њему. Пришао сам и поздравио га са: „Хваљен Исус“. Усташа је био љут и псовао је. Упитао ме је куда идем. Одговорио сам му да водим краву на пашу. Сва срећа што сам већ био научио да говорим као мјештани, кајкавски. Затражили су да скинем одјећу ради претреса. Веома сам се уплашио. Све ми се ово чинило дуго као вјечност. Када сам почео да скидам одјећу, један од усташа је пришао и рекао да сам дјете и да ме пусте. Тако сам успио да предам писмо које сам носио. Испричао сам другу, са којим сам се састао, гдје се налазе усташе. Усташе су ми наредиле, када сам пошао од њих, да се морам опет истим путем вратити. Тако сам и учинио и све се добро завршило.

Радећи тако све је текло добро до јесени 1944. године када сам рањен у шуми, званој Агација. Када сам се враћао са задатка, нагазио сам на неки предмет који је експлодирао и нанио ми теже повреде.

Послије ослобођења вратио сам се у свој крај. Тешко ме је погодило сазнање да се од око 600 мојих другова из логора мали број вратио у свој родни крај. О осталима се заувјек изгубио траг у фашистичким логорима.

Ђуро Иветић

Ђуро Иветић, „Добили смо друга имена“, Козара IV, 371 -376.

ДЈЕЦА — УСТАШКИ ЗАРОБЉЕНИЦИ

Као четрнаестогодишњак, лjeta 1942. године, за вријеме офанзиве на Козару заједно са родитељима и осталим народом из Пуцара и околних села доспио сам у усташко заточеништво. Јула 1942. године Нијемци и усташе су нас покренули из села, од наших кућа, и гонили у Босанску Дубицу, а затим на станицу Церовљани. Одатле су нас отјерали у логор Јасеновац.

У логор смо ушли кроз зидану капију. Било је много жена и дјеце. Усташе су око нас. Ту се нашао и један старији човјек у цивилу, који је носио штап. Интересовао се одакле смо и да ли смо жедни. Помислили смо да хоће да нам набави воде, јер смо заиста били жедни. Иако ни хране нисмо имали, ипак смо највише осјећали потребу за водом. Овај непознати човјек почео је да нас псује и вријеђа спомињући краља и оне за које смо се борили. Истина, иако сам био млад, као и други, знао сам да се на Козари није водила борба за краља, па нас је ово изненађивало. Свјесни смо да се налазимо у заточеништву код усташа. Овдје смо својим очима видјели то звјерство када су од нас одвојили очеве и старију браћу када смо пролазили кроз Босанску Дубицу. Довољно је било бити са подручја Козаре, па да усташе прогласе да смо партизани. Зато су према свима немилосрдно поступали.

Овај човјек са штапом говорио нам је како ово није Козара гдје у сваком јарку има воде. Дао је штап једном усташу и рекао му да нам њиме покаже да ово није Козара, него Јасеновац. Усташа је почео да нас тјера и удара штапом. Вјероватно се радило о неком усташу који је познавао Градину, јер се интересовао да ли међу нама има некога из Градине. Ако има — нека се јави; он ће му дати куна и пустити га да иде кући. Не знајући шта усташа овим жели, један дјечак се јавио рекавши да је из Градине и ко су му родитељи. Међутим, ми остали смо ћутали или смо одговарали да нисмо били на Козари и да ништа не знамо. Дјечак је рекао да је побјегао из Градине. Тада му је усташа поставио

питање гдје је био када су усташе клале у Драксенићкој цркви. Малога су касније одвели у један подрум и испитивали.

Усташе су нас одавде повеле према жељезничкој станици и потоварили у вагоне за стоку. Са жељезничке станице у Јасеновцу кренули су вагони, пуни жена и дјеце, у неизвјесност. Нисмо знали куда нас возе. Након извјесног времена стигли смо у Сирач, мислим да је то близу Дарувара. Ту је дошло до неке пучњаве. Нисмо знали о чему се ради. Жене и дјеца су упућени у села. Ми, који смо се налазили у затвореним вагонима, успјели смо да их отворимо и да се измијешамо са женама и дјецом. Пошли смо у села. Стигли смо у село Бијела.

На наше велико изненађење и задовољство ту су нас дочекали партизани. Изгледали су нам необични, јер су носили капе, такозване роге. Код партизана на Козари то нисмо видјели.

Међу нама је био и стари Милаћ Димић из Пуцара. Он је са собом у коверти носио неко писмо. Дао га је партизанима. Мислим да је писмо било упућено хрватским кнезовима да народ распореде у породице по селима.

Били смо слабо обучени. Многи нису успјели да понесу ни основно од одјеће. Ово што је било на нама било је већ скоро поцијепано. Изгледали смо веома сиромашно, што је изненађивало славонске партизане. Код њих је народ био веома лијепо обучен у бијелу ношњу. У тренутку смо се почели колебати сумњајући да ово нису партизани.

Овдје, у селу Бијелој, код школе и цркве спремљен нам је ручак. Када смо добили храну, тек тада смо закључили да су ово партизани и да смо сада на сигурном мјесту. Након неколико дана одавде смо кренули у село Бастаје. Распоређени смо по кућама, код породица. Ријетко је читава породица била код једног домаћина. Негдје је била мајка са једним или двоје дјеце, негдје одрасла дјеца сама и слично. Били смо ближе Сирачу, мјесту гдје смо први пут стигли гоњени од усташа.

Био сам распоређен код једног човјека њемачког поријекла, који је имао двојицу синова у непријатељској војсци. Нисмо знали шта је са нашим родитељима од којих смо у Јасеновцу били одвојени. Били смо забринути. Једнога дана чули смо да су у селу Бијела. Отишли смо одмах у Бијелу, али тамо нисмо нашли наше родитеље.

Одатле смо се упутили у село Пакрани. Надали смо се да ћемо тамо наћи некога он наших. На нашу велику радост у Пакранима смо нашли једну чету крајишких пролетера. Они су нас лијепо прихватили. Нису нам дозволили да се враћамо назад. Остали смо уз њих. Најчешће смо се налазили у кухињи, гдје смо помагали. Поред крајишких пролетера, овдје је било и славонских партизана. Такође је био и један вод наоружаних Цигана, који су имали цивилне пушке. И они су били партизани. Ту су им и породице. Водник им је имао карабин, а остали цивилне — ловачке пушке.

Овдје смо остали извјесно вријеме. Већ је јесен 1942. године. У међувремену услједиће и нека непријатељска офанзива. Партизани су били присиљени да се повуку са до тада држаних положаја. Кренули смо са крајишким пролетерима. Сјећам се да су они били нешто нерасположени и, рекао бих, љути. Говорили су да ће ићи за Босанску крајину да се боре. Тако смо са нашим Крајишницима прешли преко Слуња и стигли према Новској. Пролетери су тада настојали да ухвате везу и да се пребаце на Козару, али нису успјели.

Нас група дјечака остала је у селу, мислим Грабовцу, код одборника. Ту у селу дошли смо у везу са неким породицама из нашега краја. Њихови чланови су нам говорили да се може ићи кућама, да су неке породице већ отишле. Одлучили смо да кренемо нашим кућама, иако нисмо знали шта ћемо затећи у селу.

Стигли смо у Босанску Дубицу, гдје су нас дочекале усташе и ставиле у затвор. Били смо млади и нисмо знали шта да радимо. Покајали смо се што смо пошли. Усташе нам нису вјеровале да идемо из Славоније, већ да смо побјегли из некога логора. Нисмо имали никаквих докумената. Тако смо, ето, опет доспјели у руке усташа иако смо у Славонији били код партизана. Вукла нас је жеља да дођемо својим кућама, да дођемо у Пуцаре.

Провели смо неколико дана у усташком затвору у Босанској Дубици. Један непознати непријатељски војник, или је био неки функционер, који је имао три звијездице на реверу војничке блузе наредио је кључару затвора да нас пусти да идемо кућама.

Стигли смо у наше село Пуцаре. Само понека породица се вратила. Углавном жене и дјеца. Код куће сам нашао маћеху. Оца нисам затекао

— убијен је у логору у Земуну. Маћеха, са двије сестре и млађим братом, била је у Славонији. Они су тамо поново затворени и потом отјерани у логор у Сисак, гдје је брат умро. Имао је тада четири-пет година. Био је октобар или новембар 1942. године.

Била је касна јесен и нисмо имали ништа од хране. Усташе су опљачкале сву љетину и све оно што им је могло користити. Одлазили смо у села Јабланицу, Бијаковац и сакупљали остатке пшенице и кукуруза, како бисмо се некако прехранили.

У селу је била једна домобранска јединица. Она је ускоро отишла, па су дошле усташе. Али ни они се нису дуже задржали. Напали су их партизани и нису смјели да се даље задржавају.

Крајем 1942. године више није било непријатељских јединица у селима Поткозарја. Непријатељ се налазио у Босанској Дубици и Ораховој. Партизани су опет почели да долазе у села. Били смо сада сигурнији, иако смо живјели на опрезу очекујући да усташе изненадно упадну у село.

Примјећивали смо партизана када су пролазили кроз село. Међу њима је био и Милан Пилиповић из Срефлија. Касније сам видјео и једну групу у којој је био Жарко Губић, који је носио пушкомитраљез.

Још увијек су се враћале поједине породице из логора. Углавном су то биле жене и дјеца. Долазили су и настањивали се на својим имањима. Покоја кућа је остала, али су све биле зарасле у коров. Почео је опет да се обнавља живот у селу. Одраслих мушкараца није било. Отјерани су у логоре и за њихову судбину нисмо знали. Тако је изгледало наше село Пуцари крајем 1942. и почетком 1943. године. Разрушено, попаљено, са понеким породицама које су се вратиле и почеле да обнављају живот у селу.

Живко Сировина

Живко Сировина, „Дјеца — усташки заробљеници“, Козара IV, 377 — 380.

ДЈЕЦА СРЕФЛИЈА У УСТАШКИМ ЛОГОРИМА ЛЕТА 1942. ГОДИНЕ

Прошла је једна ратна година. Већ смо навикли да непријатељска војска из Босанске Дубице и околних непријатељских упоришта упада у села Козаре, али смо увијек били сигурни да ће их партизани дочекати и одбити.

Био сам дјечак од петнаест година. Отац се налазио у партизанима. Заједно са мајком и осталим породицама из нашега села напустили смо кућу и кренули на Козару. Непријатељ је наступао из правца Босанске Дубице и Орахове. Партизани су пружали отпор.

Послије десетак дана проведених у збјегу дошао нам је отац. Примјетили смо да има завијену руку. Много смо се обрадовали његовом доласку, али је то било закратко. Нешто је причао, али ми, дјеца, нисмо довољно схватили о чему се ради. Чак нисмо могли ни помислити да ће нам се шта десити, јер смо вјеровали у снагу партизана. Надали смо се да ће наши борци одбити непријатеља и да ћемо се опет повратити кућама. Било је и раније сличних испада непријатеља, али се није дуже задржавао, већ се враћао назад у своја упоришта.

Налазили смо се у збјегу, на мјесту званом Столин јарак, повише Војске на Козари. Једнога дана одлучено је да кренемо кућама. Народ се плашио да му не пропадне љетина и журио је да се обради. Са нама ће поћи и мој отац Милинко, који је требало да остане у болници негдје на Козари, али су све болнице биле препуне рањеника који су били непокретни.

Вратили смо се назад у село. Нема непријатеља. Чује се пушкарање према Босанској Дубици. Сваки дан очекујемо да се непријатељ појави у селу. Отац је немоћан са једном руком. Имао је једну бомбу. Рекао је да је она само за њега. Рука му је већ била затекла. Било је и црва у рани. Гасом је чистио рану и уништавао црве. Било ми је жао оца.

Сутрадан је мајка пробудила млађег брата и мене позивајући нас да устанемо и испратимо оца, јер он мора да иде. Одлазио је некуда. Био је то тежак тренутак за брата и мене. Изашли смо ниже куће и поздравили се са оцем. Мајци је рекао да одведе дјецу кући, а да он мора да иде. Мајка му је добацила: „Милинко, ти одлазиш, па ћеш можда погинути, а шта ћу ја са дјецом?” Окренуо се опет према мајци и рекао: „Ако ја погинем, моја ће дјеца живјети. Гинем за њих и за слободу”.

Био је то посљедњи поздрав, посљедњи пољубац оца са дјецом. Отишао је и више се никада није вратио. Погинуо је.

Непосредно послје тога опет је улиједило напуштање села. Наступао је непријатељски стрељачки строј из правца Козаре према Уни и Сави. Тих дана непријатељ је из авиона бацао летке у којима је позивао народ поткозарских села на предају.

Дјед Миле, стриц мога оца, те стриц Раде, младић двадесетих година, покренули су нас заједно са осталим породицама из села. Стигли смо у сусједно село Клековце. Ту ћемо и преноћити. Застали смо сматрајући да не треба да идемо даље. Људи претпостављају да непријатељ неће ићи даље. Међутим, непријатељска војска дневно пређе неколико километара, а затим се предвече утврђује, копа ровове и задржава до идућег дана. Темељито претресају читав терен.

Ујутро рано кренули смо даље за Липову греду. Било је много народа и доста стоке, нарочито запрежне. Породице су понијеле од својих кућа све што су сматрале да им треба. Највише је жена и дјеце. Сви смо у страху. Крећемо у неизвјесност. Сваки час очекујемо да паднемо непријатељу у руке. А знали смо да су то кољачи. Усташе су нам већ биле добро познате по злодјелима, покољима народа у селима. Помишљамо да и нас чека иста судбина као покланог народа у православној цркви у Драксенићу јануара 1942. године.

Мене је стално прогањала помисао на оца. Много сам га волио. Често сам га сањао. Сада сам помишљао да је негдје мртав и да га разносе птице грабљивице. Плакао сам. Ипак, све сам подносио, јер нико није могао да нам каже шта ће и од нас бити. Сви смо обузети једном мишљу — шта ће бити са нама, када ће се све то окончати.

Једнога дана стиже непријатељска војска. Опколили су нас. Видимо њемачке и усташке униформе. То су они који доносе смрт.

Има нас доста из нашега села, из Доњих Срефлија. Ту су породице из Крнета: Милош Крнета са породицом, Илија Стакић, Миле Глумац, скоро сви мјештани Срефлија и околних села. Задржали смо се кратко. Покренули су нас непријатељски војници. Видимо гдје постављају телефонску жичану везу са Босанском Дубицом и Ораховом. Нас млађе је интересовало шта то раде њемачки војници.

Наређен је покрет према Дубици. Гонимо и стоку. Оне породице које тјерају запрежну стоку возе нешто од одјеће и хране, као и малу дјецу. А већина је свето носила на себи. Са нама је и наша седамдесетогодишња баба. Непокретна, даље је могла једино на колима. Вучемо се поред Уне према Босанској Дубици.

Прилазимо ближе мосту на Уни. Ту се налазила магаза, звана бегова магаза. Велика дрвена шупа. Ту су нас зауставили. Наредили су да се одвоје сви мушкарци који су способни за рат, док жене и дјеца иду даље у логоре. Усташе почињу да из строја издвајају мушкарце, да их постројавају у посебан строј. Примјећујемо Ђуру Гавриловића из Кадиног Јеловца гдје долази са двојицом усташа. Мајка је стајала поред кола, а брат, ја и баба били смо у колима. Ђуро је упитао: „Гдје је кум Милинко”? Мајка му је одговорила да је негдје погинуо на што је Ђуро узвратио погрдним ријечима.

Усташе су издвојиле све мушкарце. Отишли су и мој дјед Миле и стриц Раде. Појављује се и Милован Јекић са усташама. И он им показује на поједине људе који су били у партизанима или сарађивали са ослободилачким покретом.

Прилази нам неки Краус, усташа, који је познавао оца. Питао је мајку гдје јој је држава и како се сада осјећа. Обузео нас је страх шта ће од нас бити. Читава ова колона народа сада је преполовљена. Сви одрасли мушкарци су одвојени и некуда одведени. Нас су повели даље преко моста на Уни за Хрватску Дубицу.

Допратили су нас на Церовљане. Овдје су само жене и дјеца. Има и понеки старији човјек, старац, непокретан или тешко покретан за кога су усташе сматрале да није могао учествовати у борбама као партизан.

Иначе, све што је било способно од мушкараца одвојено је у Босанској Дубици. И њих су касније дотјерали на Церовљане, али одвојено од жена и дјеце. У Босанској Дубици су задржани само они за које су усташе сазнале да су били у партизанима и активни сарадници ослободилачког покрета. Стрпали су их у затворе и касније ликвидирали.

Мушкарци, који су одвојени и дотјерани на Церовљане, били су изложени тешким мукама. Прилазио сам им и доносио воде. Владала је велика жега. Људи су били жедни, а јули је обиловао врућинама. Посматрао сам како је њемачки војник тукао једног сељака који је имао отвор на капи, па је било сумњиво да се ту налазила партизанска петокрака. Сиромас човјек није могао да докаже, а није имало ни коме доказивати, да је капа била само поцијепана.

Из ове групе људи издвојена је опет једна мања група, око двадесетак њих, који су враћени за Босанску Дубицу. Остали су опкољени њемачким војницима и митраљезима на готовс. У ноћи непријатељски војници су стално пуцали из митраљеза преко нас. Нико није смио да подигне главу.

Жене и дјеца одвојени су од групе мушкараца на неколико десетина метара. Од жељезничке станице смо удаљени неколико стотина метара. Много је жена и дјеце из нашег босанскодубичког среза. Ни народ ни стока немају хране. Жене су се досјетиле па су почеле да цијепају јастуке и да перје дају стоци. Гладна стока јела је ово перје. Воде је било мало подаље од нас, па сам је доносио и нама и мушкарцима који су били одвојени. Усташе су то примјетиле, па ми више нису дали да носим воду.

Прошло је тако неколико дана. Не знам ни како, али је услиједило наређење за покрет. Крећемо према Босанској Дубици. Велика колона народа са сточним запрегама и пртљагом на леђима кренула је опет у неизвјесност. Видимо да се крећемо назад, према Дубици. Помишљамо шта ће од нас бити. Тешко је повјеровати да ће нас пустити кућама. Ипак, завладало је извјесно расположење и нада. Можда ће нас пустити кућама? Протурана је вијест да ће жене и дјеца бити пуштени кућама „чим се очисти Козара од партизана”.

Стигли смо на раскрсницу у Хрватској Дубици. Десно се иде преко моста у Босанску Дубицу, а лијево према Јасеновцу. Колона, гоњена усташама не креће десно, већ иде цестом према Јасеновцу. Свима нам

је постало јасно куда идемо — знали смо шта значи Јасеновац. Жене су почеле да плачу.

Стижемо у такозване Доњане, доњи дио Хрватске Дубице. Ту је пред нас изишао неки човјек, цивил, који ми је отео волове. Замолили смо да дозволи да баба изађе из кола, а он је добацио: „Нека изађе тај гад”. Баба је изашла, узели смо је под руке и повели. Стрина је носила двадесетак килограма кукуруза. Друго од хране нисмо имали. Била је гравидна, па је тешко носила овај кукуруз.

Стигли смо у Уштицу. Зауоставили су нас на једној пољани. Ту ћемо преноћити. Усташе су почеле да одабирају и одводе млађе дјевојке. У близини је ријека Сава преко које се не може бјежати. Опкољени смо усташким стражама. За храну је заиста било тешко. Гледао сам Савана Милошевића, инвалида у обје ноге, како скида један точак од кола и помоћу њега покушава да самеле кукуруз. Наш сусјед, Стари Илија Штакић, заклао је једно своје теле и подјелио месо народу. Провели смо овдје пет до десет дана. Тада су нас покренули. Правац: Јасеновац. Завладао је још већи страх. Жене су плакале притежући дјецу уза се.

Стижемо код првога моста према Јасеновцу. Долазимо до мјеста гдје је некада трговац Бакић имао гвожђару. То је један угао. Један пут иде према логору, други према жељезничкој станици. Ту стоје усташе. Наша баба носила је торбу кукуруза и једно дјете. Ишао сам поред ње и носио неки пртљаг. Мајка и баба су ми рекле да се сагнем како бих изгледао нешто мањи. Надале су се да ћу остати поред њих. Када сам пролазио поред усташа, један од њих ме је узео за руку и упитао колико имам година. Одговорио сам — девет, а он ме је гурнуо напријед. Пао сам са оним пртљагом. Дигао сам се и пошао, али ме је други усташа ухватио и гурнуо иза себе. За мном је одвојен и Живко Инђић и његов брат Бошко, затим син Вајке Милошевића, Сава Крнета и још неки дјечасти. Тако су усташе одвајале дјечаке од родитеља и упућивали на другу страну. Искористио сам несмотреност усташа, а пошто је колона жена и дјеце и даље пролазила, ушао сам у ову колону и дошао опет код мајке и бабе.

Стигли смо на жељезничку станицу у Јасеновцу. Ту су само жене, мала дјеца и ријетко који мушкарац. Потрпали су нас у вагоне за стоку

и закључали. Примјећујем да је међу нама и Живко Инђић. Успио је да се увуче у колону жена и дјеце и да избјегне одвајање. Причало се да ћемо у Стару Градишку, у логор. Али, пошто је тамо већ све претрпано, услиједила је одлука да нас упуте на села у Славонију.

Кренули су нас возом у непознатом правцу. Стигли смо у село Латиновац недалеко од Славонске Пожеге. Мјештани су претежно били српске националности. Били су недовољно обавјештени о томе шта се дешава, па тако и о нама који смо овдје допремљени са Козаре. Примљен сам код породице Саве Котрљановића. Мајка је са млађим братом била код друге породице.

Иако сам био још млад, размишљао сам о свему што се у рату дешавало. Размишљао сам о томе како је могуће да се један народ прогања и убија, док други слободно живи као да нема рата. У породици, гдје сам распоређен, било је петоро браће. Старији, Павле и Петар, касније су отишли у партизане. Интересовали су се шта се то код нас догодило. Испричао сам им онако како сам знао, рекавши да ће партизани и даље живјети на Козари и послије офанзиве. Они су се изненадили када сам све то испричао, а нарочито када сам напоменуо да ће партизани живјети и послије офанзиве, као и када сам им рекао да ми је отац партизан и да је остао на Козари.

У селу се налазило доста породица из нашега и околних села. Сви су били распоређени код сељака. Почели су да са њима одлазе на пољске радове. Задржали смо се овдје око три недјеље. У међувремену код нас је дошла сестра мога оца и саопштила нам да су ноћу у село долазили партизани. Обрадовали смо се када смо сазнали да и овдје има партизана. Послије извјесног времена међу нама је преовладала одлучност да кренемо кућама на Козару. И заиста смо кренули. Стигли смо на жељезничку станицу Церовљане. Најтежи дио пута је водио преко Босанске Дубице, поред познатих усташа.

Када смо стигли у Хрватску Дубицу, моја мајка је предложила да одемо код Ђуре Гавриловића, који се овдје настанио. Баба са стрином и дјецом отишла је у Босанску Дубицу. А тада, све породице које су стигле у Босанску Дубицу враћене су у логор Јасеновац, гдје су настрадале. Мајка, млађи брат и ја стигли смо код Ђуре Гавриловића. Он се изненадио

када нас је видио. Ипак нам је помогао да останемо у Хрватској Дубици. Уредио је са усташом Идризом Бејтовићем, који је имао гостиону у Хрватској Дубици, да ја радим код њега у гостиони. Морао сам добити ново име, јер се друкчије не бих могао ту задржати. Дали су ми име Ибро. Такав је био договор између Гавриловића и Бејтовића, који су се међусобно добро познавали. Једино су они знали моје право име. Идриз је имао жену њемачког поријекла и она је знала за мене, али није ништа смјела да предузме против мог упослења, јер се плашила мужа.

Наставио сам да радим у гостиони. Ту су често навраћале усташе, легионари и други непријатељски војници. Једнога дана у гостиону је навратио Гавриловић у друштву са неким домобранским официром, мислим да је био натпоручник. Примјетио сам да натпоручник плаче. Касније сам чуо да плаче јер су му јединицу јуче дочекали и уништили партизани у Мљечаници. Повратила су се само тројица војника. Када сам ово чуо, много сам се обрадовао. Помислио сам да је међу овим партизанима и мој отац. Појавила се жеља да га видим. Стално сам размишљао како да одем кући, у село. Али како проћи кроз Босанску Дубицу, гдје усташе дочекују породице које се враћају из заробљеништва и отпремају их у логоре Стару Градишку и Јасеновац.

Устајао сам рано ујутро, јер сам морао да чистим гостиону и простор испред ње. Скоро свако јутро туда је пролазио или навраћао један оружник, Иво, који би ме упитао: „Како си Ибро?“ Он као да је знао да ја нисам Ибро, већ дјете са Козаре. Иначе, Иво се, иако је био непријатељски војник, према мени веома лијепо односио. Био је средовјечан човјек.

Власник гостионе, Бејтовић, рекао ми је да нећу више радити код њега, те да ће се замјенити један дјечак по имену Узеир, родом из Фоче. Отишао сам иза пласта сјена и плакао. Гледао сам према Козари и моме селу, али тамо нисам могао ићи. Знао сам да ће ме усташе дочекати и отпремити у логор. Жандарм Иво, који је био стражар на мосту, примјетио ме је да плачем и пришао је интересујући се шта ми је. Питао ме је да ли имам кога у партизанима. Нисам више могао да издржим па сам му се повјерио, рекавши да имам оца у партизанима и да се налази на Козари. Тада ми је Иво рекао да ће ми он једнога дана доћи

и донијети одијело, те ћемо скупа кренути на Козару. Повјеровао сам у ово његово обећање. Чекао сам неколико дана. Међутим, Иво није долазио. Више га није било. Не знам шта му се могло десити. Могуће је да је био откривен од непријатеља као симпатизер и сарадник покрета или је, пак, негдје премјештен.

Када сам саопштио власнику гостионе да ћу тога дана отићи код мајке у село Крапљу, са којом је био и брат, Идриз је рекао да би требало питати Ђуру Гавриловића. Ипак ме је пустио да одем. Обећао сам да ћу се брзо вратити. Отишао сам у Хрватску Дубицу код Драгоја Гороње, који је познавао мога оца. Он ми је дао један кукурузни хљеб. Узео сам га и упутио се кући Гавриловића. Знао сам да од његове куће скоро свакодневно одлазе кола, сточне запреге, у села под Козаром ради прикупљања имовине. Нашао сам код куће сина Ђуре Гавриловића, Гојка, и замолио га да и мене поведе да берем кукурузе. Хтио сам да некако дођем у наше село. Преноћио сам овдје и сутрадан, када су се припремали за одлазак у село, пошао сам са њима. Они су имали пропуснице и могли су слободно да пролазе кроз Босанску Дубицу, да одлазе у поткозарска села и да се враћају назад. Гојко ме је упозорио да не бјежим, јер би он одговарао ако се ја не вратим. Обећао сам му да нећу бјежати, већ да само желим видјети своје село и своју кућу.

Стигли смо у Клековце, код куће Ђуре Хрњака, са намјером да беремо кукуруз. Доста смо радили. Брали смо кукуруз и истресали га на једно мјесто. Чувао сам кукурузу који сам добио од Гороња. Једног момента одлучио сам да кренем и само сам довикнуо Гојку Гавриловићу да одлазим. Потрчао сам према селу. Наишао сам на пут којим су нас тјерали за логор. Тако сам се оријентисао којим правцем се може стићи до нашег села.

Коначно сам дошао кући. Нисам у селу нашао никога живог. И овдје је кукуруз добро родио. Размишљам шта да радим. Отишао сам у воћњак и набрао шљива. Погледао сам према кућама Димића и угледао домобране, који су обезбјеђивали сакупљање љетине и друге имовине народа који је био отјеран у логоре. Примјетивши их, склонио сам се у траву у воћњаку. Прошли су, али ме нису примјетили. У близини су

убили једну краву, а затим су дошла кола и отјерали је према Босанској Дубици.

Ближила се ноћ. Био сам сам. Кућа је пуста. Зарасла је у траву. Нема се гдје лећи. Прозори су полупани. Нисам смио да будем у просторијама куће. Пронашао сам неке љестве и попео се на таван, а затим их повукао за собом. Могуће је да сам мало и заспао. Обузео ме је страх. Устао сам када сам осјетио хладноћу. Била је још ноћ. Кренуо сам даље. Мислио сам да идем у правцу манастира Моштанице, јер сам знао да се налази испод Козаре. Нисам тамо никада био, али сам претпостављао да би то могло бити у правцу куда сам кренуо.

Пошао сам према Козари. Надао сам се да ћу пронаћи свога оца и друге партизане. Желио сам да га макар још једном видим. Прошао сам кроз село поред кућа Шукундиних, па сам и зашао на такозвани калуђерски мост и избио на цесту. Тек тада сам осјетио шта значи страх. Кога ћу на путу сусрести? Могуће и непријатељске војнике и опет допасти у заробљеништво, тај пакао из кога сам се тешко извукао.

Идем према Моштаници. Наилазим на један млин поточар. Примјећујем да меље. Размишљам да ли да свратим у млин или не. Колебао сам се. Ипак сам одлучио да уђем у млин. Надао сам се да ћу се у млину и огријати, јер сам био слабо обучен и скоро бос, а била је јесен 1942. године, када је већ било мразева.

Ушао сам унутра и нашао старијег човјека са великим брковима. Мислим да се презивао Ђерић. И он се изненадио када ме је угледао — било му је необично да види дјечака у ово вријеме. Почео је да ме грли и љуби. Имао је и он своју дјецу коју је вјероватно изгубио у офанзиви. У исто вријеме упитао сам га за оца, Милинка Буразора, из Срефлија. Мислио сам да њега свако зна. Стари ми је рекао да се не налази у овој нашој јединици.

Убрзо је дошао Раде Буразор, родом из Оџинаца, младић двадесетих година, лијепо грађен и снажан. И он се обрадовао када ме је видјео. Дали су ми да једем. Било је и мяса. Показао сам им кукуруз који сам донио из Дубице.

Кренуо сам у команду 3. чете, која се налазила на сектору око Моштанице. Ту сам нашао Уроша Петровића, нашег комшију, затим

Божу и Станка Ћесту, Раду Коњевића, те још неке. Командир чете био је Ћурђе Вучен, а комесар Васо Петровић. Водник једног вода био је Ратко Крнета, мој ујак. Сутрадан су ишли у акцију и у њој је погинуо Васо Митрашиновић. Познавао сам његовог сина Милинка који је прије рата ишао са мном у школу у Босанску Дубицу. Васо је долазио код њега, па сам га тако познавао. Било ми је жао када сам чуо да је погинуо отац мог школског друга.

Задржао сам се у чети извјесно вријеме. Спавао сам са Урошом Петровићем. Покривао ме је својим шињелом. Очински ме је прихватио. Провео сам око мјесец дана овдје, а онда сам оболио и пребачен у кућу Боре Јанковића. Тако сам се растао од бораца 3. чете и остао у селу на опоравку. За оца, кога сам толико желио да видим, нисам овдје ништа сазнао.

Живко Буразор

*Живко Буразор, "Дјеца Срефлија у усташким логорима лjeta 1942. године",
Козара IV, 381 – 391.*

ЗАРОБЉЕНИК У КАЦИ КУПУСА

Десило се то у рано прољеће 1942. године. Моје село Доњи Југовци, сусједно село Цикоте са дијелом села Волар, спаљено је и опљачкано од фашиста.

Становништво, да би спасило голе животе, избјегло је куд је ко прије стигао. Највећи дио остао је без било какве имовине и средстава за живот.

Моја породица избјегла је у Драготињу, код куће Раде и Миље Кнежевић. Раде је касније страдао у рату. Примили су нас као своје, мајку, сестру Милију од три и по године и мене, док су отац и брат били у партизанима. Кад смо бјежали испред фашиста, повели смо једну кравицу и понијели само завежљај одјеће. Све је друго остало и пропало. Било је то у вријеме опаке зиме. Снијегови су нападали и хладноћа се свугдје завлачила. Све је било уништено и опљачкано и иисмо имали што јести.

У то вријеме имао сам само једанаест година, а већ сам осјетио сву суровост живота, оскудицу свега и свачега, опасност са свих страна, глад. На све стране је пуцало, сваки дан смо бјежали и сакривали се у шуму. Ја сам врло тешко подносио глад.

У потрази за храном једног дана сам се прокријумчарио и превезао скелом преко Сане и нашао се у нашем попаљеном селу. Нисам успио пронаћи ни један орах у шушњу и снијегу. Трагање је потрајало цијели дан без успјеха. Био сам тужан, јер нисам имао чиме да обрадујем мајку и сестру. Како се било већ смркло, нисам се могао вратити натраг у Драготињу, гдје су биле мајка и мала сестра. Ни скела ноћу није радила. Било је опасно и свугде је вребала смрт. Остао сам потпуно сам у ноћи, у спаљеном селу, врло слабо одјевен и још лошије обувен. Свугдје, између рушевина, владала је тишина. За тренутак преплашен побјегао. Увукао сам се у једну допола изгорјелу шталу. Била је подаље од пута, па сам

мислио да је овдје најсигурније. Нашао сам мало сламе у јаслама. Увукао сам се у њу и ту дочекао зору. Слиједећи дан наставио сам трагање гладан, озебао и уморан. Човјек потпуно огугла на опасности кад је гладан. Мисли су му усмјерене само на то како ће наћи нешто за јело, па макар се морао изложити и највећој опасности. Ипак сам нешто нашао. У подруму изгорјеле куће стајала је велика купусна каца. Чини ми се да сам осјетио мирис киселог купуса. Добро сам осмотрио околину и увјерио се да у близини нема нигдје живог створа. Затим сам се полако ушуњао у подрум. Стао сам уз кацу, али она је била висока, а ја мален. Ни врх да јој дотакнем. Неколико пута сам заскакивао, покушавајући да дохватим прсима врх каце, али сам се сваки пут враћао назад без успеха. Мирис купуса ме све више мамио. Једном сам се виноу и успио да ухватим врх каце. Дуго сам се тијелом и ногама превијао док сам се ногом успио да закачим за обруч и пребацим унутра. Али, неспретно сам усмјерио тијело кад сам се нашао с друге стране и наглавачке пао у кацу. Једва сам се обрнуо назад, искобељао и усправио на ноге. Био сам до врата у расолу. Уши су ми биле пуне расола, био сам бијел, музгав. Провучем рукама по расолу, али нема купуса. Ипак, напипам једну главицу на дну. Притиснем је ногом, једном руком ухватим се за нос, зароним и другом руком је извучем. Била је мала и појео сам је у сласт. Нашао сам још једну главицу купуса и појео је. Мислим да никад у животу нисам ништа укасније јео. То ме је окријепило. Али тада сам почео осјећати хладноћу. Осјетио сам се да морам назад из каце, и то што прије. Поскочио сам и покушао да се ухватим за врх каце, али сам био кратак. Покушао сам то много пута. Обузе ме страх. Смрт у хладној води у каци. Почео сам плакати. И кад сам већ мислио да је готово, обилазећи стијенке високе каце, запех за славину. Попех се на њу и послѣје неколико покушаја дохватих ивицу каце. Чврсто сам се прстима држао. Било је тада пуно копрцања, отискивања ногом док напokon нисам успио да се извучем на врх каце. Стропоштао сам се одозго и онда дуго лежао, одмарао и гледао високе рубове каце. Био сам мокар и бијел, али пуна стомака и опет на слободи. Ван каце и на слободи било каквој. Јер, слободе могу бити различите. Лежећи

присјетио сам се да морам на дуг и опасан пут до села у коме сам оставио мајку и сестру. Изишао сам из порушеног подрума изгорјеле куће и пошао као да имам крила.

Милорад БОРОЈЕВИЋ

Милорад Боројевић, „Заробљеник у каци куйуса“, Козара IV, 402 – 403.

ЗАЈЕДНИЧКА ГРОБНИЦА У ШУМАМА ПРЕДОРЕ

На лијевој страни жељезничке пруге Суња — Јасеновац — Новска, недалеко од Церовљана, односно жељезничке станице Дубица, налази се мјесто Предоре. Шумовит предео. У његовој близини, на другој страни жељезничке пруге, налазио се сабирни логор заробљеног народа са Козаре, љета 1942. године. Десетине хиљада људи, жена и дјеце проводили су овдје по неколико дана, окружени усташким и њемачким бајонетима, док нису спроведени у злогласне логоре смрти; Јасеновац, Стару Градишку, Сајмиште, Норвешку и друге.

Многи Козарчани нису чак ни стигли до познатих усташко-њемачких логора, већ су стријељани ту, у близини својих породица, жена, дјеце, родитеља, сестара и браће, у шумама села Предоре. Многе од њих њихови најближи су беспомоћно гледали док су их Нијемци и усташе спроводили према мјесту стријељања. Чули су и митраљеске рафале, којима су њемачко-усташки зликовци одузимаи животе овим људима. Неколико стотина Козарчана побијено је у шумама Предоре. Изрешетани митраљеским рафалима, пролили су своју крв у непосредној близини својих породица.

Заједно са осталим народом поткозарских села и моја породица доспјела је у заробљеништво. Спроведени смо у Босанску Дубицу. Због околности што је моја маћеха била Хрватица, Лиза Михаљевић, родом из Хрватске Дубице, наша породица: отац Душан, маћеха Лиза, ја и сестра Боса, успјела је једно вријеме да се задржи код Ивице Михаљевића, у Хрватској Дубици. У то вријеме имао сам петнаест година. Чувао сам стоку Ивице Михаљевића. У шумама Предоре, на другој страни жељезничке пруге, у Церовљанима, налазила се штала са стоком коју сам чувао. Скоро свакодневно сам носио млијеко власнику стоке, Ивици Михаљевићу, у Хрватску Дубицу. Тако сам имао прилике да пролазим

поред заробљеног народа, који је привремено био смјештен у пољима код жељезничке станице, окружен усташким стражама.

Једнога дана пролазио сам овамо са старом Јелицом Дикилић, из Хрватске Дубице. Када сам прошао преко жељезничке пруге код станице у Церовљанима, видео сам да ту има још народа из Козаре. Тада ме је позвала стара Јелица Дикилић овим ријечима: „Хајде, Стево, да погледаш гдје твоје партизане стријељају.“ Пошао сам према шуми. Обезнанио сам се када сам видео у једној ували гомиле стријељаних људи. Лежали су једни преко других. Сви су били у крви. Нису се могли препознати. Погледао сам да видим да ли има људи из мога села, Комленца. Људе није било могуће препознати. Сви су били изрешетани митраљеским рафалима. Било их је веома много. Изгледало је као кад се дрва избаце из кола. Приликом стријељања падали су један преко другог. Усташе и Нијемци су их одвојили на жељезничкој станици. Иначе, издвајали су све мушкарце старије од петнаест година. Међу овим стријељаним претежно су били старији, од двадесет до четрдесет година. Извјесно вријеме држали су их у затвореним вагонима, а затим су их ту, пред очима њихових породица, издвајали и стријељали. Догонили су их у неколико колона у шуму Предоре и ту стријељали. Када сам поново дошао на мјесто гдје су се налазили стријељани Козарчани, са намјером да препознам некога, примијетио ме један усташа. Вјероватно је помишљао да сам побјегао из логора гдје се налазио народ. Потрчао је за мном, али сам, дозивајући стару Јелицу Дикилић, успио да побјегнем.

Чуо сам како сељаци из околине Предоре причају о томе како су овдје, у шуми званој Гај, недалеко од куће Стеве Дмитровића, Нијемци и усташе доводили заробљене људе са Козаре и стријељали. Рачунали су да је овдје побијено око 900 Козарчана. Лежали су ту неколико дана, а затим закопани у заједничку гробницу, на ивици шуме у Предорама. Касније, увијек када сам пролазио поред овога мјеста чувајући стоку, размишљао сам о мојим погинулим Козарчанима. Једном сам пронашао сточни пасош који је гласио на име Тоде, чије сам презиме заборавио, а који је био родом из Раковице, испод Козаре.

Ускоро је и мој отац Душан био одведен од усташких кољача. Он је заједно са Ивицом Михаљевићем долазио у Предоре из Хрватске

Дубице ради косидбе. Доносио сам им ручак. Једнога дана дошла су четворица усташа и ухапсила га. Претпостављали су да би могао побјећи, па су га опколили. Затим је један од усташа пришао, засукао му рукаве и свезао му руке жицом. Остали, њих тројица, држали су пушке уперене према оцу. Било ми је веома тешко гледати како везују оца. Помишљао сам да ће и њега задесити судбина као и ове људе са Козаре, који су недалеко одавде стријељани и закопани. Један усташа је примијетио мој страх, пришао ми и интересовао се чији сам. Некако сам се на брзину снашао и рекао да сам Јове Ћачине, ту из Предоре. Тако су ме оставили.

Мога оца Душана усташе су свезана ставиле у кола и завезале му руке за лотре. Видео сам како му тече крв из руку, јер је жица била јако стегнута. Приликом поласка кријући ме погледао и махнуо главом. Као да је хтио да каже да га нема, или ми је стављао до знања да се чувам и да бјежим. Отишао сам ускоро са мјеста гдје се ово догодило, претпостављајући да би усташе могле доћи и по мене.

Усташе су у току пута дознале да сам Душанов син и пожалиле што и мене нису повеле. Мој отац је био оптужен да је био партизан, иако није био у партизанима. Прије рата био је на раду у иностранству, у Њемачкој, Холандији и Белгији, као радник. Из иностранства је дошао 1941. године. Између њега и Јозе Ферића, из Хрватске Дубице, било је неких несугласица, па га је он оптужио усташама да је био партизан, па чак и партизански командант.

У групи усташа које су ухапсиле мога оца био је и Иво Зоровић. Отац је отјеран у јасеновачки логор, гдје је страдао. Моју маћеху, Лизу, такође су отјерали у логор, у Стару Градишку. Била је оптужена како је на Козари носила партизанску заставу 1942. године. Истина, она је 1941. године била повезана са Николом Лукетићем, учитељем из Мразоваца, који је као комесар батаљона погинуо приликом пробоја непријатељског обруча, јула 1942. године. Она је неко вријеме провела у усташком логору, али је успјела да се извуче и ступи у партизане.

Послије хапшења и отпремања у логоре оца и маћехе, нашао сам се усамљен и у тешкој ситуацији. Примио ме је код себе Јоцо Крамарић, из Церовљана. Код њега сам чувао стоку. Ту сам се задржао све до маја

1943. године. Тада ми је и овдје запријетила опасност од усташа. Наиме, у то вријеме изашло је наређење усташких власти да се сва српска дјеца са Козаре, која се налазе код хрватских породица, морају пријавити. Једнога дана, када сам дошао кући, примијетио сам на вратима мог домаћина једну листу, на којој су се налазила имена свих чланова његове породице, испод чега је писало да су римокатоличке вјероисповијести. Испод тога писало је, одвојено, да је примио за слугана Стеву Вребца, из села Комленца, срез Босанска Дубица, православне вјероисповијести.

Сеоски старјешина ишао је кроз село, од куће до куће, и пописивао сва домаћинства. То ми је било сумњиво и плашио сам се да ће нас усташка рација покупити и отјерати у логор. Било је у овоме селу још дјечака са Козаре. Из Комленца су били Миле и Драгоја Црнобрња и још неки који су се налазили у сусједним засеоцима. Изглед за даљи опстанак овдје били су лоши. Помишљао сам све више на своје родно мјесто и чезнуо да се у њега вратим. Иако нисам имао родитеља, нити сам знао за судбину осталог народа, ипак ме је нешто вукло да се вратим у родни Комленац. Међутим, тамо је тешко било доћи. Кроз Босанску Дубицу је било немогуће проћи, јер су усташе дочекивале и отпремале у логоре све Козарчане. Велика препрека је била ријека Уна, чију су лијеву обалу обезбјеђивале усташе. Према Костајници, недалеко од Хрватске Дубице, налазила се усташка посада, стационирана у Баћину. На другој обали Уне од Баћина налази се мој родни крај — Комленац.

Једнога дана, и поред свих опасности, упутио сам се према Комленцу. Повеле су ме Мара Премасунац, из Комленца, и Инђија Бижић, из села Вриоца. Успјели смо да дођемо до Уне. Нагазили смо на воду и када смо стигли на само неколико десетина метара од десне, козарске, обале, примијетила су нас двојица усташа и наредила да се вратимо. Уплашили смо се да ће нас стријељати или чак одвести у логор на Кречанама и тамо спалити.

Претресли су торбе Маре Премасунац и Инђије Бижић, али нису нашли ништа што би изазвало сумњу. Обратили су пажњу на мене и интересовали се чији сам. Инђија се досјетила и рекла да сам њено дијете и да сам код њенога брата једно вријеме чувао краве. На наше велико изненађење и срећу, ту, у близини, нашла се Стоја Тепић, родом

из Комленца, удата у Баћину, која је пришла усташама и рекла им: „Пустите сиротињу, нећете ваљда све побити.“ Иако су усташе неколико пута потезале оружје према нама, застали су, нешто се споразумјели и пустили нас да одемо.

Кренули смо опет на Уну, прешли је и стигли у село. Док смо газили Уну на домак усташког оружја, стално смо помишљали да ће нас побити. Комленац је тада, годину дана послије непријатељске офанзиве на Козару, био пуст. Уништено је било све што су вриједни домаћини и њихове породице годинама привређивали. Све куће су биле попаљене. Остала је само једна зграда Боже Вребца. Ту су се искупили преживјели из породица Вребац, углавном жене и дјеца, и наставили да проводе тешке ратне дане.

Стево Вребац

Стево Вребац, „Заједничка гробница у шумама Предоре“, Козара IV, 404 – 407.

ЧУВАЈТЕ НАМ ДЈЕЦУ — ЧУВАЈТЕ РОЂЕНЕ

Рођен сам у Милошеву Брду које је, као и сва друга села подградачке општине, много страдало, нарочито у великој офанзиви на Козару, љета 1942. године.

Послије пробоја обруча, краткотрајног затишја и црне слутње која се увукла у душу свакога од нас, село је притисла непријатељска војска и мирис паљевине. Одмах је отпочела хајка на све живо под Козаром. Усташе су нас истјерале на прашњави пут заједно са стоком. Кундацима су поравнавали нашу дугу колону. Мој дјед Марко стигао је да у запрежна кола потрпа само нејач, дјецу својих синова. Убрзо затим, Стара Градишка, „усташки логор број 3“, постала је наш пакао. Ту су нам одузели све и мајкама дјецу. Формирали су групе према узрасту: мушкарце изнад 14 година и младе жене и дјевојке отјерали су одмах према жељезничкој станици Окучани. Одвојили су и старије и одвукли некуд дубоко у шуме Струга. И нас дјецу су почели да мјере према узрасту.

Онда је настао дуги, кривудасти ред мајки с дјецом у наручју и метеж који се не може заборавити. Осмогодишњег брата Рајка одвојили су прво, а затим и шестогодишњу сестру Савку. Трогодишњег Марка узели су из мајчиног наручја, а ознаку са именом и подацима о рођењу нису понијели. Покупили су и ону дјецу што су била у корпама и колијевкама, сепетима и торбама. Занијемила од плача за мајкама које су раније некуд одвукли, дјеца су чекала на јулском сунцу формирање транспорта.

Мика Мандић из Турјака била је с нама. Она није допустила да јој у строју мајки с дјецом одузму двогодишњег унука Луку. Зато су их стријељали обоје. И Стоја Чекић из Грбаваца, забрађена бошчом, прво је молила, а онда се снажно опирала, не давши сина Мирка усташама у руке. Убили су их заједно пред искиданим стројем. Јованка, моја стрина, као да се није противила судбини када су јој одузимали пет кћеркица

једну по једну: Госпаву, Зорку, Драгињу, Стајку и Јелку, али сина јединца, Ђоку, није дала. Стријељали су је с њим у загрљају. Убили су и нашег дједа.

И тако редом уз ријеку, од Старе Градишке и Јасеновца, до Церовљана и Сиска, ко зна колико је убијено. Спискове мртвих нико није правио.

Злочини се нису могли сакрити. Тако је и истина о трагедији козарског народа, а посебно дјеце, убрзо продрла у јавност. Сазнало се за масовна уништења, глад и болести што су односили хиљаде малаксалих, нарочито оних беспомоћних, најмлађих, који нису знали казати ни своје рођено име.

И мене сугурнули у једну од колона испружену поред староградишких обора за свиње, у којој су стајали младићи истог узраста, а неки су били и из истог разреда милошевачке основне школе — Славко Котур, Љубо Даниловић, Рајко Борјановић — и зато ми је било лакше. Усташе су нам рекле да ћемо бити њихови јањичари и потјерале нас уз ријеку Саву, према Јасеновцу.

За мном је остао пригушени јецај мајке. Та слика њеног бола за изгубљеном дјецом никада неће ишчезнути. Она је дио мене.

Онда су се почели да ређају догађаји, један за другим. Из највећег усташког логора за дјецу, Јастребарског, ослобођен сам 26. августа 1942. са још 727 дјечака и дјевојчица. Био је то велики подвиг и најљепша акција Четврте кордунашке бригаде. У Петој козарској бригади сам стасао. А када се завршио рат, моје село било је готово пусто. Живот у њему као да је био зарастао у коров. Нешто старијих људи и жена подигло је колибе од прућа. Такву једну колибу имала је и моја мајка, која је успјела да се врати из логора. Како, то ни она сама није била у стању да објасни. Вратио нам се и отац из њемачког заробљеништва.

Тада сам пошао у потрагу за сестром и браћом. У једној картотеци, која је скривала наде многих породица, нашао сам се и ја. Сестру јединицу пронашао сам у Стази код Суње, у крилу дивне жене и мајке Марије Томић, а брата Рајка у породици Ивана Сремића из Мале Горице. Најмлађег брата Марка, међутим, нашао сам тек 12 година касније, пошто се рат био завршио.

Али, ја о томе сада не могу да говорим и ко зна да ли ћу икада моћи да испричам све што носим у памћењу и што сам касније сазнао трагајући за судбином козарске дјеце. О сусрету оца и сина који се никада нису видјели, о браћи која су путем огласа нашла мајку, о дјечаку који је у логору рођен и одмах остао без родитеља — о тим ратним драмама не може се говорити лако и једноставно. Поновно оживљен бол тешко се подноси.

Па ипак, са осјећањем дуга истраживача и свједока, не могу а да не испричам нешто о једној од најхуманијих акција у нашем народноослободилачком рату, о дугој и упорној бици која је вођена на спасавању козарске дјеце.

Неко је једном рекао: кад не би било дјеце, ратови би сигурно били мање страшни. То се односи и на козарску епопеју и њену дјецу. У логоре гдје се током рата само умирало, сабијено је 23.858 козарске дјеце, отргнуте из мајчиног загрљаја.

Управо тада, јула 1942, када се сазнало за драму Козаре, иницијативу илегалног комитета Народног ослобођења у Загребу путем „Удружбе црвеног крижа“, разрађен је план за спасавање козарске дјеце. Акција је посебно усмјерена на извлачење дјеце из усташких сабирних и концентрационих логора, која су захваћена глађу и заразним епидемијама масовно почела да умиру.

Ову изразито хуману акцију повео је и у почетку њоме руководио професор Иво Маринковић, члан ЦК КП Хрватске и народни херој, који је лично, стицајем околности, доживио Козару. Послије офанзиве, Иво је, по задатку Партије, упућен на илегални рад у Загреб у својству секретара Повјереништва ЦК КП за сјеверну Хрватску, под чијим руководством је дјеловао и илегални комитет Народног ослобођења. На тој дужности био је и половином фебруара 1943. када је ухапшен и убијен у усташкој полицији у Загребу.

Тада се пред загребачку партијску организацију и њене активисте који су радили, прије свега, у здравственим установама, у Црвеном крижу и на жељезничкој станици поставило питање спасавања великог броја дјеце коју су усташе осудиле на смрт самим тим што су их одвојиле од родитеља и затвориле у концентрационе логоре гдје нису

постојали никакви услови за живот. Организатори акције су помоћу професора Камила Бреслера, високог чиновника у „Министарству Удружбе Независне Државе Хрватске“, и других својих веза успјели да прибаве дозволе за легално сакупљање и извлачење дјеце из сабирних и концентрационих логора: Стара Градишка, Јабланац, Млака, Коштарица, Уштице, Јасеновац, Новска, Сисак, Горња Ријека и Јастребарско.

Тако је и отпочела, јула 1942, једна од најнеобичнијих битака у нашем рату, од чијег успјешног исхода су зависили животи више десетина хиљада дјеце Козаре, Славоније, Баније, Лике и других устаничких крајева.

Ради тога формиране су прве прихватне „раскужне“ постаје Црвеног крста на загребачкој жељезничкој станици. У првим групама и међу најистакнутијим покретачима ове акције нашла се Татјана Маринић (илегално име Јосипа), искусни илегалцац, члан КПЈ од прије рата, друштвени и социјални радник. Њен рад одвијао се под илегалним условима у редовима КПЈ, Црвеног крста и секцијама његовог подмлатка. Путем Одјела за народно здравље и социјалну политику она је организовала прву установу за предшколску дјецу у Рудама крај Самобора, која је остварила значајну улогу као илегално упориште Партије и мјесто одакле је у љето 1942. Татјана пошла са својим скојевкама и дјечјим неговатељицама у поход — спасавања козарске дјеце из усташког логора и „крила часних сестара милосрдница“ у Јастребарском.

„Била је неуморан радник, трчала је и стизала на све стране, стално журбана, увијек добро расположена. Имала је широки круг познаника у Загребу, од пролетера и скромних домаћица до интелектуалаца, од којих су многи, увјерен сам, давали прилоге за помоћ, само зато што их је тражила Татјана. Није било и нема много таквих жена у нашој Партији као што је била Татјана Маринић“ — записао је Родољуб Чолаковић у својој књизи „Казивање о једном покољењу“.

Поред Татјане Маринић и професора Бреслера, у „борби за дјецу“ нашли су се активисти, љекари и добровољне сестре Црвеног крста. Они су организовали групе и за одлазак у логоре ради преузимања дјеце,

вођења евиденције и пратње транспорта, прихвата на жељезничкој станици у Загребу и другим одредиштима. Ево њихових имена која на Козари неће бити заборављена:

Јана Кох, књижевница, Вера Јурић Оленковић, Анка Малеш, Наташа и Ана Водопија, сестре, Јана Илијанић, (ухапшена 1944. и објешена у Светом Ивану Зелини), Драгица Хабазин Мајка, Катица Јамбрешак, Вера Ђекомати, Јожица Баки, Вера Черне, Анка Шепић, Бранка Неферовић, Ванда Короша, Ивка Вркљан, Зора Школић, Невенка Куштера, Терезија Пинтарић, Хелена Бреслав, Тереза Хомота, Валпурга Аугустин, Дијана Будисављевић, Јелена ЛободаЗрињска, Хатинка Фабијанић, Ерна Крајач (ухапшена 1943. и убијена у Лепоглави), Мања Хажевачки (стрељана од усташа 1944.), Сташа Јелић, доктор Десанка Штампар, Вера Лукетић, књижевница, доктор Хермина Милер и доктор Олга Бошњаковић. Изузетну активност испољили су и други сарадници на различитим пословима које је овај подухват захтијевао. То су, између осталих: Владимир Броз, инж. Драго Краљ, Александар Јурековић Шањи, Роберт Хорн, Марица и Мићо Вашаревић, Фрањо и Анка Фришчић, Мијо Гомерчић, Еуген Пусић, те супруга сликара Владимира Бецића и сестре Бреда и Верена Когој, које су водиле евиденцију дјеце у логорима. Иако дјелимична, она је унијела неизмјерне радости у неке породице под Козаром, гдје су дуго послје рата биле најчитаније рубрике листова и огласи: „Траже се“!

О стању дјеце у усташким логорима рјечито говоре многобројна аутентична документа и потресни записи активиста који су их спасавали.

Са траком Црвеног крста око рукама и другим обавезним дозволама кренуо је у усташки логор међу првима и професор Камило Бреслер. Ево само неких фрагмената из његових сјећања које је 1958. године дао аутору овога прилога.

Видео сам међу хиљадама жена и дјеце у Старој Градишци, Јабланици и Млаки и ону најмлађу, од два мјесеца, како леже и умиру у масама. Нека ограслија су се још мицала и чуйкала шравчице, али ни ње у том кругу више није било.

У Старој Градишци томиле мале дјеце биле су угуране на шаване или у оне велике оборе за свиње са цеменџним подом. Њихова мала шјелеса, од којих је остала само коси и кожа, услед шокалној недостигања ма каквих хигијенских услова, без хране и воде, била су захваћена већим бројем заразних болести „шифус, трижа, дифтерија, остице, шарлах, пјеџавац“. Данима су на истој томили лежала заједно и она мртва и болесна и она још мало жива дјеца.

Овдје су била дјеца у доби од једној дана до 14 година старости. Макс Лубурић, пољорник, издвојио их је из ове скупине неколико стојина најјачих од 10 до 14 година и обукао их у усташка одијела. Говорио је како ће им посветити нарочиту пажњу као својим јањичарима.

Наша група, углавном приватних лекара и добровољних сестара Црвеног крижа, често пућа уз опасности, почела је да спасава ону дјецу из логора која су се још могла спасити.

Почетком сријња 1942. сјишло је у логор Сјара Градишка још 16 добровољних сестара Црвеног крижа из Зајреба да преузимају дјецу. Сестре су биле шокиране видјевши дјецу како у томилама чује и дворишту логора изложена жези. Више од половине није могло ни ходати, па смо морали да их носимо на рукама до камиона који су их пребацивали на Окучане, а одатле „Г“ вагонима до Зајреба. У том првом транспорту који је сјишао на колосјек „Сењак“ у Зајребу 10. сријња 1942. било је 850 дјеце. Када смо отворили врата, 47 мртвих смо извукли из вагона. Она жива дјеца била су пресвирашена као птице, чули су се само тишијецаји, или су садијена у томили ћупала и ледала туђим погледом с несразмјерно великим гјечијим очима. Већ прве ноћи у нашој прихватној болници умрло је још 37 дјеце. Када се помислило, касно у ноћ, да је посао већ завршен око смјештаја, сестре су откриле још један вагон са 250 дјеце, дојенчади у доби испод године дана која су немоћно лежала, помогрела од плача. И док је једна група сестара прала дјецу, група се распирчала по трагу, скућала ћелене и млијеко. Међушим, по налогу усташа, она су поново укrcана у транспорт и на зајребачком

колодвору чекала још четири пуна сата закључана до поласка воза за Јасиребарско. Како је било здравствено стање дјеце која су прошла кроз прихваћилиште Завода за глухонијеме у Зајребу, види се из извјештаја доктор Фрање Пермуша, по коме је 5.612 дјеце у доби од једне до 14 година боловало 30.264 разне болести. .

Драматичност спасавања дјеце из логора Стара Градишка показује и сјећање Јане Кох:

Најтежи рад у мом животи био је сјасавање партизанске дјеце са Козаре коју су усташе довукле у сабирне и концентрационе логоре. Ова наша највећа акција тражила је надљудску снагу, храброст и одрицање. Сем тога, била је скопчана и са опасностима по сопствени живот. Па ипак, добровољно, једног дана у први сумрак сриња 1942, стигло је нас 15 сестара Црвеног Кржа са Дијаном Будисављевић на челу у усташки логор Стару Градишку. Међушим, тек друго јутро били смо пуштени у логор. Након врло неуодних и бројних летимисања нашли смо се иза капије логора које је било прекривено дјецом. Када смо показали дозволу издају по одобрењу поглавника, Вјеслав Лубурић, шеф логора, викао је из свегласа: овдје сам ја поглавник, овдје ја заповједам. На тражење лијечника да нам помоћне, усташе су показале на једног човјека, који је као изгубљен, стајао недалеко од нас. Када смо га позвали као да је живео, почео је шапућати, стално понављајући: „Све ћу ја вама показати, све, и болницу и шаван и кулу и додрум. Све што видите замишћите и предајте јавности, сваки човек ово треба сазнати . . .

Заједничким гурањем успјели смо ући у прву собу: „болничка соба I“ била је величине 5 пуша 5 метара. На погу, један до другога и један на другоме лежала су нејомична дјеца шјелешца. То су били мали косиури, на којима су се сијале велике, зажарене и ујале очи. Иста је слика била и у „болничкој соби II“ и у „болничкој соби III“. Дјецу су осудили на сирашну, полагану смрт од глади. Донесена је одлука: ослободити ову дјецу из лојорској пакла, испразнити ту сирашну „болницу“ и сјасити ако се још ишта сјасити може. У подруму је сједило или нејомично лежало још многа жена и дјеце. Досијели смо и до куле. Ту се налазило око

300 дјечака у доби од 7 до 14 година и били су обучени у црна одијела, с кайама на којима је био знак „У“. То су била шакође дјеца с Козаре. Речено је да су они „поглавнички пишомци“. У логору су дјеца добијала — сазнали смо — и то не сваки дан, само по шаку сировог зрна. Док нису сјили до шакозване „болнице“ чујкали су по дворишту шраву, скуљали разне ошћашке и турали у ушћа, или из локвица заћађену воду током сриња и сваки дан умирало је просјечно по десеторо дјеце.

Данас вам ја ово само наизглед лако приповиједам. То ме увијек шешко потресе. А онда, било је то више него страшно, више него ужасно. Било је шако да се све не може и никада неће испричаши. Требало би за то више снаге, које ми, преживјевши те страхоће, шешко можемо смоћи.

Први шранспорти дјеце довукли смо на зајребачки колодвор 11. сриња 1942. Када смо ишли првом од Окучана крај нас су пролазиле окићене композиције прејуне војске и оружја. Била су то ушћашка појачања офанзиве на Козару.

У том језивом шранспорту, још на пушту који је ненормално дуго шрајао, пошло је много дјеце. Када смо извадили 750, што живе и мртве дјеце, Бреслер је рекао: „Јано, мора их биши хиљаду“. Онда смо пошли кроз све вајоне и у задњем, шћућурени у слами, нашли смо још 250. Тада више нисмо моћи издржати. Бреслер и ја узели смо по једно од пет-шест мјесеци, „под кайуш“ и ошшили дома. Бреслеров Ивица и моја Душка одрасли су. Ивица има и своју дјецу.

Дрући логор за дјецу, исто шако шравичан, био је Сисак. Почетком јуна 1942. са Вером Лукешић, књижевницом, ошшила сам шамо и јавила се Анђи Думбовићу, иначе учитељу, који је по прејоруци Бреслера послављен од Министарства удружбе да ради на колонизацији и евиденцији дјеце. Из његовог извјешћаја, који је поднио 25. коловоза 1942, види се да је у логору Нови Сисак, у Солани Реис, самостану Свети Винко, Теслићеве стаклани и Кућалишту пописано преко 6.500 дјеце. Логор у Сиску налазио се у рукама ушћашке надзорне службе на челу са

злоћасним Фаћом и лијечником Анђуном Најжером (обојица осуђени као ратни злочинци).“

„Случај је хћио“ — наставља своје свједочење о Сиску Јана Кох — „да у логору, управо, прво наиђемо на доктора Најжера и њега пишамо за дјецу.“

„Овдје баш и нема дјеце, сем неколико болесних у школској поликлиници и десетак здравих у солани“, одговорио је Најжер.

Чинио је све да нико жив од дјеце не изиђе из Теслићеве стаклане. Он је заиста био монструм.

Међушим, ми смо у једној старој згради, коју је он назвао „школска поликлиника“, нашли 160 болесне мале дјеце и нешто дојенчади која су лежала под високом шемперишуром и ројевима муха. Очајне, без ијде иче, почеле смо да чистимо простор и одвајамо живу дјецу с којом је остала Драгица Хабазин Мајка, а ми остале продужиле смо за „солану“. Исти приказ нас је и овдје чекао: око 400 дјеце од 3 до 5 година лежало је на толом бетону крај зидова презасићених сољу. Плач дјеце језиво је одјекивао овим хладним ходницима.

Најжер је пристао да шранспортирамо дјецу за Зајреб, јер је знао, боље него ми, да ће мало њих у оваквом стању остати у живој.

Наша група се убрзо још једном нашла у Сиску и доживјела приказ који никада неће биши избрисан из сјећања: прво на што смо наишле биле су жене које су лежале у баракама под шемперишуром, неке од њих травидне, а неке охрване ијетавцем или другом болешћу. Само дан раније и њима су одузели дјецу и побацали у бараку до њих, шако да су моће чуши плач своје дјеце која су, шакође, лежала на толом поду, новорођенчад, дјеца од неколико недјеља, мјесеци и година и жива и мртва заједно.

Да бисмо их моли припремити за транспорт, молили смо усташе који су стражарили између барака да допусте мајкама, можда последњи пут да надоје своју децу. И ту радост и деце и мајки нико не може описати. Мале ручице су се савијале око врата, похлепа уста прилила се уз груди, а на косицу деце капале су круне сузе мајки. Дуго се чуо само дубоки јецај. Биле су то мајке хероји. Када је и последње дијете, преморено туом заспало, мајке су их остављале тихо и одлазећи у своју бараку нама шапућале: „Чувајте нам децу, чувајте рођене”.

И овај транспорт од 550 деце повели смо за Загреб, а једино што смо као утјеху моли рећи мајкама била је адреса наше евиденције, тј. да пошраже децу ако се врате из туђина...

Током јула и августа 1942. допремљена су на пункиове загребачке железничке станице 53 транспортна деца. Неколико група, међу којима су биле Вера Лукешић, Вера Лобода-Зрињска, Бреда и Верона Којој, кришом од усташа евидентирале су децу и тако оставиле трага за 12.779 козарчана. Истина, на више од хиљаде картончића нема података, јер их није имао ко дати, и зато су рубрике, што живој значе, испуњене само бројевима, ујидницима, крстићима и другим ознакама, или су, једноставно, уписани ови и слични подаци: „Градишић” (деца која су од мајки одузета у Старој Градишци) — „број 35, женско, око 7 месеци”, „Градишић 499, црне очи, кесенеаста коса”, „женско око 7 месеци с руком на брадићу”, „мушко, добро развијено ...”.

Једини логор за који је усташко Министарство удружбе преузимало децу из осталих концентрационих и сабирних логора био је Јасеновац. Тако је и било могуће преко антифашиста који су радили у овом усташком министарству, прије свега преко професора Камиле Бреслера и доктора Велимира Дежелића, убацивши организовану групу од око 30 активиста здравствених и педагошких радника, међу којима је било и 18 ученица из школе у Рудима крај Самобора.

Логор за децу у Јасеновцу основан је 12. јула 1942. и састојао се од три објекта не рачунајући коњушницу крај „болнице” у дворицу трога Ергедија, кроз који је прошло око 1.500 углавном одраслих деце. Дейдана логора у Јасеновцу био је у селу Река, удаљеном три километра, и састојао се од бивше цигане, коњушнице и једне настрешице, кроз који је прошло преко двије хиљаде мале деце. Налазио се у жици и био у потпуној под стројом усташке посаде, а касније усташке надзорне службе као и сви други логори за одрасле.

Јасеновац је напуњено искључиво децом сакупљеном из Козаре јула 1942. и допремљено у групама из Старе Градишке, Јабланица, Млаке и Церовљана овим редом: 12. јула — 850; 13. јула — 36; 14. јула 750; 31. јула 850; 5. августа 800 и 15. августа 100 — што укупно износи 3.386 од новорођенчета до 14 година старости. Била су у очајном стању, многа потпуно гола, па и девојчице од 12 година, захваћена с неколико заразних болести у комбинацији тифуса и дизентерије, осипа и уладе плућа, скорбута с испадањем зуба и секвестрацијом вилица.

Под необичним околностима половином јула 1942. Ташјана Маринић је убацила своју групу девојака у усташки логор Јасеновац с ријешеношћу да заустави смрт која је харала међу козарском децом. Биле су то: Реина Дрме, Анкица Чеџић, Даница Чендак, Мира Дебелак, Аница Хорваћ, Анка Корошеи, Марија Иванковић, Дубравка Доленић, Ружа Херцег, Драгица Вишковић, Јулка Маринић, Марија Рајићковић, Иванка Главан, Зита Пушић, Бланка Колар, Олга Дујало, Бранка Такач и Ивка Сремец (ухапшена 1944. и убијена у Јасеновцу). Сем њих у спасавању деце у Јаску учествовали су и: др Бранко Драгишић и његова група Нина, Винка Шољан, Мира и Аница Шлехта, Вера Лукешић, Лина Падован, др Глумац, Мица Томић, Тања Чернозубов и Мица Шкаберна (ухапшена и убијена у Лејолави). У свом раду они су се ослањали на антифашисте у Јасеновцу: др Бранка Давила, члана илегалног народноослободилачког одбора у Јаску, Мирка Мерлеа из села Река, те Шташу Јелић, којој групе нису допустиле да дође у логор, јер је и

сама имала мало дијете, и Делку Просоли (ухайшена 1944. и убијена у Јасеновцу).

Када су дошле у Јаску, наишле су на оштор часних сестара из реда свештог Винка Паулског, на чијем челу је стајала злојасна Пулхерија Барша, управитељица логора у Јастребарском. Часне сестре су нечовјечно постојале са дјецом. Оне су отворено изјављивале, а шако су и постојале, да помаћу партизанску дјецу значи одгајати своје непријатеље. И чиниле су све да дјеце што више умре.

Како је то било, свједочи и Иво Лонжар, кочијаш логора:

Како су дјеца била слабо храњена и спава у влажним и хладним баракама, што су и свакодневно умирала. Као кочијаш, ја наређењу часне сестре Пулхерије Барше, свакодневно сам из барака довозио мртву дјецу у дворац Ередег, шрпао у једну собу где су остављала до навече. Онда су их служитељи са Фрањом Иловаром шрпали по десетак, ако су била мања, у сандуке и закопавали у раније припремљене јаме.

И Мира Дебељак, удата Рафај, сјећа се „Борбе за дјецу“, у којој је као 18-годишња дјевојчица учествовала:

Дјеца су нам умирала на рукама, на креветима које смо саме направили, на поду у баракама, а ми смо биле саме и беспомоћне. Плакале смо заједно с њима и чуло се само: „мој Перица је умро“, „моја Милка издише“, „онај мали с младежом на образу неће дочекаати јушро ...

Био је четвртак, 23. септембра 1942, када је лист „Нова Хрватска“ објавио преко цијеле стране, са три пропагандна фотоса, чланак под насловом: „Дјеца, која су ослобођена од партизанског ропства, опорављају се од претрпљених патњи на државном добру у Јастребарском“. И даље: „Имају црне капе с усташким знаком. Часне сестре су их научиле молити богу. Они пјевају народне пјесме, уче повијест Босне, уче тјелесне вјежбе, међу њима скоро нема болесних. У лошем стању су она дјеца која су била у ропству партизана. Родитељи дјеце, који су напустили логор и долазе овдје својим синовима и кћерима, врло су радосни када виде да се са дјецом тако пажљиво поступа ...”.

У Јастребарско је из Старе Градишке с дјецом прокријумчарено 25 жена, које су биле проглашене за неспособне за рад у Њемачкој. Међу њима је била и Анка Жујић, из села Јохове под Козаром. Ево какву је она тугу понијела из Јастребарског:

С мужем Миланом имала сам двоје дјеце: Милорада у шестом и Милеву у шестом години. Када су нам у Церовљанима одузимали дјецу, успјела сам да се прошверцујем у колону за Јаску коју је формирао Црвени крст. Ту су ми умрли обоје дјеце на рукама прије него што им се могло нешто помоћи. Умрли су и Бранко Вујановић и Ђоко Бурсаћ, које сам придржала заједно с мојом дјецом.

И Сташа Јелић говори о Јаски:

Било је штранспорти у којима су долазила дјеца отрована из Старе Градишке. Тамо су им жедним, на јулском сунцу, дали воду са распућеним содом. Када смо увидјели шта је узрок обољењу цријева, могле смо пристићи лијечењу само са свјежим сиром. Али, како до њега доћи? Довијале смо се на разне начине, народ нам је доносио кришом и остављао храну поред ораде, логорске жице ...

И тако редом свака од њих казује своје виђење Старе Градишке, Сиска, Јаске ... и сада је то дебела књига потресних казивања о козарској дјечи.

Драгоје Лукић

Драгоје Лукић, „Чувајте нам дјецу — чувајте рођене“, Козара IV, 408 — 418.

ПУСТА СЕЛА ПОТКОЗАРЈА ЛЈЕТА 1942.

Село Горњи Јеловац са околином било је на главном правцу удара непријатеља у току офанзиве на Козару лјета 1942. године. Ту је била и најјача одбрана снага 2. козарског партизанског одреда.

Послије продирања у Козару непријатељ је наставио са прочешљавањем терена, уништавајући све до чега је дошао. Убијао је рањене и изнемогле, а народ, углавном старце, жене и дјецу, одводио у логоре. Козара и околна села: остали су пусти. У појединим селима, ближе Козаре, непријатељ је оставио своје постаје. Требало је да оне докрајче извјестан, мањи број становништва које се било склонило испред „грабља“ и почело прилазити својим кућама или згариштима. Једна непријатељска посада била је у Горњем Јеловцу, на мјесту званом Студена, непосредно уз Козару, а друга у Доњем Јеловцу, код Чађи. Фашисти из ова два непријатељска упоришта извршили су незапамћене злочине над преосталим дијелом становништва које је успјело да остане иза „грабаља“. За вријеме изненадног упада, у октобру 1942. године, у села Паланчиште и Горњи Јеловац, сакупили су сав преживјели народ, претежно жене и дјецу, њих неколико стотина, и све на најзвјерскији начин побили. У неколико наврата вршили су покоље и у другим селима. Продирали су и у села босанскодубичког среза, до Мљечанице и даље. Тако је било све док ове непријатељске посаде нису ликвидирале од стране наших обновљених снага.

У октобру непријатељ је опет предузео офанзиву, такозвану јесењу офанзиву, на наше снаге у Козари. Новоформирана 5. крајишка козарска бригада прешла је на подручје Подгрмеча, тако да непријатељ није постигао свој циљ: да уништи и нанесе веће губитке партизанским снагама у Козари. Након повлачења непријатеља, повучене су и неке посаде, тако да је терен остао слободан. Али преживјелог народа било је веома мало.

Чим су непријатељске снаге, „грабље“, прошле преко Козаре и поткозарских села, ми смо се као активисти, чланови Комунистичке партије Југославије и одборници поново састали у селу Божићима. На састанку смо анализирали насталу ситуацију и договорили се шта треба даље да радимо. Најглавнији и најпречи задатак био је да окупимо преживјело становништво, да му укажемо прву помоћ и да му помогнемо да се спасава од непријатеља.

Ноћу смо радили на прикупљању и сахрањивању погинулих жртава. Било је врло тешко прићи мјестима гдје су се налазиле жртве. Због непријатног заударења распаднутих лешева, морали смо стављати мокре пешкире и платно на уста и нос и тек онда прилазити жртвама, склањати их са путева и прикупљати ради сахране. Лешева је било свуда, на сваком кораку, у ливадама, кукурузима, у жбуњу. Просто није било могуће све прикупити, већ само оно што се могло пронаћи поред стаза и путева. Успјели смо ипак да сакупимо лешеве, или боље речено костуре, и да их сахранимо на више мјеста. Највише погинулих смо сахранили у Горњем Јеловцу и у Паланчишту.

Ускоро иза проласка непријатељских снага, „грабаља“, отишао сам у Паланчиште да установим који су другови преживјели офанзиву. Тамо сам пронашао покојног Илију Бурсаћа, тадашњег нашег секретара партијске организације, затим Бошка Симатовића, команданта општине Паланчиште, те још неке другове који су остали иза партизанских јединица. У нашем селу био је и Благоја Вила са још неким друговима.

Иако су села била пуста, народ отјеран у логоре, а њихова имовина уништена, код преживјелих другова није било ни трага од колебљивости или опадања морала. Многи су остали без породица, али су се сви достојанствено држали. Па и народ који је преживио офанзиву остао је и даље привржен ослободилачком покрету и спреман да настави борбу. Свијест о оправданости ослободилачке борбе била је на завидној висини. Сви смо схватили да нема другог излаза него наставити са борбом. Упрегнули смо све наше снаге како би се бар донекле стање у селима, у којима је било преживјелог народа, колико-толико нормализовало.

Већ у септембру извјестан број преживјелог становништва, претежно жена и дјеце, који се налазио у селима у Хрватској, почео је на разне начине да се враћа кућама.

Организовали смо широку акцију прављења скровишта у која би се народ привремено могао смјестити. Приступило се изградњи најнужнијих провизорних смјештаја. Ближила се зима и требало је радити брзо. Мислим да смо овај задатак, због свеопштег ангажовања преживјелог народа, са успјехом завршили.

Упоредо са тим дјеловали смо и на обнављању политичког рада међу преживјелим народом. Успјели смо да, крајем 1942. године и почетком 1943. године, обновимо рад партијских и скојевских организација. Обнављани су такође и народноослободилачки одбори у селима.

Перо Гајић

СЕЛО НОВОСЕЛЦИ — ПУСТО СЕЛО

Село Новоселци удаљено је од Босанске Дубице око три километра. Налази се јужно од Босанске Дубице и граничи се са селима Агинцима до цестовне комуникације Босанска Дубица — Кнежица — Приједор, затим са Челебинцима и Јасењем преко рјечице Мљечанице, и западно са селом Веријом. До рата, односно до устанка 1941. године, у селу је живјело 85 домаћинстава. Били су то добри и угледни пољопривредници. Углавном су живјели од прихода са својих пољопривредних имања. С времена на вријеме, претежно у грађевинској сезони, понеки од мушкараца одлазио би на рад, гдје би се задржавао извјесно вријеме, ради зараде. Домаћинства су била бројна. Било је чак и таквих домаћинстава гдје је било и по шест-седам мушкараца. Како се налазило у близини градског насеља, Босанске Дубице, било му је олакшано да вишкове својих пољопривредних производа благовремено продаје у граду. То му је омогућавало да се нешто брже од осталих села, нарочито оних удаљенијих од града, развија. Али та, до рата повољна околност, допринијеће већ прве године рата нечувеном страдању народа и уништавању његове имовине. Село је већ у 1942. години било опустошено, куће и остали домаћински објекти спаљени, а више од 40% становника било је побијено и отјерано у логоре смрти.

Дошла је 1941. година и окупација земље. Међу сељацима је завладала неизвјесност за њихову судбину. У Босанској Дубици су се обукли у усташке униформе разни проблематични типови. Завладао је страх. У град се све ређе одлазило. Усташе су дочекивале поједине људе, нарочито оне који су се враћали из бивше југословенске војске, малтретирали их, одузимали униформу, тражили оружје и слично.

Усташе су почеле проводити насиља. Под пријетњом присилног одвођења, позвали су одраслије мушкарце на такозвани кулук. Истовремено су позвали и на визиту. Нисмо знали шта да радимо. Близу

смо града и свакодневно су усташе могле да дођу у село и да нас покупе. Избјегавали смо одлазак у град и колико смо могли склањали се, иако је све то било веома тешко. Морали смо се одазивати позивима за рад на цести. У таквој неизвјесној ситуацији, брат Душан ми је предложио да одем код Бошка Шиљегића и да се посавјетујем шта би требало да радимо. Једног дана сам отишао у Мирковац, код познаника Милоша Ручнова, са којим сам служио бившу југословенску војску, и помоћу њега покушао да дођем у везу са Бошком. У томе нисам успио, па сам са Милошем кренуо код његовог стрица Драгоја Ручнова, који ми је рекао да се вратим кући, а да ће к нама у току ноћи неко доћи. Препоручио је да се чувамо од усташа. Међутим, нико није долазио. Ми смо морали поћи на визиту у Босанску Дубицу. Комисија је констатовала да смо способни.

Ускоро су уследили позиви да идемо на рад на цесту. Позиве су добили: Весо Челица, Миле Челица, Љубан Башић, Бошко Башић, Милинко Башић, те још неки чија сам имена заборавио.

Почели смо да радимо на цести Босанска Дубица — Кнежица. Било нас је доста. Усташе су доводиле људе и из других села. Једнога дана усташе су поставиле испред нас тешки митраљез. Свакога тренутка очекивали смо да ће отворити ватру и побити нас. Антон Кострелац, кнез, коме смо се навече жалили, рекао је да се ништа не плашимо док је он овдје са нама.

Касније смо пребачени на цесту у Агинце. Перо Лукетић, истакнути усташа, интересовао се да ли у близини негдје има камена, па сам му рекао да има доста у каменолому у нашем селу Новоселцима. Тражио је између нас оне који знају да ваде камен. Нама је било у интересу да дођемо у село. Јавили су се: Миле Челица, Весо Челица, Милинко Башић и ја. Након неколико дана дошао је и рекао нам да слабо радимо, јер смо ископали врло мало камена. И заиста је тако било.

Једном кад је дошао код нас, био је добре воље, па нам је у разговору рекао да су усташе и оружници отишли у Мирковац да ухвате Бошка Шиљегића. И заиста, ускоро, пошто је Лукетић отишао од нас, чули смо пуцање у Међувођу.

Кренуо сам кроз село према Крушковцу и сусрео Ђирића, који ми је рекао да је устанак отпочео и да устаници крећу у напад на Босанску Дубицу. Ујутро је мој брат Душан пошао према кући Славка Лукача, који је био војни повјереник за припремање устанка у нашем селу и околини. Када је дошао ближе кући Славка Лукача, дознао је да су усташе већ убиле Славка и кућу му запалиле.

Када се Душан вратио, обавијестио нас је да усташе иду у село и да убијају сваког кога ухвате. Према Мљечаници сусрели смо Мирка Башића, из Шеварлија, Томицу Шпановића из Јохове и још неке који су кренули на устанак. Пронашао сам цивилну пушку, коју сам био сакрио у сијено. На жалост, нисам успио пронаћи метке које је брат Душан негдје склонио.

Када смо били ближе селу према Кошућој, Мирко Башић ми је рекао да се усташе налазе у селу, близу једне куће. Дошли смо близу куће Паве Бундало и чули гдје усташе ударају у врата. Почели смо их опкољавати. Мирко је имао карабин. Усташе су нас осјетиле, па су почеле да бјеже. Потрчали смо за њима. Сусрели смо старог Стојана Бошњака, кога су усташе биле свезале и потјерале за Босанску Дубицу. Он нам је рекао да се у близини налазе двојица усташа. Када су избили на поља према Агинцима и пошли укосом, примјетио их је Башић, наслонио карабин на ограду, опалио и једног погодио. Трчали смо да дођемо до његовог карабина, јер је то било нешто највредније, најпотребније. Чуо сам када је Башић повикао: „Нека Томица узме карабин!“ Кренули смо даље према Босанској Дубици. Нисмо успјели да заузмемо град. Вратили смо се назад.

Тога дана, ујутро, у Новоселцима су пале прве жртве. Усташе су убиле: Славка Лукача, Милу Челицу, Јована Челицу, Илију Шекеровића, Јову Бакића, Перу Ј. Бакића и Милорада Дозета.

Љуба Бакић, Јовина жена, посматрала је када су усташе убијале њеног мужа и њиховог сина.

Тог јутра, усташе су успјете да ухвате 24 човјека у селу и да их одведу у Босанску Дубицу. За њихову судбину никада се није сазнало.

Истог дана усташе су одвеле и убиле у Босанској Дубици: Душана Милутиновића, Душана Кривду, Милу Кривду, Тому Орлића, Раду

Калембера, Душана Калембера, Јову Башића, Мићу Челицу, Душана Бакића, Раду Бакића, Раду Челицу, зв. Аџија, Павла Коса, Илију Челицу, Милорада Челицу, Перу Челицу, Бранка Челицу, Милинка Челицу, Божу Дозета, Драгоју Дозета, Раду Челицу, Весу Челицу, Глишу Челицу и Милу Челицу. Сакрили су Јелену Шекеровић и Стојана Вакића, који су успјели да се спасу. Све се то догодило првог дана устанка, прије подне.

Устаници су почели држати фронт према Босанској Дубици. Међу људима из нашега села истицали су се Драгоја Достица, Душан Стојнић и Душан Башић. Они су касније били и први одборници Народноослободилачког одбора у селу. Достица је био командир села Новоселаца.

Други-трећи дан након дизања устанка, ухваћени су Теодор Челица, његов син Мирко Челица и Стојан Раковић. Они су пошли на фронт, према Крушковцу. Дочекале су их усташе, ухватиле и повеле за Босанску Дубицу, гдје су на путу побијени. Падале су сваким даном нове жртве из Новоселаца.

Ускоро иза тога, усташе су опет изненада упале у село. Ухватили су Ису Ловрића, Бошка Достицу и његовог оца Јову Достицу. Одвели су их у шуму, гдје су Ису Ловрића и Бошка Достицу потпуно сасјекли, док је Јово Достица успио да побјегне. Јово је причао како су усташе овој двојници извадили очи.

Због близине непријатељског упоришта, Босанске Дубице, и честог доласка усташа у село, народ је напустио своја имања. Касније, када је напуштена фронтална борба, део народа се повратио у село. Али само у доњи део села. Живјели су у страху и на опрезу. Постављене су и страже према Босанској Дубици, које су имале задатак да прате покрете непријатеља и да о томе обавјештавају народ у селу, како би се благовремено склонили.

У селу се налазио одбор који је водио нарочиту бригу о породицама које су напустиле своје куће и имања. Многе породице иселцле су се у сусједна села (Мразовце, Јасење, Тукличане и друга оближња села). Неке су отишле и даље, код своје родбине, нарочито оне које су имале ситну дјечу.

Послије напуштања фронталне борбе, из села су отишли у партизане у Козару: Љубан Кривда, који је заробљен од непријатеља у козарској офанзиви 1942. године, Милан Бошњак, који је погинуо као комесар батаљона 1944. године и Светко Башић, који је погинуо као десетар послје офанзиве на Козару.

У међувремену, док село није потпуно опустјело, одржавана је веза са сарадницима покрета, који су живјели под веома тешким условима у непријатељској утврди у Босанској Дубици. Сјећам се сарадње са породицом Хатиповић. Једне ноћи, у јануару 1942. године, јавио нам је стари Хасан Хатиповић, отац Хусеина, који је у то вријеме био у партизанима, на Козари, да се народ из Новоселаца и Верије негдје склони, јер се усташе из Босанске Дубице спремају да изврше покољ народа. Баш у то вријеме налазила се једна десетина партизана са Љубаном Аћимовићем код куће Раде Башића у Новоселцима. Обавијестили смо их о намјерама усташа. Кад су усташе пошле, партизани су их дочекали и повратили назад, у Босанску Дубицу.

Знајући за намјере усташа, народ се на вријеме склањао. Сваки пут када би усташе пошле из Босанске Дубице, народ би се повлачио у брда. Бјежало се у шуме или преко Мљечанице у сусједна села.

Куће су биле попаљене још у зиму 1942. године. Већ у прољеће 1942. године, народ је напустио своја имања, а настанио се у новоселачке шуме, између рјечица Кошуће и Мљечанице. Ове избјеглице су направиле бајте, које су покрили даскама, или евентуално цријепом, уколико је остао од попаљених кућа. Живјели су у овим баракама у новоселачким луговима.

Овдје ће их затећи и почетак непријатељске офанзиве на Козару, љета 1942. године. Био сам тада у болници на Поглеђеви, па се сјећам да је народ из Новоселаца пролазио преко Поглеђева. Чуо сам тада од многих да су они тада захтијевали од партизана да иду у Козару, јер су знали да овдје не могу остати. Било је појединаца који нису жељели ићи у Козару, па је већина захтијевала да и они пођу. Тако се сав народ из Новоселаца и сусједних села повукао у Козару. Познато ми је да нико из села није остао, већ су сви били у збјегу.

Послије козарске офанзиве прошао сам кроз Новоселце. Све је било зарасло у траву и коров. Само се још понеком стазицом могло проћи. И путеви су били обрасли коровом. Дворишта, авлије, гдје су некада биле куће и остали домаћински објекти, обрасли су травом у висини изнад човјека. Да је овдје некада било живота могло се распознати само по остацима спаљених кућа. Остао је само црн камен од погорјелих објеката. Оно што није изгорјело, развукли су пљачкаши, претежно цивили, који су долазили заједно са усташама у пуста села и одвозили својим кућама све што се могло искористити.

Сјећам се како је на Козари остао Душан Лукач, са двије кћеркице, док му је осталих пет чланова породице (супруга, три сина и кћерка) погинуло у Широкој Луци на Козари. На истом мјесту је изгинула петочлана породица Лукић. Око 60% житеља Новоселаца погинуло је у непријатељској офанзиви на Козару. Неке породице до краја рата потпуно су уништене. То су породице Јанка Глигорића, Станка Ђурића, Рајка Ђурића, Николе Достице, Јове Башића, Јове Баруџије, Бранка Челице, Остоје Столића, Петра Достице, Пере Челице, Стојке Челице, Милана Лукића, Боже Николића и Милорада Челице.

Негдје 1943. године, неколико породица се повратило и у доњем дијелу села направило колибе да би ту живјело. Знам да су се ту биле доселиле Аника Башић, Мара Ђурић, Јока Кривда и још неке. Једнога дана наишао је усташа Илија Ивашковић из Босанске Дубице и заклао Мару Ђурић и Јоку Кривду. Мара је била стара 70, а Јока око 50 година. Вајка Челица, била се сакрила и видјела кад је овај усташа извршио ово злодјело.

Из овога малог села било је 59 бораца у партизанским јединицама. Од овог броја погинула су у току рата 33 борца.

Љубан Башић

Љубан Башић, „Село Новоселци — њушило село“, Козара IV, 437—442.

ПУСТО СЕЛО ПУЦАРИ ЛЕТА 1942.

Народ села Пуцара, питомог и плодног поткозарског села, смјештеног између Козаре и Просаре, недалеко од Босанске Дубице, задесила је тешка ратна судбина. Овај вриједни и сложни народ, као и остали мјештани поткозарских села, масовно се дигао на устанак против непријатеља. Желио је да живи у слободи и да својим доприносом у рату да свој прилог у борби против окупатора.

Прошла је једна, прва, година рата, у којој су мјештани Пуцара узелиа активног учешћа. Свако је на свој начин учествовао, свако је доприносио. И управо у томе највећем ратном вихору на Козару, на њене борце и народ, кренула је велика непријатељска офанзива. Тако је поткозарско село Пуцари доживјело судбину осталих села Поткозарја.

Најтежи дани задесили су нас јула 1942. године. Морали смо да напуштамо своје куће, да остављамо имовину и да под пријетњом усташко-њемачких бајонета кренемо у неизвјесност. Свако од нас је помишљао да иде у смрт. Нико није друго очекивао. Покренули су нас све од кућа — људе, жене и дјецу. Гоне нас према Босанској Дубици. У том малом градском насељу већ годину дана налазе се усташке звијери. Упознали смо их по небројеним злодјелима над народом, по покољу народа у православној цркви у Драксенићу и многим другим жртвама, убијеним људима, женама и дјецом.

Стигли смо у Босанску Дубицу. Одвојили су од нас све одрасле мушкарце. Некуда их гоне и туку. Све нас је обузео страх шта ће са нама. Гоне нас на Церовљане, а одавде у логор Јасеновац. Логори су били препуни, па је извјестан број жена и дјеце упућен у села Славоније и Хрватске. Тако сам заједно са дијелом моје породице и другим, сада малобројним породицама, доспјела у једно село у Славонији. Остали смо тамо до јесени 1942. године. Стално смо размишљали о Козари, о нашем селу. Били смо сваким даном све више узнемирани. Хтјели смо

да се повратимо. И коначно смо се одлучили. Кренули смо, могуће у октобру, и онако малобројни дошли у Пуцаре. Са нама се није повратио брат Чедо Благојевић, кога су усташе задржале у Босанској Дубици и стријељале на гробљу. Други брат је нестао у логору у Земуну, а трећи умро у заробљеништву у Њемачкој.

Када смо стигли у Босанску Дубицу, опет су нас усташе задржале у затвору. Ту смо успјели да пронађемо Милоша Јошановића, који је у то вријеме живио у Босанској Дубици. Он нам је рекао да се једна непријатељска јединица налази у Пуцарима. Не знам на који начин је он долазио до пропусница, па је и нама набавио пропуснице, те смо кренули у Пуцаре. Пролазећи кроз села од Дубице према Пуцарима, видјели смо праву пустош. Само смо сусретали неке цивиле, родом из Херцеговине, који су се враћали из села возећи и носећи опљачкану љетину.

Дошли смо кући. Кућа је била сва прекопана. Прије поласка у логор били смо закопали нешто масти и других потрепштина. То је све пронађено и однесено. Кућа је разрована. Све је разбацано. И стока је улазила у просторије.

Са нама је у село дошла и Милка Благојевић са своје петоро дјеце. Било је још жена са дјецом које су тада стигле, али из другог дијела села. Нема многих других породица. Што је најжалосније, међу пристиглим породицама нема мушкараца, нема људи и одраслијих младића. Само понеки дјечак од десетак-дванаестак година.

Село је прије офанзиве било, тако рећи, пуно људи. Сада их нема. У нашој кући. била су моја четири брата, Чедо, Огњен и Александар су страдали. Нема стрица Васе и његовог сина Драгоје, старог Милића и његовог сина Обрада, Пантелије и његових синова Мирка и Милана. Све су то наши рођаци и ближа родбина.

Нису се повратили Топићи: Милан, Светозар, Мирко, Рајко и Манојла, који је погинуо у партизанима, Перо и Љубан, затим Ђуро Станар и његов син Миле, који је био у партизанима.

Нема ни Трубараца: Живка, Остоје и његовог сина. Страдало је много очева и још више синова. Породице су биле бројне, са по неколико синова.

Страдали су углавном сви мушкарци. Нису се повратили кућама: Стојан Глигић и синови Милан и Никола, те жена Миља. Остала је само једна кћерка. Погинуо је Ђоко Тепић и његов син Раде, који је био борац. Задржан је у Босанској Дубици и стријељан од усташа. У Јасеновцу је страдао Ђокин син Владе, кога су усташе зауставиле у Јасеновцу када смо пролазили кроз логор, те син Рајко и жена Ђурђија. Њихова кћерка Анка повратила се из логора из Сиска и умрла. Није могла да преживи губитак браће и родитеља. Кућа је остала пуста.

Опустило је и кућиште Пере Лазендића. Сада ту живи старица, која је изгубила мужа и два сина, исто у току офанзиве и страдања народа.

У селу Кукуњевцу, у Славонији, заклане су Душанка Топић, моја вршњакиња, и њена млађа сестра Марица. Заклане су у цркви када су са Козаре отјеране у Славонију.

Страдала је и породица Милана Маричића, који је нестао негдје у логору. Његова жена Стојка са двоје дјеце и мајком заклани су у селу Бјелановцу, у Славонији. И остали народ са Козаре који се нашао у овоме селу отјеран је у логоре. Страдало је много старица, жена и дјеце. Убијено је и двоје дјеце Мирка Димића са њиховом мајком и баком. Само двоје дјеце некако је успјело да се спасе у Славонији.

Село је било без породица. Куће су обрасле травом и коровом. Изгледало је као да смо били одсутни неколико година, а не мјесеци. Постојале су само стазе куда су пролазили они који су пљачкали села.

Сва љетина је сабрана. Пшеница, која је управо била доспјела када смо отјерани, била је пожњевена, а кукуруз, такође, јер смо стигли у касну јесен. Није било ништа за храну. Нешто смо добијали из Јабланице. Кромпир који је управо требало да се копа већ је био ископан. Понегдје се могло нешто од љетине пронаћи. Али скоро све је било покупљено или уништено од стоке која се слободно кретала док је непријатељски војници нису покупили.

Ми смо били сакрили нешто кукуруза, али је то откривено и отјерано. Ипак смо успјели нешто да сакупимо. Међутим, опет су нас почеле да пљачкају усташе из Орахове. Скоро сваки дан долазиле су са запрегама и купиле све што су пронашле и гониле. Стално су нас узнемиравали. Морали смо бјежати и склањати се да нас опет не похватају, побију или

отјерају у логоре. Живјели смо у сталном страху. Бјежали смо у сусједно село Војскову, ближе Козаре.

Непосредно пред наш долазак у село, усташе су дошле у село Бијаковац и тамо похватале породицу Кос и поклате — једну жену, дјевојку и двоје дјеце.

У селу Пуцарима налазила се једна непријатељска јединица. Направили су ровове и бункере и тако се обезбједили од партизана. Партизана је било на Козари, али нису долазили у наше село. Када смо одлазили у Војскову, долазили смо у везу са партизанима. Ту је био Бошко Чађе са још неким друговима, које нисам познавала. Они су се интересовали за своје породице, за родитеље, браћу и сестре. Свако је желио да нешто сазна о својој породици.

Усташе су опет почеле да нам пале куће и уништавају имовину. Осјетили су постојање партизана, па су сваки пут када би дошли у села запалили куће. Нисмо имали гдје да станујемо.

За храну је било веома тешко. Нарочито није било могуће набавити масноћу и со. Ближила се и зима 1942/43, а ми смо били без кровова над главом. Требало је прикупити нешто од хране. Иако су нас усташе пљачкале, понешто смо сакупљали и скривали. Свака је породица направила неко склониште гдје је понешто склонила. Живјели смо на опрезу. Тешко је било. Морали смо нешто радити и бринути се о породицама, а свакога часа могло се очекивати да у село дођу усташе, да нас изненаде и похватају.

Тако је трајало све до поткрај 1942. године. У међувремену је непријатељска јединица, која се налазила у нашем селу, отишла. Сада је било нешто слободније. И многе породице су пристигле. Свако се окупљао на свом огњишту.

Радосава Благојевић-Сировина

*Радосава Благојевић - Сировина, „Пустило село Пуцари љети 1942.“,
Козара IV, 443 – 446.*

СТРАДАЊА НАРОДА СЕЛА КИЈЕВАЦА У 1942. ГОДИНИ

Фебруара 1942. године народ села Кијеваца морао је напустити своје домове и избјећи у поткозарска села. Морао је бјежати, јер му је свакодневно пријетила опасност да буде побијен или отјеран у усташке логоре. Била је јака зима кад смо избјегли у село Подградец. Бјежале смо мајка и нас три сестре, док су отац и браћа били у партизанима. Сви који нису успјели да побјегну поубијани су од усташа.

Захваљујући гостопримству породица код којих смо били смјештени, добро смо се овдје осјећали.

Кад је почела офанзива на Козару, кренули смо у збјег. Нисмо знали шта се све догађа на Козари и на њеним обронцима, гдје су партизани свакодневно водили огорчене борбе са непријатељем и штитили народ који се тамо налазио. Живот на Козари свакодневно је постајао све тежи. Поједине породице су се удруживале. Тако се и наша породица удружила са породицом Вељка Поповића, који је био у партизанима. Кад је непријатељ продро на Козару били смо скупа. Кренули смо у село Драгеље. Ту нас је непријатељ заробио. Из нашега села ту су биле породице: Шокчевића, Ђурђевића, Давидовића, Стојнића, Ацића и још многе друге. Скоро да није било куће из које није било некога. Претежно су ту биле жене и дјеца. Било је мало одраслих мушкараца и понеки од бораца који није успио да се пробије из обруча или да се негдје склони. Тако је ухваћен Остоја Кусић, из Романоваца, који је био са мојим оцем у партизанима. Касније је извршио самоубиство, како га непријатељ не би мучио. У току пробоја из обруча погинуо ми је брат Данило, док је отац са другим нашим братом, Рајком, ухваћен негдје на Козари и спроведен у Бању Луку, гдје је скупа са Атифом Топићем стријељан.

Нијемци су нас заробили и спроведени смо у Босанску Градишку. Говорено је да идемо на испитивање и да ћемо опет бити враћени својим кућама. Међутим, у Босанској Градишки смо предати усташама. Једну

ноћ смо преноћили код болнице, а сутрадан су нас претјерали у Стару Градишку, у логор. Ту смо провели два-три дана.

У Старој Градишки почели су да одвајају мушкарце од жена и дјеце. Имали су неке спискове по којима су прозивали. Тако су прозвали Драгана Шипку, затим оца Пиље Станишљевића, те још неке, и одмах их стријељали. Гледали смо то.

Касније су нас одвели у Јабланац и Млаку, гдје смо провели дуже вријеме. И ту су одвајали мушкарце од жена. У логору су много мучили Милу Шиника и његову жену, родом из Подградаца. Чули су се њихови јауци и дозивања. Тешко је то било слушати. Нису их повратили међу нас, те смо закључили да су умрли у најтежим мукама.

Одвајали су и младе жене и дјевојке за рад у Њемачку, а исто тако и дјецу, коју су негдје упућивали у логоре. Како је само било мајкама чију су дјецу одвајали. Одвојили су стотине дјеце од њихових родитеља. Посматрали смо како усташе отимају од мајке дијете које није било старије од неколико мјесеци.

Тешко је било гледати како усташе у логору у Млаки одвајају и одводе дјецу у око 150 коњских запрега. Пржила је уобичајена јулска жега. Дјеца су плакала и дозивала мајке тражећи воде. Викала су: „Мама, воде, воде“.

Највише времена провели смо у логору у Млаки (око мјесец и нешто више). Хране несма добијали. Од наших рођака Перовића, који су остали у селу, добили смо нешто кукурузног брашна, што смо подијелили. И село Млака, гдје смо били смјештени, било је исељено. Остале су пусте куће и непокупљена љетина. Проналазили смо по напуштеним кућама у селу мало кукуруза, купуса, понеки грозд или шљиву, па смо и то јели.

У логору је завладала епидемија разних болести. Умирало се свакодневно. Обично смо ујутро налазили по 40 и више мртвих међу нама. Они који су били физички слабији, мање су могли да издрже и умирали су. Миле Ђорђевић, наш комшија, дуго је боловао. Једнога дана скочио је у Саву с намјером да се утопи. Када су то примијетили, неко је за њим скочио. У последњем тренутку су га извукли из воде. Моја мајка му је пришла и упитала га: „Миле, да ли би шта појео?“. Добацио је: „Зашто ме питате кад знам да немамо ништа за појести“.

Једна другарица из Бистрице дала му је мало ракије. Ускоро је умро. Поставио се проблем како га сахранити. Сви су били исцрпљени. Једва смо га сахранили.

Негдје пред наш покрет из овога логора усташе су покупили сву мушку дјецу старију од 12 година. То је било последње што су могли да издвоје. Иначе, стално су некога одвајали и некуда гонили. Некада су купили младе, други пут средњих година. Тако су до нашег поласка из логора Млаке покупили све што је било способно. На крају су покупили млађе жене и дјевојке. Сваки пут када су купили и тражили млађе жене и дјевојке, скривала сам се, а када су купили дјецу, мајка је скривала млађу сестру од седам година. Сада се више нисам могла извући. Једном су упали и повели ме. Мајка се снашла и овог пута рекавши љекару да ме ухватила грозница и да сам тешко болесна. На велико изненађење и моју срећу, пустили су ме. Повратила сам се опет мајци. Чули смо сутрадан да су све жене и дјевојке које су тог дана отјеране силоване и побијене у Градини, код Јасеновца. Нама је речено да ће за Њемачку, али се нико од њих никада није повратио. Савка Шокчевић је молила моју мајку да мене да њој, јер су сва њена дјеца била отјерана. Ми смо доспјели у заробљеништво негдје међу последњим групама народа са Козаре, па смо нешто боље прошли. Они који су били међу првима још теже су прошли.

Једнога дана протјерали су нас за Јасеновац. Да бих се сачувала, узела сам од комшинице мало дијете и носила га. Обукла сам се у старију и изношину одјећу да бих била мање запажена. Када сам наишла поред усташа, почели су да ми отимају дијете и да мене одвајају. Опет је притрчала мајка и говорила да сам болесна и да имам дијете. Један од усташа ударио ме лопатом и пустио ме.

Стрпали су нас у вагоне за стоку. Ту су нас на жељезничкој станици, у затвореним вагонима, држали три дана. Нисмо могли излазити. Било је неиздржљиво. Најтеже је било без воде. Гушили смо се. Било нас је по 50 и више у једном вагону. Једна мајка са четворо дјеце доживјела је нервни слом. Усташе су хтјеле да нас и на овај начин муче, исцрпљују глађу и жеђу, да се гушимо једно поред другог. Чинило нам се да нећемо издржати. Најтеже је било са малом дјецом, која су веома тешко

подносила овај несносни живот. Сједили смо и чекали шта ће од нас да буде. Многе жене су падале у несвијест. Подизали смо онесвијешћене према малим отворима на вагонима. У таквој ситуацији једва смо дочекали да воз крене. Нисмо знали куда идемо. Тек када смо изашли, након дужег путовања, из воза, видјели смо да смо у Славонској Пожеги. Тада су нас распоредили у селима. По свему судећи, више нису знали шта ће од нас. Логори су већ били препуни.

Стигли су кнезови села, које су звали старјешинама. Интересовали су се да ли можемо радити. Дошле су неке жене из села и примале дјецу код себе. Мене је примила једна, млађу сестру друга жена. Млађа сестра, Даница, имала је 13 година. Жена која је њу примила интересовала се да ли је ишла у школу. Мајку у млађу сестру од седам година сви су избјегавали. Она није била способна за рад, јер је имала мало дијете. Најпослије је примила жена која је и мене узела код себе. У овом селу задржали смо се краће вријеме, могуће око осам дана, а тада смо отпремљени у село Мигаловце.

Народ села Мигаловаца такође је био негдје отјеран. Смјештени смо у пусте куће. Остала је љетина. Пшеница је била пожњевена, па смо је туцали и припремали храну. Ускоро је народ почео и одавде да бјежи. Нисмо знали куда бјежи. Једнога дана овдје је дошао Милан Сувајац, из Босанске Градишке. Тражио је своју сестру Гину, која је била удата за Вељком Поповићем. Молили смо га да нас поведе, али он није смио. За сестру Гину некако је добио пропусницу, па је тражио да је поведе. Примјећивали смо да и други постепено одлазе. И ми смо кренули, мајка и нас троје дјеце и породица Шипка.

Стигли смо на жељезничку станицу Окучани. Анка Шипка имала је неке рођаке у селу Цагама, код Окучана. Кренула је код њих. Позивала је и нас, јер до тада се нисмо ни једном растајали. Пошто смо чули да нам је отац жив, журили смо да чим прије стигнемо кући. Због тога нисмо пошли са Анком Шипком и њеном породицом у село Цаге. Анкина породица је доласком тамо била опет похватана од усташа и побијена.

Стигли смо на мост преко Саве за Босанску Градишку. Ту смо се опет сусрели са Миланом Сувајцем. Чекао је сестру. Он нас је упозорио да

никако не идемо у Босанску Градишку. Тамо усташе дочекују народ и опет затварају.

Сјетили смо се нашег познаника Богдана Станишљевића, из Турјака, који је живио у Босанској Градишки, и отишли код њега. Био је изненађен када нас је видио. Рекао нам је да нас, и поред најбоље воље, не смије примити код себе. Препоручио нам је да покушамо прибавити пропуснице. Када смо отишли на одређено мјесто, ту смо се сусрели са једним жандармеријским наредником, који је раније био на служби у Турјаку. Отишла сам ја. Тражила сам пропусницу за нашу рођаку Илинку Перовић, из Романоваца, и за себе, док за двије млађе сестре нису биле потребне пропуснице.

Добивши пропуснице, кренуле смо у Александровац, код Јове Перовића. Иако нам је раније јављено да су отац и брат живи, сада нам је саопштио истину — отац и брат су стријељани у Бањој Луци. Касније смо дознали да је брат Данило погинуо приликом пробоја из обруча. Тек што смо стигле, размишљамо о томе како да одемо у Кијевце, нашој кући. Стално нас нешто вуче да тамо идемо. Наше село удаљено је око двадесетак километара од Александровца, а на томе правцу има и непријатељске војске. Ипак смо се одлучили и пошли.

Једне недјеље кренули смо колима у село. Стигле смо на пусто имање. У селу смо имале стрица Пеку Перовића, који је тамо преживио офанзиву. Био је септембар 1942. године.

У селу се налазио само понеко од мјештана. Један дио села био је потпуно опустошен. Нарочито су страдале породице које су имале некога у партизанима.

Задржали смо се у селу недјељу и понедјељак. Већ у понедјељак дошао је кнез Остоја Гајић и саопштио мојој мајци да она нема право да „живи у Независној Држави Хрватској“ и да не смије да купи шљиве, које смо почеле сакупљати, јер да то више није наше. Саопштио је мојој мајци да се сутрадан ујутро јави оружничкој постаји у Церовљанима. Обећале смо, али смо побјегле у село Романовце код наших рођака.

Склонили смо се код рођака Пеке Перовића у Романовцима. Он нас је дуже времена скривао на штали. И његова кућа је била спаљена. Касније смо прешле код стрица Васе Перовића, у село Вилусе. И код

њега смо провеле извјесно вријеме. Опет нас је нешто вукло да одемо нашој кући. Пошла сам, тако, једном предвече кришом у наше село. Приметила ме је Мара Кутлача, наша сусјетка, и саопштила ми да у наше село долазе партизани Стеван Матавуљ, Мира Шиник и још неки. То ме је много обрадовало. Осјећала сам се сигурнијом.

Кренуле смо у јесен 1942. године у наше село и наставиле да живимо — мајка са нас троје дјеце. Радиле смо код куће и живјеле на опрезу. Чим бисмо приметила да наилази непријатељска војска, бјежале смо у шуму.

Село је било пусто. Изгинуло је много људи, међу којима и 43 бораца који су још 1941. године отишли у партизане. Доста је мушкараца похватано и отјерано улогоре, гдје су изгинули. Само из наше породице погинула су тројица, отац и два брата. Из породице Шокчевића четири брата — Лазо, Тоде, Милан и Јово. Лазо је као борац рањен на Драгељима прије козарске офанзиве. Видјели смо га рањенога у ноге на Козари, када смо се кретали према Витловској. Није могао даље да се креће. Жена га је склонила у један жбун, покрила га гранама и оставила мало кукуруза. Страдао је када је непријатељска војска пролазила кроз Козару. Погинуо је и мој школски друг Стево Десанчић, такође борац.

Преживјели мјештани Кијеваца, нарочито омладина, након повратка из логора, већ поткрај 1942. и почетком 1943. године настављају рад за народноослободилачки покрет. Жртве које је село дало биле су само још већи подстрек да се настави борба против непријатеља.

Милева Перовић-Дакић

Милева Перовић-Дакић, „Страдања народа села Кијеваца у 1942. години“, Козара IV, 447 – 452.

МАСАКР НАД КОЗАРЧАНИМА У ХРВАТСКОЈ ДУБИЦИ

У току офанзиве на Козару народ села Доњег Јеловца налазио се у збјегу на Козари. Провео је ту непун мјесец дана. Непосредно пред пробој непријатељског обруча, нас неколико, износили смо рањенике из такозваног Грабовог јарка на Велику градину. Одавде, са Велике градине, кренули смо поред куће Драгоје Чупића према Студеној на цести Кнежица — Приједор. Носио сам рањенога Бошка Мацуру. Рањенике смо предали једној од партизанских јединица која је била задужена за њихово збрињавање.

У току те ноћи партизани су на овоме сектору извршили пробој и са дијелом рањеника изашли из обруча. За њима је пошло више народа који није успио да прође. Било је то на мјесту између Велике и Мале градине. Намјеравали смо да се повучемо даље у Козару. Непријатељ нам је пресјекао одступницу и тако смо заробљени.

Овога пута заробљено је доста људи из нашег села Доњег Јеловца. Били су ту осамнаесторица из породице Чађо: Бошко, Раде, Јефто, Ђођа, Душан и други; петорица Вучена: Јовица, Мићо, Мићин син, Вујо и Драгоја. Драгоју су у Босанској Дубици одвојили од наше групе, јер је на себи имао нешто од униформе. Убијен је на гробљу у Босанској Дубици као партизан.

Поред породица из Доњег Јеловца, овдје је било и породица из села Читлука и Стригове, из Слабиње и Шеварлија. Сјећам се породица Ђубића.

Заробили су нас Нијемци и усташе, који су избили пред нас са више страна. Није било могуће побјећи. Истјерали су нас на равницу. Почели су неке да туку. У групи је било људи који су били одборници и позадински радници.

Одавде су нас спровели низ Мљечаницу до кућа Латиновића. Ту су нас дочекали камиони. У камион су трпали и до 80 људи, жена и дјеце.

Возило нас је шест камиона. Чуо се дјечји врисак и плач, али се нико од непријатељских војника није на то обазирао.

Изгледа да смо ми били међу првим заробљеницима из Козаре. На уласку у Босанску Дубицу доживјели смо велико изненађење. Са прозора неких кућа полијевали су нас врелом водом. Од кључале воде неки су у камионима били озлијеђени.

Стигли смо пред зграду бившег среза. Кад су заустављени камиони, чули су се повици: „Убијте их! Куда их гоните!” Ми смо ишчекивали шта ће са нама бити.

Ускоро су нас потјерали даље, преко моста, у Хрватску Дубицу. Дотјерали су нас у „Усташки дом”, који се налазио код римокатоличке цркве у Хрватској Дубици. Овдје су раставили жене и дјецу на једну, а људе и одраслије дјечаке (од 12 година и више) на другу страну.

У групи нас је било око 80 и више мушкараца. Били смо у дворишту „Усташког дома”. Увече су код нас дошла два њемачка официра са тумачем. Њемачки официри су нам саопштили да ћемо ићи у Њемачку на рад. Жене и дјеца биће упућени у села Хрватске, гдје ће се задржати „док се Козара не очисти од партизана”. Затим ће бити враћени својим кућама. На то је Милица Чађо, жена од Ђође, добацила: „Шта ћемо код куће када нам је све попаљено”. Одговорили су јој како је њихова држава јака и да ће све поправити и довести у ред. Њемачки официри са усташким тумачем су ускоро отишли. Размишљамо шта ће бити са нама. Нико од нас не вјерује ономе што су њемачки официри говорили. Видимо, усташе нас чувају, а добро нам је познато шта су усташе чиниле у нашим поткозарским селима. Убијали су све — и људе, и жене, и дјецу. Нису правили разлике између одраслих и дјеце, изнемоглих и немоћних. Једнако су их убијали, боли ножевима и клали. Наша судбина је у рукама таквих зликоваца.

Тек што су њемачки официри отишли, стигла је повећа група усташа. Било их је преко осамдесет. Ушли су у двориште. Имали су мале батерије. Чекамо шта ће нам наредити, шта ће од нас чинити. Наредили су да посједамо. Питали су ко нас је завео и наговорио да се дижемо на устанак против усташке и њемачке власти. Иза тога тражили су да кажемо ко је међу нама најписменији. Сви смо ћутали. Нико није

ни ријечи проговорио. Не знамо шта овим желе да постигну. Усташе су биле упорне, па су даље наставиле, говорећи да се не плашимо и да им кажемо ко је међу нама најписменији. Не мислећи да ће му тиме отежати и онако тежак положај, Драгић Балабан обратио се Ђођи Чађо ријечима: „Ђођа, што се ти не би јавио да си писмен. Био си кнез у селу седам-осам година”. Ђођа му је одговорио да је био кнез прије рата, а не сада. Усташе су му наредиле да изађе на страну. Ђођа је изашао и стао неколико метара од нас, додајући да је Драгић био ковач и ловац и да се нешто разумије, па су усташе и њему наредиле да изађе и да стане уз Ђођу. Послије су издвојили Радована Чађу, Костиног сина, те га поставили поред Ђође и Драгића Балабана. Пронашли су још двојицу и њих издвојили. Не сјећам се више који су то били. Усташе су тада саопшtile да ће ова петорица поћи на „суд” и да ће они казати све што знају о томе ко нас је повео против усташке и њемачке власти.

У међувремену је овдје стигла још једна група жена и људи. Била је већ ноћ, па их нисмо могли распознати. Приметио сам Ружу Чађу, Дмитрову жену, из Доњег Јеловца, и кћерку Светка Цвијића, из Горњег Јеловца. Ружа Чађо носила је са собом нешто од одјеће, па је то спустила поред себе. Један од усташа је пришао и, псујући јој српску и партизанску мајку, добацио: „Ти си била партизанска кухарица, а имаш и златне зубе.” Наредили су јој да дође код њих. Одвојили су и кћерку Светка Цвијића. Говорили су им да су оне биле партизанске кухарице и да су наговарале домобране да се предају партизанима. Издвојили су још неколико жена, углавном млађих. И за њих су говорили да су партизанске кухарице. Почели су ту, пред нама, да их туку и газе ногама.

Оне су почеле да плачу, да дозивају помоћ, али нико није смио да им приђе. Усташе су се у једном моменту одвојиле од њих и кренуле према групи коју су издвојили између нас. Почели су тући ове људе немилице. Милош Ступар, родом из Ушивца, покушао је да побегне. Није имао куда, јер смо се налазили у високо ограђеном дворишту. Могло се изаћи само на капију, али су се тамо налазиле усташе. Сем тога, капија је била затворена. Около је била камена ограда. Само на једном мјесту, према Уни, видео се мањи отвор на месту гдје је био обрушен камени зид. Ступара су усташе пристигле и просто га разнијеле на ножевима.

Побише и ону тројицу — Ђођу Чађу, Драгића Балабана и Радована Чађу, Костиног сина. Радован Чађо је држао мало дијете у рукама, па се обратио усташама да га пусте само да остави дијете. Усташе су зграбиле дијете из његових руку и бациле га у гомилу народа. Гурнули су их у неки угао, а затим је усташа зграбио повећи камен и ударао их по главама. Чули су се мукли, неразумљиви гласови.

Повратише се од ових и наставише нешто да се договарају. Затим се распоредише испред нас. Јовица Вучен налазио се на десној нашој страни. Наредили су нам да посједамо на земљу. Јовица је пушио на лулу, а имао је астму, па је често кашљао. Један од усташа добацио му је: Шта, ти кашљеш? Прехладио си се у Козари вичући „ура“, мајку ти партизанску. Викни сада „ура“!“ Сви су у том моменту јурнули на нас. Усташа је било више него нас. Прије тога скинули су са неких кола, која су била у дворишту, лијевче и вагјере, а затим су почели да нас туку.

Душан Чађо се налазио испред мене, у првом реду, док сам се ја налазио иза њега, у другом реду, непосредно уз кола. Видјех када ударише Душана по глави. Глава му прсну, а он паде преко кола. Његове ноге су изнад мене, јер сам се ја завукао под кола. Ту ме неко дочека. Био је то неко од наших, ко се такође покушао склонити испод кола. Не могу од његових ногу да се боље увучем под кола. Изнад мене лежи мртав Душан Чађо. Усташе и даље туку, убијају, Људи падају као покошени. Побише све. Почине да се смирује. Налазим се испод кола и чујем шта се дешава. Још нисам захваћен усташким ударцима и ножевима. Завладала је тишина. Људи око мене су мртви, или, ако је неко случајно остао жив, и он се смирио. Чује се само гдје се усташе опет нешто у тишини договарају.

Ускоро чујем глас усташе. Каже: „Хајдемо да погледамо да ли је неки остао жив, мајку им њихову“. Чује се мало даље од мене гдје неко јауче: „Јао, јао, мајко моја.“ Био је то Саван Чађо. Добро сам га познавао. Прилази му усташа и добацује: „Шта ти пропјеваваш, мајку ти српску“. Саван им је тешко одговорио да умире, али не може умријети. Онда су му усташе добациле да каже да је Србин, па ће га онда заклати. Саван је кратко одговорио: „Јесам, Србин сам са дна каце, па заклао ме или

не заклао!“ Усташа му је пришао и неколико пута ударио ножем. Чуо сам крклање унесрећеног Савана.

На десној страни чуо се још неко да дозива и јауче. Био је то Јефто Чађо. Пришао му је усташа говорећи: „Нећеш ни ти даље“, па је и њега ударао ножем. Изгледало је да су сада сви мртви. Опет се усташе договарају да пођу и да погледају да нема још неко жив. Пошли су од једнога до другог, осветљавајући их батеријом. Ако би им се учинило да је неко још жив, стављали би руку на њега да то констатују, те ако би давао знаке живота, дотукли би га. Ако би га пронашао онај усташа који је носио нож, ударио би га неколико пута ножем, а ако је усташа носио пиштољ, испалио би метак-два и дотукао га. Тако су ишли редом, претражујући оне који су још давали знаке живота.

Пришли су до кола под којима сам се ја налазио. Био сам се смирио, како би изгледало да сам мртав. Усташе су ставиле руку на мене и установиле да сам жив. Тада су ме ударили ножем у преднио кука. Када су извлачили нож, не сјећам се ни како, окренуо сам се на другу страну. У том моменту Душан Чађо, који је већ био мртав, свалио се са кола и пао преко мене. Усташе су тада још неколико пута удариле ножем кроз тијело мртвага Душана, а мене је нож плитко дохватио још пет-шест пута. Опет сам преживио и овај налет усташа са ножевима. Шта ће даље бити, не знам. Нисам више у стању ни да размишљам. Усташке каме стално су пред мојим очима. У ушима као да чујем ударце. Тупе ударце лијевчи и вагјера и ударање ножева у немоћне људе, који падају један преко другог.

Завладала је гробна тишина. А ово је и било право гробље. Усташе су се мало удаљиле. Чује се гдје се смију. Радују се. Обраћају се женама и питају их како им је сада, после свега што су биле приморане да посматрају. Оне су се налазиле у истом кругу, само удаљене десетак-петнаестак метара од нас. Ту су и дјеца, која су све ово посматрала, када су им усташе убијали очеве, браћу и дједове. Неко је одговорио усташама на њихово питање да им је онако како они хоће да им је и да немају шта да им кажу.

Усташе су даље пролазиле поред мртвих, гурали их и ударали ногама, добацујући разне погрдне ријечи, псујући српску и партизанску мајку.

Говорили су: „Пази, како је овај просуо мозак, а онај зубе“, и слично. Иживљавали су се и на лешевима.

Опет их чујем гдје нешто причају. Један од усташа говори да би требало нешто инсценирати, јер ће, вјероватно, неко за све ово што је почињено, одговарати. Други додаје да би добро било једнога од мртвих избацити на отвор зидане оградe, испалити неколико митраљеских рафала, рећи да су затвореници почели да бјеже и да су их морали побити. Тако су и урадили. Узели су некога од убијених и бацили га према отвору зида, који се налазио према Уни. Послије тога почели су да испљују ракете и да пуцају. Истовремено се, са друге стране Уне, из Босанске Дубице, од Пољопривредне школе, зачуло пуцање. Трајало је то неко вријеме, а затим се све утишало. Трајало је све ово можда до један сат послије поноћи.

Негдје пред свањивање стигао је камион са домобранима. Отворена је капија и они су ушли, прошли поред жена и дјеце. Наређено је да се лешеве купе и бацају на камионе. Неки од домобрана почели су да говоре како то не могу да чине, али су им усташе наредиле да морају, а ако неће да ће их убити. Домобрани су купили лешеве и бацали на камион. Када су напунили камион, лешеве су некуда одвезли. Касније сам дознао да су одвежени у село Предоре, недалеко од Дубице, према Јасеновцу, и закопани. У Саву је бачено преко четрдесет лешева, међу којима је било највише људи из села Доњег Јеловца. Данас нема никаквих ознака о томе да ту лежи група Кнежопољаца и Козарчана, које су усташе, почетком јула 1942. године, ликвидирале у Хрватској Дубици.

Ишчекујем шта ће бити са мном. Изгубио сам сваку наду у могућност опстанка. Знам да ћу бити откривен и ликвидиран. Чак помишљам да би било боље да сам већ мртав. У тим тренуцима борбе између живота и смрти долазе различите помисли, па и такве да ми се чинило да би било боље да се нисам скривао, прије би ме снашла смрт. А овако, свануће, убијене ће некуда одвести и све ово ће омогућити да будем откривен да сам жив. Шта ће усташе тек онда да раде од мене? Нерви су већ почели да попуштају. Нисам више у моћи да подносим ову неизвјесност и да чекам када ће ми прићи усташа са крвавим рукама и ножем.

Још је трајала ноћ. Послије покупљених лешева отворише се врата на ходнику од дома. Видим свјетло. Креће се према мјесту гдје су били лешеве. Примјећујем опет двојицу њемачких официра са тумачем. Исти они који су долазили непосредно након нашег доласка овдје. Чујем гдје тумач изражава чуђење шта је видио. Усташе објашњавају како су побijени почели да бјеже и показују према лешу који се налази према отвору зида, затим на исјеченог Милоша Ступара, који је пошао на стражара. То је потврдио и усташки стражар, чак показујући како се то одвијало.

Тумач је питао како је могуће да неким лешевима буду овако полупане, смрскане, главе, када су пуцали из пушака. И овдје су усташе нашле образложење. говорећи да је то од експлозивних метака. Њемачки официри и тумач су отишли. Иза њих стигао је камион за преостале лешеве.

Тек што су домобрани са камионом ушли на капију, опет су се појавили њемачки официри и тумач. Тумач је почео да позива да се јаве они који су још у животу и да им се ништа неће десити. Неколико пута је то учинио. Ускоро се јави Петар Мацура, старији човјек, из Доњег Јеловца. Можда је тада имао преко 70 година. Иза њега чујем да се јавља Бошко Чађо, онда Раде Чађо, те Јелин Раде Чађо. Одлучим да се и ја јавим, али не могу од болова ране. Осјетише да сам жив, па добацују да се јавим. Говорим им једва разумљивим ријечима да не могу, јер су ме усташе изболе. Узима ме за руку и диже. У међувремену усташе почеше да туку неке дјечаке. Онај који је мене водио отрчао је тамо, док је други усташа узео једно мртво дијете и ударио ме њиме, добацујући да ни ја нећу остати жив и псујући ми мајку.

Домобрани покупише лешеве и некуда одвезоше. Сакупили су нас деветоро живих међу лешевима. Сјећам се да су ту били: Петар Мацура, Бошко Чађо, Раде Чађо, Раде Чађо (Јелин), Драгоја Мијић, Ђоко Мијић, те још тројица, чија сам имена заборавио. Петорица од нас деветоро били су отишли да донесу воду и нису били присутни за вријеме усташкx убијања, док смо нас четворица избодени остали међу лешевима.

Одведени смо у једну собу. Била је отворена. Обратили смо се тумачу, тражећи заштиту. Он нас је затворио и закључао врата. Дошао

је и љекар, који нам је пружио помоћ, стављајући фластере на ране. Послије тога сам заспао, боље речено изгубио свијест. Више не знам шта се са нама дешавало. Дошао сам свијести када сам допремљен у усташки логор Јасеновац. Погледао сам око себе и видео да се ту налази моја породица, жена и дјеца. Било је још породица. Сјећам се да ми је Деса Грбић, из Читлука, прострла неку плахтицу, на којој сам, онако крвав, лежао. Кћерка и синовка донијеле су ми супе од кукурузног брашна. Јео сам мало топле супе и тако се окријепио. Ту сам остао до сутрадан.

Други дан потјерали су нас у воћњак, изнад циглане. Ту су одвојили старије мушкарце од дванаест година на једну, а жене и осталу дјецу на другу страну. Жене и дјецу вратили су назад у логор одакле смо дошли, док су нас, мушкарце, отјерали у такозвани логор „III-Ц”.

Ђоко Мијић

Ђоко Мијић, „Масакр над Козарчанима у Хрватској Дубици”,
Козара IV, 499 – 505.

ИЗ ЈАСЕНОВЦА ПРЕКО СЛАВОНИЈЕ ДО КОЗАРЕ

У усташком логору „III-Ц”, гдје сам дошао са групом људи са Козаре у јулу 1942. године, налазили су се Јевреји и Цигани. За вријеме мога једанаестодневног боравка у овом дијелу логора, са Козаре је доведено преко 1.300 људи. Касније ће их бити знатно више, на хиљаде.

Логор „III-Ц” сматран је најстрожим. У њему су били смјештени они заточеници који су били осуђени на ликвидацију. Око логора налазила се бодљикава жица од девет струка, а осим тога извана се налазила жичана мрежа. Смјештени смо на отвореном, жицом ограђеном, простору, гдје није било никаквих грађевинских објеката, барака и слично.

Већ сутрадан су нас гонили на рад. Вадили смо врбе поред Саве, на насипу. Са нама су и дјечаци од десетак и више година. Носили су воду у посудама. На сваких двадесет заточеника одређивали су и по једног коме су давали дугачки прут. Задатак му је био да пази на своју групу и да сваког логораша који се подигне удари прutom. У случају да он то неће, онда они њега туку или убијају. Радило се на ископавању пањева цијели дан. Свако је навече носио врбово пруже повезано у снопове, што је у току дана извадио. Те снопове стављали смо намјесто лежајева и на њима спавали. На Петровдан, 12. јула, падала је киша. Испод нас је ноћу текла вода. Они који су с рада себи донијели врбове снопове, колико-толико су се могли заштити од воде. Пошто су ме болеле незарашћене ране, враћен сам назад у логор. Наредено ми је да чистим логор од отпадака. Нисам могао да се крећем, па сам ишао и на ногама и на рукама. Тако сам дошао до групе Цигана. Њих је било у логору доста. Једна Циганка позвала ме је да се склоним код њих, јер долазе „они који убијају”. Иначе, до тада још нисам знао, пошто сам скоро дошао, да по логору вршљају поједине усташе и да ликвидирају заточенике. Циганка ми је рекла да сам сав крвав и да ће ме о томе усташе питати, па је боље да се склоним код њих. Остао сам ту док нису усташе прошле.

Прво вече, овдје, у логору „III-Ц”, одржали су нам говор о томе како треба да се понашамо. Затим су усташе позвале једног заточеника пред строј. Говорећи нам како треба да се понашамо, додали су: „Они који не буду хтјели радити и слушати, биће им овако”. Наредили су заточенику да сагне главу и испуцали му шаржер у главу. Наредили су да се тијело убијеног баци у Саву. Још једном су рекли да ћемо сви овако проћи. Једанаестог дана мога боравка у логору, ујутро рано, чула се пуцњава из правца Градине, од Козаре. Све капије су биле у то вријеме отворене и усташе су се биле око нечег забавиле. Одлучио сам да бјежим. Придружио ми се и један друг из Херцеговине. Позивао сам и брата Драгоју Мијића, али је био неодлучан, додајући ми да ћемо погинути.

Набрзину сам изашао на капију логора. Са мном је био и друг из Херцеговине. Нисмо знали куда да бјежимо. Дошли смо до жељезничке пруге. Сакрили смо се у високу траву, шаш, гдје је било воде. Ту смо се задржали до ноћи. Увече смо пошли да се извучемо до шуме. Ишли смо поред пруге. Наишли смо на чувара пруге, који нам није дао да наставимо пут. Предао нас је у Новску.

И у Новској се налазио логор, у коме је било људи из поткозарских села. Овдје није било убијања, али је свакодневно умирало доста људи. Помрла је, чак могуће, једна трећина логораша од тровања. Причало се да су сипали живу соду у храну. Зато су многи умирали. Логор је био ограђен четвороструком бодљикавом жицом.

Ту сам се нашао са Илијом Ћибићем, из Шеварлија. Он је успио да се повеже са једним стражарем, коме је дао три златника, да би спасио нас тројицу из логора, и то Илију Ћибића, Симу Балабана, из Слабиње, и мене. Сјећам се да се овај стражар звао Ивица. Прије рата трговао је воловима, те се отуда познавао са Илијом. Договорили смо се да једнога дана, када он буде на дужности, око три сата ујутро, изађемо и да бјежимо. Овај усташа напоменуо је Илији да поведе и „онога крвавог”, односно мене, јер су ране, задобијене убодима усташких ножева у Хрватској Дубици, још увијек крвавиле.

У одређено вријеме нашли смо се на капији нас тројица. Слабо сам се осјећао, бољели су ме отоци на рамена. Придружила су нам

се још двојица логораша, Којо Бијелић из Кнежице и Мирко Бућма из Дворишта. Ивица нас је упутио куда треба да бјежимо.

Кренули смо у одређеном правцу. Путем нас је сусрео један усташа, рекавши нам да иде по ципеле, те да га сачекамо. Напоменуо је да не идемо десно, јер се тамо налази „банда”, већ да кренемо лијево, према селу Малом Грабовцу. Предложио је да га сачекамо, па ћемо даље заједно. Ми смо „прихватили” овај његов приједлог, обећавајући да ћемо га чекати. Међутим, чим се он удаљио, ми смо пошли уз једну страну, а затим кренули лијево. Поступили смо супротно од онога како нам је непознати усташа објаснио, вјерујући да се управо на овој страни налазе партизани.

Ишли смо прво поред пута, па затим кроз шуму. Пјешачили смо скоро цијели дан. Пошли смо рано ујутро, а негдје послије подне избили смо у село Баир. Овдје су нас дочекала двојица младића са кољем у рукама. Уплашили смо се шта ће бити са нама. Младићи су нас питали одакле идемо. Рекли смо им да идемо из логора Јасеновац, односно Новске. Један младић је некуда отишао, док је други остао с нама. Ускоро су се појавила тројица партизана са младићем који је малоприје отишао к њима. Били су добро наоружани, са петокракама звијездама на капама. Прво су се распитали одакле смо и како смо овамо дошли. Када су се увјерили у истинитост наших прича, изљубили су се са нама. Драго је било и њима и нама што смо се нашли.

Кренули смо до првих кућа. Распоређени смо у куће да ручамо. Били смо уморни и исцрпљени да нисмо могли ни да једемо. Пошли смо даље за Поповац. Ишли смо везама од одборника до одборника. Из Поповца смо отишли за Брезовац. Ту је Илија Ћибић нашао своју породицу. Остао је са њом. У Брезовцу смо дошли код Симе Бајића, предсједника Народноослободилачког одбора. Његов зет је био комуниста. Испричали смо све што смо преживјели, од Козаре, када смо заробљени, до логора Јасеновца и Новске. Задржани смо извјесно вријеме, док је Симо отишао у Команду мјеста, која се налазила у Горњим Кричкама.

Стигла је у село група бораца, партизана. Позвали су нас да дођемо међу њих. Ови партизани су тражили да им причамо о томе како су се

борили партизани на Козари. Испричали смо им све што смо знали. Били су одушевљени одважношћу и храброшћу козарских партизана. И ови партизани причали су нам о њиховим успјешним борбама. Рекли смо друговима да желимо наћи своје породице.

Мирко Бућма, Којо Бијелић и Симо Балабан пронашли су своје породице и отишли к њима. Ја сам остао у Команди мјеста на лијечењу. Ту сам дознао за своју породицу. Налазила се у Рајићима, па сам и ја пошао к њој. Овдје су усташе сазнале за мене, па су ме тражиле. Побјегао сам поново у село Кричке, код Брезовца. Баш тада су ту били и пролетери из Првог крајишког пролетерског батаљона.

Ускоро сам изабран у Народноослободилачки одбор испред народа Козаре. Одлазио сам у села са Војом Поповићем и Гојком Вучинићем. Тамо смо одржавали састанке са народом. Састанке смо одржавали углавном ноћу, а дању смо скривани код сарадника народноослободилачког покрета.

Једнога дана саопштено ми је да се припремим за пут на Козару. Група банијских пролетера пратила је неког „старог Шпанца“ за Врховни штаб, па смо и ми пошли с њима. Пут је био веома далек и опасан. Требало је прећи много километара кроз непријатељску територију. Стигли смо пред свађивање у мјесто Црквени Бок. Ту смо преданили. Дали су нам јастуке, које смо, кад бисмо закашљали, стављали на уста. Требало је да останемо непримијећени.

Када је наступила ноћ, пошли смо даље. Дошли смо до Саве, гдје су нас чекали чамци. Сретно смо прешли и кренули даље. У селу Хрватска Слабиња дознали смо да је прекинута веза преко Уне са Козаром преко Бачвана, те да морамо ићи узводно према Бабинцу и Петрињи. Био је већ 18. децембар 1942, године. Стигли смо на Уну на правцу према Петрињи. Већ су били уговорени знаци за наш долазак. Дочекали су нас Јово Марјановић и Милован Родић.

Растали смо се од банијских пролетера и прешли Уну. Преноћио сам у селу Бабинцу, а затим кренуо према Доњем Јеловцу. Коначно сам стигао кући после шест мјесеци боравка у усташким логорима и на ослобођеној територији Славоније. Када сам ушао у кућу, сви су се изненадили, јер нису знали да сам жив, и неизмјерно

обрадовали. У селу сам нашао Душана Вучена, Ристу Вучена, старога, Михајла Чађу, Велимира Чађу и још неке који су преживјели офанзиву на Козару. За мене је то значило нови повратак животу, повратак свом родном тлу, Козари, на слободној територији.

Ђоко Мијић

Ђоко Мијић, „Из Јасеновца преко Славоније до Козаре“,
Козара IV, 510 – 513

СИНЕ, БЈЕЖИ!

Живјели смо у селу Срефлијама, у заједничком домаћинству, отац Стево и мајка Анка, браћа Милан и Рајко и једина сестра Деса, сви старији од мене. Сви су радили, а отац се, сем послова око куће, бавио и уносном купопродајом стоке. Када је почео рат, имао сам четрнаест година, завршену основну школу и један разред гимназије.

У устанку, на извјестан начин, учествовала је цијела моја породица. Напад на жандармеријску касарну у Јеловцу припреман је на састанцима и у нашој кући. У њу су редовно долазили Боро и Раде Гаћеша, организатори устанка у нашем крају. Како је овај део Поткозарја убрзо био ослобођен, а отац, сестра и најстарији брат отишли у партизане, и ја сам се укључио у народноослободилачки покрет. У прољеће 1942. године, у вријеме ослобођења Приједора, као члан Народноослободилачког савеза омладине Босне и Херцеговине, учествовао сам у акцијама које је изводила наша омладинска организација.

Пред офанзиву, јуна 1942. године, били смо принуђени да се повучемо у Козару, у збјег. Не могавши проћи за вријеме пробоја обруча 4. и 5. јула исте године, отац и браћа су, недалеко од куће, ископали и добро маскирали једну земуницу, у коју смо се склонили. Чини ми се да нас је у њој било деветоро. Послије неколико дана, када нам је изгледало да је непријатељ прошао, изашли смо, отац и нас три брата с намјером да извидимо ситуацију и донесемо хране и воде, које нам је било понестало. И управо надомак дворишта наше опустјеле и опљачкане куће упали смо у усташко-њемачку засједу. Повезани жицом и конопцима, у колони испруженој путем, дотјерани смо у Хрватску Дубицу и затворени у школу и црквено двориште. Помијешали смо се с народом из осталих села и овдје преноћили. Сутрадан, када смо потјерани даље, видио сам и мајку. Међутим, на жељезничкој станици Церовљани затворили су нас у велике вагоне, по стотину људи у један,

а жене су некуд другдје отјерали. Затворени у вагонима, под јаком усташком стражом, без хране и воде, провели смо један дан и двије ноћи. А онда су нас истјерали ударцима кундака и поново сврстали у три реда. Опкољени усташама на коњима потјерани смо, често и трком, према Јасеновцу.

Оно што сам доживио са браћом и оцем у јасеновачком логору III-Ц, нисам у стању да опишем. То не би могао нико. Зато ћу покушати да испричам само нешто од свега тога. Наш логор, под ведрим небом, био је ограђен високом бодљикавом жицом, са читавим редом узвишених кула стражарница, у ствари, митраљеских гнијезда, разгажен, блатњав и глибав до кољена. Ту се морало спавати и живјети заједно с мртвим, које су ријетко купили. Био сам страховито гладан. Једном сам пронашао на сметлишту повећу коску, не знам од чега, и дуго сам је глодао, ломио, док су ме остали логораши жалосно посматрали. Други пут сам крај жице ухватио корњачу и са братом Рајком у сласт појео.

Послије неколико дана проведених у логору, почели су да нам једном дневно дијеле, у плеханим тањирима, по неколико кашика куханог купуса, без соли и хлеба, и да нас изгоне на рад — копање канала, широког шест метара и доста дубоког, који се протезао преко поља, од жељезничког насипа до обале Саве. Посао је био тежак, а сурови поступци стражара неподношљиви. Ја сам гурао напуњена колица са земљом, али је било немогуће гурати их по блату. Сви смо били излијеђени толико да се нисмо ни препознавали. Ако је неко од изнемоглости пао, њега су одмах убијали и загртали блатом у насипу.

Онда су ме уклонили од рада са колицима и дали други задатак. Са двије велике тестије носио сам чуварима воду. Смијенио сам дјечака кога су убили зато што је покушао кришом да дода воду једном логорашу. Стражари, којима сам разносио воду, мучили су ме на разне начине. Малтретирање је ишло до те мјере да ми је било необично ако ме неко од њих или онај што чува бунар не удари, а ја сам се једва држао на ногама. Сем тога, увијек ми је неко од стражара пријетио ријечима: „Ако оном однесеш воду прије него мени, заклаћу те!“, или обратно. Једном су ме натјерали да легнем и боцкали оним кривим, увијеним, увијек крвавим ножем, као да хоће да ме закољу.

Другом приликом један усташа ме је узео за ноге, а други за руке. С обале су ме бацили у Саву, међу лешеве, које су муљ и вода били задржали. Када сам изашао, опет су ме тукли. Најтеже ми је било подносити малтретирања када су се у близини налазили отац и неко од браће, који су радили на каналу. Сваки њихов покушај да ме заштите био би најстрожије кажњен.

Па ипак, издржали смо све муке до краја августа 1942. године и успјели да останемо на окупу. А онда су нас, више од стотину логораша, пребацили у Коштарицу, мјесто недалеко од Јасеновца, на друго радилиште. Тамо нам је било нешто лакше, јер је то био мањи логор. Превозили смо дрва, оправљали кола и лакше смо могли доћи до хране, па макар то било и корјење или по која јабука дивљакиња.

Послије петнаест дана проведених у Коштарици, једне ноћи, била је мјесечина постројили су нас по четири у ред и дотјерали до скеле у Јасеновцу, која је служила искључиво за пребацивање логораша одређених за ликвидацију. Тако је било и са нама. У прихватни логор у Градини, који је био у ствари ограђен простор на чистини, могло је да стане око 400 људи. Висока жица је допирала до крова једине куће око које су се налазиле двије капије, једна за улаз, а друга за последњи излаз. Када смо утјерани у логор, наређено нам је да легнемо. Стајање или сједење одмах се кажњавало смрћу. У таквом положају смо остали три дана и ноћи, све док Цигани нису ископали велике гробнице, пар стотина метара удаљене од логора. За то вријеме, сваке ноћи, усташе су за опомену, на разне начине, убијали логораше и они су мртви остајали ту, лежећи с нама. Убијали су глоговим коцем, давили каишем и жицом, боли ножевима. Мртви партизан, родом од Сарајева, лежао је све вријеме крај мене. Стицајем околности ми смо били груписани око оца и осталих познаника из села, тако да смо се, шапатом, могли договорати шта да чинимо када нас поведу на стрељање.

Тог дана, 21. септембра 1942. године, било је сунчано поподне, када се стотињак усташа улогорило крај нас. Раздвајала нас је само висока жичана ограда. Тада су Цигани донели казане с чорбом и сипали у плехане тањире. Људи су халапљиво јели и одмах почињали да се превијају од болова. Отац је рекао да не једемо, јер је храна отрована, и

ми смо је кришом просипали. Када је наређено да устанемо, малаксали, тешко смо се придизали. Неки су остали и даље непомично лежећи. На једној капији почели су да везују жицом и одводе по двадесет на стрелиште. Онда је мој отац викнуо: „Збор!“ — наш знак за јуриш, додајући: „Сине, бјежи!“ Други су викали: „Дижите се, људи!“ Јурнули смо на капију, помијешали се са усташама, хватали се укоштац и падали. За тренутак је била закрчена десна капија великом гомилом људи, преко које се није могло прескочити. Полетио је и мој брат Рајко и пао. Отац је стајао и дозивао другог брата, Милана, а мене је снажно одгурнуо на другу капију, кроз коју сам пролетио и за тренутак се нашао крај Саве, заклоњен обалом. Инстинктивно сам потрчао уз ријеку, према једном врбаку. док је у логору владао кркљанац, чуо се по који пуцањ, јаук и тупи ударци. Трчао сам преко њиве, саплитао се у лозу и вињагу, падао и са неком чудном снагом и вољом трудио да трчим и да што даље побјегнем. Сустигао сам још тројицу. Они су бјежали у истом правцу. Међу њима сам препознао само Симу Котура. Био сам готово сигуран да су и моји успјели побјећи и окретао сам се не би ли их видио. Нисам хтио да вјерујем да је отац, када је мене одгурнуо, полетио на супротну страну, на усташу, и својом смрћу заштитио мој живот.

Међутим, како сам касније сазнао, бјекством са стрелишта у Градини спасла су се само нас седморица.

У мјесту Брљуг, више манастира Моштанице, прво у партизанској чети Ђорђе Вучена, а онда у 5. козарској и касније у 11. крајишкој бригади, почео је други дио мога живота.

Михаило Драгаш

Михаило Драгаш, „Сине, бјежи!“, Козара IV, 540 – 543.

ИЗГУБИО САМ У ЛОГОРУ ЦИЈЕЛУ ПОРОДИЦУ

У вријеме непријатељске офанзиве на Козару имао сам четрнаест година. О рату сам слушао, али никада нисам могао повјеровати да ће се такав страشان рат водити ту, код нас на Козари, у Кнешпољу и у моме селу Срефлијама.

Једног јулског дана 1942. године видио сам како у ваздуху експлодирају темпиране гранате, стварајући лоптасти смотуљак дима. Миља Мијатовић, моја стрина, рекла ми је тада да ће нас тај црни смотуљак отјерати од куће. Ускоро сам се увјерио да је стрина била у праву.

Када су гранате почеле да падају око куће, отац ми је заповиједио да са млађом браћом кренем у Јошик, испод куће, и да се тамо сакријемо под брину у потоку. Баш у то вријеме, у непосредној близини, у кромпиришту наше баште, експлодирале су двије артиљеријске гранате. Нас три брата, још дјеца, само смо се јаче стисли један уз другог. Чули смо одједном неки необичан звиждук и парање кроз гране Јошика, а затим нешто паде на земљу. Помишљали смо да ће опет експлодирати. Сјетио сам се очевих прича о борбама из Првог свјетског рата, о гранатама које звижде и гелерима који доносе смрт. Такав гелер отац је носио у предјелу леђа, са солунског фронта.

Када се непријатељска артиљеријска ватра стишала, отац нас је позвао да дођемо кући. У нашој башти још се димила чађава рупа, коју је малоприје направила граната. Земља и гелери били су још врући. Друга граната погодила је живицу и разнијела сандук с алатом.

Одједном се зачуло јако зујање мотора на путу, недалеко од наше куће. Није прошло дуго, а у наше село избили су непријатељски тенкови. Фашисти су почели сакупљати избежумљени народ, жене, дјецу, понеког одраслог мушкарца.

Путем, низ Срефлије, почеле су се формирати и тећи непрекидне колоне козарског народа. Један борац, који је на себи имао бијеле панталоне, нашао се у маси народа, и замолио је моју мајку да му пронађе неке друге, сељачке, цивилне, панталоне. Мајка је пронашла и дала му татине панталоне, а његове смотала и сакрила у грање. Чујемо како причају да се један човјек усмртио не желећи да падне непријатељу у руке.

Уопштој неизвјесности, сви ми у породици упрли смо очи у брижнот и искусног оца. Имали смо повјерења у њега. Види се да је узнемирен, преплашен. Пустео је благо у непокошене ливаде и кукурузе. Мени је рекао да пустим пса Лису са ланца. Старији брат, Васкрсија, спремао је волове са колима и пртљагом. Када смо кренули, мајка је почела да плаче и нариче. Изгледало је као да некога сахрањујемо и сада се од њега опраштамо.

Укључили смо се у колону, дуж које су одјекивали јауци и нарицања. Цијела колона личила је на велику погребну поворку. Ми идемо заједно са тетком Станком Секулић и породицама рођака Марка и Ђоке Мијатовића.

Поред кућа Петровића и Димића виси човјек на огранку старог ораха. Објесио се да би прекинуо муке.

Стигли смо на мјесто Широка греда, у селу Драксенићу. Око нас су непријатељске патроле и страже. Већ је почело планско исцрпљивање и мучење. На јулском сунцу исцрпљују нас жеђу и глађу.

Једнога јутра кренули смо даље, према Босанској Дубици. Испред моста, на ријеци Уни, сачекала нас је повећа група усташа. Са њима је и неколико издајника, који препознају партизана у нашој колони. Све идентификоване партизана усташе издвајају и задржавају у Босанској Дубици. Међу овим издајницима је и Јошановић, из Пуцара.

Прешли смо преко моста на Уни и продужили преко Хрватске Дубице према Церовљанима. Народ из кућа поред пута посматра нашу дугачку колону.

Стижемо на Церовљане, гдје се са лијеве стране пута већ било сабрало мноштво народа. Десно од нас, на аеродрому, авиони двокрилци, који су нас у Козари често надлијетали, бомбардовали и

митраљирали. Са лијеве стране, на улазу у логор, поред једне врбе, стоји усташа са тешким митраљезом постављеним на постоље. Свјетлуцају се реденици на митраљезу и усташе, који се њима окитио. И тек што смо стигли, притијешњени једни уз друге, изнад наших глава почеше да прелијећу дуги рафали из тешког митраљеза. На јек митраљеза надовезала се команда да нико не смије покушати да бјежи и да изађе из логора, јер ће у том случају свако бити на лицу мјеста стријељан. Затим је услиједила наредба да се сви мушкарци, старији од 16 година, издвоје у страну. У маси је одједном почео јак и плач. Зацвиле су мајке, жена и дјеца. Чула су се нарицања и тужбалице сличне онима из погребних поворки и са сахрана. Настали су тренуци који се никада не могу заборавити. Тренуци опраштања и посљедњег растанка. Заправо, био је то први растанак, прво цијепање породица. Тешко је замислити колико је тога пута проливено суза. Није било оног ко није плакао. Свако се од некога растајао, свакоме је неко одлазио. Обострани загрљаји и топлим сузама поливени пољупци. Мајке су се љубиле и опраштале са синовима. Жене су се опраштале са мужевима, браћа са сестрама. Чули су се савјети брижних очева нејакој дјечи. Дјеца су својим ручицама грлила очеве око врата.

Наша мајка уз врисак и плач опраштала се са нашим оцем и братом Васкрсијем. „Хоћемо ли вас икада видјети?“, кукала је мајка. Тада сам посљедњи пут загрлио оца Милована и брата Васкрсија. Грунуле су ми сузе. Усташе су потјерале њихову колону. Отац и брат носили су у рукама по једну плахту и по завежљај хране. Суза сузу је стизала. Уста као да су се укочила, као да смо зајемили. Остали смо без ријечи. Отац нам је дуго рукама махао из строја, који се удаљавао према жељезничкој станици. Отишли су заувјек.

Тек кад је колона замакла, присјетио сам се посљедњих очевих ријечи, које је упутио нашој мајци: „Паво, припази на дјецу. Можда ће вас, жене са дјецом, вратити кућама.“ Суздржавао се да не пусти сузе, а видјело се, очи су му биле пуне. Плашио се да би нас његове сузе још више узбудиле и можда обесхрабриле.

Многи од одведених мушкараца нису стигли да понесу ни парче круха. Тако је било са Маријаном Димићем, из Пуцара. Његова жена

Коса потрчала је да му преда парче круха. Усташа, који је ту стајао, потегла је аутомат и цијели рафал пустио на унесрећену жену. Били смо ниједи свједоци пуцања, вриска и проливане крви младе мајке, наочиглед изbezумљене дјеце.

У сабирном логору на Церовљанима задржани смо око осам дана. Тада нам је саопштено да се спакујемо и да крећемо кућама, за Босанску Дубицу. Остале су само жене и дјеца. И поред свих тешкоћа и патњи које смо доживјели, ипак смо се обрадовали када се прочуло да бисмо се могли вратити кућама. Примили смо то са извјесним неповјерењем и ускоро се увјерили да је то била само непријатељска пропаганда.

Дугачка колона народа, жена и дјеце кренула је, заиста, у правцу Босанске Дубице, али када смо стигли на раскрсницу пута, нашу колону су смјерили према Јасеновцу. Још тежа туга почела је да се свија у нашим грудима. Стално смо се освртали према мосту преко Уне, окренути према босанској страни, гдје се видјела наша Козара. Сазнање да идемо даље од наших села у усташки логор чинило нас је све немоћнијих за кретање. Ноге као да су се укочиле. Понестало је и оно мало снаге. Пратиле су нас усташе са бајонетима на пушкама, пожуривале нас и викале.

Прошли смо кроз село Танац и већ се почео да назире Јасеновац. Дотјерали су нас у Јасеновац и смјестили у логор број — V. Овај логор називали су и цигански, јер причају да су прије нас овдје били Цигани.

Логор — V био је на ушћу двије ријеке, Уне у Саву, у насељу Уштица. Био је ограђен бодљикавом жицом, око које су били сазидани бункери са усташким стражама. Смјештени смо на отвореној пољани, под ведрим небом, као стока у обору. Сјећам се, једне ноћи наишло је невријеме, праћено великим пљуском и градом. Ми, дјеца, скупили смо се око мајки и оне су нас покриле поњавама. Испод нас су текли потоци воде. Били смо мокри и озебли. Нестрпљиво смо очекивали сунце када ће се помолити да макар мало осушимо одјећу, која је била потпуно мокра.

Нисмо добијали ништа од хране, а залихе које смо понијели од кућа већ су биле истрошене. Наш кум, Саван Милошевић, такође из Срефлија, остао је са женама и дјецом. Био је неспособан за кретање, јер су му у зиму 1941. године промрзле ноге. Хођао је уз помоћ штака. Био

је веома духовит, досјетљив и увијек би нешто добацио како би колико-толико расположио унесрећене мајке са нејаком дјецом. Скинуо је точак са кола и у трупини туцао кукуруз. Жене би од истуцаног кукуруза купиле оно крупније и кувале шен, а од ситнијег пекле кукурузни крух. Иако је био неспособан, убиле су га усташе у логору. Убијен је и Милош Крнета, из Доњих Срефлија.

Усташе су почеле да одводе млађе жене и дјевојке и да врше над њима насиља и силовања. Дјевојке из нашег села: Лепа Милошевић, Станка Мијатовић, Нада Секулић, Сека Гавриловић и друге, везале су црне мараме око главе и навукле их на чела, како су то чиниле старе жене, обукле црне сукње, а када би дошле међу жене узимале би нечију дјецу и тако одавале изглед мајки са малом дјецом.

Са једне стране нашег логора протицала је ријека Уна, а преко ње била је наша Босна. Често смо упирали поглед у правцу Козаре. Узимали смо воду са Уне. Жене су понешто прале, а дјеца би се расхлађивала уз обалу. Једном смо загазили дубље и пливајући стигли до средине ријеке. Тада смо чули опори мушки глас: „Назад!”, а иза тога пуцањ. Пуцали су с друге стране, из бункера, који су били маскирани. Нису нам више дозвољавали да улазимо у воду.

Сједећи у групици ми, дјечаци, гледали смо кроз жицу како дјечаци у околним пољима чувају стоку. И ми смо до јуче то радили, али све то, нарочито слободу, нисмо толико тада осјећали, нисмо је запажали, јер нам она није недостајала. Кроз бодљикаву жицу све је било другачије, све је изван жице велико, недостижно. Као да тамо иза жице није овај уобичајени свијет, већ нешто друго, свијет и живот који нам је недостижан, ограђен и одвојен од нас бодљикавом жицом.

Једног дана усташе нам наређују да се спремимо за покрет. Не знамо куда идемо. Опет почињу приче и нагађања куда ће са нама. Мајка је најмлађег брата, Богдана, који је имао годину и по дана, носила у наручју, а мало стријег Бранислава водила за руку. Томислав и Боро ишли су сами, а сестра Босиљка носила је котлић са нешто вареног кукуруза. Ја сам носио повећи завежљај робе.

Стигли смо на жељезничку станицу у Јасеновцу. Ту, поред једне раскрснице, стоји усташа и одваја дјечаке старије од 10 година на лијеву

страну. Испред мене одвојише моје комшије, вршњаке, старе 13—15 година: Живка Кукића, Марјана и Љубу Секулића и друге. Ја сам у тим тренуцима набио пртљаг на главу, сагнуо се и погурио што сам више могао, тако да сам успео заједно са женама да прођем. Моји вршњаци, који су овдје одвојени, никад се више нису вратили на своју Козару. Нестали су у масовним гробницама фашистичких логора.

Мајка са дјецом и под теретом, исцрпљена од јулске жеге и глади, почела је да посрће. Усташа ју је неколико пута ударио корбачем. Нисам јој могао ни смио помоћи, а тешко ми је било слушати њене јауке. Плашио сам се да ће ме усташе открити и вратити назад, међу дјечаке које су издвојили.

На жељезничкој станици у Јасеновцу на брзину су нас укрцали у вагоне за стоку, а затим их добро закључали са спољашње стране. Јулско сунце је пржило по нашим вагонима, а ми без воде и зрака. Дуго смо чекали на станици у Јасеновцу, а воз није кретао. Хтјели су и на овај начин да нас исцрпљују и муче. Предвече је почела да пада киша. Пружали смо кашике кроз решетке вагона у жељи да ухватимо коју кап кишнице. Дјеца су помагала: „Мама, дај воде!“ Мајка се досјетила да мокраћа мале дјече није нечиста, па смо је почели хватати у један лончић, хладити дувањем и тако ублажавати жеђ, која је била неиздржљива.

Коначно, воз је некуда кренуо. Настало је нагађање куда нас гоне. У овом мученичком ишчекивању стигли смо на жељезничку станицу Плелетница, у Славонији. Усташе су отвориле наше вагоне и испустиле нас на пољану. Одавде смо распоређени по селима у Славонији.

Мене је узео Мате Старчевић, из села Лакушије. Био је домобран, али честит и поштен човјек. Осуђивао је поступке усташа према нашем народу. Када сам његовој мајци Маргити причао о томе како је страдао наш народ, она је дуго плакала. И мени је било лакше кад сам видио да нас они схватају и разумију наше патње. Мајка је дуго остала нераспоредена. Нико није хтио да је прими са ситном дјецом. Свако је желио да узме некога ко му може радити. Доносио сам мајци круха на ту пољану. Досадило јој је овдје чекати и једнога дана се вратила са дјецом у Босанску Дубицу. Скривала се на штагљу Смаила Ајваза.

Усташе су је откриле и заједно са дјецом поново отпремиле у логор Јасеновац, гдје је убијена са својих петоро дјеце.

Успио сам некако да се пребацим из Славоније, средином 1943. године, у моје родно мјесто Срефлије. Радовао сам се сусрету са мајком, браћом и сетром, али ме је дочекало пусто село, опљачкано и зарасло у коров. Од моје многобројне породице остао сам сâм.

Данима нисам могао да нађем мира и спокоја. Стално су ми у мислима били моји родитељи, браћа и сестра. Моји најмилији — отац Милован, мајка Пава, браћа Васкрсија, Борислав, Томислав, Бранислав и Богдан и сестра Босиљка не постоје више. Да ли то може да се схвати? Нисам смио ни да помислим каквом су мученичком смрћу усмрћени у усташком логору Јасеновцу. Рат ми је однио све. Прикратио ми је родитељску љубав, која се није могла више ничим надокнадити. Морао сам одједном да остарим.

Послије рата очекивао сам неко олакшање, али ми је било још теже. Годиницама су моји вршњаци примали пошту, у школи, у војсци и свагдје, а моје име је увијек остајало нијемо, без помена и без прозивке. Крио сам се од другова, већ као одрастао човјек, и плакао по забитима и угловима, проклињући своју судбину и срећу да једини останем жив од бројне породице. Још је теже било кад су моји вршњаци одлазили преко распуста својима, родитељима, браћи, сестрама.

Знао сам да одем на жељезничку станицу и да дуго лутам и размишљам куда бих пошао.

Радомир Мијатовић

Радомир Мијатовић, „Изгубио сам у логору цијелу породицу“, Козара IV, 393 – 398.

БИТКА НА КОЗАРИ

У собици с једном прозорчићем, у тој вјечито сумрачној просторији, која бије влагом и мирише на стајалу рубенину, седмогодишњи дјечак, мали Марко — води велику битку.

На испрљугану и неравну земљаном поду постављене су једна наспрам друге двије војске: углачани и потамњели стари љешници, извађени из мамина ковчега — то су наши, Козарчани. Ситан и тврд орах „коштуњавац“, метнут усред љешника, то му је Шоша, командант Козаре. Наспрам њих поставила се друга војска, много мање занимљива, кукурузно зрње, неједнако и свијетло, то су Нијемци и сви они остали с њима. Празна орахова љуска — то је омрзнута њемачки генерал Штал, који командује нападом на Козару.

— Ево, сад ће Шоша ударити овога Швабу, па нек одмах одлети хиљаду стотина метара завјеренички шапуће мали, узбуђених свијетлих очију, па подиже орах између „Козарчана“ и удара с њим једно издвојено кукурузно зрно које одскаче као свјетлица и са сухим циком звоцне у прозорчић.

— Ето баш, нека, нека, дабогме црко — погинуо си.

Шкрипе мрка, напукла собна врата. Провирује Марков добричина дјед, малокрван и зимогрољив старац.

— Шта ми то радиш, рођено дједово?

— Ратујем — кратко одвраћа мали, занесен у своју игру — браним Козару.

— Брани, брани, паметно дједово браћење — смекшано мрмља стари поново затварајући врата. — бојим се само да им ти нећеш помоћи.

И старац, замишљен, обара главу и послукује.

Отуд од Козаре чује се доброћудно и пригушено куцкање митраљеза. Удаљено и без снаге, оно се не чини нимало страшно, нити подсјећа на рат и погибију. Изријетка се чује глуво и дубоко думбарање топова од кога се потреса земља и задрхти срце. Људи застају у послу и с уздахом послукују:

— Чуј де како громиња на Козари. Јадни Козарчани, неће одољети па да их је још десет пута онолико.

— Страоте, људи, ко се живом Богу моли... Јес ти, Тодоре, закопао своје жито?

Већ више од мјесец дана води се велика битка на планини Козари. Генерал Штаал, командант борбене скупине „Западна Босна“ баца у борбу све нове и нове резерве. Обруч око планине све се безнадније стеже.

Мали Марко једини се не обзире на Шталов смртни план. Штал нема толико резерви да њега може потући. Узалуд му сва појачања.

— Џабе сте пошли, да вас је још толико — пркосно шапуће мали у зимљивој хладовини собе и тврд љешник срдито удара у групу кукуруза — Нијемаца, који се уплашени распрште на све стране.

— Аха, аха, утекоше!! — злурадо се руга дјечак и одбачајући се на утрнула кољења поново враћа „Нијемце“ у борбу.

Кад се сунце већ одавно спустило иза ниска збијена бријега, тешког од сјене, у соби почиње да расте мрак и да неугодно стеже пуну невеселу просторију у којој се дијете игра. Љешници — Козарчани губе се и пропадају у таму, дјечак остаје сам и страх га је пред „Нијемцима“ који још с пољедњим напором свјетлуцају из помрчине с невидљива пода.

У то вријеме оживљава и битка на Козари.

Пробуде се одједном читаве батерије топова и стану у салвама да засипају планину. Топовска канонада слијева се у непрекидно моћно мумљање, које без престанка одлијеже у даљини и дрхтавицом испуњава љетну ноћ. Није јасно човјеку дршће ли он то од влаге и хладноће коју навлачи ведро ноћ, или од тога далеког потуљеног громињања.

Усамљени дјечак све се више губи и судбина битке сад више није у његовим рукама. „Козарчани“ су потонули некуд у мрак, нема их више с њим, и сад је мали сâм, сâм против читаве ноћи, непозанте и тајанствене, пуне далеке грмљавине и невиђених страхота. Из сваког мрачног угла пријети нешто огромно и крилато. Дијете сваког тренутка очекује кад ће се нешто надвити изнад њега и, заклањајући читав свијет, шапнути му гласом од кога се оглуви:

— Уху, мали, сад си мој!

Са стегнутим срцем, окованим у студену јазу, дјечак бјежи на врата, једва измакнувши да га „оно“ из собе не зграби за врат. Весео пламен с огњишта испуњава се срећним бескрајним сјајем, страхоте узмичу назад у собу и мали се, опијен блаженством спасења, главачке баца дједу у крило.

— Дједе, хоће ли надјачати Козарчани?

— Хоће, брате, како да неће — замишљено га увјерава дјед и некуд одсутан духом гледа у пламен и милује топлу дјечју главицу, загњурену у своје крило.

*

Једне узбуђене ноћи, пуне појачане митраљеске ватре и топовске грмљавине, пробио се из обруча Ранко Шипка с једним десеткованим батаљоном Козарчана. Од његових бораца дознало се за сву страхоту и опасност битке на Козари.

Послије је још неколико дана одлијегала тутњава која је све више слабила и по селима под Грмечом пошао је невесео зимљив шапат:

— Пала Козара. Изгинули Козарчани.

Нико није ту вијест изговорио пуним гласом, али је већ сваки знао и чуо шта је било на Козари.

И мали Марко чуо је шта се десило са његовим љубимцима.

Сад смирени дјечак сједи у пустој соби и растужено гледа на своје бојиште.

Узалуд је неколико пута додирнуо своје борце миљенике, љешници су били хладни и тврди. Не игра му се више. Како да се игра, кад су Козарчани изгинули! Нема ни Шоше, и он је тамо остао и сигурно погинуо.

— А гледај — омрзнати Штал остао је жив. Читаво вријеме мали је знао и вјеровао да ће драги Козарчани потући и Штала и његову војску, а види сад! Зашто је остао жив онај кога дјечак не воли? Зашто се десила та немила и туђа ствар коју он не може примити и разумјети?

Дуго ћути малишан над пустим и мирним разбојиштем, а онда тешка срца скупља „Козарчане“ у своју црквену личку капу и спорим кораком излази у башту. Тамо, под ниским кржљавом дуњом са мрким чупавим плодовима, копа гроб заостреним комадом јалова дрвета. Ћутке, не бројећи их, сахрањује своје „Козарчане“ и над издигнутом хумком поставља мали дрвени крстић.

— А сад би се требало помолити — досјећа се мали клечећи на сувој земљи која му бодје кољена. Крсти се земљаним прстићима једном, па други и трећи пут, али му никакве молитвене ријечи не падају на памет. Најзад му паде на ум сеоски црквени Јово, сјети се његових ријечи за црквеном пјевницом, па стаде тихо да пјевуши и сузе му од узбуђења ударише на очи.

— Свја-ти Бо-же, свја-ти крјеп-ки...

Даље није знао, па је тако још неколико пута поновио све из почетка. Било је у тим ријечима нешто гробно и посмртно. Сјена смрти и сахране минула је над малим гробом, изгубљеним међу оштрим мирисним стабљикама невена и пепељавим лозама бостана осутих ситним свијетлим цвјетовима.

Кад се поново вратио у собу, малишан је купио одвратне жуте и тврде кукурузе — Нијемце, прошврљао с њима горе-доље по дворишту и најзад их бацио пред мршаву крмачу клемпавих ушију, сивих од скорена блата.

— На, ето ти, па их свију подави!

Док је слушао како се „Нијемци“ мељу и крцкају под зубима прождрљиве животиње, осветољубиви дјечак осјећао је како се у њему поново буди и са сваким откуцајем срца све више расте шумна сунчана радост.

Код јаме за креч гргутала је и ширила лепезасти реп једна пиргава раздрагана грлица. Вјетар је наносио млак меден мирис прецвјетале липе. Из ниска љескара зацилигало је звонце и брижно се јавила овца отегнуто блејећи, а малишан се сјетио свијетлог немирног стада јагањаца и свог друга чобанина Перице, који се сад враћа с појила, па се срећно насмијешио заборављајући осамљен гроб „Козарчана“, сакривен у невену.

Бранко ЋОПИЋ

ДОКУМЕНТИ

ZAPISNIK SA OKRUŽNOG SAVJETOVANJA OKRUŽNOG KOMITETA KPJ ZA
KOZARU, ODRŽANOG 20. I 21. SEPTEMBRA 1942. GOD. U PLANINI KOZARI

Prisutni svi članovi O.K., sekretari bataljonskih part. biro-a i delegati svih partiskih jedinica. (ukupno 55 članova).

Savjetovanje otvara drug BRANKO BABIĆ, sekretar O. K. i predlaže sledeći dnevni red:

1. Vanjska i unutrašnja politička situacija 6 promjena partiske linije.
2. Kritički osvrt na posljednju neprijateljsku ofanzivu na Kozaru.
3. Izveštaji sekretara S. K. Bataljonskih part. biro-a i partiskih jedinica: pri štabu Odreda, Odredske bolnice, i Palančišta.
4. Zadaci:
5. Razno.

Predloženi dnevni red savjetovanje usvaja.

Drug BRANKO ukazuje da je ovo prvi puta kako se na području ovoga O.K. održava okružno savjetovanje kome prisustvuju delegati svih partiskih jedinica. Skreće pažnju na potrebu da se prati sa puno pažnje i da svi drugovi uzmu aktivno učešće u radu savjetovanja.

1. Tačka

Drug BRANKO BABIĆ, sekretar O.K. , podnosi izvještaj po prvoj tački dnevnog reda:

Na nedavno održanim bataljonskim i sreskim savjetovanjima bilo je opširno govora o političkoj situaciji i partiskoj liniji. U posljednje vrijeme stigle su nam od viših foruma nove direktive koje sadrže promjene nastale u partiskoj liniji. U vezi s tim ispostavlja se da smo mi još ranije na našim savjetovanjima razgovarali u skladu sa novom partiskom linijom. Nove direktive koje su stigle omogućavaju nam da još jasnije uočimo sve nastale promjene. Vi ste dobili najnoviji part. materijal čim je stigao i očekivati je da ste ga prije ovoga savjetovanja barem

pročitati, ako već ne proradili, tako da će i praćenje ovih izlaganja biti lakše i razumljivije.

Šta karakteriše danas političku situaciju u svijetu i kod nas?

Borba na istočnom frontu odvija se u znaku nastojanja obiju strana da se postignu odlučujući rezultati. Hitler nastoji da svakako još prije zime postigne što više uspjeha u ofanzivi koju sada vodi, kako bi mogao produžiti svoje ratne operacije. To njegovo nastojanje stoji u vezi sa otvaranjem zapadnoga fronta koga Hitler želi da dočeka sa izvjesnim uspjesima na istoku. O razlici između njegove lanjske i sadašnje ofanzive bilo je dosta govora. Dok se lanjska ofanziva odvijala na čitavom frontu, ova sadašnja njemačka ofanziva ograničena je samo na najjužnji sektor Istočnoga fronta.

Od proljetne ona se pretvorila u ljetnu ofanzivu. Pokazalo se da se ne ostvaruju obećanja data od strane Hitlera njemačkom narodu u vezi sa ovom ofanzivom. Iako se radilo o ograničenom cilju, a taj je zauzimanje Kavkaza i petrolejskih izvora, već sad se vidi da su slabe perspektive za ostvarenje toga cilja.

Neki drugovi gledaju sa nevjericom otvaranje drugoga fronta, sumnjaju u iskrene namjere Engleske u pogledu obaveza preduzetih u najnovijim ugovorima. Takvo mišljenje proizilazi iz nepoznavanja odnosa u svijetu i promjena u tim odnosima. Razlozi koji doveli do toga da Engleska preuzme obaveze iz tih ugovora jesu ne samo njena ugroženost kao imperije, nego i ugroženost nacionalnog opstanka samog engleskog naroda. Interesi Engleske da se rat u Evropi što prije svrši kako bi mogla punim snagama da se angažuje u ratu na Dalekom Istoku. Tamo su ugroženi njeni najvažniji imperijalistički interesi. U pitanju je Indija — srce imperije. Sve su to momenti koji traže što hitnije otvaranje drugoga fronta. Međutim, ne zaboravimo da u samoj Engleskoj postoje reakcionarne snage koje koče drugi front. I pored toga Engleska se nalazi u bloku svih demokratskih snaga svijeta koje se aktivno bore protiv fašizma. Drugi front postaje osnovnim problemom današnje engleske politike. Engleski narod traži njegovo što hitnije otvaranje kao efikasno sredstvo za skoro uništenje Hitlerove Njemačke. Nesumnjivo, iz svih navedenih razloga mi stojimo pred perspektivom otvaranja toga fronta, imajući u vidu i vojničku težinu izvođenja toga zadatka.

Sovjetsko-engleski ugovor imade ogroman značaj i za sve ostale slobodoljubive narode Evrope. Ostale tačke koje on sadrži: otvaranje drugoga fronta još u toku ove godine, saradnja ne samo u borbi do uništenja fašizma, nego

i kasnije u pogledu uređenja budućeg svijeta, i za nas ponajvažnije, nemješanje u odnose pojedinih zemalja. Ovo posljednje izražava garancije u pogledu uspjeha naše borbe. Ono nam garantuje da se druge vojne sile neće mješati u naše unutrašnje stvari. Ranije je već na savjetovanjima bilo govora o održavanju toga ugovora na naše unutrašnje odnose. Njime je data snažna podrška našoj borbi protiv okupatora i svih njegovih sluga, data je mogućnost šireg i jačeg razvoja naše borbe. U vezi s tim potrebno je ukazati na neke promjene nastale u našoj unutrašnjoj situaciji. Prvo uporište okupatora bile su kod nas ustaške bande. Kasnijim razvojem situacije i promjenom u odnosima snaga došlo je do toga da danas osnovno uporište okupatora predstavlja četničke bande koje su otvoreno stale na stranu okupatora u borbi protiv narodno-oslobodilačke vojske. Pokazalo se da samo pomoću ustaša nije mogao okupator da uguši našu borbu. Poslije godinu dana ustanka, ta činjenica da četničke bande predstavljaju osnovno uporište okupatora, imade ogromno značenje u odnosu na hrvatski narod koji je prestao da bude baza okupatoru, koji se danas diže u borbu. Svakim danom sve jasnije se očituje slabost ustaške Hrvatske i to je razlog bratimljenja i mirenja ustaških i četničkih bandita pod skutom okupatora. Još od novembarske ofanzive u Zapadnoj Srbiji četničke bande postaju osnovno uporište okupatora. To je dovelo nužno do sporazuma ustaša i četnika u borbi protiv narodno-oslobodilačke vojske. Na taj način pokazalo se da i sam Pavelić krči put velikosrpskoj hegemonističkoj politici Draže Mihajlovića i kompanije. Riječ je o jugoslavenskoj vladi u Londonu. Kako to da ta vlada na rječi ispovjeda borbu protiv okupatora dok u stvari na djelu zajedno sa okupatorom vodi borbu protiv narodno oslobodilačkih snaga? Ranije smo bili skloni da takvo stanje uzimamo kao zablude te vlade zbog njene neobavještenosti o stanju u zemlji. Danas je jasno po ustrajnosti s kojom ta izbjeglička vlada svoju protunarodnu i protuustaničku politiku da se radi o jednoj namjernoj, o smišljenoj raboti. To je pokušaj razbijanja naše borbe. I to nije nikakvo čudo. Izbjeglička londonska vlada predstavlja one elemente u našoj zemlji koji su 20 godina sprovodili politiku izdaje i pljačke naroda. Ona danas igra na Dražinu kartu i na njemu zida svoju budućnost. U tom cilju ona danas nastoji najogavnijim lažima da obmane čitavu svjetsku javnost i da si na taj način pribavi legitimaciju predstavnika narodno-oslobodilačkih snaga u zemlji. Takva se politika ne može više trpjeti. Naša je linija okupljanje svih rodoljubivih snaga. Na toj osnovi bazirao je i raniji naš odnos

prema londoskoj vladi. Danas moramo prekinuti sa ćutanjem i otvoreno preći na raskrinkavanja te vlade. To je vlada izdaje i svjetska javnost mora da sazna ko vodi borbu protiv okupatora u Jugoslaviji. Mi moramo raskrinkavati tu politiku i kod nas u zemlji u cilju proširenja baze našeg narodnog ustanka. Borbu protiv izbjegličke vlade ne vodimo na klasnoj osnovi nego na liniji rodoljublja. Naša linija ostaje i dalje narodno-oslobodilačka borba. Potrebno je to uočiti da se ne bi činila lijava skretanja. To je najvažnija promjena u našoj partiskoj liniji u zemlji.

Na kraju svoga izvještaja drug BRANKO pozvao je drugove da po potrebi dopune njegovo izlaganje.

Pitanja i diskusija po 1 tački.

Drug TEO DRAGIČEVIĆ 1. Četa II bat.; Primjećujem da naši drugovi u Engleskoj kao da isuviše u rukavicama vrše pritisak u pravcu otvaranja drugog fronta. Bombardovanje Njemačke od strane Engleske nijesu baš česta. Kako da se to sve shvati?

Drug BRANKO: Naprotiv, bombardovanja Njemačke od strane Engleske avijacije su vrlo česta i žestoka. A do bombardovanja Engleske ne dolazi kao ranije zbog povlačenja njemačke avijacije na istočni front. Kompartija Engleske uspjela je da mobiliše najšire mase Engleske koje svakodnevno traže što hitnije otvaranje drugoga fronta. Izbjeglička vlada u Londonu uživa podršku onih reakcionarnih elemenata u Engleskoj koji upravo koče otvaranje drugoga fronta.

Drug BORO GAĆEŠA; štab II bat.; traži objašnjenje o vojničkoj situaciji.

Drug BRANKO: Borbe u Jugoslaviji vode se u znaku žestoke i udruženje ofanzive okupatora, ustaška i četnička kao i u znaku daljnjeg proširivanja narodnog ustanka (Dalmacija, Slovenija, Hrvatska, Slavonija itd.). veliki uspjesi Udarnih Brigada u borbama na Bos. Krajini.

Drug JOCO MARJANOVIĆ: štab III bat.: Mišljenja sam da bi u našoj agitaciji i propagandi naročito trebali odvajati generala Simovića iz londonske grupe obzirom na njegova neslaganja s njom kao i na njegovu popularnost prilikom događaja 27. marta prošle godine.

Drug BRANKO: možda Simović i nije za takvu politiku kakvu vodi izbjeglička vlada. Međutim, Simović predstavlja ličnost iz tih krugova, i njegovom zaobilaženju ne treba pridavati neki naročit značaj. Glavnu ulogu 27. marta

igrali su narodi Jugoslavije. Vlada od 27. marta nije organizovala odbranu zemlje, ona je izdala zemlju i kukavički pobjegla.

Drug DRAGAN MARIN: štab I bat.: kako objasniti narodu izdajničku ulogu izbjegličke vlade s obzirom da ona uživa gostoprimstvo u Engleskoj?

Drug BRANKO: Izbjeglička vlada može da na rječi pred svjetskom javnošću razmeće sa rodoljubljem dotle dok ne bude raskrinkana kao sluga okupatora.

Drug JOCO MARJANOVIĆ: Kakav će biti naš položaj u času otvaranja drugoga fronta, obzirom na naš neprijateljski stav prema izbjegličkoj vladi?

Drug BRANKO: Baš otvaranje drugog fronta raskrinkaće izdajničku politiku izbjegličke vlade.

Drug RADE (BAIĆ nije čitljivo): štab Udarnog bat.: najjači argument za raskrinkavanje izbjegličke vlade jeste uloga četnika u Jugoslaviji.

Drug BOŠKO ŠILJEGOVIĆ; član O.K. (Radi Bašiću). Za što sovjetska vlada podiže jugoslovensku vladu na stepen ambasade?

Drug MIRKO PEKIĆ; štab II bat.: Sovjetski Savez priznaće na kraju onu vladu u koju će ući pravi predstavnici naroda.

Drug BRANKO: Zavisu mnogo od naše borbe. Danas još uvijek izbjeglička vlada u svjetskoj javnosti važi kao legalno predstavništvo Jugoslavije. Tako je moglo doći do ugovora o pretvaranja poslanstva u ambasadu. Taj ugovor nije u suprotnosti i ne spriječava potrebu najoštijeg raskrinkavanja izbjegličke vlade.

Drug BORKO ŠILJEGOVIĆ: Postavlja se pitanje: zašto baš u momentu kada mi pristupamo raskrinkavanju izbjegličke vlade dolazi njeno dizanje na stepen ambasade? Mišljenja sam da je time sovjetska vlada htjela da si pribavi mogućnosti temeljnijeg uticaja na naše odnose u cilju pomaganja naše borbe.

Drug MILOŠ ŠILJEGOVIĆ: štab Odreda: Slažem se drugom Brankom. Kada narod obrazuje novu vladu njegova će biti i ambasada. Dok su četnici u savezu s okupatorom napadamo njih i vladu. Kad se izmjeni njihov stav nećemo ih ni napadati.

Drug BOŠKO ŠILJEGOVIĆ: Moje tumačenje postavljeno je obzirom na momenat u kome dolazi do ugovora o ambasadi: težnja da se nađe način djelovanja u prilog našoj borbi. Inače nas je već Staljin postavio na međunarodni teren, mišljenja sam, da bi bilo potrebno razviti diskusiju po mnogim pitanjima, kao na pr. po onom ko je postavio drug Teo Dragičević, koji čak ukazuje na mogućnost nekog tajnog njemačko-engleskog sporazumjevanja.

Drug ŽARKO (BUC A nije čitljivo): član S.K. za Novi: Mišljenja sam da će izbjeglička vlada promijeniti taktiku obzirom na mogućnosti otvaranja drugog fronta i da s time treba računati.

Drug MILOŠ ŠILJEGOVIĆ: Može li se postaviti pitanje razlike na pr. između engleske i jugoslovenske vlade obzirom na to da posljednja nije potpisala vojni pakt u savezničkom bloku. Mislim u odnosu na obaveze prema Sovjetskom Savezu. Može li to značiti, pošto ona nije preuzela obaveze vojne saradnje, da se ništa ne mjenjaju njeni odnosi prema Sovjetskom Savezu uprkos njene sadašnje saradnje s okupatorom u zemlji. Da se i po tome razvije diskusija.

Drug DRAGAN MARIN: Govori nam se da ne mislimo o onome što će biti sutra. Mi nijesmo bog zna kako jaki da rješavamo pitanje totalne sudbine fašizma. Vlada si stvara teren za sutra, moramo mi misliti na sutra.

Drug ŠOŠA: štab Odreda: Bilo je potrebno ukazati na promjene partiske linije. Saradnja između Engleske i Sov. Saveza u ovome ratu prošla je kroz izvjesne gradacije. Sama potreba vojničke pobjede uvjetuje sve užu saradnju. Danas vidimo koliko je dalekovidna bila ocjena druga Staljina koju je on mnogo ranije dao u pogledu značaja otvaranja drugoga fronta. Ujedno ne smijemo zaboraviti da je odlazak jugoslovenske vlade iz Jugoslavije predstavljao u svoje vrijeme borben gest, što je toj vladi dalo mjesta u Engleskoj. Mi smo na narodno-oslobodilačkoj liniji i na toj liniji raskrinkavamo vladu. Kad se laža može služiti lažima, možemo i mi istinom. Ima možda i u samoj engleskoj vladi ljudi raspoloženih za sporazum sa Njemačkom, Međutim, Engleska je vezana ugovorom sa Sov. Savezom. Ako ne bude ispunjavala njegove odredbe doći će do krize sa Sovjetski Savezom. I unutrašnji odnosi same engleske sile je da pođe putem otvaranja drugog fronta. Mi se moramo brinuti za sutrašnjicu. Mi danas stvaramo vojsku koja će u datim momentima imati odlučnu riječ. Raskrinkavanje vlade malo je zakasnilo.

Drug MIRKO PEKIĆ: nakon otvaranja drugog fronta četnici će promijeniti taktiku u odnosu na borbu protiv okupatora. Tada ćemo i mi načiniti zaokret. Jugoslovenska vlada koristi londonski radio dok mi ne možemo moskovski.

Drug JOCO MARJANOVIĆ: Potrebno je ipak podvući razmimoilaženja unutar te vlade.

Drug MILOŠ ŠILJEGOVIĆ: Stigle su najnovije upute za kompletno napadanje.

Drug ŠOŠA: Vlada ima da se izjasni. Na međunarodnom planu nije isključeno, u vezi sa neispunjavanjem obaveza od strane Engleske, da u nastaloj krizi u

odnosima između Engleske i Sov. Saveza dođe do novog zaokreta i ponovnog sporazuma između Sov. Saveza i Njemačke.

Drug BORO GAČEŠA: Vlada nije vojnička vezana sporazumom za borbu protiv fašizma. Otuda su mogući njeni zaokreti.

Drug NIKICA, Agitprop: otvaranje drugoga fronta postalo je centralnim problemom sovjetske politike. Danas se i na međunarodnom planu vodi borba za izolovanje onih reakcionarnih snaga koje ometaju otvaranje toga fronta. Odugovlačenje njegovog otvaranja predstavlja se danas kao pitanje nelojalnosti Engleske prema Sov. Savezu u vezi sa preuzetim obavezama. Ukoliko ne dođe do otvaranja drugoga fronta to bi značilo krizu ne samo u odnosima Engleske i Sov. Saveza nego i unutrašnju krizu same Engleske. Vojnički uslovi za otvaranje toga fronta postoje, vojnički je to otvaranje ostvarljivo još u toku ove godine kako je to dokazano člankom Mahina u „Krajiškom Partizanu“. A da politički uslovi nijesu još sasvim sazreli ima se to prepisati nastojanju reakcionarnih elemenata u Engleskoj kako je to konstatovano u članku Đilas-Ribar o značenju englesko-sovjetskog ugovora. U tome članku govori se izričito i o tome da sama Engleska vlada nije pokazala dovoljno odlučnosti u suzbijanju onih elemenata koji kočće otvaranje drugoga fronta. Nov momenat jeste činjenica da se danas u sovjetskoj javnosti postavlja otvoreno zahtjev za ispunjavanjem obaveza koje je Engleska preuzela Ugovorom i da ni sam Čerčil nije mogao u svom govoru da pređe preko izraza nezadovoljstva koje je čuo u Moskvi zbog odugovlačenja otvaranja drugoga fronta.

Treba naglasiti uza sve to ogromnu, svetsku važnost toga Ugovora koji danas predstavlja najvažniji instrumenat naše politike kako na međunarodnom planu tako i u našoj unutrašnjoj politici. Taj ugovor po svojoj sadržini znači usvajanje osnovnih načela politike sovjetske vlade. Za nas je važan i po tome što je njegova odredba o nemješanju u unutrašnje stvari pojedinih zemalja bila jedan od glavnih potstreka našoj vladi da ubrza svoj izdajnički rad kako bi još danas osigurala svoje pozicije od sutra, to jest vraćanje na vlast u našoj zemlji u tom smislu mi se borimo i vodimo brigu za ono sutra sprječavajući ta nastojanja vlade, pojačavajući njeno raskrinkavanje, samo što mi tu borbu za sutra ne postavljamo i nesmijemo postaviti na klasnoj osnovi kako to vlada želi, nego mi vodimo kurs na njenom izolovanju na bazi rodoljublja i izdaje.

Potrebno je naročito naglasiti velikosrpski hegemonistički karakter te vlade koja u sebi nosi otvorenu opasnost za sve porobljene narode u ranijoj Jugoslaviji napose za narod hrvatski i otuda mogućnost koja nam se daje da sve potlačene narode okupimo u borbi za slobodu. Činjenica da Pavelić otvara put četničkim bandama tim najvećim neprijateljima hrvatskoga naroda i sve to po naređenju okupatora, olakšava nam put na ostvarenju bratstva naših naroda i važna je po naš praktični stav u odnosu na hrvatsku vojsku.

Naš odnos prema jugoslovenskoj vladi od onoga letka Vrhovnog Komadanta druga TITA u kome je ultimativno traženo da se vlada izjasni prema Draži Mihajloviću došao je u fazu otvorenog napadanja te vlade. Sasvim su nemarksističke konstatacije koje su ovdje padale u mogućnosti promjene četničke politike. U našim najnovijim partiskim dokumentima predviđa se da ta naša reakcija ne samo da neće mjenjati nego će još ogorčenije nastaviti politiku borbe narodno-oslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske i to i uslovljava naš stav — vođenje kursa na izolaciju domaće reakcije a otvaranja vrata svima onima zavedenim ili prisilno mobilisanim elementima koji se se bili našli privremeno protiv nas a danas hoće u našim redovima da se bore. Međutim ni časa se ne smije zaboraviti da je glavni udarac naše borbe i dalje uperen protiv samoga okupatora. Odlazak vlade u London bio je u svoje vrijeme gest koji ju nije stavljao u službu okupatora, ali koji nije bio borben kako to kaže drug Šoša, nego naprotiv kukavički i kao takav jedan od mnogih argumenata kojima mi napadamo tu vladu. Drug Joco insistirajući na tome da se Simovićovo izdvajanje iz vlade naročito populariše, u stvari precjenjuje značaj odnose unutar te vlade koje mi ustvari treba da prikažemo kao znak slabosti i trulosti u redovima izbjeglica. Naravno da ta činjenica u vezi sa Simovićem nije bez ikakvog značaja. Isto tako ne može se reći da mi ne koristimo radio koji skoro svakodnevno afirmira našu borbu pred svijetom.

Po pitanju najnovijeg ugovora između sovjetske i jugoslovenske vlade o pretvaranju poslanstva u ambasadu mišljenja sam da je tačno da je sovjetska vlada mogla samo sa jugoslovenskom vladom kao legalnim predstavništvom da sklapa takav ugovor imajući kao i uvijek u vidu produbljenje prijateljskih odnosa između naših naroda. Isto tako biće tačno i to da je sovjetska vlada bila rukovođena time da na taj način utiče na naše odnose u korist naše borbe. Ovdje je potrebno naglasiti naročito to da dužnost i zadatak raskrinkavanja izbjegličke

vlade ne pripada sovjetskoj vladi nego nama i antifašističkoj javnosti svijeta. Mišljenje koje se ovde čulo kako možda izbjeglička vlada može da vrda pa čak i da služi okupatoru jer nije vezana vojnim ugovorom, skroz je formalističko i ne može se tako postaviti. Ona je vezana sa sovjetskom vladom ugovorom o prijateljstvu, a na djelu služi okupatoru.

Na kraju želim da istaknem naročitu ulogu Bosanske Krajine u današnjoj borbi, gdje se danas nalaze naše velike snage i koja predstavlja danas glavnu u pojasu narodnog ustanka u našoj zemlji, odakle se danas pruža podrška borbama u Dalmaciji, Hrvatskoj, gdje se danas vode velike borbe i što nas ovde naročito obavezuje.

Drug BRANKO: Daje završnu riječ.

U današnjem izlaganju i diskusiji objašnjene su prilično mnoge stvari iz odnosa naše politike. Potrebno je naglasiti u vezi s pomenutim ugovorom o ambasadi, da taj akt sovjetske vlade ne prestavlja nikakav raskorak sa našom borbom. Ne može se to nikako postaviti kao akt rehabilitacije jugoslovenske vlade — radi se u stvari o produbljenju neprijateljskih odnosa među narodima Sov. Saveza i Jugoslavije. Ona odredba englesko-sovjetskog ugovora kojom se predviđa i garantuje nemješanje u unutrašnje odnose pojedinih zemalja daje u stvari mogućnost za afirmiranje naših snaga. A to afirmiranje može se eventualno ispoljiti obrazovanju narodne vlade.

Napomena o prećutnom sporazumu između engleskog i njemačkog generalštaba nikako ne stoji. Postoje izvjesni u Engleskoj i njenoj vladi koji kočće otvaranje drugoga fronta. To je kočenje u cilju dobivanja političkog prestiža.

Briga za „sjutra“ ocrtava se danas putem raskrinkavanja i izolovanja vlade u Londonu i time svih onih elemenata koji su kroz 20 i više godina boli nosioci protunarodne politike u našoj zemlji. „Lijeve“ greške i sektašenja suzili bi bazu našeg ustanka.

Mogućnost sporazuma između Sovjetskog saveza i Njemačke, makar i u jednoj daljoj perspektivi, ne može se postaviti obzirom na antifašističke snage koje su angažovane i koje čine temelj današnje borbe. Primjer krize u Engleskoj koju bi izazvala činjenica neotvaranja drugoga fronta. Engleski narod jeste snaga koja će se do kraja angažovati u borbi protiv Hitlerove Njemačke.

Današnja diskusija pokazala je ujedno i to da svi drugovi nijesu proradili najnoviji partiski materijal u svojim jedinicama onako kako treba, pa se i moglo desiti da na pogrešan način ili neumjesno postavljaju neka pitanja.

2. TAČKA: KRITIČKI OSVRT NA POSLJEDNJU OFANZIVU

Drug BRANKO: Otvaram diskusiju po događajima u vezi sa proteklom teškom ofanzivom na naš teren. Cilj ove diskusije je da iz proteklih događaja izvučemo iskustva za našu buduću borbu. Kritika treba da bude objektivna, komunistička, partijska. Treba znati da na ovom savjetovanju ne postoje među drugovima razlike kao u vojsci, da smo ovde svi jednaki, partijci. Kritika treba da bude slobodna, lišena svih nepartiskih obzira i ograničenja.

Drug BOŠKO ŠILJEGOVIĆ: kao član O.K. apelujem također da diskusija bude partijska i svestrana. Da obuhvati rad O.K. rad s pozadinom, u vojsci, obavještajnu službu procjenu neprijateljskih snaga, rad odgovornih drugova u vojsci i drugo. Apelujem da samostalnost drugova u diskusiji bude što veća.

Drug GOJKO BJELAJAC: 1. Četa I bat.: U vezi s ovom tačkom evo mišljenja moje partiske jedinice: počinjem sa zauzimanjem Prijedora. Suviše smo se udubili u slobodu. Nije izvršena puna evakuacija zapljenjenih stvari u Prijedoru. Prodor neprijatelja uslijedio je iznenadno. Po padu Prijedora trebali smo odmah krenuti na zauzimanje drugih demoralisanih gradova. Nikakva obavještajna služba (slučaj neuspjelog napada na Bos. Dubicu), nekonspirativna (slučaj ranije veze sa Bosanskim Novim za koju je znala sva pozadina i tako se desilo da strada drug koji je vezu držao i još jedna porodica koja je pomagala). Kada je u partiskoj jedinici o tome govoreno i utvrđena krivica jednog druga, ništa se dalje nije poduzelo. Greška je što je štamparija odvezena u Kozaru, što je dokaz da se nije imao u vidu nezgodan geografski položaj Kozare. Jednom zakopana štamparija je u vezi s nekim privremenim našim uspjesima ponovo izvađena zbog čega je pala u neprijateljske ruke. U slučaju naših ranjenika konstatujemo rđav postupak prema njima. Ukazujemo na postupke intendanta druga Bore Gaćeše koji je u svemu izlazio u susret željama komandnog kadra a nije mario za ranjenike. Konstatujemo da nije bilo razumjevanja kod četa i bataljona da se borba u toku ofanzive raspodjeli ravnomjerno. Kod mnogih četa ispoljila se težnja da se samo probiju, a ne da kod proboja osvajaju daljnje rovove i omogućće prolaz ostalima. Neke čete spojivši se poslije proboja sa Udarom Brigadom nijesu se vraćale da

omogućće proboj drugoga dana. Uopšte nedovoljna je bila saradnja snaga koje su prešle poslije prvoga proboja da preostalima omogućće proboj drugoga dana. U mnogome radilo se o spašavanju svojih glava. Akcije Udarne Brigade bile su nedovoljne u dane proboja na liniji neprijatelja s leđa. U samom probijanju nijesu odgovorni drugovi dovoljno pridali značaj proboja i cilj da se izvuku sve snage. Trebalo je objasniti cilj osvajanja rovova i osiguranja prolaza. Jedinica misli da pozadina nije trebala kretati za Kozaru i traži na to objašnjenje. Frontalna borba koja je u vezi s tim nastala, držanje položaja po cijenu života izazvalo je velike gubitke, naročito od avijacije i artiljerije. Pokazalo se da naša vojska i njeni rukovodioci nijesu dovoljno sposobni za frontalnu borbu. Otkrivanje magazina kao posljedica nekonspiracije kod sakrivanja. To je naročito loše djelovalo na pozadinu. U vezi s tim ona se tuži da nije ništa dobila, u Prijedoru je toliko toga bilo, sistem blokova, trpanje u magacine, sve to dovelo je do pada velike količine robe u ruke neprijatelja.

Drug MILAN EGIĆ, štab III bat.: Naređenje našem bataljonu za proboj nije umjesno izdato. Naređeno je da se bataljon povuče na Mrakovicu. Usljed toga morali smo ostaviti na terenu neke naše jedinice. Tek na Mrakovici, u Štabu odreda čuli smo da se imamo probijati. Na samo mjesto proboja došli smo kasno u noći. Nijesmo znali ni teren, ni dovoljne razloge proboja niti smo imali vodiča. Drugovi su krenuli i, naravno, nijesu se mogli probiti. Ujutro umjesto da se izvučemo sa položaja da bi sačuvali ljude, mi smo dobivali neumjesna naređenja da se moramo po svaku cijenu probiti. Imali smo velike žrtve od artiljerije. Trebali smo se povući, razviditi položaje i s više uslova za uspjeh učestvovati u drugom proboju. Rezultat tih grešaka demoralizacija. Mnogi su bježali.

Drug JOCO MARJANOVIĆ: Na nekoliko dana pred neprijateljski prodor u Prijedor imali smo obavještenja o pripremanoj ofanzivi. Ta smo obavještenja odmah uputili u Štab Odreda. Čini mi se, postojalo je i neko pismo o grupisanju neprijateljske motorizacije u Gradiškoj i kretanju prema Banja Luci. Preko naših veza imali smo obavještenja o evakuaciji civilnog stanovništva na jedan kilometar oko pruga i cesta u Slavoniji. Karakter neprijateljske ofanzive nije pravilno ocjenjen za sve vrijeme ofanzive. Nije bilo savjetovanja pred, u toku ofanzive i pred same proboje. Proboj je zakasnio. Nedovoljna priprema. Izabrano je najutvrđenije mjesto mada se, kako kažu drugovi, za to znalo. Nijesu uzimani u obzir prijedlozi našeg vojnog kadra. Na pr. u vezi borbi kod Bjelajaca prijedlog

komandira, Tome Spanovića za probijanje iza Dubice. Poslije proboja samo djelomično uspjelog razbijanja snaga odreda koje se nijesu probile izvršeno je neorganizovano, panički. Sve se to teško odrazilo po sudbinu naših ranjenika, pozadine, drugarica. Prilikom posjete druga Obrada, bivšeg komadanta, našem bataljonu primljen je naš plan povlačenja sa terena koje držimo kako bi sprječili da nas neprijatelj ne isjecka. Međutim mi smo stalno obavještavani da je stanje dobro. Čak smo iz štaba Odreda dobivali lažne vijesti u pogledu našeg plijena što se kasnije loše komentarisalo u našem bataljonu. Naš bataljon na lijevom i centralnom krilu nije imao nikakve borbe. Vršena su prekapanja cesta da se onemogući brzi prodor neprijatelja. Za čitavo vrijeme ofanzive naš je bataljon ležao. Stavljali smo prijedloge da se i naš bataljon, naime njegovi djelovi aktiviraju na drugim stranama i pomognu borbu. Razvoj situacije morali smo ocjenjivati samo po okolnostima. Šifra o probou nosila je karakter alternative. Bila je data direktiva za kopanje zemunica, po primjeru Korduna, ali je i to postavljeno u znaku ili-ili. Nekako se bojalo izjasniti u pogledu karaktera ofanzive, što nije smjelo da bude bar pred štabovima. Direktiva o kopanju zemunica za ranjenike data je malo vremena pred probu. Mi nijesmo bili obavješteni ni o napuštanju terena i bataljona. Predvidjeli smo kopanje dviju velikih zemunica. Tim poslom zadužili smo pozadinsku partijsku grupu. Ranjenici su bili smješteni u jednu zemunicu, ali su evakuisani kada su pozvani na probu. U vezi neprijateljskog prodora prema Krajinu došli smo na teren da po prijedlogu zamjenika polkoma druga Dušana Misireče obrazujemo oprativni štab III i IV bataljona. I to je ljigavo shvaćeno. Rečeno nam je da je to bio samo prijedlog. Naređenje da naš bataljon zauzme položaj na Mrakovici potpisali su naši drugovi Šoša, Obrad i Branko. Naše snage su bile razasute. Naređenja zakasnila, evakuacija. Kidanje telefonskih veza.

Likvidirali smo petu kolonu u našim rukama. 52 zarobljena hrvatska domobrana pustilo smo, mada su neki tražili u bataljonu da se pobiju. Naređenje za pokret odnosno za probu dobili smo preko IV bataljonau 4 sata poslije podne na Mrakovici, a na mjesto proboja morali smo biti u 8 sati na večer da bi učestvovali u probu iste noći. Nastalo je ganjanje za zaostalim vodovima. Tek na Mrakovici dobili smo pravi raspored. Nemamo vodiča. Odgovaraju nam snalazite se prema terenu. Jedna naša četa krenula je na Pogledovo, ostale tri u Boksne. Tu smo najzad pronašli štab II bataljona. Bilo je jasno: moramo gurati bataljon u smrt.

Komadant drug Mirko izdao je naređenja. Ušli smo kasno u borbu. Svanulo je. Nijesmo se probili. Stižu pisma šta će se s ranjenicima. Dolazi pismo od drugova iz Štaba Odreda koji se nijesu probili. Bombardovanje. Drug Nikola Luketić kaže: nemoguće je jurišati po tolikom brisanom prostoru na vatreni zid. Komadant II bat. Stanko plače i goni drugove u borbu. Novi plan za probu drugoga dana na uskom prostoru. Naša jedina četa je na Pogledovu. Noćas ili-ili. U noći Grlja pozadina, ranjenici, partijski kadar pozadinskih radnika. Hura, juriš treća, više komandir Ljuban i svi smo krenuli za njim. Kad Ljuban prestade sve prestade. Razbili smo se. Mitraljezi kose ljude, čitave jedinice. Tu je poginuo i drug Luketić. Svanjiva. Avioni i unakrsna artiljeriska vatra na parvo u povlačenja. Čupića kosa. Tu drug (Biljo ne čitljivo) reče: pravac našeg bataljona Crna Rijeka. Imade nas još. Odlučujemo: na Vitlovsku. Nema Šoše i Miloša. Neko kaže: oni spremaju džadu. Ne znam ko je to rekao. Možda sam i sam podpao pod taj uticaj. Bataljoni, tačnije ostatci bataljona sa ranjenicima koji mogu da idu, izvlače se od Vitlovske prema Živodaru. Savjetovanje komandnog kadra i partijaca. Neko postavlja pitanje: kako to da Štab Odreda ide u patrolu. Pismo: dolaze Šoša i Miloš. Drug Grga, komadant Slavonije, ističe da neki postavljaju pitanje Šošinog i Miloševog patroliranja. Preko toga se prelazi. Sjećam se, još na Vitlovskoj neko je pričao kako Šoša i Miloš poručili po neke konzerve, cvibak i šećer. Kakve konzerve — kazao je Stanko. (Banijac Pirio nije čitko) tada na Vitlovskoj neprestano je gurao i sugerirao: probu za Savu. Drug Milan Vrhovac doveo je Šošu i Miloša. Neznam je li to bila sabotaža, slušanje neprijatelja ili, situacija kad se općenito gubi povjerenje, neko je neprestano isticao kako se Miloš i Šoša odvajaju i traže neko samostalno rješenje za sebe. Ovo je bila digrosija na Vitlovsku. Na Živodoru gladni, iscrpljeni, malodušni ostatci bataljona. Od našeg bataljona, od 650 boraca ostalo je svega 157 drugova. Ranjenici, POD, vod za vezu. Problem ishrane. Zamjenik komadanta našeg bataljona drug Piljo u saglasnosti konfederacije na Vitlovskoj ostao je u Kozari sa 50 ljudi sa zadatkom da se tu i zadrži sve ako bi mi negdje ponovo pokušali probu. Konferencijom na Živoderu zaključeno je da se pošalje izvidnica na Mrakovicu. Konferencija je vođena nekomunistički. Spavalo se. Malo ih je govorilo. Drug Milan bio je za probu preko terena IV bataljona. U kombinaciju je dolazilo prvenstveno probu za Savu. Zaključeno da se nesigurni elementi razoružaju. Sa 20 prema 6 glasova odbijen je prijedlog druga Čočeta da se odred odmah razbije na manje grupe. Ujutro stigla je direktiva da se

kopaju zemunice- zakašnjela. Poslali smo neke partije da zajedno sa članovima POB-a kopaju zemunice u Bukovici. Održali smo sastanak s borcima. Dovedi smo ih same do zaključka da je najbolje rješenje razbijanje u manje grupe. Po neki su razoružani, da oružje ne padne neprijatelju u ruke. Oružje je kopano. Onda smo se razišli. S nekoliko drugova, jednom drugaricom iskopali smo rupu. Mišljenja sam da je ranije bilo partijskog i vojnog savjetovanja da bi u mnogome bio ublažen naš poraz i sačuvano više naših života. Dao sam u nekoliko rječi opis događaja u kojima sam bio učesnik i svjedok u uvjerenju da ovaj prikaz sam sam po sebi sadrži i elemente kritike.

Drug BRANKO: Za opis treba odmah dati kritiku i uvijek tačno označiti na koga se kritika odnosi.

Drug BOŠKO: Ne opravdavati samo svoj bataljon. Nije to boljševičko shvatanje.

Drug BRANE KOVAČEVIĆ: 2. Četa III bat.: U prvo vrijeme uživali smo se svi u silu II Krajiškog odreda. Nije se pravilno shvatilo drugarice Okrugle, gdje je bilo rečeno što nas čeka. Pred proboj nijesmo znali kuda se ide. Tek na Mrakovici saznali smo o čemu se radi. Na položaj smo stigli bez vodiča, a nijesmo poznavali teren. Dan je osvanuo a mi smo dobili naređenje probijati se pod svaku cijenu. Neuspjeh. Žrtve. Ponovno naređenje. Ponovne žrtve. Greška da se tako za svega jedan dan formiralo i povlačenja naša s položaja koje smo držali i sam proboj. Neuspjeh prvoga dana još je više otežao proboj drugoga dana. U posljednje vrijeme zavladao je „bogovanje“. Konstatujem slabo čuvanja odnosno spremanje materijala. Imalo ga se gdje u Kozari smjestiti. Rđav postupak prema ranjenicima: drug Pane Došen, prije nego se pošlo u probijanje zavučen je u jedan jarak bez hrane kod toliko cvibaka i ostale hrane na Vitlovskoj. Ostao je tako do 15 dana. Nije se vodilo dovoljno računa o ranjenicima. Trebali smo imati gušće sastanaka. Od najviših jedinica do nižih i manje bilo grešaka. Nas 72 druga bili smo se probili na teren I bataljona i kasnije vratili sa drugom Brankom i bili više Zidanog mjesta gdje je osnovana prva baza za prikupljanje. Tu smo sakupili ranjenike koji ostadoše u životu. A onda smo krenuli na svoje mjesto i nastavili da radimo kako smo znali i mogli.

Drug TEO DRAGIČEVIĆ: Drug Radoja Miljatović, član O.K. pristupio je bio prikupljanju nas pozadinskih radnika i partijaca za proboj. U Bokanima vidio sam 3 druga komadanta naših bataljona, a četiri su već bila otišla na položaj. Drug

Luketić pozvao je komadante da krenu na položaj. Gdje su otišli neznam. Drug Luketić je otišao. U Mlječanici bili su silni ranjenici. Tukla je artiljerija. Zavlčili smo se u jarak. I poslije drugog neuspješnog proboja oni koji su mogli ići krenuli su prema Vitlovskoj pa onda noću za Živoder. Prije savjetovanja na Živoderu drugovi Šoša i Miloš vršili su izviđanje u (Puosrima nije čitljivo). Savjetovanje je raspršeno usljed artiljerijske vatre. Ostao sam u II bataljonu. Kroz noć vršeno je dežuranje na smjenu. Komadant Stanko bio sav izgubljen. Ujutro je bila potreba za suhom hranom. Kasnije je sve prsnulo. Sve nekako bez određenog zaključka.

Drug BRANKO VIGNJEVIĆ: 3. Četa III bat.: nedovoljne svijest rukovodećih drugova odreda. Izgleda nijesu na vrijeme prozreli i predvidjeli namjere neprijatelja. Nije se smjelo čekati potpuno opkoljavanje Kozare nego smo se morali ranije izvući. U prvom probouj nama je naređen juriš na rovove u dolini Mlječanici, na nezgodnom položaju. Po prvom probouj neprijatelj je otkrio naše namjere i koncentrisao svoje snage. Kod opetovanog probouj rukovodeći drugovi nijesu umjeli iznaći zgodno mjesto za proboj. Komadni kadar četa bio je neobavješten. U samom probouj (neodlučnost na cesti) kao i poslije neuspjelog probouj zavladao je panika. Greška je što poslije probouj nijesu okupljeni partizani koji su ostali u Kozari pa da im naši komadanti i politički komesari kako odredu tako i bataljona ukažu na „spas i pomoć“, kako su to govorili partizani. Komandni kadar se odvajao. Drug Šoša šamarao je neke ljude i psuvao im mater, što je izazvalo negodovanje među partizanima.

Drug BORO GAĆEŠA: Trebalo je predviditi šta da se radi ako proboj neusprije. Proboj je trebalo vršiti na manjem prostoru i to bez premorenog II bataljona koji je najviše dao od sebe. Drugi proboj nije smio da usljedi na istom mjestu. Tenkovi su izazvali priličnu demoralizaciju. Gradnja onako velike bolnice na Vitlovskoj bila je neumjesna. U najteže vrijeme bilo je na tom poslu angažovano oko 200 radnika, što je bila velika smetnja da naše stvari nijesu spremljene kako treba. U vezi prigovora zbog ponovnog vađenja štamparije iz zemlje i njenog stavljanja u pogon, mišljenja sam da bi štamparija u svakom slučaju bila pronađena. Osim toga u onoj situaciji kada smo izdržavali najveću ofanzivu, zbog naroda koga je bilo u Kozari do 80 hiljada kao i zbog vojske i njenog morala štamparija je bila i te kako potrebna. Pozadina je otkazala dužnost prenosa ranjenika u probouj zbog toga što je ona sama bila neobavještena o probouj i nastojala i sama da

se nekako spasi. Obavještajna služba bila je nikakva. Krivnja je do svih štabova. Suviše smo dekonspirisali naše snage. Za propast magazina neznam na kome je sve krivnja.

Drug DRAGUTIN ĆURGUZ: štab II bat.: U ovoj ofanzivi najviše je stradao naš bataljon. Glavne neprijateljske snage uperene su na naš teren. U čestim borbama najviše je ginulo naše komandno osoblje. To se odrazilo na borbenu sposobnost naših jedinica. Ispoljila se slabost pozadinskih četa nenaviknutih na borbu. Slabost komandnog kadra u naših 6 četa. Od štaba bataljona ja i drug Luketić bili smo na terenu i morali smo se svagdje naći.

Drug OSTOJA MIJATOVIĆ, 5 četa I bat.: Greška je slaba povezanost četa i ispomoć u borbi. Sad se priča da se ne posvećuje pažnja palim drugovima. Slučaj ranjenog druga (Puzova nije čitko) iz voda pri štabu odreda koji je umro u bolnici) Ranije smo mi naše pale drugove sahranjivali s više pažnje, s govorom nad grobom. O tome treba povesti više računa.

Drug RADE BAŠIĆ: U toku ofanzive dobar dio partizana nije učestvovao u borbi. Dosta ih se vidjelo u pozadini. Plan proboja bio je u suštini paničan, na brzu ruku, neprodiskutovan na sastancima. Proboj je trebao da uslijedi tek poslije neophodnih priprema. Sve se to odrazilo u borbi. Bio je to utopljenički plan da se pod svaku cijenu moramo probiti. Nikad nije bilo zvaničnog osvijetljavanja karaktera ofanzive. Pojedini članovi odreda bili su više posmatrači u ovoj borbi. To napominjem u vezi s drugom Obradom. Suviše širok front proboja. Uži front - lakša centralna komanda, bolja mogućnost prebacivanja. Nije predviđen neuspjeh. Svako je shvatio: neprobijanje — smrt! Nedovoljna briga posvećena ranjenicima koji su našu borbu naročito zadužili. Kao na pr. drugovi: VLADO PEKIĆ, DUŠAN DRETIĆ, GOJKO KUKAVICA, RADE KONDIĆ i drugi.

Drug MILAN BUDIMIR: 1 četa II bat.: Po zauzimanju Prijedora zavlada je komocija i kod naših štabova. U toku ofanzive izdana su naređenja bez potrebne pripreme. Kod proboja pokazala se odvojenost komandnog osoblja od četa i jedinica. Izršenje proboja je nedovoljno pripremljeno. Zgomilanost naroda i ranjenika, žrtve od artiljerije. U četi koja je trebala da ostane u Kozari i poslije našeg proboja nijesu odabrani ljudi dobrovoljci, a komandir je bio četnički raspoložen. Zakapanje oružja nije konspirativno izvedeno. Drug Miloš i Šoša vodili su sa sobom neke drugarice dok su mnoge ostale bespomoćne. Na pr. drugarici Miri Cikoti trebalo je bar savjetovati kako da se spasi.

Drug ILIJA BURSAC, grupa Palančište: Ništa nije preduzeto da se pripremimo protiv neprijateljske ofanzive za koju se znalo. Slaba obavještajna služba. Partijska grupa u Kozarcu trebala je na svaki način izvijestiti Prijedor. Dokaz potcjenjivanje neprijatelja od strane našeg vođstva: evakuacija na Kozaru i to na Vitlovsku. Govorilo se: na Vitlovsku neprijatelj neće nikada doći. Mnoge stvari je trebalo odmah narodu izdijeliti. Narodu je trebalo kazati da se sakriva kod kuća. Ne preuzimati frontalnu borbu. Da nije bilo naroda u šumi, lakše bi se primila borba. Mogle su se poduzeti bolje mjere u pogledu ranjenika. Sva skloništa na Vitlovskoj su otkrivena. Trebalo je odabrati pouzdane ljude, a ne omladince. Na pozadinu utiče i loš odnos koga su pokazali partizani poslije ofanzive prema nekim civilima u šumi. II bataljon strijeljao je nekoliko ljudi (5-6). Na pr. Peru Matijaša uopšte nije trebalo ubiti. Nekorisno je izginulo mnogo naše pozadine u borbi.

Drug Dr. ALFRED RŽEHAK (lično ispred sebe): Nepravilna ocjena prije ofanzive, zapravo njeno nepredviđanje. Zarobljeni ustaša kod Orahova kazao je između ostalog da 7 satnija specijalno obučених ustaša došlo je na teren Dubice, da će 7000 pješadije i motorizacija stići u Banja Luku. O tome se nije povelо računa.

Ranjenike je stigla najteža sudbina. O tome treba mnogo reći. Nije se postupalo kako je trebalo. Inače veći bi broj bio spašen. Prije proboja održano je usko savjetovanje. Na njemu bili su drugovi Obrad, Šoša i Branko i ja sam bio pozvan. Drug Obrad motivisao je svoj prijedlog za što skori proboj naročito zbog 500 ranjenika. U samom početku proboja pokazalo se da je bio zbog svega prije nego zbog ranjenika. U 7 sati zaključen je polazak ranjenika sa Vitlovske. Ranjenici su bili spremni. Međutim, nije došao ni jedan pozadinac za nošenje ranjenika. Naišao je drug Obrad sa čoporom (žanaklinja nije čitljivo), prošao kroz logor, nastavio za Bokane. Pitao sam ga šta ću sa ranjenicima. Odgovorio mi je: pričekaj do 9 sati, ne dođe li niko ti kreni s bolničarkama. Prošlo je i 9 sati i minuli su 3 sata poslije ponoći i niko se nije pomaljao. Na telefon javio mi je drug Branko da ostavim ranjenike i da krenem na Bokane. Krivim Okružni Komitet i Štab Odreda zbog toga što pojedinci nijesu došli da prenesu ranjenike. Izgleda da bi u tom slučaju veći broj bio spašen da su na vrijeme bili na mjestu. Štab Odreda nije se po ovoj stvari čitav dan interesovao. Nije mi odvojio ni jednoga čovjeka koji su ga pratili da mi se nađe pri ruci. Drugi primjer — drugi proboj:

naveče pred sam proboj bili su ispod Čupića Kose skupljeni svi štabovi s kojima sam i ja bio. Ranjenici i POB-ovci otpremljeni su prema Čupića Kosi. Štabovi su otišli naprijed. Proboj je bio sračunat da se prebaci, ko može kasnije da se prebaci. Tako se moglo desiti da veliki dio pozadine, partijci i POB-ovci ostanu. Štab Odreda treba je da se već prije pobrine kako bi se spasli ranjenici za takav slučaj ofanzive i da na vrijeme dade potrebna upustva. Ništa od toga nije učinjeno. Nijesu se poduzele efikasne mjere za smještaj materijala. Nijesu data upustva da malo ljudi kopa skloništa, da se skloništa kopaju na raznim mjestima i kako da se zakopano čuva od kvarljivosti. Štab Odreda nije bio u stanju da organizuje posao za vrijeme ofanzive. Sve je palo na II bataljon. Tu posao nije mogao ići normalno: bilo je preko 400 ranjenika, stalno je pristizala municija i ostali ratni materijal (muvala je masa radnike nije čitljivo) štamparija je radila itd. Ne može se II bataljon okrivljivati za sabotažu.

Štab Odreda ponašao se panički na terenu. Nikada njegovo držanje nije bilo takvo kao u ovo ofanzivi. Galama drugova Šoše i Miloša zbog avijacije i artiljerije, galama na civile, sve je to djelovalo pražavajuće. Često se puta Štab nije mogao naći. Kuriri su imali muke da ih pronađu. To je tačno. No ranije bi kozarski operativni bio na samom terenu sa jednim od članova O.K. Sada je komadant odreda uglavnom sjedio u Štabu Odreda (u kancelariji). Zamjenik Komadanta Odreda bio je na terenu koji mu nije bio poznat. Drugovi nijesu išli na osmatranje. Štab II bataljona bio je blizu položaju, a štab odreda uvijek iza nas. Čudnovato da se rukovodstvo operacija predalo samo dvojici ljudi. Drug Čoča koji je bio dodjeljen tome operativnom štabu učestvovao je u savjetovanju, ali koliko sam primjetio drug Šoša izbjegavao i da sasluša njegovo mišljenje. Čudi me da je drug Šoša nastojao da svu odgovornost preuzme na sebe. Širih savjetovanja nije bilo. Jedno je savjetovanje široko bilo tek pred kraj. Partija nije imala dovoljno uticaja u ofanzivi. Grupica Štaba odreda: Miloš i Šoša, dva do tri kurira, dvije drugarice, Pero Mečava. Da je poslije drugog proboja štab učinio nešto bilo bi ipak drugačije. Umjesto toga počelo se kombinirati kako da se i gdje prebacuje i spašava. Spaljivala se arhiva da se ništa nema uza se, dok se vojska skupljala na Vitlovskoj. Mečava je kazao da zna prolaz kod Dubice. Ko god je došao toj grupi grubo je bio odbijen. Slalo se i u matarinu. Štab je lutao od čuke do čuke, da spasi svoju glavu ne dajući savjeta onima kojima ga je trebalo dati. Izgleda da je štab odreda najbukvalnije shvatio direktivu čuvanja komandnog

kadra. Smatram štab odreda odgovornim za mnoge stvari koje nijesu učinjene a koje bi nesumnjivo ublažile naš pad i katastrofu:

Drug DRAGAN MARIN: Za sve ovo što se ovako zbilo više od štaba odreda, Miloša, Šoše itd. kriva je naša Partija. Partija je dozvolila pojedinim ljudima da rade na svoju ruku i ponekad, izgledalo je, da rade i diktatorski. Prije pada Prijedora mi smo se sastajali prije svake akcije i čulo se mišljenje sviju. Tako je trebalo i poslije oslobođenja Prijedora. Po padu Prijedora ljudi su se uživjeli u neko komadanstvo. Partija se malo spominjala. Na primjer slučaj sa štamparijom koja je kretala od Mrakovice do Vitlovске tamo ovamo. Uopšte evakuacija materijala. Uopšte sve se radilo, samo ne komunistički. Uvriježila se naka protekcija, malograđanština, nije se radilo partijski nego na svoju ruku. Nijesu odgovorni samo Šoša, Obrad, Miloš ovaj ili onaj, a kad je došlo gusto svi su onda uprli oči u Šošu ovoga i onoga. Trebalo se savjetovati, podijeliti posao. Partija je trebala rukovoditi. Pred sam proboj nije bilo vremena za šire savjetovanje. Ali je sam proboj mogao da bude bolje pripremljen. Trebalo je odabrati praktičniji teren za probijanje, na užem savjetovanju bataljona raspodijeliti zadatke u probiju.

Drug RADE RANILOVIĆ, 1 četa III bat.: moglo se održavati barem savjetovanje partijskih delegata. Isto u pogledu vojnih savjetovanja. Nije trebalo čekati poslednji momenat za proboj, bilo bi manje ranjenika. Bilo je i lažnih vijesti: zarobljeno 10 topova, 40 puškomitraljeza, neznam koliko bacača. Kupljeni su ljudi iz pozadine da sakupljaju oružje na terenu operacija. Zašto se oni nijesu tim oružjem naoružali. Nije se dobivalo obavještenja šta raditi u samome probiju. Komandni kadar četa nije znao kuda treba da ide. Gdje je bio štab odreda u zadnjem probijanju — to je pitanje postavljeno u jedinici moje čete.

Drug VID ĐUKANOVIĆ, 1. četa Udarnog bat.: Greška je bila političkog komesara 3. Čete našeg bataljona druga Radovana Vujičića kao i komadanta našeg bataljona za gubitak veze i krot to gubitak jednog voda. Udarno bataljon po povratku sa četničkih terena, bez odmora, stalno u borbi Ravan, Suhača, Karan bio je go i bos borci zbog toga prigovaraju.

Drug ĐORĐO VUČENOVIĆ, 3. Četa II bat: Okružni Komitet nije vodio dovoljno računa o čišćenju Partije. U 3. Četi našeg bataljona vodnik Vukić, mada četnički nastrojen bio je partijac. Takve elemente trebalo je čistiti bar u samoj ofanzivi štab odreda nije razvio obavještajnu službu. Odgovorni drugovi pokazali su se nespremni, raskomoćeni. O načinu kako je neprijatelj prodro u Prijedor

moglo se vidjeti da se radi o jednoj ozbiljnoj ofanzivi i nije trebalo pozadinu skresati u Kozaru. Probijanja nije trebalo izvoditi na terenu gdje je po treći put izvođena akcija. Najveća pogreška Štaba Odreda i O.K. što nijesu vodili računa da se već ranije od naše vojske stavaraju pokretne jedinice kao proleterske, koje ne bi bilo vezana samo za svoje sektor. Mnogi su se ljudi vraćali kad su već prošli preko ceste. Govorili volimo izginuti kod svoje kuće.

Drug JOCO MARJANOVIĆ: da li je izdato naređenje za evakuaciju civilnog stanovništva u Kozaru.

Drugovi BRANKO I BOŠKO: U novskom srezu je sam narod izbjegao, u dubičkom je naređeno. Uglavnom, svijet je najprije sam bježao a kasnije je naređeno.

Drug GARAČA MILAN, pozadinska grupa novski srez: Na terenu I bataljona mogla se razvijati aktivnija borba protiv neprijatelja. Moglo se prilikom prvog uništenja jedna bojne prebaciti mnogo ranjenika i pozadine. Dva dana bila su na raspoloženju. Niže jedinice nijesu davale dobra obavještenja a ni sam štab odreda nije vršio dovoljna izviđanja. Način kako su ubijeni zarobljenici: noževima koljem i previše je na štetu linije bratstva koje mi moramo da ispovjedamo. U partiju primano je ljudi koji nijesu toga bili dostojni. Bilo je i četnički nastrojenih. Za osudu je dovođenje ženskih u štabove. U bolnici na Pogleđevu jedna je bolničarka vršila sabotažu (Nada). Padale su primjedbe među partizanima zbog žena u štabovima kod političkih komesara: zašto da (Sarža nije čitljivo) ima žene, odjevene dobro itd. A mi nemamo.

Drug ŠILJAK MIRKO: 2. Četa II bat.: naređenja nijesu stizala na vrijeme. U proboju sve je bilo mutno. Kazali su mi: baci se u desno. Vod koji je išao za mnom išao je i zalutao. Ja sam se bacio u desno, likvidirao uporište, vratio se. Ujutro opet naređenje: probijati se. Front je u proboju preširoko odrađen. Kod rasipa na Živoderu nije bilo komunista da kaže vojnicima ono što je trebalo reći. Idu vojnici i plaču: starješine su rekle da se ide kud ko z n a. Trebalo im je u govoru objasniti da se ne p r e d a j u. Jer i ta će ofanziva proći. Obrad se na Karanu šigico s nekom curicom kada je pitan kako da se vojnici snađu za hranu. Drug Dušan Misirača kazao je tada nekim partizanima: zašto ste se prebacili bez komadanta, a nije se pitao zašto je on otišao bez odreda.

Drug ŽARKO BUĆMA, član S.K. za bos. Novi: Drug Obrad samo se kod kurira raspitivao za drugarice. Otpor nije trebalo prekinuti. Kad je narod odbačen u sela

trebalo je dati otpor u Kozari. U toku ofanzive bilo je dosta nemorala. Narod nije trebalo povući iz Kozare. Razoružanje omladinaca kod Vojskove. Komadant II bataljona kazao mi je: idite, umješajte se u masu, predajte se! To je pobijeno ili otišlo u Njemačku. Bolje da je poginulo u Kozari.

Drug SAVA GAJIĆ, pozadinac I bat.: Drug Vladeta Radić loše se pokazao prema ranjenicima. Udarao ih je. Mene je udario s cijevi po glavi. Kaže: mislio sam da si ranjenik. Nije se tražila pomoć Udarne Brigade i I odreda u cilju uspješnog proboja. Drug Mladen Obradović, komadant IV bataljona, nije se pokazao kako treba. Slao je neke štofove kući. Pozadina zbog toga negoduje. Prigovora kako ništa nije mogla nabaviti u Prijedoru. Priča da su partizani ostali goli i bosi: ni vojsku nijesu htjeli obući. Pozadinske grupe i bataljon trebale su prije ponovnog pretresa toga terena obavjestiti narod da se krije. U samo jednoj nevelikoj šikari uhvaćeno je oko 60 civila. Neke partizanke rđavo su se pokazale kad su uhvaćene od neprijatelja. Mnoge su znale za tajne za koje nijesu smjele znati. Narod priča da je mnogo omladine stradalo zbog ranijih manifestacija i zborova u Prijedoru.

Drug DUŠAN VIDOVIĆ, sekretar S.K. SKOJ-a za B. Gradišku: Obavještajna služba nikakva. Štab odreda ništa nije preduzeo na primljena obavještenja o ofanzivi. Polazak na proboj nepripremljen. Kad smo došli na Vitlovsku nije nam dat ni obivak koga je tamo mnogo bilo. Skloništa nije trebalo praviti oko logora. Kad se tražilo od intendanta druga Bore Gaćeše da nešto dade, kazao bi da su to stvari II bataljona (a ne odreda). Kuriri se zaležali dok se šalikalo na telefonu. To se osvetilo u proboju. Neko je primjetio da nije stvari trebalo povjeravati omladini, da je ona izdavala. Više je izdaje bilo kod starijih nego kod mladih. Nije pravilno označavati kao grešku učešće pozadinskih četa u borbi. U pogledu čišćenja partije trebale su jedinice izvjestiti da neko nije za partiju. Sekretari part. jedinica često šalju ružičaste izvještaje.

Drug STOJAN BAJALICA, 2. Četa I bat.: Motorizacija je prolazila, vidjelo se tenkove kod Novoga, slani su izvještaji i moglo se predvidjeti ofanzivu, Narod se instiktivno sam povlačio. I bolnica I bataljona koja je mogla za Grmeč, otišla je za Kozaru. Nijesu uzimana u obzir iskustva Istočne Bosne, Srbije, Zlatibora. Nije iskorišteno 48 sati slobodnog prolaza poslije poraza 3 bojne.

Trebalo je biti oprezniji u pitanju određivanja Stanka za komadanta II bataljona. Trebalo je suziti prostor proboja. Prolaz dviju četa Udarne Brigade

sa drugom Perom Mečavom nije bio koristan. Četa koja se vratila nije vršila nikakav konkretni posao. Bila je to šetnja sa žrtvama.

Drug SMAIL ŠERIĆ, 1. Četa III bat.: baca krivnju na komandira druga Bašića Mirka koji je u cilju spašavanja svoga života poremetio napredovanje u probou, tako da su im Njemci došli iza leđa. Više je plana trebalo za probou. Dvojica partizana koji su u toku ofanzive bili pobjegli iz Jasenovca kažu da im je na povlačenju u Vitlovskoj kada su tražili da idu prijeko drug Čoče kazao: idite predajte se tamo vojnicima i ustašama.

Drug JOCO MARJANOVIĆ (upada) izgleda da je to zabuna, da su oni zamjenili.

Drug GOJKO ŠURLAN, 2. Četa Udarnog bat.: Priličan broj partizana nije se borio. Šetkali su se i vucali. Milicija opštinska također. Samo dvojica ljudi rukovodili su ofanzivom. Izbjeglice iz Prijedora pušile su kao kakve „hage“, oni što su živjeli na račun radnika i seljaka. U II bataljonu bilo je svirke. Drug Boro Gaćeša bio je nedruželjubiv. Zadirkirao je ljude. Davao je veste načičkanijim drugaricama i fine sapune, a nije davao drugovima na položajima, u borbu, u bolnici...

Drug PERO GAJIĆ, grupa Palančište: Bilo je šetkanja oružjem izim borbe. Po 15-20 ljudi išlo je uz kuhinju (I bataljon). Naređenja su kasno izdavana. Na pr. za prebacivanje naroda i imovine poslije uništenja 3. Bojne. U Prijedoru smo se suviše pokazali, dekospirisali. Ostalo je dosta pete kolone.

Drug DUŠAN UTJEŠINOVIĆ, sekretar bat. Part. biro-a: Neprijatelj je onako brzo prodro od Piskavice prema Prijedoru jer smo bili popravili sve što je porušeno. Nije bilo moguće obavjestiti ni Prijedor ni Kozarac. Bio je to brz prodor motorizacije uz pomoć avijacije. U Prijedoru je ostalo dosta elemenata koje je trebalo potući. Peta kolona poništila je telefonske veze. Greška je bila što se sve iz Prijedora lifrelovalo za Vitlovsku. Tamo je bio pravi darmar. I Okružni Komitet i pojedine grupe krive su zbog uvlačenja nedostojnih ljudi u partiju.

Drug MILOŠ ŠILJEGOVIĆ, Štab Odreda: Pogriješili su i zvanični i nezvanični drugovi u pitanju: treba li ili ne treba primiti borbu s neprijateljem, I sam neprijatelj pripisuje nam nedoraslost. Čim je postalo jasno da nas neprijatelj opkoljava trebalo je odlučiti. Ne stavljam u sumnju iskrenost izlaganja koja su se ovdje čula. Ali smatram da je vršena nevojnička kritika komande. A kad smo već ostali unutra — poraz je bio neminovan. Do nas nijesu dolazili glasovi

o divizijama koje se protiv nas kreću. S malim snagama opkoljavanje, takav obruč uvijek se mogao probiti. Tako se računalo. O dovlačenju neprijateljskih snaga nije se tačno znalo. Osnovnom greškom smatram primanje frontalne borbe. Komanda odozgo pa do dolje potpuno je podbacila. Mi smo bili nestručni ljudi koji su morali da rukovode vojskom. Neprijatelj se propisno organizovao i naoružao učeći se od Njemaca. Kod nas komadanti su vodili svoje jedinice na ličnu hrabrost. Da su I i udarni bataljon izvršili svoju dužnost kako treba mi bi se možda svi probili. Nijesmo vojska u pravom smislu riječi. Mi smo se borili kao velika jedinica, što do sad nije bio slučaj. I i Udarni bataljon počinili su najviše greške. Nije to krivnja njihova nego komande. Oni su izvršili zadatak, pojurili kroz neprijateljski obruč. U tome i jest njihova pogreška, koju se čak nije htjelo priznati kao pogrešku. Trebalo je proširiti i osigurati probou. U stvari zakasnili smo što nijesmo vršili probou par dana ranije i pripremljeno. Drugovi su ležali na položajima po 20 dana, gladni, iscrpljeni. Mi nijesmo imali rezervi. Znalo se — dugo se ne može izdržati. Dozvolili smo da se vojska više nego iscrpe, a onda smo išli u probou. Front probouja nije bio preširok. Napadajući i najmanji dio, napadali smo u stvari jednu bojnu. Drugi put uzeli smo manji sektor, ali je teško bilo proći.

Zašto se nije izabralo neki drugi sektor? Nijedan drugi nije bio povoljniji. Preko Palančišta i terena IV bataljona probou je bio teško moguć. Uništavanje naših snaga bilo je veliko. Neprijateljske bojne imale su svoje sektore, a iza njih garnizone sa rezervama podjednako udaljene. Svugdje je pojačanje bilo moguće. Probou je trebalo pripremiti. Štab Odreda kao cjelina bio je van borbi. Ja sam bio određen kao član Operativnog Štaba na jednom sektoru. Kad smo se odlučili sa toga sektora ja nijesam nigdje drugo bio određen, ali sam se rado gdje sam mogao da pomognem. Tu je u stvari jedino drug Šoša bio zvanično lice. Zašto prodor nije mogao da uspije? II bataljon pogubio je srž komandnog kadra. Mi smo svi skupa dopustili da komadant bude Stanko, koji nije imao podrške u vojsci, ne računajući uz to njegovu vojničku nesposobnost. Partija kao cjelina kriva je za nedovoljan nadzor nad ljudima i njihovim zapošljavanjem, što važi i za vojne forume. Kad se odlučilo probou a ranjenicima niko se nije našao da im pomogne. Naša je vojska daleko od dobre organizacije, ona se u pogledu discipline oslanja na riječ i povjerenje. To su divovi po herojstvu. Pozadina je odbacila ranjenike, mada smo angažovali ljude da odu među nju i organizuju prenos ranjenika. Pozadincu se radilo o njegovoj porodici. IV bataljon kao zaštitnica našao se u

stvari na borbenoj liniji. Veliki broj i samih boraca vratio se pred zoru nazad zbog porodica. Za drugog proboja bilo je i takvih koji su se pitali zašto primiti borbu. Vjerovalo se u pomoć Brigade i snaga koje su uspjele da se prebace. Brigada se slabo pokazala. Drugoga dana bilo je oblačno. Trebalo je to iskoristiti. Sva je vojska bila koncentrisana na sektoru proboja. Neprijatelju je trebalo svega sat da nas opkoli i pređe u odlučnu ofanzivu uništavanja. Mi smo se nalazili na sektoru od Vitlovske do Patrije. Kad je riječ o velikim jedinicama teško se mogu povlačiti izdata naređenja. Da je drugo veće izvršen proboj kako treba veći dio bi se probio. Ovako smo bez borbe izgubili mnoge drugove. Kod vraćanja poslije proboja, vojska više nije bila vojska. Više komande nema. Više niko nikog nije ni pitao. Trebalo je pomoći izvlačenje i povlačenje ljudi. Činilo se što se moglo. Vidjelo se nešto vojske, mnogo civila, mnogo ranjenika. Vjerovalo se da će neprijatelj stopu u stopu za nama tako je trebalo pretpostavljati vojnički. Moralo se bježati ispred artiljerije i aviona. Odstupati što prije. Određeno je: jedan bataljon na Vitlovsku, jedan u Crnu Rijeku, jedan za Živoder. Govori se o potjeri za nama: komanda je napustila, nije bila na mjestu. Za nas je vojska znala. Nije joj se imalo šta reći. Odlučan prodor za Savu. Vojska je vršila i nije vršila dužnost. Mi smo otišli u Pucare da sačekamo vojsku. Drug Toma Španović koji je trebao da izvidi za čamce, nije se javljao. Moral je padao i moralo se računati sa slabošću naše vojske. Odluka da se podjelimo u manje grupe u stvari je odluka savjetovanja na Živoderu. Savjetovanje je završeno. Pod oružjem ostaviti najbolje ljude. Sakriti grupe. Mi smo se onda povukli i sastavili pismo kako da se sprovede razbijanje u manje jedinice. Ljudi su bili umorni, klonuli duhom. Naređenje nije izvršeno kako treba. Ljudi su bez pušaka plakali. Trebalo je da komadanti, politkomesari i partijci iz četa da odrede ko će nositi pušku. Neprijateljska ofanziva natjerala nas je da se sakrijemo, ona je stvorila od boraca slabiće, među njima i partijce koji su se predali neprijatelju. Tragično. Pismo Mire Cikote nije mi uručeno. Ono je došlo samo do druga Mirka Pekića. Znam da je ona njemu tražila savjet kako da se spasi sa djetetom. U vezi primjedbe da smo se držali panično, kukavički, izjavljujem: neprijatelj je zarobljavao naše borce i nije isključeno da je poneki među njima otkrivao naše položaje. Neprijatelj je tukao sve preciznije. Bilo je glupo dočekivati granate prsima bez potrebe. Sklanjanje civila zbog opasnosti avijacije i topova nije bilo štetno, bilo je u njihovom interesu. Kuriri nas nijesu trebali tražiti. Ponekad smo se sklanjali, ali to nije bilo daleko i za to se znalo.

Šegačenje sa opasnošću nije kukavičluk. Odbijam da sam paničar, smatram da je to uvreda i takve tvrdnje treba dokazati. Civile smo otlučivali od štaba da gužva ne bude meta, jer je tu vojska trebala prolaziti. Odvajanje štaba poslije povlačenja — a to zapravo nije bio štab, nego se radilo na stvaranju grupa koje će se kriti — nije postojalo. Ako je bilo grubog odbijanja onih koji su uz nas na putu pristajali, to su akti pojedinaca. U tim časovima ljudi su bili po malo abnormalni, trebalo je sve to doživjeti, i propadanje odreda i perspektivu Jasenovca pred kojom je stajao narod. Vojska je bila izmrcvarena da bi mogla nastaviti borbu.

Drug ŠOŠE: Ovde se ispoljila rijetka pojava masovnog učešća u pravilnoj kritici. Sve greške u toku ofanzive potiču iz nepravilne ocjene iste, i ta se nit provlačila do poslednjih dana. Bili smo ubjeđeni u pomoć Udarne Brigade. Drugovi Branko i Šoša tražili su od Operativnog Štaba za Bos. Krajinu da Udarne Brigada vrši pritisak na neprijatelja, direktno, a ne osvajanjem garnizona u pozadini neprijatelja. Na konferenciji na Živoderu tražilo sam razbijanje u manje grupe sa dosta argumenata: da je vojska više nesposobna za proboj, što je tek kasnije usvojeno, i za to krivim sve drugove koji taj prijedlog nijesu ranije usvojili. U pogledu Vitlovske dali smo Operativnom Štabu za B.K. da ona nije apsolutno sigurna u slučaju neprijateljske ofanzive. Bilo je to baš kada se postavljalo pitanje štamparije. Mišljenja sam, kad je narod već bio u Kozari moralo se i braniti Kozaru. Pozadinske čete bile su formirane kao vojničke jedinice i kao takve slane u borbu, jer su voljele izginuti nego pasti čekajući neprijatelja. Davalo se sve od sebe. Nego treba primjetiti oni se nijesu podčinjavali savjetima komande. Štab je bio u blizini borbe. I ne postoji prigovor koji mu to osporava. Potkrepljujem stvari koje je kazao drug Miloš: bilo je užih savjetovanja, samo nijesu svi govorili. Na jednom takvom govorio je samo drug Šoša. O stvari sa izbjegicama iz Jasenovca izjavljujem da ih nijesam ni sreo niti sa njima razgovarao.

Drug ŠOŠA: Glavna kritika koja je ovdje pala svodi se na konstatovanje nedoraslosti štaba odreda u ovoj ofanzivi. Poslije prijedorske akcije drugovi Čoče i Miloš pozvani su Operativni Štab za B.K. a drug Boško određen za političkog Komesara ovoga odreda. Desilo se to baš u vrijeme ofanzive na Kozaru. Mi se nijesmo zanosili iluzijom održanja Prijedora u našim rukama. Tačno je da nijesmo pravilno ocijenili karakter ofanzive. Nije to bila prava ofanziva na naš odred. zatim, ona je nastupila u času kada su naše snage porasle u čitavoj Krajini. Ja i drug Boško bili smo kod Operativnog Štaba sa B.K. u stvari pripreme akcije na

Sanski Most. Tu nas je i zatekla. Razgovarali smo sa drugovima iz Operativnog Štaba i oni su kazali da će preduzeti sve da se neprijatelja razbije. Govorilo se tada i o angažovanju snaga hrvatskih partizana. S takvim ubjeđenjem došao sam na teren I bataljona i to prenio na ostale drugove. Iz spaljene neprijateljske arhive saznali smo za plan neprijatelja da opravi porušenu prugu za 20 dana. A bilo je prošlo deset dana kako je ofanziva otpočela. Uspjesi u brkanju njihovih planova još više su nas uljuljkali da ćemo moći odoliti njihovom naletu. Priznajem, moje vojno znanje nije bilo dovoljno za ovakvo velike operacije. Na terenu I bataljona osvjedočio sam se da nemamo vojsku manevarskog rata koja će izdržati duže na položaju i znati da poduzme sve što je potrebno (rovovi, šatori, itd.) Nakon tri dana morali smo se povući i našli smo se u Kozari. Izbacivanje iz komandnog kadra izazvalo je domoralizaciju. U planu Operativnog štaba za B.K. bilo je zauzimanje neoslobođenih krajiških gradova kako bi se olakšao naš položaj u ofanzivi. Obavještajna služba nije bila na nikakvom stepenu. Oslobođenje Prijedora stavilo nas je pred nove zadatke i bilo je tu različitih mišljenja i odluka, jer treba znati da su u akciji učestvovala tri odreda i operativni Štab za B.K. Ja sam bio za brzu evakuaciju robe, zapljenjenih stvari po bataljonima. Koncentracija na Vitlovskoj bila je pogreška. Drug doktor na pr. je odgovoran za koncentraciju apoteke na jednom mjestu, čime mu ja ne pripisujem rđave namjere. Došlo je do frontalne borbe. U toku te borbe mi smo izvjesne naše snage bacili u pozadinu neprijatelja da ga tamo uznemiruju. Evakuacija stanovništva u Kozaru došla je kao plod jednog šireg partijskog savjetovanja na Vitlovskoj. Tu su preovladali sentimentalni osjećaji: spasti ranjenike i pozadinu uspostavljajući front oko Kozare. Tako je došlo do najsudbonosnije odluke u ovoj ofanzivi. Operativni Štab za Bos. Krajinu uputio je udarnu Brigadu na naš teren, nešto oslabljenu i malo kasno. Ujedno je mislio da će zbuniti neprijatelja napadom na njegova druga uporišta. Pokazalo se da to u odnosu na nas ništa ne mjenja na stvari. Mi smo uputili jedno pismo Op. Štabu za B.K. Greška je ogromna i moja što je bilo kratko i dovoljno nepotkrepljeno da bi Op. Štab mogao steći uvjerenja kako ne koriste indirektni napadi nego samo direktni! Ja sam se nalazio na jednom užem sektoru borbe i najvećeg neprijateljskog pritiska. Bio sam u našem kozarskom operativnom štabu koji je postavljen da vodi operacije na tom sektoru. Nijesam dakle rukovodio čitavim odredom. Tu na samom terenu radili smo osposobljavanju štabova i bataljona za teške borbe. Trebalo je nadopunjavati komandni kadar.

U vezi s probojom palo je ovdje mnogo kritika. Najteža je ona koju je postavio III bataljon. Mišljenja sam da mi u tim situacijama u kojima je neprijatelj neprestano vršio žestok pritisak i angažirao naše snage, da je teško bilo održavati savjetovanja kao ranije prije akcija i tako odvajati komandni kadar od jedinica na terenu. naređenja koja smo izdavali bila su jasna, štabovi bataljona trebali su da razrade ta naređenja. Iz časa u čas situacija se pogoršavala. Proboj je izvršen u momentu kada je obruč stegnut do pod samu Kozaru. Mi zaista nijesmo svikli na manevrisanja većeg stila. Računalo se da neprijatelj može i to hitno otsjeći pojedine naše snage, kao na pr. III bataljon. Čudi me da je naređenje tome bataljonu zakasnilo. Inače vjerovao sam da će III bataljon u datom roku za pokret da prikupi svoje snage, u krajnjem slučaju žrtvujući svoje manje patrole. Pokret toga bataljona, do Mrakovice pa sa štabom odreda dalje. Vojsku je trebalo pripremiti na proboj i riječima rastumačiti joj dovoljno jasno sve što je potrebno, jer naša vojska nije bila vična manevarskom ratu. U pogledu ranjenika i pozadine prevladalo je humano a ne vojničko stanovnište. Da se nije stalo na stanovište izvlačenja ranjenika bilo bi se stavilo našim bataljonima na volju da izvrše proboj na mjestima gdje izaberu i svojim vlastitim bataljonskim snagama. Po samom rasporedu snaga jasno se vidi da je, proboj planiran u prvom redu zbog izvlačenja naših ranjenih drugova, naime bataljoni su raspoređeni tako da je čitav jedan bataljon u toku proboga imao za dužnost da štiti prolaz ranjenika kroz pojas koga su ostali bataljoni trebali napraviti i obezbjediti. U pogledu mjesta proboga i te kako se istraživalo. Prije ovoga znalo se jedno: ranjenike se mora izvući najkraćim putem na oslobođenu teritoriju. Znalo se da se radi o velikoj masi koju je sačinjavalo oko 500 ranjenika i 400 pratioca. Preko Patrije i Ravnoga Gaja bio je najkraći put do Sane. U probouju učestvuje čitav odred sa Udarnim bataljonom, dakle ukupno 5 bataljona. Zbog brzine i kratkoće vremena do otpočinjanja proboga naređenja se moglo izdati samo prema karti. Štabovi bataljona dužni su bili da razrade svoje zadatke u probouju, oni su poznavali teren odnosno mogli su po takvim okolnostima lakše obaviti izviđanja. Kao što sam napomenuo zadaci su bili postavljeni tako da se osigura prolaz ranjenika i u tom smislu bataljoni su dobili naređenja. Drugo je pitanje kako se to završilo. I tu je došlo do izražaja nedovoljna vojna sposobnost naših jedinica. Do naređenja za proboje po danu dolazilo je vjerovatno usljed zakašnjelog stupanja u borbu pojedinih jedinica kao izvještaja o djelomičnim uspjesima, pa su takva naređenja

vjerovatno imala zadatak da se prošire već postignuti proboji. A i kuriri su sa naređenjima vjerovatno takođe zakašnjavali. Velika pogreška bila je nesumnjivo nevezanost u borbi i velike štete bilo je usljed toga. Mi smo bili svjesni teške situacije, ali ne i pravog karaktera ofanzive. Napominjem da bi se lakše snašli da su nam bila dostavljena iskustva naših odreda koji su pretrpjeli slične ofanzive u ostalim krajevima zemlje.

Povodom kritike koja mi je postavljena u vezi sa šamaranjem partizana na Živoderu priznajem grešku koja mi se, iskreno da kažem, ponavlja koja je teška i priznajem, nedostojna komunista. Kažem i to bilo je situacija na terenu da nijesam poznavao ljude, da nijesam imao podrške a trebalo je intervenisati. Treba shvatiti psihozu u probou. Bilo je to tako nešto gdje se nije moglo rukovoditi svime i sve kontrolisati. Kasnije se poljuljala vojska, nije se slušalo, partizani su išli bez komandira. Tačno je da je dosta ljudi bilo u toku borbe van borbe, dok su naši najbolji borci davali sve od sebe. Za tu pojavu krivi su štabovi četa. Proboj! - To je postavljeno kao borbena lozinka. Trebalo je pod svaku cijenu omogućiti uspjeh. Kod vojske kojoj je pao moral, kod vojske sa mnogo boraca koji se nijesu rado odvajali od svoga kraja, tako se proboj i morao postaviti. Prigovara se zbog lošeg postupanja sa ranjenicima. To je tačno. Ali, podvlačim, kao i kod mnogih drugih stvari kriva je i tu situacija. Vi se sjećate, drugovi, da mi ni pod koju cijenu nijesmo htjeli dozvoliti da nam ranjenik ostane na položaju, da smo kod svake akcije nastojali da bude što manje žrtava. Šta se je moglo sada raditi kad smo imali masu ranjenika. Kod uništenja jedne od onih Pavelićevih bojni bilo je 100 ranjenika partizana, bilo je isuviše mnogo prema onih možda 600 karabina i ostalog oružja koje smo tada osvojili. Naša aparatura nije bila u stanju da svari toliki broj ranjenika. Poslednji sastanak na Živoderu — to je bilo savjetovanje na rubu umora. Drugovi su bili jedva duhovno prisutni i razumjevali ono što se govorilo. Mi smo ipak i poslije te konferencije razradili upute o razbijanju na manje grupe pri čemu nam pomagali drugovi Ivo i Grga. Panika II bataljona skrivala je mnogo da te upute nijesu izvršene kako treba. Razoružavanje jednog djela boraca zaključeno je zbog toga što su mnoge puške s masom za predaju. S nama su se povlačili kuriri i drugarice bolničarke. Svima koji su pristali uz nas na putu savjetovali smo sakrivanje. Galamili smo da bi spriječili zbijanje gomile. Mišljenja sam da nije bilo nepravilno uvlačiti pozadinu u borbu. Mišljenja sam da su pozadinske partijske grupe trebale još ranije više agitovati

za pravljenje podzemnih skloništa kod kuća. Isto kao i drug Miloš smatram tvrdnju o paničarstvu našeg kozarskog operativnog štaba kao uvredu. Na jednom sektoru operacija predano je rukovodstvo meni i drugu Milošu. Što je to tako bilo malo sam ja odgovoran, savjetovanja je ipak bilo, samo ne ovako šireg. To i ne smatram greškom obzirom na nemogućnost udaljavanja ljudi sa terena bez štete. Mišljenja sam da je trebalo formirati jedan centralni operativni štab koji bi rukovodio svim operacijama na Kozari. Slažem se sa tvrdnjom da se naša partija u Prijedoru dekonspirisala. Kurirska služba stvarno se zabatačila, ali ja ovdje ističem i ogromnu vrijednost telefonske veze u ovoj ofanzivi koja nam je omogućila onako brža manevrisanja i izvještavanja o situaciji na frontovima. Greške počinjene u ofanzivi u mnogom proizilaze iz naše nedoraslosti, ali je potrebno kritički se osvrnuti i konstatovati nedostatke i nižeg komandnog kadra. Tražila se veća uvježbanost vojske u ovim najtežim borbama koje smo imali a prije toga malo se na tome radilo. U času kad se od nas traži pretvaranje u jednu pokretnu jedinicu treba drugovi komadanti da se svojski trse kako bi svoje jedinice osposobili za vršenje takvih zadataka.

Drug ALFRED RŽEHAK: Izgleda da drugovi iz štabova nijesu očekivali kritiku i shvatili su kao da se nalazimo u sudnici. U par slučajeva kazali su drugovi Miloš i Šoša da se radilo o nestručnoj kritici. Prelazim preko toga. Direktno pitam: da li su ranije naši štabovi izgledali ovako i imali ovakav odnos prema četama kao sada. Nadam se da će mi drugovi na to pitanje direktno odgovoriti. Konstatujem da su primili kritiku za tačke za koje smo svi odgovorni ili za koje nije niko odgovoran. Na neke tačke služili su se i podmetanjima da bi obeskrjepili kritiku. Iznjeću još neke sitnije stvari, kad već drugovi nijesu shvatili konstruktivnost naše kritike. Drugu Milošu u odgovor: tačno je da smo znali za 7 hiljada neprijateljskih vojnika i tenkove po izjavama zarobljenog ustaše, kazao je drug Miloš, ali takvu snagu mi smo uvijek mogli pregaziti. Pitam, a šta je preduzeto da se ceste prekopaju, i da se spriječi ofanziva tih 7 hiljada. Ranjenici nijesu nošeni od strane pozadine, kazao je drug Miloš, jer se ona odvojila od nas. Kasno je to konstatovano. Trebalo je ranije, još prije podne poduzeti potrebne mjere, pa čak i računajući s mogućnošću odvajanja pozadine. Ništa nije bilo poduzeto. A drug Šoša na ovo pitanje nije uopšte odgovorio. Insistiram na odgovor. Mišljenja sam da se dobar dio ranjenika mogao spasti. Ja nijesam kazao da je držanje štaba odreda bilo kukavičko, već sam kazao da je bilo malo paničarsko i nije se to odnosilo samo na slučaj Pogleđevu.

Po ovoj stvari odgovaram obojci. Oni su stalno izvirivali u bolnici na Pogleđevu i pozivali na odgovornost stražara radi propuštanja ponekog civila i to ne baš u vezi sa bombardovanjem. Panično držanje mislim na pr. kod akcije na Patriji, kada su se zavukli u nekakav jarak. I štab bataljona u Bokanima bio je daleko iza četa a štab odreda dva sata daleko. Na povlačenju poslije drugog neuspjelog proboja ovi drugovi nijesu se povlačili kao pojedinci nego naprotiv tjerali ljude sa riječima: ovde je štab odreda! Neka to drug Nikica posvjedoči. / Drug Nikica: tako je! /. Podsjećam na jedan razgovor s drugom Čočetom poslije ofanzive u kome se on u svemu složio sa mnom. Mi smo tada kazali da ćemo, ako ikad imademo prilike, kazati sve što treba u vezi s ofanzivom i greškama koje su počinjene. Čoče nije održao riječ. Ja sam naprotiv ispričao sve što sam znao. Mislim da je to bilo na mjestu, da je to moja dužnost i nadam se da će to drugovi na koje se to odnosi tako i shvatiti i da ćemo i dalje biti prijatelji. Drug Šoša smatra me odgovornim za koncentraciju sanitetskog materijala na Vitlovskoj. Na sastanku partijske jedinice u Palančištu, kome je prisustvovao i drug Boško zadužen sam sa zadatkom da se na Vitlovskoj izgradi magacin za sav sanitetski materijal evakuisan iz Prijedora. Ja sam se s tim složio. To je bio zaključak vojne partiske jedinice štaba II bataljona. / Drug Boško to potvrđuje. / Sanitetski materijal u sanducima to nije isto što i sanduci sa cvibakom, sapunom, klincima i tome slično. Nije bilo lako srediti sav taj ogroman sanitetski materijal, izmješano po sanducima. Podsjećam druga Šošu da smo zajedno bili načinili plan za bolnicu koja je trebala da se izgradi za 10 dana i da mi je tom prilikom on kazao da pričekam sa sređivanjem materijala dok se bolnica izgradi. U pogledu prigovora da sam škrtario sa sanitetskim materijalom napominjem da se to vjerovatno odnosi na prigovore dr. Žukanovića koji je tražio neke izuzetne stvari koje ja nijesam mogao dati jer ih nije bilo, a u drugom slučaju bio sam na položaju. Ključ od magacina nije bio kod mene. Proglašavanje dr. Žukanovića odredskim ljekarom i njegove bolnice odredskom, bilo je nepravilno u mojoj odsutnosti. Tada si, druže Šoša, dr. Zukanoviću nepartijcu govorio o meni kao o čovjeku kako ne treba. Koliko ja znam ne kritikuju se partijci pred nepartijcima, odgovorni pred neodgovornima. Pasti će onda i moj i tvoj autoritet. Ne mogu ja biti odgovoran što ti izdaješ jedna naređenja dok operativni kozarski štab, O.K. i Štab Odreda druga. Drug Šoša kaže da na Pogleđevu nije vidio da sam izvršio nijednu lječničku intervenciju. Konstatujem da sam se tri puta bavio oko njegove noge da je i to nekakva lječnička intervencija. Imam i ja grešaka.

Nijesam ponekad išao na vrijeme gdje je trebalo da se ide, nećkao sam se da idem na duži put. Nijesam možda u nekim slučajevima posvetio dovoljno pažnje nekom ranjeniku, pokazao sam možda rđav odnos prema našem sanitetskom kadru. Sve je to balast malograđenštine koju u sebi nosim i koji nastojim da otresem. Ne primam kritiku druga Šoše. — Nijesam rekao da se o ranjenicima nije ništa govorilo. Obrad kazao je na onom uskom savjetovanju da je probio zbog ranjenika, ali na djelu kad je trebalo nešto učiniti — ništa nije učinjeno. Za kozarski operat. Štab kazao sam da se sastojao od dvojice ljudi, drugova Šoše i Miloša. I da drug Šoša nije poznavao taj teren. Drug Čoče se nije pitao. Drug Šoša nije na to odgovorio. Ja sam kritikovao ovdje što se Čočetova mišljenja nijesu ni pitala ni uvažavala. Čudi me — to sam rekao — što su drugovi Šoša i Miloš sveli svu odgovornost samo na sebe. To pitanje drug Šoša je zaobišao. Drug Šoša kaže da je njegov autoritet i autoritet štaba bio poljuljan. Tačno je da je autoritet bio slab, a po postupcima nije ni mogao biti kao ranije. Trebalo je biti na sastanku bataljonske jedinice na Pogleđevu pa čuti šta se govori: o hajci na kokoške u Pogleđevu u kojoj su učestvovali kuriri i civili, o slanju posebnog kurira na Vitlovsku po esene i sl... Juče nijesam o tome govorio jer sam to smatrao kao cjepidlačenje. Danas to govorim izazvan. Mislim da poslije svega ovoga nijeste mogli ni očekivati bolji autoritet. Metnućete ruku na srce i priznati.

Drug ČOČE: Poslije druga doktora kazaću nekoliko riječi po pitanju moga učešća u kozarskom op. Štabu. Radi se zapravo o odnosu druga Šoše i mene. O tome se već ranije diskutovalo i smatrao sam da je to leglo. Pomenuti Op. Štab formiran je na jednom sastanku. Drug Miloš i ja ušli smo u njega kao delegati Operativnog štaba za B.K. Drug Šoša je to potpisao. Tačno je da se nezdrav odnos među nama prenio i na službeni odnos o čemu sam ja obavjestio druga sekretara O.K. To sam primjetio tek kada su me na to upozorili ostali drugovi. Nijesam reagirao na zapostavljanje od starane druga Šoše imajući u vidu njegovu bolest i nervozu koja se ispoljavala i u odnosu prema drugima. Mogu da kažem odnos Šošin prema meni bio je zapravo nedrugarski. Da se ne primjete nesuglasice, otišao sam na Vitlovsku drugo Branku koji također smatrao da je najbolje da se udaljim. Drug Šoša juče dovoljno je objašnjavao svoje postupke. Osuđujem deranje na civile, šamaranje ranjenika na Živoderu. Neznam odakle su potekli ti nezdravi odnosi među nama. Naslućujem angažovanje druga Šoše u stvaranju ovoga odreda od prvih dana i njegovo shvatanje da je odgovorniji od mene jer sam

kasnije došao. O pogledu doktorovih primjedaba o nekom paničarstvu kozarskog op. Štaba i bježanju mislim da je njegovo odlazanje na čuku na Pogleděvu bilo ne izraz paničarstva nego vojna potreba. O tome mogu tako da kažem jer sam i sam tu bio.

Drug MILOŠ ŠILJEGOVIĆ: Mi kao op. Štab na glavnom sektoru operacija u Kozari u odnosu na ranjenike činili smo što treba: slali ih na Vitlovsku, gdje su drugi trebali da se o njima staraju. Pitanje odgovornosti za sudbinu ranjenika nije produbljeno. Mi smo morali znati da će pozadina otkazati. Ali nijesmo mogli dati vojsku jer je ona trebala za proboj. Ovdje nam se prigovara zbog panike. Na terenu nijesmo bili samo mi i komadanti bataljona na čijem sektoru bi se nalazili. Radilo se o tome da se izolujemo da bi mogli da radimo. Tačno je da nijesmo bili sposobni za rukovođenje ovako velikim operacijama. Nijesmo trebali biti u bolnici gdje nam je posmatranje onako velikog broja ranjenika ometalo da punu pažnju posvetimo samim operacijama. I ubuduće mislim, ako bi se ponavljalo da civili nepotrebno vršljaju oko našega logora, da ću ih streljati, i stražara, samo ćemo najprije postaviti zadatke svakome da se zna ravnati. Radilo se i o tome da se ne otkriju naši položaji. Priznajem kod doktora iskrenost, on misli da je tako kako govori. A drugo pitanje je pitanje da li su njegove ocjene tačne. Nezdravi odnosi u štabu su se prikrivali. U pogledu potrebe povećanja članova našeg op. štaba na ovome terenu, mislim da mi nijesmo imali sposobnih ljudi. Konferencije ne bi mnogo koristile, samo bi nas rasteretile u pogledu odgovornosti. Da je u toku ofanzive održana i ovakva konferencija kao danas ne bi se mnogo postiglo. Ljudi vojnički ne znaju da misle. Nijesu oni krivi što neznaju. Veze su stvarno bile slabe, tako da smo ponekad i mi morali lično da ih uspostavljamo. U momentu najžešćag naleta avijacije i bombardovanja mi smo išli na sam položaj da zadržimo povlačenje naših ljudi. Na povlačenju poslije proboja mi smo gubili moć, narod je uvidjeo istinu, tražio krivca kao na Kosovu. Na povlačenju govorili smo: to je štab, bilo je prostrujalo kroz masu da je štab pobjegao! Prestala je bila dužnost, ja sam mogao da krenem da se sam spašavam. Prigovor da Šoša nije poznao teren depasiran je. Boriti se moramo i tamo gdje ne znamo ništa. Uostalom, teren sam poznao ja. U stvari prigovora o ganjanju kokošiju i sličnih evo istine. Grupa seoskih djevojaka, njih 6 nije htjela sa fronta. Kuvale su. Dobivali smo svi iz kazana. Kasnije kad nije bilo uslova za redovnu ishranu kazali smo (nije čitko) snadite se! Bio je i tu bataljon. Nije se tu naređivalo. Kad je doktor čuo

za takve prigovore i šuškanja trebao je dotične razuvjeriti. Traženje suve hrane sa Vitlovske bilo je na mjestu. Otuda smo malo dobivali, a tamo je bilo svega. Prigovori koji se na ovo odnose ove vrste, su zlonamjerni. Bilo je ovdje primjedaba na odnos kozarskog op. Štaba i naše držanje u borbi. Bilo je tačnih primjedaba. U probou se zakasnilo, pokazali smo nedoraslost. Tačno je da sam vikao, ipak ne onako kako mi se prebacuje.

Drug MILOŠ STOJAKOVIĆ, sekretar S.K. za Novi: na ovome savjetovanju nije se čuo glas štaba i bataljona. To je zbog toga što smo svi novi osim druga Žarka koji nije mogao prisustvovati ovom savjetovanju zbog borbi na terenu našeg bataljona. Govorim kao član O.K. i odbora za odbranu Kozare i Knežpolja. Sam O.K. nije učinio šta je trebao učiniti O.K. bio je okrnjen. Jedan član nalazio se van Kozare. Osim druga sekretara O.K. ostali članovi koji su bili na Kozari nijesu bili dorasli funkciji koju vrše. Dok je O.K. bio uži u najviše slučajeva odluke su donosili drugovi Boško i Branko. I po proširenju bilo je u mnogome tako, bez dogovora sa ostalim drugovima što smo i dopuštali znajući za svoju nedoraslost. Za nestajanje O.K. bacam krivicu i na sebe i na sekretara. Krivi smo kao O.K. što nijesmo tražili i održali partijsko savjetovanje, a bilo je moguće. Radio sam kao pozadinski radnik i član odbora za odbranu Knežpolja i Kozare. Rad se svodio na tom sektoru na mene i morao sam često sam donositi odluke. Koliko znam i tako mi je rečeno sve akcije prema cesti Prijedor – Dubica preuzimane su u cilju da se pozadina izvuče iz obruča. Sjećam se onoga prodora kada je prošlo 7-8 hiljada stanovništva novskog sreza. Moglo se možda prebaciti sva pozadina novskog sreza da su stanovništvu data na vrijeme obavještenja o mogućnosti prelaza. Bio sam tada na položaju. Tražio sam od drugova Šoše i Miloša da izdamo zajedničko naređenje za prebacivanje pozadine. Oni, u tome času, nijesu bili raspoloženi za to. Ja sam u njima gledao starije drugove, hteo sam da se dogovorimo i podjelimo odgovornost. U Bokanima drug Šoša derao se na mene kao, mogu reći, kaplar na redova, što nije dostojno njega, što nije dostojno komuniste. Nepridavanje pažnje pozadini provlačilo se kroz cijelu ofanzivu. Poslije razbijanja 3. bojne, kada je prolaz preko ceste bio otvoren oko 48 sati tražio sam osiguranje za prelaz i jednu četu koja bi se prebacila zajedno sa pozadinom da je prijeko osigura od manjih napada. Drug Šoša mi je odgovorio da su čete premorene ma da bi svaka četa iz tih krajeva vrlo rado pošla da zaštiti svoju pozadinu. U pogledu kozarskog op. štaba kažem da je on bio postavljen i da za sve vrijeme borbe nije

prestajao da postoji. Odnosi između Šoše i Čočeta upadali su u oči samoj pozadini, a kamo li ne partijcima. To se odrazilo na nepovezanost akcija jedinica u borbi kao i na pripremanju samih akcija. U štabu II bataljona bilo je skrhanu sve. Štab se nije mogao snalaziti. Ovdje je na račun toga štaba palo mnogo neumjesnih primjedaba. Bilo je i grešaka. Dešavalo se da kuriri s položaja dolaze po municiju a ne dobivaju je. Drug Luketić nije se navraćao u štab, dok je Stanko najveći dio proveo u štabu a ne na položaju. (Kažu da je bio ranjen.) Stanka nijesam poznavao, mislim da je bio nepravilno postavljen pošto je malograđanski tip, Hrvat, trebalo je uzeti u obzir i samo mišljenje partizana. Nije ni čudo što nije imao nikakav autoritet, i poslije, razočaran, predao se neprijatelju i nanio nam štetu. Zakasnili smo u ocjeni karaktera ofanzive. Sve do pred kraj bilo se opijeno, optimističko. Sve do kraja nijesmo obavjestili narod o teškom položaju. Hranili smo nadu izgledom u povratak kućama. Moral pozadine po zbjezgovima bio je prilično visok sve do kraja.

Najteži utisak kod naroda izazvalo je to što ga nijesmo pripremali i što smo ga na kraju htjeli da ga ostavimo na cijedilu, a mi da se sa ranjenicima izvučemo. Proboj je uslijedio nenadano i brzo, nepripremljeno. U razgovoru sa drugom Brankom sjećam se da se postavilo pitanje naroda. Postavljalo se i pitanje čuvanja kadrova. Drug Branko tražio je da obavještavamo partijca i da ga izvlačimo iz naroda. Poznavao sam mnoge naše ljude i bio sam ubjeđen da je to nemoguće, time bi obavjestili i narod. Nijesam bio za to. Sreli smo tada druga Veljka Zeca, koji danas nije više među nama, i riješili smo da ipak obavjestimo narod. Bio je tu i drug Mile Rajčević. Rečeno je, samo da narod sa djecom krene za nama, a da pusti stoku, kola i sl. Neuspjeh prodora nije predviđen. A desio se baš neuspjeh. Samo dio snaga je prošao. Snage koje su ispale na cestu trebale su da dadnu zaštitu za prolaz. Zemunice, zadatak kopanja zemunice, to nije postavljeno ni poslije neuspjelog proboja. Kasnije svako je postupao kako je ko umio i znao. Drugaricama je rečeno: obucite seosko odijelo i ajte sa narodom. Odgovornost za ovo sve snosimo svi mi. Radi se o snošenju odgovornosti za nevođenje brige o čuvanju kadrova. Tako se desilo da je član O.K. Radovan Miljatić sa čitavom svojom partijskom jedinicom otišao na predaju, vjerovatno baš zbog te neizvjesnosti šta da se radi, a taj njegov odlazak sigurno je teško djelovao na mnoge koji su trebali da se kriju a koji su povodom toga otišli na predaju, u smrt. Na terenu novskoga sreza narod se sam povlačio pred neprijateljem,

ustvari bježao ispred neprijateljskih zvijerstava. Ja sam tada govorio narodu da je bolje da ostane kod svojih kuća i da se sklanja nego da ide na Kozaru. Kasnije su počeli bježati i stanovnici dubičkog sreza, naređenje koje je izdala komanda za evakuaciju stanovništva u Kozari u stvari je pospješilo odlazak svega naroda u Kozaru. Kad smo već imali narod u Kozari trebali smo ga i braniti. Tako nam je i nametnuta borba od strane neprijatelja. Partija nije dolazila do izražaja / u pozadini sve do reorganizacije zbjezga/. A tada su partijci učinili svoju dužnost. Učinjeno je mnogo. Narod je vidio partiju u svojim redovima. Da je uspjelo razbiti ofanzivu to bi bila sovjetska pozadina. Postupak sa zarobljenicima nikada nije bio ovakav. 285 zarobljenika jedne Paveličeve bojne pobijeno je i klano. Bilo je i drugarica koje su to činile. Podbjegli smo mišljenju naroda. Morali smo ostati dosljedni našoj borbi. I ja sam se bio složio s tom pogrešnom odlukom. Kasnije sam čuo da je jedan od tih domobrana bio pozvao tridesetak svojih drugova na predaju, sam povadio zatvarače iz pušaka i predao dvojici partizana. Rezervne čete mobilisane su u zbjezgu po narodno-oslobodilačkom odboru odbrane Knežpolja i Kozare. U onom času sve je htjelo ići u borbu. Ja sam najkraće vrijeme organizovao 5 takvih četa sa po 125 ljudi. Oni imaju velike zasluge za uništenje bojni. Poslije mi nije poklonjena nikakva pažnja. Nije se vodilo računa kako da se one nahrane. Poslije borbe morali su se onda pozadinci razilaziti po zbjezgu. Čete su bile formirane vojnički, davali smo im odmah komandire i političke komesare i one su mogle primiti oružje. Ovakvim postupkom prema njima poljuljao se njihov moral i elan. Postepeno izbjegavalo se zborove na kojima se pozivalo narod da stupa u te čete. Dešavalo se da su kasnije slani vodovi da skidaju cipele i čakšire pozadincima koji su do te sprema došli u toku same borbe. Takva naređenja nijesu bila umjesna, To je moralo dovesti do toga da se kasnije nije moglo dobiti ljude ni za šta. Poslije pada Prijedora i štabovi i partizani su se izdvajali iz naroda i odnosili prema njemu kao kozaci prema mužicima. Svi odgovorni forumi i drugovi podbacili su. Drugovi Obrad Misirača i drugi oko njih ostavili su utisak da idu za tim da se samo oni spasu. Okružni Komitet bio je rasut. Najodgovorniji drug Branko koji je najviše radio prešao je na onu stranu kada je ovdje najpotrebniji. To je njegova greška. Rad ostalih nije se više osjećao. Nekoliko riječi o kozarskom op. štabu u času proboja, odnosno povlačenju. Svi smo se našli za Čupićevom kosom.

Pred drugove Šošu i Miloša postavio sam pitanje šta da se radi jer je narod od mene tražio odgovor. Pravo da kažem, nijesam ni sam smio istupiti u narod

sa istinom jer sam se bojao da se ne izazove komešanje. Tražio sam od njih savjetovanje – oni nijesu pristali. Išli smo i dalje. Ja sam i dalje uporno nastojao da čujem njihov odgovor. Osjetio sam da drugovi Šoša i Miloš žele da se odstrane od naroda. U Mlječanici opet je zapucala artiljerija. Drugovi Šoša i Miloš sa svojom grupom i POB-om pošli su dalje, a nas drug Šoša poslao u materinu. Bilo nas je dosta, bilo je i partijaca. Da smo pošli dalje za njim uvjeren sam da bi upotrijebio i gore stvari. Šoša i Miloš bili su u nekakvom strahu, pogubili glave. Oni su pomišljali na sakrivanje samih sebe i prigovor da ih nema koji su se čuli bili su osnovani. Od partizana čuo sam o kudačenju i tučenju što drug Šoša nije smeo nikako da čini. Odgovorni drugovi komadanti ne postavljaju stvari boljševički, samokritički, trebal bi da ovdje istupaju kao komunisti a ne uvijek sa nekog vojničkog stanovništva.

Drug MILOŠ ŠILJEGOVIĆ: Pozadina nije htjela da ide bez stoke. To je bio uglavnom razlog što veliki njen dio nije prešao poslije uništenja 3. bojne. Odbor za odbranu Knežpolja i Kozare trebao je da prisili ljude na spašavanje golog života. Zašto to nije učinio ne znam. Kad sam govorio o krnjem štabu mislio sam na štab odreda. Ja kao član kozarskog op. štaba kad smo se otkučili sa sektora kojima je bio određen, onda smo mi bili samo pojedinci Šoša i Miloš, ja sam se sam od sebe prihvatio posla da pomažem. Da smo uspjeli da se probijemo mi bi bili slavljani i ove greške koje nijesu bile krupne ne bi bile pominjane. Mogu da kažem da se i sam Miloš Stojaković kao član O.K. obraćao nama i tražio da ga spasimo. Pozadina se obraćala vojsci umjesto da bude obratno. U tim časovima pozadina je više mogla i morala učiniti. Inače primjedbe su tačne. Rezervne čete bile su u prvo vrijeme naoružane ali su u borbama trpjele ogromne gubitke i gubili smo puške. Napominjem da u situaciji povlačenja nije bilo mnogo mogućnosti da se djele savjeti.

Drug ALFRED RŽEHAK: Opet se odgovaralo nekim vojničkim izrazima koje ja kao da nijesam u stanju da razumijem i nas se ovde stalno tretira kao nevojnike. Stavljani su i neki prigovori da se ne razumijem u pitanje ishrane, kao da trebam svršiti vojnu akademiju da bi mogao postavljati pitanja vojničke ishrane. U vezi s onim o ručkovima ja nijesam kritikovao šta su oni spravljali, nego način na koji se spravljaju.

Drug MILOŠ STOJAKOVIĆ: Drug Miloš mora da se zabunio kada je rekao da sam tražio da meni vojska kopa rov. Tada ja nijesam ni mislio na sebe. A

kada sam narodu kazao da se snalazi kako zna nastao je lelek koji mi se zauvijek urezao u sjećanju.

Drug MIRKO PEKIĆ: Govorim ispred sebe lično. Ranije sam bio komadant III bataljona. Ovdje se postavlja pitanje odgovornosti za naš neuspjeh. Neki se drugovi optužuju previše, neki premalo. Operativni štab ne može se smatrati odgovornim za krivu ocjenu ofanzive /mislim na kozarski/, nego štab Odreda i Okružni Komitet. Oni su bili kratkovidniji od uličnog laika. Štabu odreda poslali smo opširno pismo kao biblija da se kreće 70 kamiona čiste njemačke vojske i 12 tenkova od Gradiške za Banja Luku i ukazali da to znači skoru ofanzivu na Kozaru. U štabu odreda drugovi Dušan i Obrad nijesu se na to ni počesali. Utvrđivanje neprijateljske linije na sektor našeg bataljona shvatio sam kao zaštitu komunikacije Gradiška – Banja Luka, a pomišljao sam da ima i karakter stvaranja pojasa oko Kozare. Poslije pada Prijedora predlagali smo razbijanje neprijateljskog pojasa Kijevci-Dragejli. Sve je predlagano, a ništa nam nije odgovoreno. Drug Obrad našao je za shodno da lično dođe zbog intervencije za jednu bolničarku u naš bataljon, a drugovi iz štaba odreda nijesu dolazili kad smo mi to tražili. Na naša pisma nije se odgovaralo a usmeno nije se imalo kome reći. (Boško bolničarki). Bilo je nestručnih primjedaba. Upoređivanju kakav je bio naš Operativni štab za akcije na Prijedor s ovim koji je postavljen u ofanzivi odnosno njihovog držanja, takvom upoređivanju nema mjesta zbog razlike u veličini operacija. Sasvim je tačno da je operativni štab pogriješio ocjenjujući da će neprijatelj odmah poslije neuspjelog našeg prvog proboja natisnuti za nama. Trebalo je procijeniti da poslije prvog neuspjelog ima vremena za pripremu drugog proboja. Neprijatelj je morao izvoditi svije pokrete na većoj osnovi, krećući i svoje teško naoružanje, a za to mu je trebalo vremena. Tu je greška drugova Šoše i Miloša. Tačno je da plan za napad nije bio detaljno razrađen. Tačno je i to da op. štab ne može biti gdje se nalaze bataljoni. Bio sam u probu, sektoru širokom svega 2 km. Gurnuli smo 12 četa. Jedino je drug Ljuban Aćimović razvio četu kako treba. Drugi su gledali samo da što prije maznu za karan. Mi smo tačno razradili plan. 2. četa prešla je umjesto da omogući prelaz ostalima. Za takve stvari odgovoran je komandni kadar čete meni. Ja Šoši odnosno op. štabu. U borbi bilo je herojskih individualnih podviga, ali ne taktičkog, metodičkog nastupanja. Nije se vojsku podučavalo takvoj vojnoj vještini. Naš ljudski materijal bio je borben, za juriš odličan. Za operacije manevarskog rata pokazali su se

nesposobni i vojska i komandno osoblje. Greška je što se nijesmo na vrijeme izvukli. Greška drugova Miloša i Šoše jeste što nam, po povratku sa proboja nijesu kazali šta da radimo. Nekako maglovito i neodređeno rečeno je – na Crnu Rijeku! Na Vitlovsku njih dva došli su tek po pozivu. Poslije neuspjelog drugog proboja nije više bilo uslova za probijanje. Mišljenja sam da drug doktor nije bio dorastao za organizaciju saniteta. Kad sam tražio zavoje on je kazao da je sve to centralizovano, da on o tome vodi računa. Znam da je naređenje za kopanje zemunica za ranjenike i kadrove izdano na Živoderu, mi smo po tome i postupili.

Drug ŠOŠA: Djelim kritiku u dvije kategorije: jednu na op. štab i mene kao člana toga štaba i drugu na moju ličnu adresu, na postupke mene kao komuniste. Znam da sa našeg stanovništa to dvoje i nebi trebalo dijeliti. U javnoj funkciji ja i drug Miloš radili smo kako smo najbolje znali. O ranjenicima vođena je briga na uskom savjetovanju, kod proboja izrađen je plan i taj plan obuhvatio je sve potrebno i za izvlačenje ranjenika. Vršili smo savjetovanja sa bataljonima na čijem smo sektoru bili. Funkcionisali smo i onda kada je sve prestalo da funkcioniše. Na povlačenju nijesmo bili krenuli prema Vitlovskoj. Tamo je bio poslan samo jedan bataljon. U ljudima koji su kretali za nama mi smo gledali ljude bez glave. Zašto nijesu išli u svoje jedinice. Savjetovanje na Vitlovskoj nije moglo da donese plodne zaključke. Ljudi su bili gladni, premoreni i jelo se neko krme. Ljudi su instiktivno težili da utole glad. Savjetovanje na Živoderu bilo je takođe u znaku opće premorenosti. Posljednje naređenje koje smo izdali mi smo smatrali kao komunisti da je naša dužnost da se pobrinemo za ono što se u tome času niko nije brinuo, a to je čuvanje partije od kadra. Drugu doktoru neću odgovarati na naknadno iznešene stvari. Komunisti jednom govore a ne zadržavaju nikakve rezerve. Ja i drug Čoče nijesmo istakli svoja pitanja jer smo smatrali da je likvidirano. Razloge koji su doveli do ranijih rđavih odnosa koji baš i nijesu onakvi kako ih iznosi drug Čoče, pridržavam sebi to pravo da ih ovdje iznosim.

Drug NIKICA: U vezi sa pitanjima ukoliko je štab odreda bio upoznat sa pravim karakterom ofanzive kao i iskustvima naših partizana u sličnim ofanzivama pomenuću jedan važan sastanak održan u štabu odreda neposredno poslije neprijateljskog proboja u Prijedor. Tome sastanku pored drugova Obrada i Dušana te drugova Stefana Mitrovića i Drage Mačara koji su bili poslani ispred kozarskog op. štaba da izvide mogućnost organizovanja odbrane Kozare na

terenu IV bataljona, prisustvovovao je i drug Ivo, član O.K. KPH, na tome sastanku bio sam i ja. Raspravljala su se pitanja u vezi s ofanzivom, savjetovalo se. Na tome sastanku utvrđeno je da se radi o ofanzivi vojnoga stila koja će po svoj prilici ići za uobrućavanjem i uništavanjem naših snaga na Kozari. Na tome sastanku drug Ivo iznio nam je iskustva posljednje neprijateljske ofanzive na Petrovu Goru, kojom prilikom je jedan dio tamošnjih partizana bio opkoljen i morao da se probija kroz neprijateljski obruč. Drug Ivo savjetovao je da se postupi što hitnije mjerama za sklanjanje ranjenika, po primjeru na Petrovu Goru kopanjem zemunica koje neprijatelj tamo nije pronašao. U vezi sa predviđanjem da će nas neprijatelj svojim obručem stješnjavati i učiniti nam boravak na Kozari neodrživim, drug Ivo je predlagao da se već onda izradi plan povlačenja koji bi bio upotrebljen u datom slučaju. Na tome sastanku bilo je govora i o tome što bi mogao Operativni Štab za Bosansku Krajinu najefikasnije da poduzme kako bi olakšao situaciju Kozare. To je raspravljanje naročito bilo aktuelno zbog toga što su drugovi Stefan i Drago upravo dobili naređenje od op. štaba za B. K. Da odmah krenu tamo za Grmeč, pa se radilo o tome da oni tamo usmeno prikažu stanje na Kozari i iznesu mišljenje ovoga štaba odreda kako bi Op. Štab za B. K. najbolje mogao pomoći odbrani Kozare. Tada je utvrđeno da je ovo jedna ofanziva takvog karaktera da se neprijatelj po svoj prilici neće dati odvratiti od svoga osnovnoga cilja nikakvim indirektnim napadima na njegove garnizone po Krajini nego jedino direktnim napadima s leđa i da u tom pravcu treba dati sugestije Op. Štabu za B.K. i predložiti da se u cilju razbijanja neprijateljske ofanzive angažuju i snage hrvatskih partizana, napose u „trokutu“, s onu stranu Une, odakle su kasnije krenule glavne neprijateljske snage. Konkretno je tada pomenuto da ni napad na Sanski Most ne bi olakšao situaciju Kozare, a drug Stefan kazao je da će s punim ubjeđenjem zagovarati ovo zajedničko mišljenje kod Op. Štaba za B.K. Kasniji događaji u mnogom su potvrdili ova predviđanja. Da se na vrijeme vodilo računa o praktičnim mjerama koje su ovde savjetovane, sasvim sigurno da ne bi doživjeli ovakav poraz. Neko je prigovorio što je štamparija evakuisana iz Prijedora za Kozaru a ne na Grmeč. Ovo je zaista pogreška. Za prvi momenat i bilo je predviđeno da se štamparija evakuiše za Mrakovicu. Međutim, postojala je odluka O. Štaba za B.K. da se štamparija odmah zatim preveze za Grmeč s tim u vezi bi tamo prešao i POB O. Štaba za B.K. Međutim, štamparija je sa Mrakovice odvežena za Vitlovsku. U taj mah krenuo sam tamo po zadatku da

koncentrišem sav štamparski materijal (papir i sl.) i vratio sam štampariju iz Vitlovske nazad na Mrakovicu i o tome obavjestio Op. Štab za B. K. predlažući ponovo da se štamparija krene za Grmeč. Po naređenju druga Šoške štamparija je ponovo vraćena za Vitlovsku, a ja sam o tome obavješten od drugarice Ljepe da će tako privremeno i da ostane jer drugovi iz Kozare uvjeravaju da kozarski teren daje prilično obezbjeđenje za njen smještaj ovde, a u krajnjem slučaju da se može iskopati rupa za nju. Rupa je iskopana, štamparija je bila montirana i na njoj su štampani prvi letci, a onda je u vezi sa približavanjem neprijatelja pod samu Kozaru zakopana. Sklonište za štampariju bilo je pred samom zgradom u kojoj je štamparija bila montirana, dakle nikakva garancija za njeno nepronalaženje. Uviđajući potrebe za štampom u datoj situaciji u dogovoru sa drugom Brankom zaključili smo da štampariju izvadimo i do maksimuma iskoristimo za potrebe mobilizacije naših snaga u razbijanju neprijateljske ofanzive. Tako je i bilo. Radilo se danju i noću, taj rad nije bio bez značaja, a štamparija bi, u tome se slažem sa drugom Borom Gaćešom, pod onim okolnostima bila pronađena u svakom slučaju. U vezi s našom agitacijom i propagandom među pozadinom po zbje govima treba naglasiti da su se stvari postavljale isuviše optimistički, da je to bila linija koja je sprovedena na svim stranama, u skladu sa podacima i sugestijama koje smo primili od odgovornih foruma. Koliko god je to u početku podizalo moral u masama, toliko se osvetilo pred prodor neprijatelja u šumi. Tek pri kraju počelo se stanje nešto realnije prikazivati. Napominjem da nikad u našoj štampi nisu izlazile lažne vijesti kao na pr. ona o 10 zapljenjenih topova. Naš je bio princip da objavljujemo samo one vijesti koje su provjerene, dobivene od strane naših štabova. Svakako da bi naša agitacija i propaganda koja je igrala ne malu ulogu u ovoj ofanzivi mnogo prisnije odgovorila svom zadatku da je bilo savjetovanja vojnih i partijskih kojima bi prisustvovali i predstavnici PCB-a. Iz riječi druga Miloša Stojakovića moglo bi se razumjeti kao i da je POB otišao i ostao sa štabom odreda, kad su neki partiski radnici otpali. Tako nije bilo. Poslije neuspjelog drugog proboja na povlačenju pridružio sam se drugovima Šoši, Milošu, Čočetu i njihovoj grupi s kojom smo mi POB-ovci i bili krenuli u proboj. Tada sam se posebno obratio drugovima Milošu i Čočetu kao delegatima O. Štaba za B.K. za savjet šta da radim obzirom na to da je samnom bilo u POB-u 5 drugarica, među njima i drugarica Staroga kojima je trebalo pomoći. Drug Miloš mi je kazao da ni sam ne zna šta da kaže, kasnije je pominjao zamunice koje bi

trebalo kopati i kazao da će nastojati da se i njih sakrije. U to je počela da nas tuče artiljerija po Mlječanici i prisilila nas da se povučemo preko nekih kosa i spustili smo se u Gračanicu. Tu smo otpočeli. Najednom bez ikakva objašnjenja krenula je grupa op. Kozarskog štaba za Vitlovsku i da ne bi ostali postupo prepušteni sami sebi, nepознаujući terena, krenuli smo i mi za Vitlovsku. Smatram da takav postupak ovih drugova nikako nije bio na mjestu. Na Vitlovskoj održana je neka konferencija na kojoj su nekolicina drugova zagovarali pod svaku cijenu pokušaj proboja na Savu. Sad se počelo naširoko da savjetuje kada je najmanje bilo uslova za donošenje prihvatljivih odluka. Bio sam na konferenciji na Živoderu. Tada je POB bio opredjeljen III bataljonu. Smatram najvećom greškom na toj konferenciji donošenje odluke da se drugarice upute da idu u sela, da se oblače u seljačka odjela i tako spašavaju, jer pojam nekompromitovanih u toj situaciji bio bespredmetan.

Drug BORO GAĆEŠA: Na Vitlovskoj nije ostalo mnogo municije koja je pala u ruke neprijatelju. Djeljenje cigareta zaključeno je po trebovanjima, dok su ranjenici svaki čas dolazili po cigaru. Cvibak je razaslan i raspodjeljen. Na prigovore da se namirnice nijesu djelile, napominjem da je po naređenju štaba odreda naročito trebalo čuvati suhu hranu. Priznajem, bilo je slučajeva da sam se na ponekog izderao, što je bilo pogrešno.

Drug LJUBAN KUKIĆ: part. grupa pri Štabu Odreda: Nekoliko dana svega poslije prodora neprijatelja u Prijedor održan je sastanak partijske jedinice Štaba Odreda na kome je riješeno da se pristupi kopanju zemunice za ranjenike. Tako je kazao i drug Obrad. Naglašeno je da se čuva suva hrana. Bataljoni su uvjerovali da se mogu iskopati zemunice. Ja sam na tom part. sastanku određen da nađem mjesto za smještaj magacina kao i ranjenika koji su se nalazili u Štabu Odreda. Našao sam mjesto 5 km daljeno od Štaba odreda i tu se otpočelo sa radom. Kasnije je taj rad obustavljen. Ranjenici su uglavnom raspoređivani po bataljonima. Stvari se počelo zakopavati oko samoga logora štaba odreda. Tako se desilo da su one propale.

Drug BOŠKO ŠILJEGOVIĆ: Za vrijeme ofanzive nijesam bio na terenu Kozare, bio sam uz Udarnu Brigadu, kasnije postavljen za njenog političkog komesara. Naš O.K. reći će na kraju ove diskusije svoje mišljenje kao naš jedinstven stav. Ja sada govorim ispred samog sebe. Konstatujem da se ovdje danas govori sa najvećom iskrenošću, da još nije pala nijedna primjedba koja bi

se mogla kvalifikovati kao uvreda, da nije bilo ničег što bi značilo uništavanje slobode razgovaranja, kakva na našim sastancima treba da vlada. Na osnovu svega što je ovde rečeno stekao sam prilično jasnu sliku o stanju stvari i odnosa – na Kozari u toku ofanzive i mislim da mogu to sve kritički ocjenjivati, mada se ovde nijesam nalazio. Okružni Komitet naše partije na Kozari pokušao se i organizaciono i politički nadzreo za rješavanje teških zadataka pred koje nas je postavila neprijateljska ofanziva. U vezi primjedbe druga Miloša Stojakovića, člana O.K., da smo ja i drug Branko donosili mnoge odluke bez savjetovanja ostalih drugova izjavljujem da od proširenja Okružnog komiteta nijesam bio na njegovim sastancima. Ta primjedba samo formalno otpada. Stvarna O.K. vrši šira savjetovanja, ne osopsobljava ljude, ima malo ljudi u njemu za samostalno rješavanje stvari. Kod nas nema biro-a O.-K., članova O.K. ima malo, oni su članovi sreskih komiteta što sužava njihov vidokrug. Prigovara se da udarna brigada nije ispunila zadatke u momentu probijanja koji bi nam olakšali prelaz. Tačno je da u tom pravcu nije ispalila ni metka. Po prvom probiju ona je bila na Dobrljinu. Nijesmo imali radija za davanje kao jedinog načina da sa kozarskim odredom održavamo vezu za vrijeme neprijateljske blokade Kozare. Neprijatelj nam je određivao gdje ćemo biti. Uostalom Udarne Brigade znatno je oslabila poslije gubitaka s one strane, koji su gubici u stvari nadmašili gubitke kozarskog odreda prvih dana ofanzive. Na teren I bataljona došlo je nas svega 350-400 boraca. S takvom snagom mi nijesmo bili u stanju da mnogo pomognemo Kozari. Na tom terenu mi smo se jedva mogli da zadržimo, stalno manevrišući ispred pritiska daleko premoćnijeg neprijatelja. Još prije prelaza na teren I bataljona, dok sam bio pod Grmečom tražio sam u Op. Štabu za B.K. da nas hitnije prebaci preko Sane. Oni su bili mišljenja da trebamo krenuti na druge terene, jer da je jasno da nas neprijatelj hoće da navuče tamo gdje je njemu najpogodnije. Kako vidimo nije bilo razumjevanja dovoljno ni kod samog O.K. za B.K. Ipak je usvojeno da pređem na teren I bataljona. Ponovo prebačena pozadina iz Kozare na teren I bataljona bila je balast našoj Ud. Brigadi. Tražili smo da nam je ne šaljete jer nijesmo garancija za njihovu uspješnu odbranu. To je bila i naša vojna nedoraslost. Hoću da ukažem na neke moje greške kao politkomesara Ud. Brigade. Naše povlačenjese terena od Piskavice do Gomjenice bilo je prilično neuredno. Neki partizani nijesu htjeli da me poslušaju u nekim momentima kao na pr. prelaz preko rijeke da bi se spriječilo na vrijeme uništavanje naših

snaga. Tako sam kod toga prelaza rijeke izvadio revolver, opsovao majku nekom drugu i gurnuo ga u vodu, kasnije sam i sam skočio. To je moja najcrnja greška za koju nijesam pretpostavljao da bi je u bilo kakvoj situaciji mogao učiniti, kasnije sam se izvinuo no to nije bilo dovoljno jer je uvreda učinjena pred čitava dva bataljona. Radilo se o greški koja me ne karakteriše kao komunistu. Pisma Op. Kozarskog štaba i štaba odreda bila su optimistička. Njihova procjena neprijateljskih snaga bila je oko 20.000 vojnika. Moja procjena 30-40 hiljada. Svakako realnija procjena, no još uvijek ispod stvarne procjene. Pisao sam O.K. za B.K. prikazujući tešku situaciju u kojoj se Kozara nalazi, on je uvažio pisma sa Kozare a naše označio kao jaukanje. Stanko kao Hrvat mogao je i trebao biti komadant. Mi u tom pogledu ne podilazimo i nećemo podilaziti (nije čitko). Drugo je pitanje što se inače prema Stanku trebalo biti (nije čitko). Moramo se učiti duhu internacionalizma i ljenjinizma, moramo (nije čitko) sprovesti liniju bratstva koja predstavlja jednu od osnova naše političke ideologije. Mišljenje druga Miloša Šiljegovića po kom nebi ni ovo naše današnje savjetovanje u one dane ofanzive moglo mnogo koristiti prestavlja taka na osnovne principe i metode našega rada. Njegova priznavanja svoje sopstvene vojničke nedoraslosti bilo je boljševičko. Odjednom skida partijske haljine, oblači vojničke, daje neboljševičke konazatacije. Ukazuje na primjer oslobođenja Prijedora kao pobjedu discipline i organizacije partijske. Da li je u onoj situaciji trebalo ili nije partijskih i vojničkih savjetovanja kazaćemo u zajedničkom referatu našeg O.K.

Drug BRANKO: Osvrnuću se samo na pojedine stvari iznešene u kritici po ovoj tački dnevnoga reda, pošto će u zaključnoj riječi biti sadržano i moje mišljenje po svim tim stvarima. U vezi primjedbe druga Miloša Stojakovića da je O.K. nejedinstveno donosio neke odluke, da smo drug Boško i ja donosili neke samostalne odluke bez savjetovanja sa ostalima izjavljujem sledeće: možda je bilo slučajeva da je donešena neka odluka s moje strane, pošto Boško i nije bio prisutan na našim sastancima poslije proširivanja O.K., a da nije bilo savjetovanja ostalih članova. Takvo postupanje nikada nije bilo rezultat nekog diktatorskog stava moga prema ostalima članovima, nego situacija bila takva da je trebalo donositi brzo odluku i ja sam je donosio kao sekretar O.K. Primjedba druga Miloša u pogledu moga prebacivanja za vrijeme prvoga probija bila je na mjestu. O tome će u ostalom viši forum dati ocjenu. I pored slobode koja se u priličnoj mjeri manifestovala na ovome savjetovanju je kod pojedinih drugova preovladalo

nastojanje da odbrane sebe ili izvuku svoj bataljon i tsl. Napominjem naročito slučaj druga Miloša i Šoše, koji su općenito priznavali nedoraslost situaciji ali za svoje lične greške pokušavali su naći opravdanje ili barem ublažiti svoju odgovornost za svoje postupke objašnjavanjem težine situacije u kojoj su se zbili ti njihovi postupci. Drugovi nijesu bili dovoljno samokritični. Nema opravdanja za psovanje i šamaranje i slične postupke nedostojne komuniste. O ostalom u završnoj riječi.

Drug KALINIĆ MILAN: 5. Četa I bat.: Prema ranjenicima nije se postupalo kako treba. Kod prebacivanja preko Sane nije ranjenicima ukazana ljebarska pomoć. Greške su to političkog komesara Udarne Brigade. Zamjenik političkog komesara drug Sava Kesar oduzeo je našoj četi preko Sane duvan. Ranjenici koji su ostali na Kozari nijesu trebali stradati da se više brinulo za njih. Ophođenje komadanta i komandira prilikom razoružavanja kod razbijanja naših snaga na manje grupe nije bilo dobro. Drug Vladeta Radić šamarao je druga Dušana Deretića, ranjenog komandira. Trebalo je voditi računa o izboru komandnog kadra.

Drug RADOJE BATOŠ, sekretar S.K. za B. Gradišku i član O.K.: najvažnije pitanje jeste pitanje drugarica i političkih radnika pozadinaca i njihove sudbine u ovoj ofanzivi, o čemu su svega dva tri druga nešto ovdje napomenuli. Prilikom prvog proboja u jednom jarku gdje se iskupilo mnogo pozadinaca političkih radnika i drugarica i ranjenika na sastanku kome smo prisustvovali ja i drugovi Miloš Stojaković i Nikica, kada je poslednji predložio da nešto sami poduzmemo jer da postoji mogućnost da ostanemo zarobljeni u planu proboja, ja to nijesam povjerovao, no kasnije sam vidio da je imao pravo. Kasnije nam je rečeno da krenemo na Čupića Kosu i da ćemo tamo biti obavješteni o daljnjem. Međutim niko nas nije ništa obavještavao. Najzad smo krenuli sami na Patriju i to kasno. Svako je mislio na sebe. Tako je bilo i kasnije na konferencijama i pri rasipu na Živoderu. Niko nije uzimao obzir drugarice i političke radnike. Svaki bataljon je uzeo izvjestan broj drugarica sa sobom. Kasnije je malo ostalo drugarica. Poslije ofanzive pojavilo ih se svega 6-7 drugarica. Bilo je mnogo razloga da se sačuvaju naše drugarice koje su mnogo dale od sebe za stvar narodno-oslobodilačke borbe. Ja lično osuđujem sebe što sam pustio Nelu i Miru da idu sa IV bataljonom, mada su to one i htjele. Posljedica takvog ranijeg stava prema drugaricama jeste da se danas i onakve drugarice kao što je drugarica Bora nećaku da idu u bolnicu,

strahujući zbog ranijeg crnog iskustva da ne budu napuštene. Zbog svega toga svi mi treba da se osudimo.

Drug GOJKO BJELAJAC: Drug Boro Gaćeša traži da na činjenicama potkrjepim optužbe protiv njega. Te optužbe iznio je zamjenik komandira moje čete. I to je tačno. Najzad, i meni je drug Boro slao na položaj i na moju cedulju skonto prijateljstva iz dažkih klupa po 30-40 cigareta, dok svakako mnogi nijesu mogli računati s takvom naklonošću druga Bore – intedanta. Drug Obrad nije izdao nikakvo naređenje ni I ni Udarom bataljonu da omoguće proboj ostalima. A i on i Dušan Misirača raspitivali su se na onoj strani samo za drugarice da li su prošle. Udarni i I bataljon izvršili su zadatak onako kako im je bilo naređeno. Ako se predviđalo da ćemo morati napuštati Prijedor, onda se moralo spriječiti dekonspirisanje naših partijskih kadrova u gradu, što nam se danas gadno osvećuje. Optužba u pogledu druga Mlađena Obradovića je tačna, i taj slučaj svakako treba ispitati. Drugovi Šoša i Čoče bivali su na položaju. A za druga Obrada znalo se da nije bio. Vjest o predaji druga Stanka trebalo je sakrivati. Partizani govore: ne može se imati povjerenja u Hrvate. Gonjenje civila ispred štaba bila je takođe opravdana stvar. I mi smo ih gonili kao i drugovi Šoša i Miloš. Koliko sam ih puta samo ja gonio: Ljutnja druga Šoše nije bila opravdana. Krivim druga Kalinića što ne iznosi da je drug Šoša streljao jednog partizana, mada je to bilo pravilno, ali je trebalo ovdje iznjeti.

Drug BRANE KOVAČEVIĆ, 2 četa III bat.: Objašnjava da njegova četa nije se tek povukla kroz neprijateljske rovove s onu stranu obruča, nego naprotiv išla je naprijed s borbom savlađujući neprijateljski otpor i jurišajući i na same tenkove što mogu da posvjedoče mnogi drugovi očevidci.

Drug MIRKO PEKIĆ: Koji prigovor u odnosu na 2. Četu nije mišljen onako kako je to drug Brane shvatio. Uostalom, nijesam ranije znao da je moj zamjenik drug Piljo došao do te čete i izdao joj naređenja.

Drug RADE BAŠIĆ: Drugovi Šoša i Miloš pominjali su ovde da Udarni bataljon nije izvršio svoj zadatak. Četa koju sam ja vidio (drug Rade Kondić komandir te čete ostao je u Kozari ranjen) izvršila je zadatak već u 11 i po sati u prvom proboju. Naš zadatak je glasio: protjerati neprijatelja preko ceste, dati osiguranje prema Prijedoru kako bi se omogućio prolaz ranjenicima i pozadini. 2-3 km. (nije čitko) od nas čula se borba. Osiguranje smo držali sve do pred zoru. Tada je došao kurir s naređenjem da krenem prema mjestu gdje se prebacivao (krnji

nije čitko) štab odreda. Komadant Udarnog bataljona drug Ranko bio je najdalje do 1 sat noću obavješten da postoji slobodan prolaz. Drugove Ranka Šipku, Niku Jurišića i Obrada na mjestu prelaza. Kazali su mi svi: radi šta znaš! Pitao sam Ranka: znaš li šta za ranjenike? Odgovorio mi je: za IV bataljon i ranjenike ništa neznam. Radi šta znaš. Ostani ipak, možda ćeš uhvatiti vezu s njima. Ostao sam do 9 sati izjutra. Tada su se čuli tenkovi. Savjetovao sam se sa svojim. Bio sam za to da se prebacimo. Drug Ranko mi je pustio da sam odlučim kako je shodno. Prebacili smo se pred sam dolazak tenkova. Prolaz je bio otvoren sve do 9 i po sati, a onda je ponovo blokiran. Prije blokade bile su slobodne Planinica i Gradina i jedna velika dolina kojom je mogla da prođe sva naša pozadina i ranjenici. Preko ceste bilo je govora da će naše preostale snage vjerovatno ponovo pokušati proboj. U vezi s tim dobili smo naređenje da pripucamo s one strane na neka neprijateljska uporišta i tako olakšamo proboj. Kazao sam drugovima Ranku i Niki da naša vatra bez kurirske veze više može da šteti nego da koristi našim snagama koje će se probijati. I zaista, vatra koju smo otvorili, štetila je. Ljudi koji su već bili prešli cestu vraćali su se zbog naše vatre. Smatram da smo se preko kurira još uvijek mogli vezati sa snagama Kozare i efikasno sarađivati u drugom probou. Kasnije je zaključeno da se ponovi probijemo za Kozaru i da spašavamo što se spasti može. Naše prebacivanje u vezi s tim zadatkom prve večeri bilo je ometeno preranom vatrom koju je otvorila 3. četa prema Ravnom Gaju čime je trebala da olakša napad naših snaga prema Novome. Neodlučnosti druga Branka pripisujem što se nijesmo prebacili drugo večer. Tada je zaključeno da ostanemo privremeno i spašavamo porodice na terenu prema Kruškovcu. Smatram da je to bilo više iz naše bojazni prema neispitanoj Kozari. Da smo ranije prešli mogli smo spasti više imovine našega odreda. Mogli smo po potrebi spasti kasnije opljačkane magacine.

Drug ČOČE: Način kako su u ovoj ofanzivi likvidirani neprijateljski zarobljenici slabo djeluje na hrvatske domobrane i to nam se danas teško osvećuje. Kada smo već bili donjeli odluku da domobrane streljamo za njihovu likvidaciju koja nije izvršena strijeljanjem krivi su naši štabovi. Nekoliko domobrana prebacili smo na teren III bataljona (57) i ti su pušteni kućama. Streljanje jednog partizana-dezertera na Karanu od starne druga Šoše smatram da je bilo pravilno u onom momentu žestokom nadiranju neprijatelja koga je trebalo zaustaviti. Za sve ono što se učinilo nad zarobljenicima okrivljujem štabove II i Udarnog bataljona koji

su imali za dužnost da zarobljenike likvidiraju i što su dopustili da neodgovorni elementi vrše masakriranja i neviđene prljavštine nad njima.

Drug BRANKO: tačno je to što je izložio drug Rade Bašić. U stvari gledali smo situaciju Kozare prilično teško, nemajući nikakvih podataka, a s druge strane moralno stanje kod partizana bilo je slabo. Neki su se odvojili, skoro polovina od partizana koji su određeni za Kozaru. Prve večeri, kako je rekao sam drug Rade, nismo prešli zbog prerano otvorene vatre na ravnom Gaju. Drugo večer raspoloženje partizana za put prema Kozari bilo je još gore, oni su radije htjeli da idu prema Kruškovcu da brane porodice. Tačno je i to da je bilo premalo odlučnosti. Da smo malo ranije prešli spasili bi jedino nešto malo materijala.

Drug JOCO MARJANOVIĆ: Čini mi se na desetak dana prije probou iznio mi je drug Obrad pravu ocjenu karaktera neprijateljske ofanzive. Međutim, ništa nije preduzimano. Drugovi Obrad, Ranko i drugi koji su prešli u toku prvog probou trebali su i nas obavjestiti radi efikasnijeg iskorištavanja postignutog slobodnog prolaza.

Drug BRANKO: Izjavljuje da će sad drug Boško član O.K., iznijeti jedinstveno mišljenje i zaključak O.K. po svim pitanjima dodirnutim u ovoj tački i poziva drugove da ovo izlaganje saslušaju sa punom pažnjom, pošto će biti postavljeno pitanje usvajanja stanovišta O.K.

Drug BOŠKO: Ispred našeg O.K. iznjeću naše zajedničko i jednoglasno mišljenje po drugoj tački dnevnog reda, tj, kritički osvrt na ofanzivu. Drugovi, naglašavam da je ovo naše prvo okružno savjetovanje održano na Kozari od početka naše narodno-oslobodilačke borbe. Naročit položaj u kome se našao naš odred poslije ofanzive iskazivao je i tražio potrebu najšireg partijskog Savjetovanja. U dosadašnjim našim savjetovanjima mi smo imali i takvih na kojima su prisustvovali predstavnici viših partijskih foruma ali nikad nismo imali ni jedno savjetovanje na kome bi bili prisutni neposredno ili preko svojih delegata svi članovi naše okružne partijske organizacije. Ofanziva na Kozari ima daleko dublji i širi značaj nego što je to prikazano u diskusiji na ovom savjetovanju. Dok je okupator sa 80 hiljada dobro pripremljenih i naoružanih vojnika jurišao na Kozaru cjeli drugi krajevi bili su otarećen vojničkim pritiskom i mogli su biti aktivniji. U ovoj danas situaciji u kojoj se mi nalazimo nije nam bilo lako odvajati delegate i komandni kadar iz četa ali s obzirom da mi moramo utvrditi stanje

naše partijske organizacije i postaviti sebi nove zadatke mi smatramo da moramo odvajati ljude iz četa i raspravljati partijskim putem naše najvažnije stvari.

Konstatujemo, drugovi, među nama veliki broj naših najdražih drugova komunista, koji su u ovoj velikoj, slavnoj ali neravnoj borbi pali smrću narodnih heroja i baš ta istina, mimo svega drugog nagoni nas da u ovome raspravljanju budemo iznad svega iskreni, nepristrasni, istiniti, da i na taj način odamo dužnu poшту našim najdražim drugovima.

Prije svega pozdravljam ispred O.K. komunističku slobodu raspravljanja koja je na ovome savjetovanju bila na dostojnoj visini. Na našim užim savjetovanjima nije bilo uobičajeno kritičko i samokritičko iznošenje grešaka i odgovornosti pojedinih drugova, a ako je to bilo — ako je bilo polovično, gledalo se je da ne zamjeri niko nikome ili da teške greške opiše blagim riječima. Mi smatramo da kod komunista zamjerio se samo onaj, koji nije kazao i kritikovao sve što ima za kazati i kritikovati. Zapaženo je da su svi drugovi, a ne samo delegati, iznosili svoja mišljenja učestvovali u diskusiji, raspravljali po neobično važnim i principijelnim stvarima što samo po sebi ukazuje na veliku korisnost i važnost ovakvoga savjetovanja čija je korist daleko viša i veća po izgradnju komunista nego može biti obično ćutanje. Pored tih, nesumnjivo dobrih strana, našeg savjetovanja bilo je nekoliko općenitih i važnih nedostataka. Sama tema: kritički osvrt na ofanzivu navela je drugove da se u diskusiji više raspravlja o vojničkim stvarima sa vojnoga stanovišta a ne da se govori o ulozi Partije, njene vojne organizacije, o radu komunista zaduženim po vojničkom poslu. U tome pogledu pravilna je ocjena druga Dragana Marina koji je procjenjujući uspjehe i neuspjehe u ovoj ofanzivi govorio o uspjesima i neuspjesima same Komunističke Partije. Međutim, njihova je polazna tačka sasvim ispravna ali daljnje razvijanje te postavke je nepravilno. Drug Dragan Marin optužujući Komunističku Partiju za sve neuspjehe u ovoj ofanzivi hoće da isključi i odgovornost pojedinih drugova komunista za njihov rad. Odgovornost partije ne može se svesti i ne isključuje odgovornost pojedinih drugova za neke događaje i neuspjehe koji su se pokazali u ovoj ofanzivi. Tačno je da se partija u mnogim momentima pokazala nedorasla ali isto je tako tačno da je bilo mnogo stvari i momenata kod pojedinih drugova koji su ne samo mogli nego morali izbjeći.

Drugovi, primjećena je nedovoljna samokritičnost drugova u izlaganju toka ofanzive. Dobar dio govornika shvatio je da pri opisivanju toka događaja treba

da bude branitelj svoga voda čete ili bataljona. Ta samokritičnost naročito je upadna kod komandnog kadra, drugova komandira, komadanata i komesara. U njihovom izlaganju malo ih je bilo koji su govorili o ličnim greškama, greškama svoje jedinice i okoline. Rijetko je koji kazao šta je pogrešno učinio ili šta je mogao uraditi a da nije uradio. Nedostatak diskusije je i taj što se je kroz cijelo vrijeme svega na jednom mjestu ozbiljno dotaklo pitanje pozadine. Najupadnije je to što kroz ovu diskusiju nijesmo imali budne političke svijesti da ocijenimo politički karakter i značaj ofanzivnog naleta na Kozaru. Po ocjeni našeg Pokrajinskog komiteta i Operativnog Štaba za B.K. značaj herojske borbe kozarskih partizana nije samo velik za Kozaru nego i za čitavu Krajinu. Herojska borba Kozare doprinjela je u mnogome borbenom poletu naše Krajine i cijele zemlje. Dok je Kozara vodila veliku borbu naši drugovi u Krajini vodili su borbu sa manjim snagama, oslobađali gradove i sela, širili oslobođenu teritoriju, izgrađivali planove u relativno lakim prilikama, pripremali se za borbu protiv istih snaga s kojima se Kozara borila. Ne smijemo zaboraviti da je borba Kozare proslavljena širom cijele zemlje. Mi smo sami svjedoci iz zarobljene neprijateljske pošte da se je o ofanzivi na Kozari govorilo širom cijele zemlje. Sigurno je da naša borba u mnogome je olakšala inače težak put našim brigadama koje su dolazile u pomoć Krajini. Za neprijatelja Kozara je bila partizanska kula, uzmahnuti mač nad njegovim najvažnijim strateškim tačkama, privrednim i saobraćajnim arterijama. Jedan mali odred svega od četiri nepotpuna sreza privukao je na sebe najelitniju ustašku vojsku, njemačke divizije pa i same mađarske monitore. Pavelić je letao od fronta do fronta, dizao moral svojoj vojsci, koja je i te kako osjećala težinu borbe. Borba Kozare nije ostala nezapažena i u međunarodnom svijetu. Sovjetski list „Pravda“ posvećuje uvodni članak junačkoj borbi kozarskih partizana. Londonska radio stanica nekoliko večeri govori o borbama Kozare. Neprijateljska štampa takođe i preko radio i preko novina obavještava o teškim borbama Kozare. Da bi opravdao svoja krvoprolića i zločinstva koja je učinio na našem odred, nad civilnim neboračkim stanovništvom, zločinstva ravna onima koja fašisti čine u Sovjetskoj zemlji, neprijatelj piše besramne i lažne članke i izdaje knjige: Kozara je pala. On hoće da potpuno umiri svoju malograđanštinu, ustaše i Domobrane, nema više Kozare, ne bojte se, budite već jedanputa sigurni. Kozarski odred radi svoga geografsko—strateškog položaja, radi svoje uspješne aktivnosti bio je prvi odred na koga se srušila svježa i odmorna, uvježbana i dobro

opremljena neprijateljska sila od 80 hiljada vojnika. Skupina vojske „Zapadna Bosna“ sa svom svojom snagom u čišćenju ovih terena odcjepila je naš odred, na njega se navalila kao ala. Ustašama je trebala jedna pobjeda nad partizanima. Trebala im je kako privredno vojnički tako gotovo još više politički. Pad Kozare to je bilo ono što su ustaše i njihova plaćenička štampa htjele da iskoriste u za svoje pogane i ogavne ciljeve.

Prije svega mi moramo se osvrnuti na neke naše uspjehe u ovoj nejednakoj borbi pa da onda pređemo na kritiku našeg rada.

Smatramo da u ovoj borbi je bilo neviđenog herojstva naših partizana. Bilo je momenata kada je došla do izražaja sjajna vojna sposobnost našeg komandnog kadra, bila je odlična, jedinstvena vojska i pozadina. Sve je to, drugovi, rezultat rada i uspjeh naše partije.

Vojna nebudnost. Napad na Prijedor značio je predupređenje ofanzive o kojoj se kod nas govorili iako dosta neprecizno. Ofanziva se očekivala ne ovakva kakva je bila, ako ne ni radi čega drugog ono radi žetve i drugih privredno-vojničkih i političkih potreba vršiti napad na nas. Pad Prijedora je jedna od najvećih naših pobjeda. Oslobođanjem Prijedora povezivale su se naše snage I i II odreda, Kozare i Grmeča tako da Prijedor, koji je bio smetnja povezivanju nas sa Grmečom, svojim oslobođanjem značio je za nas vrlo zgodnu saobraćajnu vezu. Važnost ovoga povezivanja uočio je i drug TITO, naš Vrhovni Komadant, koji je u pismu upućenom Operativnom Štabu za B.K., nekoliko dana prije samog napada naglasio potrebu i korist uništenja ovog ustaškog uporišta. Napadanjem na Prijedor prvi put dolazi do izražaja neposredno kordiniranje I i II Odreda, Banije i Udarne Brigade u jednoj vojnoj akciji. Pad Prijedora u našoj Krajini značio je početak operacije velikog stila. Oslobođanjem ovoga grada oslobodili smo naše snage koje su mjesecima blokirale grad, uništili petu kolonu U Prijedoru i okolnim ustaškim selima, zadobili mnogo oružja, vojnog i sanitetskog materijala, ušli u Ljubiju i napokon pokazali smo dvostrukost naše borbe. U času dok su se jedne snage naše Udarne Brigade na sektoru Brankovac-Piskavica borile protiv četnika, druge snage te iste brigade napadale su Prijedor, klaonicu Srba, ustaški Alkazar, važan neprijateljski garnizon. Još veći politički značaj pada Prijedora proizilazi iz činjenice da je on važno saobraćajno čvorište na pruzi Banja Luka – Sunja i napokon to je drugi grad po veličini i važnosti u Krajini ili bivšoj Vrbaskoj banovini ili župi Sana i Luka. Pad Prijedora odjeknuo je širom cijele zemlje i to u onome

času kada se već javno i zvanično objelodanjuju savezi ustaša i četnika. Njegov pad je došao kao naš najbolji odgovor na vezivanje slugu okupatora. Puštanjem zarobljenika iz Prijedora ponjeli smo slavu našeg oružja i potvrdili smo našu politiku bratstva Srba, Hrvata i Muslimana. Ne smijemo zaboraviti da smo u ovome padu iskoristili i našu drugu političku pripremu u neprijateljskoj vojsci bacanjem letaka i raznog drugog propagandnog materijala! Sama činjenica da je takav Prijedor zauzet dovoljno je bila da Štab Odreda mora računati sa reakcijom neprijatelja. Međutim, mi smo se tom pobjedom po malo uspavali. Bili smo se uljuljkali nekom gotovom slobodom, naša vojna budućnost bila je minimalna. Činjenice nam govore o tome. Štab Odreda i Okružni Komitet i sve članstvo bilo je upoznato sa pismom drugarice Okrugle o pripremi velike ofanzive, međutim mi smo bili uljuljkani našom ofanzivom na Krajini stanjem i borbama na Istočnom frontu pa su nam tenkovi i haubice bili na cesti. Bolnica jedna u Kozarcu druga više Kozarca. Po naređenju Operativnog Štaba za B.K. cesta Prijedor – Piskavica neprokopana. Nije bilo dovoljno pripremnosti. U Novome javlja se o gomilanju vojske i tenkova. Na terenu II bataljona pojavljuju se prvi tenkovi i najbolje trupe Francetića, ustaške „crne legije“ sa motorizacijom. III bat. šalje Odredu izjave zarobljenog ustaše o 7.000 vojnika i koloni tenkova koji se kreću za Banja Luku. Da je bilo više budnosti već iz ovih podataka mogla se uzeti pravilnija ocjena ofanzive. Izjava druga Ive, člana O.K.K.P. Hrvatske, njegova pravilna ocjena i blagovremena nije bila zapažena kod vojnog rukovodstva a niti su prenešena iskustva koja je on objelodanijo iz slične ofanzive na Petrovu Goru. Najveću nebudnost Operativnog Štaba za B.K., Štaba Odreda, Okružnog Komiteta je činjenica da rudnik Ljubija dolazi neprijatelju vrlo slabo oštećen ponovo u ruke. Kolika je to pogreška vidi se po tome što pri prvom otvaranju prolaza voza kod Volinje svečano general Štal i ministar Bešlagić puštaju kao prvi transport 25 vagona rudače iz Ljubije, govoreći da taj novi privredni život koji sad počinje opravdava sve napore i gubitke koje su pretrpili za vrijeme čišćenja ovoga kraja. Saopštenja zarobljenih oficira govorila su o neprijateljskim divizijama i napokon Štalovi proglasi o skupini vojske „Zapadna Bosna“ govorili su o postojanju na našem terenu velikih neprijateljskih snaga. Drugovi, da smo sve ove podatke skupili i razmotrili mi bi nesumnjivo došli do pravilnije ocjene neprijateljske snage i vjerovatno da bi blagovremeno procijenili karakter neprijateljske ofanzive. Obavještajna služba. Gotovo zajednička konstatacija kod svih govornika da nije

bilo organizovane obavještajne službe — pravilna je. Da nam je iko kazao da se na nas kreće vojska od 80 hiljada sa tenkovima i avionima mi bi svakako drugačije postupili nego što smo učinili. Ali nažalost mi snage neprijatelja tek nekoliko nedelja poslije ofanzive upoznajemo iz pisma druga Ive, člana O.K. Hrvatske. Pitanje obavještajne službe da tada nije pravilno postavljeno u cijeloj Krajini, pa ni u odredima preko Une i Save. Na pr. mi ni do danas nemamo podataka iz Slavonije i Banije o brojnom stanju neprijateljskih garnizona u Pakracu, Lipiku, Sisku, Jasenovcu to jest u garnizonima koji mogu pri svakoj našoj operaciji ometati naše akcije. To neobavještavanje i neorganizovanje pravilno i konspirativne obavještajne službe kako u pogledi vojnih tako i političkih obavještenja. Slučaj da u Novome sa druga koji nas obavještava znaju cjela sela samo nam govori koliko nepažnje prilazilo organizovanju obavještajne službe.

Tok ofanzive. Primanje frontalne borbe za nas je jedna objektivna vojnička pogreška. Međutim, kod nas je ta pogreška došla kao objektivna nužnost. Mi znamo da smo morali i trebali braniti naša sela, mi nijesmo mogli sa slabom ili nikakvom borbom napustiti naše oslobođene krajeve u kojima smo imali našu junačku pozadinu, našu organizovanu privredu, u kojima smo imali napokon naše rezerve ljudstva za vojsku. Međutim partizanska borba na koju smo mi navikli: mučki iznenadnih udara, borba u kojoj smo učestvovali mahom kao lako pokretne jedinice, ta naša partizanska vojska nije mogla prihvatiti frontalnu borbu iz nabrojanih razloga a što je najvažnije neprijatelj je bio tehnički i brojčano neuporedivo nadmoćniji, tako da se moralo odmah znati da ćemo mi u ovoj borbi morati imati teške gubitke. Na terenu I bataljona ustupalo se prema Kozari kao što je to rađeno za vrijeme ranijih ofanziva. Bježalo se pred neprijateljem s kojim je narod imao već crno i preteško iskustvo. Neprijatelj je (m ilazio nije čitko) sa zločinačkim Kvaternikovim naređenjem, uništavanjem i odvođenjem svega stanovništva od 14 pa do 60 godina. Kozara je, u tome času, ne poznavajući karakter i veličinu neprijateljskih snaga, objektivno bila jedno sigurno sklonište. Evakuacija u Kozari vršena je u nekim krajevima po naredbi i bez naredbi. Ipak bolnica I bataljona morala je krenuti za Grmeč a ne Kozaru. To je pogreška Štaba I bat. Upravnika bolnice koji je morao imati plan za situaciju i Sreskog Komiteta novskog sreza. Pogreška je što je na tome terenu od strane Štaba odreda zatečena nesređenost vojnih jedinica. Njihovo sređivanje otpočelo je u borbi. Tu nesređenost prouzrokovalo je novo naoružanje neizvježbanih i

mladih kadrova oružjem iz Prijedora i činjenica da je Udarne Brigada odvela sa sobom najbolje kompletne čete pa gotovo i sam Štab bataljona. To su pogreške koje su se mogle izbjeći. Smatramo za grešku i prekratko manevrisanje sa neprijateljem na terenu I bataljona. I pored svih ovih navedenih razloga taj teren relativno velik pređen je od neprijatelja olako i gotovo bez borbe za svega 3 dana. Iako je poznato da su na tome terenu postojale zemunice i za civilno stanovništvo, koje su praktikovane za vrijeme prošlogodišnjih borbi i ofanziva, te zemunice za vrijeme ove ofanzive baš kad ih je trebalo najviše koristiti ostale su nedovoljno iskorišćene. Tu pada odgovornost na drugove Partije sa terena novskog sreza. Neprijatelj je nastupio na obronke Kozare, gdje su nastupile velike borbe. U ovim borbama bilo je, drugovi, velikih i vještih naređenja, sjajnih pobjeda, uništavanja ne samo satnija nego i bojni pa i zdругova! Neprijateljski gubici po zvaničnim partijskim obavještenjima kreću se 7000 mrtvih, ranjenih, zarobljenih i izbačenih iz stroja. To su velike pobjede nezapamćene i neviđene u našoj široj okolini u toku ove narodno—oslobodilačke borbe. Pored tih uspjeha mi moramo naglasiti i neke nedostatke koji su se morali izbjeći. Pobjeda na pojedinim sektorima, uništavanje bojni i zdругova nije bila dovoljno iskorišćena. Tako na pr. poslije uništenja bojne na Patriji prelaz preko ceste na slobodan teren, to jest na put za Grmeč, nije dovoljno iskorišten. Prošlo je svega oko 3000 ljudi, žena i djece sa stokom, kolima a moglo se preći za to vrijeme dok je neprijatelj bio zbunjen i dok nije rasporedio svoje rezervne snage — sva pozadina sa terena I bataljona u iznosu od 20.000 ljudi, žena i djece. Mogli su preći i ranjenici. Da je to učinjeno mi bi imali jedno ogromno olakšanje. Ne bi imali onoliki broj zgomilane pozadine u Kozari, ne bi imali onolike žrtve od bombardovanja, ne bi nam onako katastrofalno propali ranjenici. I što je najglavnije, dobar dio te pozadine bio bi uglavnom sačuvan od neprijatelja. Zašto ovo ovako nije iskorišteno krivica je Štaba Odreda i Okružnog Komiteta, što nijesu kordinirali međusoban rad. S druge strane konstatujemo da nije bilo jedinstva komande štaba Odreda. Jedna naređenja su izdavana od Šoše a druga od Obrada i Dušana. To je sprječavalo sređivanje kako pozadine tako i vojnih jedinica. Nejedinstvenost komande i zajedničko, kolektivno rukovođenje cijeloga štaba u ovako velikim operacijama izbjeglo se, te su te dvije stvari u mnogo čemu štetile u razvoju događaja po nas. Nije blagovremeno izdata naredba o kopanju zemunica za skrivanje naših ranjenika. Ranjenici i njihova sudbina to je najstrašnija tragedija koja se odigrala

u Kozari. Najstrašnija zato što se tu bio broj oko 500 ljudi najboljih boraca, mnogo članova partije koje je neprijatelj nezaštićene i goloruke kao bjesno čudovište zločinački izmrcvario. Drugovi, mi znamo i postoje iskustva kod nas i u Petrovoj Gori gdje su ranjenici pretrpjeli ofanzivu i ostali nepronađeni od neprijatelja. Nepreglednost cjelokupnih borbi od strane Štaba Odreda je takođe greška koja proističe iz nejedinstvenog rukovođenja operacijama. Tako, dok su Obrad i Dušan imali opširna, kako reče drug Pekić biblijska obavještenja sa terena III bataljona o veličini ofanzive — dotle ta obavještenja Šoša nije imao. Bilo je i obratnih pojava. Nijesu iskorištene sve mogućnosti ni sve snage raspoložive u Kozari. Tako kroz cijelo vrijeme borbi III bataljona ostaje gotovo nedirnut. Pogreška je velika nekonspirativnog i neubičajenog rada drugova intedanata Svete Trtice pri štabu odreda i Bore Gaćeše pri štabu II bataljona na Vitlovskoj. Itendant dobija zadatak da zakopa neke neobično važne stvari, on to birokratski prenosi dalje, povjeravajući Nikoli Majstoroviću i drugim nesigurnim ljudima. Mi imamo, drugovi, iskustvo da magacine koji su još prošle godine pravljani na Vitlovskoj i Međedaku a, koje su radili samo partijci i niko više — nije pronašao neprijatelj ni u ovoj ofanzivi. Sa zadobivenim materijalom iz Prijedora nije učinjeno kako treba. Neki su bataljoni učinili kako je trebalo ali većina njih postupila je nepravilno. Mi znamo da u pogledu materijala prvenstveno podmirujemo vojne potrebe. Međutim, u magazinima i na Vitlovskoj ostali su plugovi, motike, lopate, niz drugih poljoprivrednih stvari, ženske veste, dječije igračke i sve je to držano kao za otvaranje nekog, dućana, dok napokon nije palo ponovo neprijatelju u ruke. To je, drugovi, teška greška naspram onoga golog naroda, onog naroda koji je od korice hljeba pa do svoga dijeteta široko, sa blagoslovom davao sve sa Narodno-oslobodilačku borbu. To je šamar za naš obraz! Pozadina u zbje govima. Pozadinu kakvu smo mi imali sigurno nije imao ni jedan odred u zemlji. Odana nam do kraja, davala je sve što se zatražilo. Cijeli gradovi u Kozari su podignuti. Kilom trima po najdubljem snijegu nošena je cigla za izgradnju naših logora. Najbolja ishrana bila je u našem logoru. Sve što je najbolje nama je narod davao. Politika bratstva Srba, Muslimana i Hrvata bila je u krvi naše naroda. Ogromna ljubav za partizane u selu. Pa i u ovako velikome prelomu i porazu, ovo pozadine što je ostalo gleda u nas kao najbolje svoje sinove. Sjećate li se onoga slučaja kada majka sakrivajući dijete poda se ranjeno od topovske granate, natjerana od odbornika da se previje u bolnicu, odbija pomoć: „Nemojte, djeco, stidim se

ja da trošim medicinu, to treba borcima! „ Zna li, a i svjedoci šta, kad ste u najtežoj situaciji napuštali front kako su vam uzvikivali: „Samo se vi spasite, a sa nama šta bude!“ A naši zborovi i konferencije, prvomajska proslava, proslava Okotbarske revolucije, Đurđevdanski uranak, omladinski zbor u Prijedoru, sve je to ocrtavalo našu najsigurniju pozadinu. Takva naša pozadina drugovi, rezultat je našeg partijskog rada.

Dolaskom u Kozaru naš pozadinski partijski kadar nije se odmah snašao. Naviknut da radi u odborima, selima, opštinama došao je u jednu novu situaciju, organizovanjem normalnog života 79-80 hiljada ljudi u zbjegu. To početno nesnalaženje u radu kasnije je prevaziđeno prvenstveno uticajem Okružnog komiteta. Bile su organizovane opštine, mesnice, zborovi, agitprop kolone, štampa, novine sve je to uticalo na visoki moralni stupanj naše pozadine. Međutim i tu je učinjeno teških grešaka. Pozadina se nije na vrijeme obavještavala o težini situacije. Ona je držana u jednoj štetnoj uspavanosti i onda kada se već sasvim sigurno znala naša teška situacija. Ona se je morala pripremati na najteže, govoriti im da se ne predaju i napokon mi smo morali obavještavati narod a ne prepustiti to neprijateljskim špijunima. Da smo to učinili blagovremeno u mnogome bi bio povoljniji rezultat ofanzive po nas. Taj naš nedostatak neprijatelj je obilato iskoristio. Po izjavama onih koji su utekli sa streljanja Njemci i ustaše su govorili: mi smo vas opkolili, pritjerali uz Savu pa onda obećavali vam malo sira, malo putera malo mesa pa hop u mišolovku! To znači neprijatelj je znao da će svojom agitacijom, obećavajući rad u Njemačkoj, upisu u četnike moći učiniti bar to da pokoleba one koji se ne bi predavali, da se predaju. Narod izmoren, izgladnio, satrven po šumi, bombardovan avionima i tučen artiljerijom, napušten od vojske, uobručen mnogim snagama bio je zbilja zgodan teren za harangere — panikere. Pa ipak ostalo je nešto od te pozadine. U pogledu primjedbe druga Bursaća da nije trebalo formirati pozadinske čete i slati ih u borbu mi stojimo, na stanovištu da je to sasvim pravilno i kod već uobičajeno. Samo je tačno i to da se o tim četama nije vodilo računa.

Kritički osvrt na samu borbu. Naši patizani u ovoj borbi dali su niz primjera kako narodni heroji umiru za slobodu svog naroda. Njihova herojstva i imena biće nezaboravna. Takva junaštva može praviti samo onaj čovjek koji zna da se bori za pravednu stvar. Slučajevi druga Ljubana Aćimovića, Nikole Luketića,

Dušana Deretića, Raćana Simatovića, Luke Stojanovića, Ahmeda Kalabića, Vlade Pekića i niz drugih biće uvijek kod nas najljepši primjer bezprimjernog junaštva.

Po samome priznanju drugova komadanata a i po objektivnoj procjeni nijesu dorasli vojnoj situaciji u kojoj su se našli. Međutim, pored te nedoraslosti dešavale su se stvari čiji uzrok ne potiče iz nedoraslosti najviše vojne komande, to jest Štaba Odreda. Nije dovoljno bilo pripremljenosti za pojedine akcije kao na pr. za Golu Planinu i sam prodor iz obruča Kozare. To je greška direktno štaba odreda. U ovome slučaju Šoš i Miloša. U ovim akcijama takođe ispoljila se nejedinstvenost komande, s jedne strane Obrad-Dušan, a s druge Šoš-Miloš. Kurirska služba bila je slaba. Kroz najveći vremenski period ofanzive Kozarom su funkcionisali telefoni koji su ogromne usluge učinili štabovima. Međutim, kada su oni bili neupotrebljivi onda je veza prestala da funkcionise normalno, a u svim ratnim operacijama ratno iskustvo: veza, veza i opet veza! Da je veza funkcionisala na pr. u samome prodoru između Udarnog Bataljona i Štaba Odreda, stvari bi dobile sasvim drugi izgled. To nam je iskustvo da za kurire moramo imati mlade, zdrave, povjerljive uglavnom partijce ljude, kojim ćemo moći povjeriti važna pisma znajući unaprijed da će ih dati blagovremeno onome kome su upućena. Što se tiče samoga mjesta proboja O.K. stoji na stanovništu da je ono pravilno izabrano, povoljnijeg mjesta nije bilo. Širina fronta pri prodoru je takođe umjesna i vojnički opravdana. Mjesto štaba odreda je bilo pravilno određeno. Proboj je zakasnio. Trebao se svakako biti nekoliko dana ranije izveden nego što je to učinjeno. Sam način probijanja kako je izveden nije pravilan. Bez šireg vojničkog i partijskog savjetovanja donešena je panična odluka o najbržem probijanju. Nije se imalo u vidu ogromnost neprijateljske vojske koja se sa svom komorom, pratnjom i teškim naoružanjem kroz šumu ne može tako brzo kretati, te prema tome odluka je nepravilna – panična. To je najteža greška drugova Šoš i Miloša. Šire savjetovanje je bilo apsolutno potrebno. Da je ono izvršeno prodor bi svakako (celihodnije nije čitko) izvršen. Radi slabe veze i ono što je učinjeno u prodoru nije iskorišteno. Nije predviđen plan povlačenja, ako se ne uspije, što se mora predvidjeti u svakoj akciji. Parola: biti ili ne biti je skroz nepravilna. Takva postavka ne može se pravdati nikakvom potrebom podizanjem borbenog elana kod partizana. Jer biti ili ne biti značilo je poslije ofanzive gubljenje glave. Prebacivanje i puštanje odreda od strane druga Obrada Komadanta, Dušana zamjenika politikomesara kao i druga Branka, sekretara O.K. u najsudbonisnijem

času po odred i pozadinu je greška. Sam odnos vojske i pozadine u toku ofanzive nepravilan je. Vojska je imala suviše povlašćen položaj ako ne kao carska ruska konjica, kako kaže drug Stojaković, a ono sigurno imala je jedan odnos koji nije bio uobičajen do same ofanzive. Osuđujemo masakriranje zarobljenika. Odgovoran je za to politkomesar Udarnog Bataljona drug Niko Jurinčić i štab II bataljona. Zvjerstva nad zarobljenicima strana su nama, ne odgovoaraju duhu političkog vaspitanja naših partizana, ona su svojstvena fašističkoj vojsci, ona znače ne samo kukavički nego i nedostatak čovječanskih osjećaja. Među zarobljenicima bilo je i domobrana koji su na poziv jednog čovjeka, kako kaže drug Stojaković, njih 30 predalo. Ili slučaj Banjca kome su se predala 54 vojnika sa ratnom spremom. Mi stojimo na stanovištu da svi oni koji se bez borbe predaju trebaju se ili uvrstiti u naše redove ili poslije političkog obavješćavanja o cilju naše borbe pustiti kućama. Nikakva vojna opravdanja ne mogu opravdati ovaj postupak kao što je učinjeno sa 283 zarobljena neprijateljska vojnika.

Disciplina partizana nije bila na dovoljnoj visini. Težište discipline mi postavljamo na radu komunističke partije u vojnoj jedinici. Partija je motor cjelokupnog života čete i bataljona, njen uticaj i rad održava se u usmenoj disciplini. Nećemo disciplinu jugoslovenske narodne vojske! Ona disciplina bila je lažna, spoljna, nametnuta, ona je bila dresura i teror. Ta disciplinovana Jugoslovenska vojska nije bila sposobna da se bori sa jednim vrlo dobrim naoružanjem, ni onoliko koliko kozarački partizani sa puškama! Mi moramo imati u vidu da je naša disciplina daleko viša i po sadržini šira nego što je u ma kojoj drugoj vojsci. Mi smo svjedoci pljačke, nasilja, silovanja, pijanstva te čuvene njemačke disciplinovane vojske. A znamo kakva je u tome pogledu naša vojska, samo mi moramo uvidjeti da naša disciplina je oformljena u pogledu vojne korisnosti, a na bazi partijskog djelovanja. Naši partizani to nadoknađuju svojom hrabrošću.

Ne održavanje širih vojnih savjetovanja je greška o čijim smo posljedicama govorili. To nesastajanje ne može se opravdati nikakvom vještinom borbe nego naprotiv ukoliko žešća borba utoliko je potrebnije savjetovanje, Komiteti kao komandni kadar moraju biti vojnici, ali vojnici takvi koji nikada neće svojim postupcima uprljati svoju pripadnost Kom partiji. Baš zato što su komunisti oni se moraju razlikovati, od komandira i komadanata druge vojske! Oni su najdisciplinovaniji, najbolji oficiri ali svoje osobine čovjeka ne gube ni u jednoj

situaciji. Ne smije biti zida između partizana i komandnog kadra! Nego naprotiv najveće bogastvo, koje se ne smije opet iskorištavati na štetu discipline i službenih odnosa.

Poslije proboja povlačenje je izvršeno najpaničnije, nevojnički, nepredviđeno i bez reda. To je kod nas stara bolest, a donekle gotovo osobina našeg vojnika. U tome pogledu treba nastojati što prije pojačati vojno znanje našeg komandnog kadra. Razoružavanje partizana je nepravilno izvedeno. Nije objašnjeno partizanima zašto se to čini, niti je to izdvedeno bivšim funkcionerima. Pravo ima drug Šiljak kad kaže da onoga časa na Živoderu nije bilo komunista, oni koji su nekada za vrijeme slavnih pobjeda govorili, sada se nigdje nijesu mogli naći. Svi su komunisti trebali unjeti svoj autoritet da poboljšaju situaciju, a u prvom redu sam štab. Način razoružavanja nepravilan je i paničan, dok je odluka principijelno opravdana. Sakrivanje oružja nekonspirativno, većina toga materijala neprijatelj je pronašao zahvaljujući baš tome što odgovorni drugovi nijesu vršili zakopavanje oružja.

Najteža greška je što Partija u ovoj teškoj situaciji nije funkcionisala. Okružni Komitet sastao se 15 juna. Sastanak zakazan od drugarice Lepe i to još iz jedne relativno mirnodopske atmosfere. Taj sastanak bio je jedini sastanak O.K. kroz cijelo vrijeme ofanzive. Nepravilno zaključci, predaje cijele partijske grupe međuvodske i samog Radovana Milljatovića člana O.K., rezultat je baš toga nesastajanja O.K. da je bilo savjetovanja i da su odluku tih savjetovanja prenešene u partijske jedinice ne samo da bi se više kadra sačuvalo nego bi i mnoge stvari se drukčije odvijale. Savjetovanje na brzu ruku pod mitraljeskom vatrom i topovskim granatama ne može ničemu dovesti. Nepostojanje širokog nepartijskog savjetovanja slično ovome današnjem je greška iz koje su proizašle gotovo sve druge. Partija nije došla do izražaja, osjetilo se tek izražaj pojedinaca. Savjetovanja koja su se vršila nijesu bila partijska, nego na brzu ruku nazovu se partijska a u stvari su bila na komadantskoj osnovi. To su partijska savjetovanja na kojima se partijski duh nije ni osjetio. Greška je O.K. u nečuvanju partijskog kadra. Iz članaka druga TITA u posljednjem „Proleteru“ specijalno se naglašava pametno iskorištavanje kadra, međutim kod nas se desilo da je niz poštenih i odanih komunista izgubljen nepotrebno i bezvrijedno. Neuvažavanje druga Ive, člana O.K. Hrvatske, i prijedlog druga Branka, sekretara O.K. o jednodnevnom odgađanju proboja Štabu odreda svjedoči da odnos vojske i partije nije bio

jedinstven, prisan i iskren. Odnos vojnih i partijskih foruma mora biti pun najvećeg povjerenja, najveće iskrenosti jer bez toga nema napretka, nema uspješnih borbi. Pogreške su učinjene u dekonspiraciji partijskog kadra što se je štetno odrazilo i na današnje pozicije naše Partije. Greška prvenstveno O.K. Mi ne smijemo političku legalnost partije i njenu organiziciju ilegalnost. Dolaskom u Prijedor mi smo sve naše partije i simpatizere kompromitovali tako da danas u tom neobično važnom mjestu mi nemamo nikakvih sigurnih obavještenja i veza. U pogledu grešaka koje se odnose na čistoću partije nama su dovoljni primjeri Stanko, Nikola Majstorović i Vukić. Tu odgovornost partijskih jedinica koje su primile njih u partiju, njihova nedovoljna klasna budnost a odgovornost je i viših foruma O.K. koji nije kontrolisao primanje u partiju. O čistoći partije mi moramo povesti računa. Neprijatelj je u naše redove ubacivao svoje elemente: Rade Radić, Bitorjac, Vukić itd. U partiju ne mogu se primiti ljudi mjereni samo isključivo vojnim mjerilom. Član partije ne može svako biti te o tome u buduću moramo povesti računa. Napominjemo da su mnogi izvještaji partijskog rada bili nerealni, uljepšani što samo škodi cjelokupnom razvoju partije. Što se tiče držanja komunista i njihovoga života, mi stojimo na stanovništvu da komunisti ne mogu biti ženskaroši (slučaj Obrada i ostalih), kockari, pijanice, nasilnici. Mi moramo znati da svaki naš korak i postupak nije nešto lično nego vezano za našu pripadnost partijskog organizaciji. Slučaj Bore Gaćeše intedanta II bat., Vladete Radića, druga Šoše itd. nije postupak koji smije učiniti neki komunist. Okružni Komitet stoji na stanovništvu da greške koje je činio drug Šoša, ja u Gomjenici (Boško) ne smiju činiti nikad nijedan komunist a one se ne smiju više ponavljati.

Kritika i samokritika mora biti stalna osobina člana kom. partije. Drugovi, mi smo danas ukazali jedni drugima niz grešaka i pogrešaka, i to rječima kakve zaslužuju njihove pogreške. To ne smije i ne može izazvati kod nas nikakvo razmioilaženje! Ovo što smo mi učinili na ovome savjetovanju ne može učiniti niko i nijedna vojska nego samo komunistička partija. Na liniji kritike i samokritike treba odgajati naše kadrove, to je put kako se stvaraju boljševici. Ako to ne budemo radili mi ćemo biti smetnja našoj partiji, kako danas tako i sutra u njenom daljnjem radu.

Da završim. Sve što je rečeno neka nam posluži, drugovi, kao iskustvo, kao greške koje u buduću možemo i moramo izbjegavati, ne ponavljati, kao jedno

ogromno iskustvo kojim ćemo poslužiti i omogućiti drugima da se posluže u velikim i predstojećim borbama koje nas očekuju!

Rukovođen svim ovim razlozima Okružni Komitet stajao je na stanovnište da je u ovoj teškoj situaciji odvoji najpotrebnije drugove i najodgovornije za jedno okružno savjetovanje i da donese sve ove potrebne zaključke.

Drug BRANKO: Drug Boško u svom izvještaju koji sadrži zajedničko stanovište O.K. iznio je stvari onako je naš O.K. i želeo. Ja želim samo da u vezi tog izvještaja preciziram neke stvari. Konstatovano je da je u štabu odreda postojala nejedinstvenost, da odnosi među drugovima nijesu bili najbolji. Drug Šoša je već to iznio. Ovaj primjer najbolji je dokaz koliko je pogrešno unositi lično neslaganje u naš rad, koliko je to na štetu stvari za koje se borimo. Ovde je bila pomenuta Gola Planina kao primjer kako nam se sveti nadovoljna priprema i slaba organizacija jedne vojničke akcije. Nekim drugovima bilo je nejasno i kom se to slučaju radi. To je planina (Vis) a s onu stranu Mrakovice gdje je neprijatelj bio zauzeo naše položaje. Zbog nedovoljno pripremljene akcije nije nam pošlo za rukom da protjeramo neprijatelja, nego smo u stvari još više uvećali njegove uspjehe. Brzina kojom je zaključeno da izvršimo proboj u veliko je onemogućila njegov potpuni uspjeh. To je dovelo do toga da udaljene jedinice nijesu mogle na vrijeme da se nađu na terenu u vrijeme kada je trebao početi proboj, kao i da se upoznaju sa samim terenom od čega je prirodno, mnogo zavisio i sam uspjeh proboja.

Moje traženje i prijedlog koji sam postavio drugovima iz štaba da se proboj odloži za 24 sata, došao je kao izraz potrebe da se proboj bolje pripremi i da se prikupi ljudstvo za nošenja ranjenika. Po pitanju sakupljanja ljudi koji će nositi ranjenike bio je zadužen drug Radovan Miljatović. Član O.K. po tom zadatku on do 10 sati prije podne toga dana još ništa nije bio učinio, a radilo se o oko 500 ranjenika. Predlagao sam drugovima iz štaba odlaganje proboja jer je zaista bilo razloga da se vjeruje da će snage III i IV bataljona moći na vrijeme da stignu na mjesto. Drugovi Obrad i Dušan nijesu se složili. Preko telefona pitan je i drug Šoša. On je odgovorio da je situacija takva da je odgađanje neprihvatljivo. Možda bi mojim odlučnijim zalaganjem moj prijedlog bio i usvojen, i smatram svojom greškom što nijesam energičnije tražio usvajanje svoga prijedloga. Držim da bi usvajanje mogla prijedloga, odnosno odgađanja proboja za 24 sata uspjelo nam da prebacimo i naše snage i ranjenike i partijski kadar. Kada se kaže da

je proboj izvršen u panici, ne misli se na kukavičko držanje pojedinih drugova. Shvatili smo da neprijatelj može sa svih strana da prodre i u želji da se što prije izvučemo iz obruča nijesmo mogli hladnokrvno da ocjenjujemo situaciju. Sa fizičkim uništenjem zarobljenika, o čemu je bilo ovdje riječi, u svome naknadnom pismu, složio se i oper. štab za B.K. izražavajući stav da se unište svi neprijateljski vojnici iz Pavelićevih i Markovih drugova. Na taj način Oper. štab je sankcionisao našu odluku koja je bila već izvršena. Drug Boško tačno je izložio stav O.K. u vezi sa čuvanjem naših kadrova. Ipak treba ovdje konstatovati da je bila doneta odluka i izdana direktiva da se sav partijski kadar zajedno sa vojskom povlači sa terena. Data je u onoj situaciji koja se naglo razvijala i koja je dovela i do odluke o probou. Makar u zadnjem momentu direktiva je ipak izdata. Koliko drugovi imadu neku primjedu na ove zaključke O.K. neka ih još kratko iznesu a poslije toga stavljam ove zaključke O.K. pred savjetovanje s prijedlogom da ih usvojite.

Drug BORO GAČEŠA: Ne želim braniti sebe, jer je vjerovatno ono što je rečeno o mojim postupcima. Za stvari koje su mi povjerene da ih sklonim sa sigurnim partijcima, izabrao sam takva dvapartijca i ja sam bio s njima, jedan od tih, kasnije uhvaćen, je izdao.

Drug DUŠAN UTJEŠINOVIĆ: Štab Udarnog Bataljona poslao je nama u Štab II bataljona jedan dio zarobljenika pošto ih sve nije mogao tamo na položaju da likvidira. Tačno je da je likvidacija i u našem bataljonu otpočela na način koji je za svaku osudu, i drug Nikica je u vezi toga protestovao i onda sam ja poduzeo korake i ostatak je likvidiran na propisan način – streljanjem. Stanko, komadant koji je i primio zarobljenike smatram da je i kriv za učinjenu grešku.

Drug ŠOŠA: Tačno je da je da je drug Branko tražio da se proboj odgodi za 24 sata. U vezi s tim napominjem da je u vojsci naročito kad se operiše u većim jedinicama, teško mjenjati izdata naređenja. Za akciju proboja trebalo je pokrenuti čitav odred. Poslije izdatih naređenja za pokret naše snage našle su se na jednom uskom sektoru izložene neposredno udarcima ofanzive i prijetilo je uništenje naših snaga na terenu same Kozare, jer se neprijatelj vrlo lako i brzo mogao uvjeriti o napuštanju položaja, zato sam bio protiv odgađanja.

Za projedlog druga Branka, sekretara O.K. da se zaključci O.K. po ovoj tački sa ovim primjedbama usvoje savjetovanje ih jednoglasno prima.

3. Т А Ч К А

И з в ј е ш т а ј и

Друг МИЛОШ STOЈАКОВИЋ: секретар S.K за Нови: Iza poslednje neprijateljske ofanzive na terenu ovog S.K. ostalo je prilično pozadine koja se vratila kućama iz kozarskog zbjega, a isto tako i većina partijskog ostala je očuvana. Od ukupnog broja partijaca i kandidata kojih je bilo prije ofanzive 44 partijaca i 85 kandidata iz ofanzive izašlo je živih, osim onih koji su prešli u Grmeč: 27 partijaca, 12 poginulih i nestalo dok ih je prešlo 5 na Grmeč. Kandidata ima 42 osim onih u vojsci, dok se tačan broj poginulih i nestalih ne zna. Od poginulih i nestalih partijaca jedan je bio član S.K. četiri opštinski odbornici, 3 seoski odbornici i 4 bez javne funkcije.

Sada u pozadinskim grupama ima ukupno 35 partijaca, 42 kandidata i oko 60 skojevaca i skojevki. 2 partijca su iz dubičkog sreza, a ostali su primljeni u partiju za vrijeme ofanzive i poslije nje.

Za vrijeme ofanzive pozadinske grupe su radile vrlo dobro iako si bile terenski razdvojene. Pomagali su u organizovanju života u zbjegu, radili politički u masama, pomagali organizovanje rezervnih četa i učestvovali u borbama. Poslije ofanzive neke grupe nastavile su sa radom i shvatile su svoju dužnost, dok su neke izgubivši nekoliko članova prestale djelovati, ali za većinu pozadinskih partijaca može se reći da su iz ofanzive izašli prilično pokolebani i u prvi mah mnogi su gledali kako da spasu sami sebe krijući se od neprijatelja i od naših civila. Dva člana S.K. učili su vojsku što je spriječilo sam S.K. da odmah pristupi reorganizaciji pozadinskih part. grupa i uvođenju istih u rad. Istom poslije reorganizacije naših četa moglo se i pozadini obratiti više pažnje. Prelaskom nekih naših četa na svoj teren uspjelo se brzo uspostaviti veza sa pozadinskim grupama i pristupiti njihovoj reorganizaciji. Održana su dva sastanka S.K. na kojima je pretresana situacija u kojoj smo se nalazili i donešen plan rada. Članovi S.K. vratili su se na teren i počeli uvoditi grupe u rad. Reorganizacija je izvršena dosta brzo i od 10 pozadinskih grupa od prije ofanzive 9 je reorganizovano i sada rade.

Rad pozadinskih grupa za sada se u glavnom sastoji u pomaganju ishrane naših četa i skupljanju zaliha, osposobljavanju njih samih za rad i održanje manjih sastanaka sa pozadinom. Pozadinske grupe nastoje svojim radom da podignu moral pozadine, da je povrate nama u čemu se prilično uspeva. Isto tako grupe

vrše reorganizaciju i popunu NOO. Prema izvještajima sekretara grupa održavaju se redovni sastanci, donosi se plan i podjela rada i prorađuje materijal koji se dobije. Iz toga se vidi da je rad tih grupa oživio i vraća se po malo u normalno stanje. Teoretska naobrazba partijaca prosječno je dosta slaba. Od ukupnog broja oko jedna trećina sposobna je za samostalan rad u narodu dok su ostalima potrebni savjeti u radu. Uzrok slaboj teoretskoj naobrazbi jeste pomanjkanje vremena za prorađivanje part. materijala kao i pomanjkanje samo materijala. Neke grupe imaju nešto part. i propagandnog materijala dok druge nemaju skoro ništa ili vrlo malo jer, S.K. nema mogućnost da isti umnožava a od O.K. nije dobivao u dovoljnoj količini da bi se dalo svima grupama... Dok se izvrši pravilna raspodjela materijala dostaviće se popis istog.

Svojim radom pozadinski partijci uspevaju da prilično djeluju na precrtali narod. Narod zna iz ranije da su oni partijci – komunisti i ima povjerenja u njih što se vidi iz čestog obraćanja na njih sa pitanjima, traženjem savjeta, sastanaka itd. Iz toga se vidi da narod ima povjerenja u partiju, jer se je uvjerio da jedina Kompartija i u najtežim časovima ostala je uz narod. Što se tiče samog rada sa pozadinom on se sada uglavnom sastojao u održavanju manjih sastanaka s narodom, na kojima je narod obavještavan o stanju u kome se nalazimo, o produženju borbe, uz redovno čitanje radio vjesti, a cilj sastanaka je podizanje morala u narodu, vraćanje vjere u nas i u našu pobjedu kao i uspostavljanja veze s narodom. Ujedno je vršena reorganizacija N.O.O., koji za sada tajni.

Sama pozadina, koja je u ofanzivi podnjela najveći teret i dalje je u većini naša i uz nas. Neprijateljska vojska a poslije gradski pljačkaši opljačkali su veliki dio našeg tereba što je narod doveo u dosta težak položaj. Vječina muškaraca otjerana je ili na prisilne radove i logore ili je pobijena. Preostali muškarci u većini se kriju od neprijateljske vlasti. Žene, djeca i starci su kod kuće i neprijatelj ih nije do sada progonio. U posljednje vrijeme počelo je dolaziti nešto pozadine iz ropstva. Od ukupnog broja pozadinaca na našem terenu poslije ofanzive ostalo je kod kuće 60%. Vrlo mali broj je sposobnih muškaraca koji bi se mogli naoružati. Pored svega što su podnjeli većina pozadine je uz nas i voljna je da nas i dalje pomaže, što već i djelom pokazuje dajući priloge za ishranu i spremanje zaliha hrane za vojsku. Čak i oni koji dolaze iz ropstva u većini se obraćaju nama i traže savjeta od naših ljudi. Ima i malodušnika koji su izgubili vjeru u nas i stavili se u službu neprijatelja, ali to su u glavnom iz ranije poznati kolebljivci i nesimpatizeri

наше борbe. Већина таквих су кulaчки елементи. Неки од њих су као непријатељи народне борбе ликвидирани. При крају офанзиве народ је насjeо непријатељској пропаганди која је служила четницима и почело је неко интересовање за четнике, што произилази из неизвjesности и страха за гoli живот, jer су многи мислили да ће се помоћу четника спасити. Међутим лоше искуство који су се предали отворило је очи осталима. Народ је видео отворену издају четника и њихову службу окупатору. Народ је видео да је наша борба против њих оправдана и напустио је четнике. Четничких организованих група на нашем терену није било. Непријатељ има своје посаде на терену које се састоје из жандамерских станца и војних логора. Задатци тих посата су учвршћивање усташке власти, осигурање комуникационих веца и заштита плjaчке.

Лјетина је прилично обрађена (око 70%) и уколико се успије сабрати и саћувати, осигурала би се исхрана баталјона, народа који је код куће па чак и оних који би се евентуално вратили из ропства. Нароу је указано на ваћности борбе за лјетину.

Веца са градовима је слаба. Са Новим постоји али треба је учврстити. Постоји исто тако са Котарским комитетом Костajнице КPH, која се тешко одржава услед контроле непријатеља са обе стране Une. Сада се та веца одржава jer је могуће газити Уну.

Друг BRANKO: Плjaчка наших опустјелих домова од стране градске сиrotинје изазвала је реакцију код преосталог нашег сеоског свијета у веци с time.

Друг DUŠAN STOJНИЋ, члан S.K. за Нови: Партија је дала правилне савјете. А и сами наши цивили и борци правилно увиђају сада, да плjaчкаше треба убјјати не као Муслимане и Хрвате већ као плjaчкаше.

Друг GOJKO BJELAJAC: Садашња веца са Bos. Новим није деконспирисана. Треба само савјетовати парт. веци да држи и на даље добру конспирацију.

Друг DEJAN VIDOVIЋ: Сјећам се са још ранијих наших оmlадинских састанака, а то није био случај само код оmlадине, да су другови из тога краја увјек говорили о некој опасности и потреби борбе против кулака, па каћем да би требало припазити мало на то, да се не би скренуло са партијске линије.

Друг RADOJE BATOZ, секретар S.K. за B. Градишћу : Наš S.K. окрњен је једним чланом који је погинуо у офанзиви. Партија у позадини стоји врло слабо. Постоји свега једна партијска јединица у Лјевче Polју за којом још немамо чврсте веце. Рад ове групе још није добро познат. Истој смо слали материјал и писмене директиве како да раде. Група која је раније постојала у Горњим Подградцима као и кандидатска група у Бистрици нестале су. Група у G. Подгарадцима бројала је 12 партијца и 9 кандидата. А група у Бистрици 1 члана и 5 кандидата. Исто тако група Моштанце не постоји више. Од три друга који су преживјели офанзиву, налазе се у партизанским јединицама двојца, а један је одређен за надзорника цивилног логора с тим да припада/јединици 3. Чете III баталјона.

Народ овога среца је исто тако прилично страдао и одведен у логоре. Највише је страдао из оних крајева који су били још прије офанзиве ослобођени. У селима гдје је прије непријатељ био остало је већина народа, осим један дио мушкарца који је отјеран на рад у Нјемачку. Иако је овај срез познат као најзаосталији срез на нашем терену ипак четничке bande ни прије а ни поготово послје офанзиве нијесу могле добити симпатије народа. Народ је остао у великој већини уз нас и мрзи четнике jer их је видео на дјелу, посебно на терену IV одреда преко Vрбаса. Из свих мјеста из којих је становништво одгонјено нешто је народа побјегло и сада се налази у логору који је смјештено непосредно у близини наших војничких логора. Са њима се одржавају редовни састанци.

Успостављена је веца са Бања Лукoм, преко партијске јединице и Лјевча polју, али та веца још није учвршћена. Веца са Славонијом је редовна.

Непријатељска упоришта на овоме терену: Горњи Подградци око 400 домобрана, Пучари 2 сатиније домобрана од којих по изјавима заробљених домобрана из тога гарнизона половина увјек у бјегству. Орахова 2 сатинја усташа. Осим тога има још неколико жандамерских постаја. Посада из Јабланце која је бројила 40 жандарма и 40 домобрана побјегла је и патрола наше 2. чете упулила је у школу.

Друг MIRKO PEKIЋ: Услјед чега су партијске позадинске групе тако stradale.

Друг ЧОЧЕ. Ја ћу вам приказати примјер дрћања једног партијца из те групе па ћете онда видјети зашто су stradale. Они били некако увјерени да ће се моћи провући заједно са народом и да ће им успјети да се саћувају. Били су изгубили вјеру у саме себе и у нашу снагу. Једнога сам лично позивао да се заједно кријемо, а за то је било доста времена, али он је то одбио и рекао да ће он ићи са народом.

Drug BRANKO: da li dolaze na naš teren četnici iz preko Vrbasa i kakvo je raspoloženje stanovništva prema njima?

Drug RADOJE: Četnici u onim selima nemaju mnogo podrške u narodu, i narod više voli partizane. Jedan primjer: kada četnici traže za sebe hranu i druge stvari oni im odgovaraju: mi imamo svega ali mi to sakrivamo i čuvamo za one koji se bore protiv ustaša i okupatora, a ne za one koji s njima šuraju. Za seoske pilićare nemamo ništa!

Drug ILIJA BURSAC: sekretar part. grupe Palančište, srez Prijedor: naša grupa imade 16 članova, prije ofanzive imala je 13. Kandidata 15, prije ofanzive 37 što muških što ženskih. Dva naša člana nalaze se na Grmeču. Politički i ideološki nijesmo baš dobro izgrađeni. Za godinu dana djelovanja u sporazumu sa našim partijskim i vojnim rukovodstvom radili smo sve za vojsku. Sve što smo od naroda u tu svrhu tražili dobili smo. Imali smo opštinu s kojom smo mi rukovodili. Do ofanzive rad je bio lakši. Narod je udovoljavao sva naređenja. Za vrijeme ofanzive nastojali smo oko evakuacije žita da ne padne neprijatelju u ruke. Bili smo uvijek među narodom. Zlih namjera zbog možda slabih naših odnosa prema selu, ono nije pokazalo ni prije ni poslije ofanzive. Nijesmo skretali "u lijevo" nijesmo pravili ispade protiv boga, slave, vjere i narodnih običaja, bili smo u granicama partijske linije. Narod nije znao da smo partijci, ali znao da smo najpovjerljiviji i da održavamo veze sa našim vodećim ljudima i odborima, pa ipak nas nije odao. Narod je s nama bio zadovoljan. Uvijek smo mogli među njih pokazati. Ranije smo imali skoro sav partijski i ostali propagandni materijal. Sve to smo izučavali sa partijcima i sa kandidatima. Kao sekretar naše jedinice upropastio sam većinu te arhive zbog kiše i mokrine. Danas imamo malo tog materijala. Ono što imamo proučavamo. Poslije ofanzive narod je dosta uplašen i naš je rad postao dosta otežan, kroz to. Ipak se tajno radi: čitaju letaci i radio izvještaji. Zborova i konferencija poslije ofanzive nije bilo opširno. Od muških izgubili smo 50% u selu. Ipak smo se dobro držali. Nije bilo pritisak kao u drugim srezovima. Narod je naš bježao i sakrivao se. Bio je borben. Bilo je naših i po Vojskovoju. Sakrivali se i vraćali natrag. Odnosi partijaca su dobri. Uspostavili smo ilegalne NOO u selima koja su ostala bez odbora. Ima u njima i ponekoja žena koja se pokazala svjesnijom i borbenijom od od ponekih odbornika ranije.

Sve sile upotrebljavamo kako bi spriječili da narod ne predaje ništa u grad, a da se pomaže narodno-oslobodilačka vojska. Ofanziva je mnogo štetila ljetini.

Podela rada u našoj partiskoj jedinici: pet drugova za obavještajnu službu. Stalne veze. Stalne veze nemamo sa gradom. Dva druga nabavljaju životne namirnice za partizansku bolnicu, i tako dalje po poslovima.

Drug RADE BAŠIĆ: Pred proboj zaključeno je da neki ljudi ostanu sa narodom. Jesu li pravovremeno savjetovali narodu koji se nalazio u logoru kod Prijedora da se izvuče, jer je to bilo moguće?

Drug ILIJA BURSAC: Jesmo! Govorili smo im odmah da bježe, da će biti poklani. I svi su pobjegli osim onih koji su nasjeli četnicima.

Drug RADE BAŠIĆ: Pošto kažeš da je uništeno mnogo ljetine, znači li to da se ne može računati na pomoć vojsci?

Drug ILIJA BURSAC: Donjim selima moglo bi se nešto otkinuti, gornjim treba još dodati.

Drug MIRKO PEKIĆ: Poznato je da su u Palančište dolazili četnici i držali tamo svoj sastanak. Kakav je njihov uticaj?

Drug ILIJA BURSAC: Nije bila još završena ofanziva a četnici su dolazili sve do Palančišta. Odveli su desetak drugara do Rakelića škole i uvukli ih u svoje redove. Ovi su se vratili i danas su opet kod nas. Narod je uvidio izdajnike. Kada su ono neki iz njihovog zelenog kadra bili privedeni našem štabu, narod je govorio i bio za izmiranje.

Drug dr. ALFRED RŽEAK: kako se sada Palančište odnosi prema izdajniku Mirku Drči?

Drug ILIJA BURSAC: Mirko igra pljačkašku ulogu, selo to pomalo uviđa i okreće mu leđa. On je ostao na liniji izdaje, a sitnim uslugama koje čino selu nastoji da to prikrije.

Drug DRAGAN MARIN, sekretar part. bat. Biro-a I bat.: U našem bataljonu ima 7 partijskih jedinica. 5 u četama a 2 u bataljonu.

Part. jedinica I. čete broji 12 članova, 6 kandidata. Od toga jedan partijac privremeno se nalazi u ovoj part. jedinici. Nešto part. matrijala je sačuvala od ranije a ima i sav ostali materijal koji je poslat poslije ofanzive. Part. sastanci ove jedinice su redovni na kojima se prorađuje materijal.

Part. jedinica 2. čete broji 11 članova, 5 kandidata. Raspolaze sa svi materijalom kao i jedinice 1. Čete Sastanci su redovni.

Part. jedinica 3. čete broji 9 članova, 4 kandidata. Raspolaze sa materijalom kao i ostale čete. Part. sastanci su redovni.

Part. jedinica 4. čete broji 6 partijaca i 5 kandidata. Ova jedinica usljed raznih okolnosti nije mogla održati redovne sastanke, već za ovo 15 dana održana su svega 2 sastanka na kojima je pretreseno uglavnom stanje čete. Materijal je čitan pojedinačno.

Part. jedinica 5. čete broji 7 članova i 4 kandidata. Sastanci su redovni i raspolaze sa materijalom kao i ostale jedinice.

Bataljonska part. jedinica broji 4 člana. Ova jedinica nije održavala redovnih part. sastanaka usljed podvojenosti bataljona. Part. materijal se čita pojedinačno. Posjeduje materijal kao i ostale jedinice.

Part. jedinica pri bataljonu broji 3 člana i 3 kandidata. I ova part. jedinica iz gore navedenih razloga nije održala redovne sastanke. Ova partijska jedinica služi se materijalom bataljonske part. jedinice.

Ukupan broj partijaca u bataljonu je 52 i kandidata 27.

Teoretska naobrazba partijaca nije na visokom stupnju, ali na njihovom izgrađivanju se radi, te se može nadati da će se to u daljnjem radu popraviti.

U ovom bataljonu formiran je bataljonski part. biro.

Moral i disciplina partizana nije zadovoljavajuća ali se osjeća da će se popraviti daljim radom odgovornih drugova. Osjeća se da partizani nijesu dovoljno vojnički obrazovani. Naročito se to primjetilo prilikom posljednje akcija na karanu. Partizani su većinom omladinci koji nijesu služili vojsku, Obavještajna služba nije još dovoljno angažovana.

Četničkih elemenata u ovome bataljonu nije zapaženo, ali nije isključeno da ih prikriveno nema, ali vrlo malen broj.

Neprijateljska uporišta na terenu I bataljona jesu slijedeća: Knežica: 38 žandarma, Dvorište: ostatak satinije od koje je zarobljeno 40 domobrana i 2 oficira, Slabinja: jedna satinija domobrana, Bačvani 40, Kalendari: 23 žandarma, Dobrljin: 30 žandarma. O neprijateljskim snagama snagama u Kostajnici, Bos. Novom i Prijedoru nije se moglo tačno saznati pošto je stanje uvijek promjenjivo.

Drug GOJKO BJELAJAC: kakav je odnos u bataljonu i u četama.

Drug DRAGAN MARIN: Odnosi između partijaca su zadovoljavajući.

Drug DUŠAN UTJEŠINOVIĆ, sekretar part. bat. Biro-a II bat. U ovome bataljonu ima 5 part. jedinica.

Part. jedinica 1. čete broji 11 članova i 8 kandidata. Sastanci su redovni. Međusobni odnosi partijaca nijesu bili najbolji ali u posljednje vrijeme su ispravljeni. Politička svijest partijaca je na prilično visokom stepenu. Partizani sa puno interesovanja slušaju predavanja o svim stvarima, koja se često održavaju. Četnici i zeleni kadar potpuno su raskrinkani, nema u četi četničkih elemenata. Odnos drugova prema drugaricama je drugarski.

Part. jedinica 2. čete broji 13. partijaca i 10 kandidata. Sastanci su redovni. Međusobni odnosi partijaca su dobri kao i odnos prema drugaricama. Politička svijest partijaca nije na dovoljnoj visini, ali svi pokazuju mnogo interesa za rad i željni su znanja.

U četi se nije moglo do sada primjetiti nijedan haranger ili četnički nastrojen element.

Part. jedinicu 3. čete broji 11 partijaca i 7 kandidata. Sastanci su redovni. Politička svijest partizana je na visokom stepenu, jer su svi većinom stariji partizani. Na svakom sastanku postavlja se pitanje četnika i njihove izdaje. Odnosi između partijaca su dobri.

Part. jedinica pri štabu bataljona broji 5 partijaca i 5 kandidata. Sastanci su redovni. Odnosi između partijaca su dobri a prema drugaricama drugarski. Uticaj partijaca na partizane pri štabu nije najbolji. Pojačanim će se radom i ovo ispraviti.

Part. jedinica u štabu bataljona broji 4 člana. Odnosi partijaca su dobri.

U ovom bataljonu formiran je bataljonski partijski biro. Sve jedinice raspolazu sa materijalom koji je stigao poslije ofanzive, osim nešto staroga materijala koji je sačuvan u ofanzivi. Općenito stanje političke svijesti kod partizana je vrlo dobro. Četničkih elemenata nema.

Drug MILAN EGIĆ, sekretar part. bat. biro-a III bat.: ovaj bataljon ima 5 part. jedinica.

Part. jedinica 1. čete broji 12 članova i 13 kandidata. Sastanke održava redovno. Politička i ideološka izgradnja partijaca nije baš na dobroj visini jer su većina novi partijci. Odnosi između partijaca su dobri kao i između partijaca i partizana. Politički rad u četi je prilično dobar i u četi nema pojava četništva.

Part. jedinica 2. čete broji 19 članova i 13 kandidata. Sastanci se održavaju redovno. Odnosi između partijaca su dobri. Politička i ideološka izgradnja nije baš zadovoljavajuća isto iz razloga što su većinom novo primljeni drugovi, ali pokazuju veliku volju za učenjem. Odnos prema drugovima partizanima je dobar. Politički rad u četi je zadovoljavajući i u četi nema pojava četničkih elemenata. Prvih dana poslije ofanzive bilo je nekoliko slučajeva dezerterstva i to iz razloga što je onih dana stanje u Kozari bilo prilično teško i sigurnost minimalna. Partizani koji su pobjegli nijesu četnički nastrojeni nego oni su pobjegli iz čete da bi tako, kako oni misle, sačuvali bolje glavu kod svojih kuća. Poslije učvršćenja našeg odreda nema više tih pojava.

Part. jedinica 3. čete broji 10. članova i 12 kandidata. Sastanci se održavaju redovno. Politička i ideološka izgradnja partijaca je dosta slaba Odnosi drugova partijaca bili su nezdravi, al na poslednjim partijskim sastancima raspravljani su i otklanjanjem dva druga iz partijske jedinice ispravljani. Odnose partijaca prema partizanima je dobar. Politički rad u četi je zadovoljavajući. Politička svijest partizana zadovoljavajuća, nema četničkih pojava. I u ovoj četi bilo je nekoliko slučajeva dezerterstva iz istih razloga kao u 2. četi.

Part. jedinica pri štabu bataljona broji 6 članova i 1 kandidata. Ova partijska jedinica je tek poslednjih dana formirana.

Part. jedinica pri štabu bataljona broji 4 člana. Odnosi među članovima štaba nijesu najbolji. Postoji nezdrav odnos između komadanta i politkomesara i između komadanta i zamjenika politkomesara. Glavni uzrok tome jeste drug komadant koji se ponaša komadantski netrpeljiv prema ostalim članovima štaba. Pored gornjeg uzrok je i tih nesuglasica drugarica komadantova koja uživa neke naročite povlastice. Na poslednjem sastanku raspravljano je sve ovo i ima izgleda da će se stanje popraviti jer svi drugovi priznaju svoje greške, a naročito drug komadant nastoji da se popravi. Bataljonski Part. jedinica 3. čete broji 11 partijaca i 7 kandidata. Sastanci su redovni. Politička svijest partizana je na visokom stepenu, jer su svi većinom stariji partizani. Na svakom sastanku postavlja se pitanje četnika i njihove izdaje. Odnosi između partijaca su dobri.

Partijska jedinica pri štabu bataljona broji 5 partijaca i 5 kandidata. Sastanci su redovni. Odnosi između partijaca su dobri a prema drugaricama drugarski. Uticaj partijaca na partizane pri Štabu nije najbolji. Pojačanim radom će se i ovo ispraviti.

Part. jedinica u Štabu bataljona broji 4 člana Odnosi partijaca su dobri.

U ovom bataljonu formiran je bataljonski partijski biro. Sve jedinice raspolažu sa materijalom koji jo stigao poslije ofanzive osim nešto staroga materijala koji je sačuvan u ofanzivi. Općenito stanje političke svijesti kod partizana je vrlo dobro. Četničkih elemenata nema.

Drug MILAN EGIĆ, sekretar part.bat.biro-a III bat.: Ovaj bataljon ima 5 part. jedinica.

Part. jedinica I. čete broji 12 članova i 13 kandidata. Sastanke održavamo redovno. Politička i ideološka izgradnja partijaca nije baš na dobroj visini jer su većina novi partijci. Odnosi između partijaca su dobri kao i između partijaca i partizana. Politički rad u četi je prilično dobar i u četi nema pojava četništva.

Part. jedinica 2. čete broji 19 članova i 13 kandidata. Sastanci se održavaju redovno. Odnosi između partijaca su dobri. Politička i ideološka izgradnja nija zadovoljavajuća isto iz razloga što su većinom novi primljeni drugovi, ali pokazuju veliku volju za učenjem. Odnos prema drugovima partizanima je dobar. Politički rad u četi je zadovoljavajući i u četi nema pojava četničkih elemenata. Prvih dana poslije ofanzive bilo je nekoliko slučajeva dezerterstva i to iz razloga što je onih dana stanje u Kozari bilo prilično teško i sigurnost minimalna. Partizani koji su pobjegli nijesu četnički nastrojeni nego oni su pobjegli iz čete da bi tako, kako oni misle, sačuvali bolje glavu kod svojih kuća. Poslije učvršćenja našeg odreda nema više tih pojava.

Part. jedinica 3. čete broji 10 članova i 12 kandidata. Sastanci se održavaju redovno. Politička i ideološka izgradnja partijaca je dosta slaba. Odnosi drugova partijaca bili su nezdravi, al na poslednjim partijskim sastancima raspravljani su i otklanjanjem dva druga iz partijske jedinice ispravljani. Odnos partijaca prema partizanima je dobar. Politički rad u četi zadovoljavajući. Politička svijest partizana zadovoljavajuća nema četničkih pojava. I u ovoj četi bilo je nekoliko slučajeva dezerterstva iz istih razloga kao u 2. četi.

Part. jedinica pri štabu bataljona broji 6 članova i 1 kandidata. Ova partijska jedinica je tek posljednjih dana formirana.

Part. jedinica štaba bataljom broji 4 člana. Odnosi među članovima štaba nijesu najbolji. Postoji nezdrav odnos između komadanta i politkomesara i između komandanta i zamjenika politkomesar. Glavni uzrok tome je što drug komadant koji se ponaša komandantski netrpeljiv je prema ostalim članovima

štaba. Pored gornjeg uzrok je i tih nesuglasica drugarica komandatova koja uživa neke naročite povlastice. Na posljednjem sastanku raspravljano je sve ovo i ima izgleda da će se ovo stanje popraviti jer svi drugovi priznaju svoje greške, a naročito drug komandant nastoji da se popravi. Bataljonski partijski biro stao je na gledište da se udate drugarice razdvoje od drugova po jedinicom, jer bi s tim bile otklonjene mnoge nezgodne pojave kako u štabu bataljona tako i po četama.

Ovaj bataljon ima i bataljonski part. biro koji se redovno sastaje. Sve partijske jedinice raspolažu sa materijalom koji je došao poslije ofanzive, kao i sa nešto staroga materijala koji je sačuvan u ovoj ofanzivi. Općenito i pored svih slučajeva dezeterstva i sličnih pojava ovaj bataljon je na dosta dobroj političkoj i borbenoj visini, što je u velikoj mjeri zasluga rada partijaca i zajedničke smotre odreda koja je nedavno održana.

Drug RADE BAŠIĆ, sekretar bat. part. biro-a Udarnog Bataljona: U našem bataljonu postoje 4 partijske grupe.

Part. jedinica štaba bataljona broji 3 člana. Jedinica je održala jedan sastanak na kome je prodiskutovana ofanziva i zatim stanje u bataljonu. Odnosi među drugovima su dosta dobri.

Part. jedinica pri štabu bataljona ima 3 člana. Jedinica je održala jedan sastanak jer je novoformirana. Odnosi partijaca zadovoljavajući.

Part. jedinica I. čete broji 14 članova i 9 kandidata. Sastanci se održavaju redovno. Stanje partizana u četi (političko) je dobro jer su to većinom stari partizani i udarnici koji su se borili protiv četnika. Odnosi među partijskima su dobri.

Part. jedinica 2. čete broji 14 članova i 10 kandidata. Sastanci se održavaju redovno. Odnos među drugovima je dobar. Političko stanje kod partizana je isto tako dobro kao i u 1. četi. Ideološka izgradnja partijaca je slabija jer su većinom mladi partiji.

Ovaj bataljon ima part. bat. biro. Sve partijske jedinice raspolažu sa materijalom koji je u posljednje vrijeme stigao i sačuvan je gotovo sav materijal od prije ofanzive. Općenito ovaj bataljon je politički vrlo dobar jer su većinom partizani-udarnici koji su se dugo vremena borili protiv četnika. Raspodjela rada u partijskim jedinicama izvršena je.

Neprijateljska uporišta na terenu djelovanja našeg bataljona su: Prijedor: promjenljivo. Od 150 do 200 Njemaca i nešto domobrana. Kozarac: 10 Njemaca

i 30-40 domobrana, Mrakovica: jedna bojna, pruga Prijedor-Kozarac: jedna satnija, Miljakovci: 22 žandarma.

Drug dr. ALFRED RŽEAK: (ispred part. jedinice odredske bolnice): Ova jedinica formirana je tek prije 4 dana. Sekretar jedinice je drugarica Bora Batos. Jedinica broji 3 člana. Obrađivan je najnoviji part. materijal i radi se politički sa ranjenicima.

Drug MLAĐO GRAONIĆ, sekretar part. jedinice pri štabu odreda: Ova jedinica broji 14 partijaca i 3 kandidata. Jedinica raspolaže sa part. materijalom koji jo došao poslije ofanzive. Sastanci se održavaju redovno. Odnosi su dobri.

Drug BOŠKO ŠILJEGOVIĆ, sekretar part. jed. štaba odreda: Jedinica broji 3 člana, pošto štab odreda nema zamjenika političkog komesara. Odnosi između drugova su dobri. Prorađuje se redovno sav partijski i nepartijski materijal.

Drug BRACO, sekretar O.K. SKOJ-a: Jedna od najtežih posljedica posljednje neprijateljske ofanzive pored svih ostalih jeste gubljenje većeg dijela omladine na našem terenu. Većinom je otjerana na rad u Njemačku, a skojevci većim dijelom su pobijeni. U našim krajevima ostalo je nešto omladine na terenu novskog sreza, zatim na terenu prijedorskog sreza (palančiška grupa). Na jednom dijelu prijedorskog i banjalučkog sreza preko rijeke Gomjenice ostao je narod ali s njime nemamo čvrste veze prema tome nije poznato stanje u tim selima. Dubički srez je sav otjeran.

Udarni bataljon ima sada u dvije čete 23 skojevca. Obe čete imaju skojevski aktiv. Postoji bat. skojevski komitet koji ima 4 člana. Rad još nije zadovoljavajući.

I bataljon ima 63 skojevca. Bat. biro SKOJ-a je formiran ali se još nije potpuno sastao jer je bataljon podijeljen.

II bataljon ima 68 skojevaca i 12 skojevki. Bat. skojevski biro je formiran i održao dva sastanka. Biro ima 7 članova.

III bataljon ima 51 skojevca i 23 skojevke. Bat. skojevski biro je formiran i održao je jedan sastanak.

Pri štabu odreda ima 9 skojevaca.

Ukupno u ovim jedinicama ima 189 SKOJ-evaca i 35 SKOJ-jevki. U pozadini članova SKOJ-a 90 (muških i ženskih).

Po do sada utvrđenim izvještajima u posljednjoj ofanzivi poginulo je 53 SKOJ-evca, 11 ranjenih i 150 nestalih (podaci nijesu potpuni). Materijala nemamo nikakvog osim 20 komada "Zadaci skojevskih organizacija". Raspodjela rada po

sektorima izvršena je u svim četama. Vojni i politički vaspitni rad postoji u svim četama. Rad na selu sa vrijeme poslije ofenzive nije postojao. Nivo izgradnje naših SKOJ-evaca u vojnim jedinicama prilično je slab. Od O.K. SKOJ-a na našem terenu nalazi se samo drug Dušan Vidović i ja. Drugarica Anđa, drugovi Dževad i Bodo, sekretari S.K. SKOJ-a ostalih srezova nalaze se u Grmeču.

Diskusija po referatima

Drug BOŠKO: Konstatujem da je šteta što su ovi izvještaji došli na ovome savjetovanju tako kasno kada su drugovi, kako se primjećuje, dosta umorni. A bilo bi vrlo važno da se što temeljitije prodiskutuje. Mislim da nije ozbiljna odbrana druga Dragana Marina u času kada se prima nove dužnosti, da mu dosadašnji rad bataljonskog biro-a nije bio poznat. Način šaljivog iznošenja nekih stvari u njegovom izvještaju će se nadoknaditi nedostatak nepoznavanja stvari u svome biro-u. Drug sekretar biro-a III bat. kazao je da je neslaganjima u tom štabu glavni uzročnik komandant kako u odnosu na političkog komesara tako i u odnosu na njegovog zamjenika. Ubjeđenja sam da je to netačno. Glavni uzročnik je slab partijski život u toj jedinici. Ja se upravo vraćam sa toga terena i mogu da kažem da su svi ti drugovi poštjeni, dobronamjerni, iskreni. Ako jedinica bude funkcionasala kako treba sve će biti dobro. Ne treba onako postavljati pitanje uzročnika toga stanja kako jo to učinio drug sekretar. Jedinica treba što češće da se sastaje. Za pojedine partijske postupke može biti odgovoran komandant, a razlog stanja leži u slabom, u nepartijskom životu. U vezi sa svim podnesenim izvještajima mogu da kažem slijedeće: drugovi nijesu izvještavali o četnim biro-ima. Tamo gdje se nije pristupalo a imade uslova za to, treba pristupiti stvaranju ogranaka s tim da po važnim pitanjima donosi odluke samo biro u cjelini. Dalje, nije spomenuta podjela rada po tim jedinicama. Naše ćelija moraju biti žive, raspodjela rada mora biti u njima izvršena prema sposobnostima. Treba učiniti pojedine drugove odgovorne na pr. za vojnički rad, za sanitet, moralne osobine, obavještajnu službu, sa kandidatskim grupama, za intendanturu. Odgovorni drug može uzeti sebi saradnike i iz kandidatske grupe. Neko treba da bude zadužen po radu SKOJ-a. Iz izvještaja treba da se vidi unutrašnji život ćelije, da se vidi kako ona živi. Ovdje su najvećim dijelom podneseni šamatski

izvještaji iz kojih se ne vidi to. Treba napomenuti da je rad partijske grupe u Palančiču dobar i ispravan, da je njen sekretar prikazao njen život malo življe.

Drug DRAGAN MARIN: Neznam kako je ispalo moje izlaganje u nekim tačkama šaljivo, odnosno zašto su se drugovi nasmijali. Žao mi je što se pitanjima rada u biro-u nijesam ranije uspio baviti. Ovdje svečano obećajem da ću ispraviti stanje u našem bataljonu ili me neće biti.

Drug ČOČE: Želim da u nekoliko nadopunim izlaganje druga Boška. Konstatujem da mnogi drugovi još uvijek ne shvataju činjenicu odvajanja partijske djelatnosti i političkog djelovanja u odnosu na partizane. U nekim izvještajima manjkavost je bila i u tome što se nije kazalo kakav ugled uživaju partijci među partizanima. Slažem se sa drugom Boškom po pitanju odnosa u štabu III bat. gdje sam i sam do neki dan bio. Trebalo je nešto reći i o greškama politkomesara i njegovog zamjenika, jer i njih dva imaju udjela u nezdravom stanju i odnosima njihovog štaba bataljona.

Drug BRANE KOVAČEVIĆ: Partijci u mojoj jedinici zaduženi su ovako: žito, čistoća, mlin, logor, vojna djelatnost, vaspitanje. Svaki partijac zadužen je osim kandidata koji još nijesu raspoređeni.

Drug JOCO MARJANOVIĆ: Konstatujem ono što je već drug Boško konstatovao: slab partijski život i rad u jedinici štaba III bat. Pokazalo se na našem partijskom sastanku gdje su ta pitanja raspravljana da je pored grešaka druga komandanta bilo i našeg neboljševičkog reagiranja. Data su svečana, drugarska, boljševička obećanja da se ti odnosi što prije srede i greške što prije poprave. Od tada osjetilo se olakšanje i bolje stanje.

Drug RADOJE BATOS: Sekretar biro-a III bat. udario je mnogo po drugu komandantu. Trebao je iznijeti i svoje graške, Komandant osjetno otklanja svoje mane. Treba znati da je on bivši podoficir. Kad nastane nesporazum treba ga prećutati pred partizanima a kasnije na prvom mjestu likvidirati.

Drug dr. ALFRED: Nije se smjelo ovako malo vremena ostaviti za ovako važnu diskusiju. Trebalo je prodiskutovati pitanje saniteta, pitanje drugarica po četama.

Drug GOJKO BJELAJAC: Drug Dragan Marin trebao je podnijeti svoj izvještaj prema izvještajima part. jedinica po četama kako bi ovo savjetovanje dobilo jasnu sliku o tome. Na pr. izvještaj sekretara jedinice u mojoj četi bio jo prilično opširan.

Drug DUŠAN VIDOVIĆ: Želim da dam nadopunu o radu SKOJ-u u III bat. Skojevcima je data dužnost da u roku od mjesec dana svi nepismeni moraju znati

pisati, a kroz 15 dana svi omladinci baratati s puškomitraljezom a drugarice s puškom.

Drug BRANKO: Po mnogim ovim pitanjima sam već ranije govorio na bataljonskim savjetovanjima. Diskusija po njima vrlo je važna. Međutim, savjetovanje se prilično oteglo zbog masovnog učešća u diskusiji po 2. tački i drugovi su prilično umorni. To je nedostatak savjetovanja što se po ovoj tački ne može da razvija duža diskusija. U vezi sa stanjem u I bataljonu treba da napomenem da dok sam ja prisustvovao posljednjem bataljonskom par. savjetovanju kritika i samokritika na njemu nijesu bile lične, a kad sam morao da napustim savjetovanje zbog posla, diskusija se pretvorila u lično naganjanje i izašla iz okvira partijske kritike. To pokazuje nepartijsnost drugova I bataljona. Skrećem pažnju novom sekretaru bat. part. biro-a da mora nastojati svim silama da se takvo stanje ispravi. Dalje, silom prilika mi danas imamo u našim četama i štabovima žena koje nijesmo mogli prepustiti neprijatelju. Ne smijemo preći preko pojava koje se zbivaju u vezi sa njihovim prisustvom. Naprotiv, moramo povesti računa o tome. Mi u principu nijesmo protiv sklapanja brakova. Ali nećemo dozvoliti bračni život u našim štabovima nižim i višim kao ni u četama. To podgriza autoritet štabova u očima partizana. Upozoravam ovdje da o tome treba povedu računa štabovi bataljona i samog odreda. Politika bratstva vrlo je važna stvar kako u vojsci tako i u pozadini. U vezi s ofanzivom stvorio se je kod masa ovoga kraja revolt koji je nosio sjenku optuživanja čitavog hrvatskog naroda za zločine ustaških razbojnika. O ovome treba povesti računa, napose u vezi sa četničkom harangom. Politiku bratstva naših naroda treba razvijati na svakom koraku, pod svim okolnostima. O tome nije se govorilo u izvještajima koji su ovdje podnešeni, što znači da se o tome nije ni vodilo računa. Na kraju hoću da podvučem da partijski materijal treba obrađivati na partijskim jedinicama. To se vidjelo kod izvještaja o političkoj situaciji da drugovi usljed toga nijesu bili shvatili najnoviju partijsku liniju i po nekim tačkama zastupali su nepartijska stanovišta. Isto tako u izvještajima nije bilo riječi o tome kako su drugovi u jedinicama bili shvatili najnoviju partijsku liniju.

4. TAČKA: ZADACI

Drug BOŠKO: U nekoliko riječi da iznesem vojne zadatke koji se postavljaju pred naš odred u današnjoj situaciji. Napominjem da su ovi zadaci izraz zajedničkog savjetovanja sa ostalim drugovima iz štaba odreda:

Sprečavanje pljačke koje vrše civili ili oružane formacije neprijatelja. Takve naše akcije moralno će djelovati dobro na naše stanovništvo, a važne su i zbog potreba naše ishrane. U tome cilju treba praviti zasjede i to što dalje od logora naših, a bliže neprijateljskim garnizonima. Zasjede treba da budu prave zasjade, bez propusta koji su do sada činjeni, tako da naše žrtve ne budu nikakve.

Pitanje obavještajne službe postavlja se na novoj bazi. Po tom zadatku zadužuju se posebni odgovorni drugovi pri svim štabovima. Obavještajna služba je dvostruka: vojna prema neprijatelju i politička kod nas. Ona se odvija vojnom i partijskom linijom. U vezi s tim postavlja nam se kao plan i zadatak ispitivanje manjih neprijateljskih kasarni i garnizona oko nas kako bi imali tačan pregled, pa makar i nasilnim izviđanjem. Patrolama treba vojnički i politički obuhvatiti čitav teren našeg odreda pa i dalje, naročito prema Lijevču i prema Maričkoj, to jest raniji teren našeg odreda i po mogućnosti ga proširiti, služeći se slanjem dugih patrola.

Izvoditi vojne vježbe sitnijih i krupnijih jedinica, eventualno čitavog odreda, u nastojanju da se partizani čim bolje i čim prije potpuno vojnički obuču. Naći vremena za stalnu i sistematsku, svakodnevnu vojnu vježbu. Naučiti baratanje svim vrstama oružja i ovladati komandom.

Bez obzira na kurs stvaranje pokretne brigade od snaga našega odreda ostaje zadatak izgradnje vojnih logora, jer se inače ne može živjeti zdravim, vojničkim životom. Nastojati da logori budu napravljeni solidno i čvrsto i da se ima i rezervne pilenice za svaki slučaj.

Zalihe hrane neobično su važne stvari. Treba imati u vidu stvaranje zaliha i za eventualno povećavanje našeg odreda. Sušiti gljive, praviti suve kolače od pekmeza i rakiju prepečenicu za koju možemo u zamjenu dobiti važne stvari za naše potrebe.

Pristupiti najagilnije vrbovanju za našu vojsku što pada naročito u zadatak partijcima iz pozadine. Na teren I bataljona ima ih koji ne smiju spavati kod kuće iz straha pred neprijateljem, a ne stupaju u naše jedinice jer nisu uvjereni u naše snage i neznaju za našu borbu.

Pristupiti ispitivanju magacina na mjestima gdje su bili smješteni. Nesumnjivo ima još oružja i još materijala, koji nam je preko potreban, a nije pronađen. Na pr. partijska jedinica u Palančištu znade još za neki materijal.

Izgradnja bolnica. Sadašnja naša bolnica prije kraćeg vremena bila je u strašnom stanju. Štabovi I i Udarnog slabo su u tom pogledu izašli u susret toj našoj ustanovi. Izgradnjom bolnice i tajnog skloništa za ranjenike zadužuje se svaki naš bataljon. Sad je najzgodnije vrijeme za taj rad.

O svim ovim zadacima koje momentalno stoje u prvom planu povedite najozbiljnije računa i nastojte da se što savesnije provedu u život.

Drug BRANKO: U vezi sa zadacima partije ograničavam sa na najvažnije stvari, pošto je i o tome bilo dosta govora na bataljonskim savjetovanjima.

Zadatak je naše partije njeno organizaciono i političko učvršćivanje i jačanje. Organizaciono naši komiteti trebaju da budu jače povezani sa partijski jedinicama i da pojačaju kontrolu rada u njima. Politički treba naš partijski kadar najdetaljnije upoznati sa promjenama u partijskoj liniji, napose sa činjenicom da danas četnici pretstavljaju osnovno uporište okupatora, i našim stavom prema izbjegličkoj vladi u Londonu. Ojačati partiju primanjem novih partijaca koji su sposobni i dostojni da budu njeni članovi.

Drugovi, treba da znamo, sada kao i ranije da kakva je partija takav će biti i naš odred. Pored svih nedostataka koje je partija pokazala u najtežim danima mora reći da je ipak bila na visini svoga zadatka. Na nama je svima da i ubuduće odgovorimo našem zadatku u današnjoj narodno-oslobodilačkoj borbi.

U vezi rada u pozadini, pored onoga o čemu je govoreno na bataljonskim savjetovanjima, napominjem da treba povesti borbu da ljetina ovih krajeva ne pada u ruke okupatora, da narod sakriva, zakopava sve što može, da ne nosi u grad i ne prodaje neprijatelju. Ne zaboravimo da je naše ekonomsko stanje sada kada nemamo pozadine, kada ljetina je dosta propala ondje gdje ima nešto pozadine, da smo sami prinuđeni da sabiramo ljetinu i rezerve, da onda i sa tog stanovišta bude naša parola svagdje: borba za ljetinu! Naši drugovi treba i u preostaloj pozadini i u četama da redovno objašnjavaju političku situaciju. Nar. osl. odbori treba da budu ilegalni kako neprijatelj koji svaki čas može da prođe svakim našim selom, ne sazna i ne upropasti te naše ljude. Ovo savjetovanje pokazalo je koliku važnost u našoj borbi ima obavještajna služba. Pored odredske obavještajne službe postoji i partijska koja koordinira svoj rad sa vojnom. Obavještajni oficir mora biti partijac. O tome ćete biti i posebno upoznati putem okružnice. Većina vas je čula za formurale koje je izdao Centralni Komitet naše Partije koji su dužni ispuniti svi partijci. Skrećem pažnju da te formule treba popuniti tako da C.K.

dobije tačnu sliku o radu, životu i sposobnostima svakog pojedinog partijca. (Daje detaljna uputstva, tačku po tačku formulara).

Drug MILOŠ STOJAKOVIĆ: Mnoge čisto vojničke stvari prenose se na štabove bataljona da se oni sami snalaze u njima. Potrebna su nam pravila borbene obuke. Predlažem da štab odreda u svojim mogućnostima izradi pravila o vojnoj obuci, o postavljanju zasjeda sa čitav odred. Bilo bi to jako korisno.

Drug ŠOŠA: Nije dovoljno da samo štab odreda iznese vojne zadatke u ovoj situaciji nego je potrebno da i ovo savjetovanje dadne štabu odreda svoje sugestije obzirom na situaciju nastalu poslije ofanzive i na specifičnost našega terena. Mi smo za sada uzeli kurs na manje operacije, iako Oper. štab za B.K. stavlja pred nas mogućnost većih akcija, ostavljajući zapravo nama na ocjenu. Na Krajini se razvija velika borba su udruženim fašističkim bandama. Naše jedinice s one strane imaju pravac i cilj nadiranja prema pruži. S obje strane, i na našoj i na neprijateljskoj, bore se krupne jedinice. Naše snage u etapama napreduju po planu. U vezi s tim potrebno je našim patrolama kontrolisati čitav teren našega odreda a napose IV bataljona. Apelujem na štab Udarnog Bataljona i na grupu u Palančistu da nastoje oko našeg povezivanja sa pozadinom oko Kozarca, na Omarskoj, Bistrici i da koordiniraju taj rad. Predlagan je i napad na Dubicu. Mi smo stali na stanovište da izvođenje takve akcije zavisi i od pitanja bolnice i osiguranja njene bezbjednosti da se ne ponovi raniji slučaj. S toga forsiramo izgradnju bataljonskih ambulanata. Naš vojnički položaj još nije osvijetljen. U izvještajima nijesu ovdje iznešeni vojni podaci. I što je iznešeno radi se o uskom pojasu. Što prije moramo razgranati našu obavještajnu službu. Najviše nam ometa naše dominiranje Kozarom Štalov garnizon na Mrakovici. Niz slučajeva naših gubitaka iz neopreznosti i neznanja navodi da bi zaista bilo potrebno izdati priručnik kako je to predložio drug Miloš Stojaković i mi ćemo to i učiniti.

Drug RADE BAŠIĆ: Slažem se sa vojnim zadacima koji su ovdje izloženi. Mišljenja sam da veće akcije ne bi bile za sada oportune. Sada situacija nije onakva kakva je bila poslije ranijih ofanziva na Kozaru, kada je neprijatelj ostavljao našu pozadinu koja je bila u našoj službi i davala nam obavještenja i kada je bila očita poljuljanost neprijateljskih garnizona. U vezi zadatka povezivanja palančiške grupe sa terenom koji je drug Šoša napomenuo saopštavam da je na terenu IV bataljona ostalo partijaca s kojima ta grupa treba da uhvati vezu. U vezi zadatka vrbovanja novih boraca iz pozadine ukazujem na nezgodan odnos između druga

komandanta Udarnog bataljona i palančiške grupe. Tražili smo ljude iz pozadine da uđu u naše jedinice. Naša naređenja nijesu išla preko odbora zbog njihovog novog položaja. Na to je reagirala čitava grupa jer to nije činjeno po sporazumu. To je pravilno. Ali zašto su onda izvjesne drugove zadržavali ne motivišući to svojo stanovište. Treba shvatiti da postoje momenti kada se pojedini ljudi povlače iz pozadine u našu vojsku i obratno, već prema potrebnome radu.

Drug MILOŠ ŠILJEGOVIĆ: Sve kritike u vezi sa ofanzivom svodile su se na to da nijesmo bili dorasli težini i zadacima pred koje nas je ona stavila. Sada pred nama stoji perspektiva pokretnog rata. Naši partizani nijesu navikli na komandovanje. To trebamo nadoknaditi. Sjetimo se našeg pohoda na Miljaču i gladi koju smo trebali podnositi. Vojnike trebamo svestrano izvježbavati da mogu izvršavati zadatke u pokretu. Od kuvara do komandanta sve treba da se privikne na novo. Mi smo u položaju beskućnika koji putuju a ne smiju sami uzimati. Potrebno se praktično izvježbati za nove zadatke od jedinačne obuke do odredske. U svakoj četi ima neko ko je bio kaplar. Ne treba se ustručavati i pitati takvog kaplara za stvari iz vojne obuke. Sve se to može i pod uslovima naše sadašnje prezaposlenosti. Jedno treba forsirati: izvršenje svih naših zadataka u vezi sa skorom zimom.

Drug DRAGAN MARIN: Brigade gore vode borbu. Neprijatelj dovlači pojačanja, materijal, naročito prugom. Postavlja se zadatak trganja pruge. Neprijatelj je ostavio stanovništvo duž pruge s obe strane, vjerovatno zato da mi ne bi kidali prugu iz obzira na represalije koje bi on preduzeo prema stanovništvu. Ja sam bez obzira na to za kidanje pruge. Inače ja mislim da treba iz petnih žila preći na sve poslove izgradnje pa i izgradnje naših vojničkih i partijskih kadrova.

Drug ŠOŠA: Prilikom odgonjenja stoke voditi računa da ne padne neprijatelju u ruke sa pustih terena, voditi računa o sopstvenosti onog malobrojnog preostalog stanovništva.

Drug DRAGAN MARIN: Blago koje sakupljamo po napuštenim terenima pregonimo na teren I bataljona i izdijelimo stanovništvu tamo gdje neprijatelj ne prodire. Vrš se to po popisu s tim da se narod koristi i nama po potrebi preda.

Drug JOCO MARJANOVIĆ: U vezi zadataka koje prod nas postavlja Oper. Štab za B.K. nalazimo se pod tri jaka neprijateljska uporišta: Mrakovica, Podgradci, Pucari. Velik dio terena ostaje nekontrolisan. Neprijateljske patrolе dosta se slobodno šetaju našim terenima, Pašinim Konacima, Vitlovskom, po Mrakovici

i Mlječanici. U Podgradce došle su ustaše mjesto Njemaca. U Pucare dolaze ustaše. Neprijatelj učvršćuje svoje snage. Nešto treba preduzeti protiv toga!

Drug MIRKO PEKIĆ: Moje je mišljenje da nijesmo sposobni za čišćenje neprijateljskih uporišta koja se utvrđuju. Značilo bi to davati velike žrtve. Ja sam za čisto partizanske akcije u blizini neprijateljskih uporišta.

Drug BRANKO: Prema sadašnjem stanju stvari nijesmo sposobni za veće akcije, bataljonske i odredske. Postepeno, s manjim akcijama pripremamo se za veće a istovremeno proširujemo naš slobodni teren. Inače slažem se sa stanovištima koje je po toj stvari iznio drug Šoša i drugovi iz Štaba Odreda.

Drug NIKICA: U vezi prijedloga da se izradi udžbenik o partizanskoj borbenoj obuci, predlažem da se pitanje obuke riješi i pored toga i putem instruktora pod rukovodstvom štaba odreda. Zatim da se povede računa o vršenju naše propagande u neprijateljskim garnizonima koji nas okružuju, kao važnom elementa naše sadašnje borbe. Dalje, ukazujem na primjer kako jedan naš važan zadatak ne ostvaruje se onako kako bi mi to želeli i kako bi trebalo, samo zato jer partijci nijesu angažovani u potrebnoj mjeri na njegovom izvođenju. Riječ je o ediciji "Istina o Kozari" koju smo projektovali da se u najskorije vrijeme izradi i to na kolektivnoj osnovi, učešćem i samih boraca kako bi zaista dali što neposredniju istinu iz velikih dana naše borbe, kako bi što svestranije osvijetlili fašističke zločine i dali dostojan odgovor na njihovo podle i sramne klevete. Apelujem da se taj posao prikupljanja materijala za tu knjigu intenzivira, da ne bude nijednog komunista koji naće za tu stvar nešto od sebe dati i napisati.

5. TAČKA RAZNO

Drug BRANKO: Okružni Komitet isključio je iz Partije na neograničeno vrijeme: TOMICU ŠPANOVIĆA, VASU TOMAŠA I ĐUKU TRNINIĆA zbog toga što su dopustili da tri mjeseca budu izolovani pod Prosarom ne tražeći nas u cilju povezivanja, i zbog odnosa koji su u to vrijeme vladali među njima. To isključenje je neograničeno s tim da O.K. o tome donese još definitivnu odluku. To moraju drugovi sekretari njihovih partijskih jedinica njima saopštiti. Predlažem ispred O.K. istražnu komisiju po slučaju druga Mlađana Obradovića u vezi sa optužbama koje su ovdje pale, drugove: Savu Gajića, Dušana Stojnića i Gojka Bjelajca.

Neki drugovi su zatražili da se izda jedna okružnica koja bi objasnila naše organizacione principe i forme rada. To će biti učinjeno. Stavlja se u dužnost

odgovarajućim partijskim jedinicama da sa preostalom pozadinom koja nije bila obuhvaćena do sada u dubičkom srezu odredi jedan odgovor i drug iz II bataljona za rad sa njome. Partijske jedinice u kojima se nalaze drugovi izbjeglice iz Jasenice neka ih saslušaju i saslušanje pošalju O.K. Apelujem na drugove da u svemu postupe onako kako je drug Nikica izložio u vezi sa pisanjem knjige "Istina o Kozari".

Drug RADE BAŠIĆ: Kako da prenesemo zaključke konferencije na članstvo?

Drug BRANKO: Svaki delegat mora na partijskoj jedinici da članstvo najdetaljnije upozna sa tokom i zaključcima ovog vrlo važnog savjetovanja.

Na kraju sa minutom šutnje da odamo počast našim palim drugovima u posljednjoj ofanzivi.

KRAJ.

I. PRIKUPLJANJE STOKE

Riješitbom Ministra seljačkog gospodarstva Dr. Joze Dumandžića od 7. srpnja 1942. broj U. m. 706/42 izaslano je pod mojim vodstvom Općem opunomoćeniku hrvatske vlade u Banja Luki ministru g. Dr. O. Turini, posebno povjerenstvo sa 7 službenika sa zadaćom, da pod nadzorom i uputama g. Dr. O. Turine organizira prikupljanje stoke sa napuštenih i izpražnjenih posjeda na operacionom prostoru Kozare i Prosare.

Za vrijeme samih vojnih pothvata, prigodom razbijanja komunističkih tvrđava Kozare i Prosare, postavljena su posebna povjerenstva za prikupljanje, razvrstavanje i raspodjelu stoke na glavna sabirališta, kamo je stoka bila skupljena.

Glavna sabirališta bila su: Bosanska Dubica, Jasenovac, Bos. Gradiška, Banja Luka i Prijedor. U ova mjesta bili su porazmješteni izaslani činovnici Ministarstva narodnog gospodarstva koji su uz pomoć i suradnju sa stručnim činovnicima mjesnih, državnih i samoupravnih vlasti preuzimali stoku.

Sporedna sabirališta stoke bila su: Orahovo, Ivanjska, Kozarac i Omar(s)ka. Na ovim mjestima preuzeli su stoku tamošnji općinski dužnosnici.

Sva prikupljena stoka razvrstana je u dvije glavne skupine:

a/ stoka za daljnje držanje i b/ stoka za klanje.

Stoka za daljnje držanje razvrstana je dalje u tri skupine:

1/ rasplodno, 2/ mliječno i 3/ sprežnu.

Stoka određena za daljnje držanje u mliječne, rasplodne i sprežne svrhe, dijeljena je u prvom redu okolnim seljačkim gospodarima na privremeno držanje uz posebne potvrde. — Kod nas su spomenuta povjerenstva naročito pazila, da stoka dođe u ruke vrijednih i marljivih hrvatskih seljaka. Svaki zanimaoc — seljak koji je želio uzeti ovu stoku na držanje, predočio je povjerenstvu uredovnu potvrdu svoje nadležne općine, da

imade mogućnosti držati na svojem gospodarstvu ovakovu stoku t. j. da proizvodi dovoljne količine stočne hrane.

Svako zanimaoc, koji je preuzeo stoku na dalnje privremeno držanje, potpisao je pred povjerenstvom posebnu potvrdu u kojoj je bilo označeno ime i prezime, mjesto, kbr. općina i kotara preuzimaoca stoke, broj i vrsta stoke, kratki opis i vrijednost stoke. Potvrde o preuzeću stoke stavljene su u jednaka dva primjerka; jedan je ostao kod povjerenstva radi zabilježbe, drugi primjerak dobila je stranka, sa kojim je morala preuzetu stoku prijaviti kod svoje nadležne općine, ubilježivši je u posebni katastar stoke, kako bi se spriječilo samovoljno klanje ove stoke te ne dozvoljeno zamijenjivanje i preprodavanje — ukratko spriječilo se svako krijumčarenje sa ovom stokom.

Povjerenstva su vodila posebne pojedinačne iskaze o razdiobi stoke sa svim podacima u potvrdama o preuzimanju stoke. Ti izkazi vodili su se po kotarevima, a onda i po općinama preuzimaoca stoke.

Nije se moglo svu stoku odr(e)đenu za daljnje držanje u rasplodne, mliječne i sprežne svrhe na pojedinom sabiralištu razdijeliti okolnim seljačkim gospodarima, pa je ostatak te stoke valjalo odpremiti u druge predjele naše domovine i tamo razdijeliti seljačkim gospodarima na privremeno držanje. Razašiljanje ove stoke vršilo se prema rasporedima Zavoda za kolonizaciju u Zagrebu, koji je ovu stoku ponajviše raspoređivao u Hrvatsko Zagorje i na nove hrvatske naseobine /kolonije/ u sjevernom dijelu naše države.

Daljnja raspoložba sa ovom stokom, određenom za daljnje držanje u rasplodne, mliječne i sprežne stoke kako se onom koja je razdijeljena na pojedinim sabiralištima okolnim hrvatskim seljacima, tako i sa onom koja je odpremljena u druge predjele naše države prepuštena je Zavodu za kolonizaciju u Zagrebu, koji je jedini vlastan sa sitom raspolagati prema predstojećim zakonskim odredbama, zapovjesti Glavnog Stana Poglavnika i Glavnog stožera hrvatskog domobranstva.

Zbog toga su povjerenstva nakon završenog posla prikupljanja, razvrstavanja, razdiobe i otpreme stoke na pojedinim sabiralištima sredila sve iskaze i predavali ih središnjem povjerenstvu u Banja Luci, a mi smo te sve iskaze dostavljali Zavodu za kolonizaciju u Zagrebu na daljnj u

mjerodavnu odluku o raspoložbi, bilo da je proda držaocima, bilo da kako drugačije odluči sa tom stokom.

Sve konje koji su bili prikupljeni sa operacionog područja povjerenstva su prema zapovjesti Poglavnika, predala izaslanicima hrvatskog domobranstva, koji su odabrali konje sposobne za vojničke svrhe, dok su ostali konji razdijeljeni seljačkim gospodarima na privremeno držanje na isti način kao i goveda.

Stoku za klanje preuzimala je po svojim izaslanicima zajednica za promet stoke i stočnim proizvodima, te je odpremala prema svojem rasporedu u razna mjesta države za opskrbu vojničkih postaja i preradbu u konzerve.

Na pojedinim sabiralištima prikupljen je ovaj broj stoke:

Red. br.	sabiralište	broj stoke	opaska
1.	Bosanska Dubica	10732	
2.	Jasenovac	3165	
3.	Ivanjska	226	
4.	Orahovo	292	
5.	Bosanska Gradiška	3664	
6.	Banja Luka	4705	
7.	Kozarac	306	
8.	Omarska	142	
9.	Prijedor	2131	

Ukupno: 25363

POPREČNA VRIJEDNOST PRIKUPLJENE STOKE.

Red. br.	vrsta stoke	broj	cijena po vrijednost	opaska
kom. kn.	kuna			
1.	goveda	16352	5.000.- 81, 760.000.-	
2.	konji	2408	6.000.- 14, 448.000.-	
3.	koze	541	1.000.- 541.000.-	
4.	ovce	4313	1.000.- 4, 313.000.-	
5.	svinje	1749	1.000.- 1, 749.000.-	

25363 102, 811.000.-

Pod konac ovog poglavlja izvješća napominjem, da su pretstavnici Zajednice za promet stoke i stočnih proizvoda Šubarić Slavko, Šubarić Tomislav i Rupčić Vladimir činili veliku nepravilnost na sabiralištu Bosanska Dubica. Prigodom svojeg nadzornog putovanja po svim sabiralištima stoke došao sam dne 14 srpnja t. g. u Dubicu, gdje je naše povjerenstvo vršilo svoj težak i naporan posao na željezničkoj postaji, dok su gore spomenuti izaslanici zajednice za promet stokom i stočnim proizvodima na općinskom sajmištu u Hrv, Dubici, te se i tamo skupio jedan dio stoke sa operativnog područja, rasprodavali tu stoku. Odmah sam zabranio svaku prodaju. Kada sam zatražio obračun koliko je rasprodane stoke, kome i za koliko, takav obračun i podatke mi spomenuti izaslanici ne mogaše dati.

Nije se uopće vodila zabilježba kome je stoka prodavana tako, da se je kupce ove stoke upravo nukalo na nedozvoljeno preprodavanje ove stoke, a osim to može pružiti i pretpostavke iskoristoljubivog rada.

Zajednica za promet stokom koja je osnovana da suzbija krijumčarenje stokom, ovakvim načinom rada podupire ovaj porok u sadašnjim teškim vremenima. Ovakav postupak je za najveću osudu.

Slučaj je prijavljen Zajednici, koja je povelu istragu, ali u kojem stadiju se nalazi predmet nije mi poznato.

Da li će krivci biti najstrožije kažnjeni sumnjam, jer istragu vodi nadstojnik pravnog odjela Zajednice g. Vujaković, a na njegovu ekspeditivnost i nepristrasnost prilično skeptički gledam.

Svi činovnici, koji su bili izaslani u ovo povjerenstvo pokazaše za čitavo vrijeme rada najveću požrtvornost, marljivost, savjesnost i stručnu spremu.

Posebno zaslužuje pohvalu Dr. Marko Čolak, ing. Branko Lovše, ing. Grozaj Silvije, koji su mi bili najuži i najvrijedniji saradnici.

II. PRIKUPLJANJE ZEMALJSKIH PLODOVA.

Prošavši još za vrijeme samih operacija protiv odmetnika, čitavo područje Kozare i Prosare opazio sam, da je zemlja bila u dostatnoj mjeri obrađena i zasijana. Stoga je valjalo brzo organizirati žetvu bijelih /ozinih/ žitarica, nakon toga berbu krumpira, kukuruza, graha, šljiva i jabuka.

Zavodu za kolonizaciju dodjeljeni su činovnici bivšeg ministarstva seljačkog gospodarstva pod vodstvom gospodarskog savjetnika g. Franje

Trstenjaka i dužnostnici Državne radne službe, da organiziraju žetvu žitarica.

Potrebne radnike pribavio je Zavod za kolonizaciju iz naših pasivnih i prenapučenih krajeva. Rad oko žetve žitarica bio je usredotočen u Bos. Dubici i Bos. Gradiški.

Kod žetve žitarica je posebno sudjelovao i Ured za kolonizaciju u Banja Luci, koji je ovaj posao vodio izvan demarkacione linije sa svojim napoličarima.

Kod skupljanja zemaljskih plodova sudjelovao je i Zempro i radne bojne hrvatskog domobranstva, te samostalno Zavod za kolonizaciju pod vodstvom svojih izravnih izaslanika g. Dr-a K. Draganovića i g. Ćirila Križanca.

Evo posljedka prikupljanja zemaljskih plodova

a/ Sektor Bos. Dubica pod vodstvom F. Trstenjaka.

Pšenica.....	379.35 q
Zobi.....	68.38 "
Raži.....	15.86 "

b/ Sektor Bos. Gradiška pod vodstvom F. Trstenjaka

Pšenice.....	554.19 q
Zobi.....	475.09 "

c/ Sektor Bos. Gradiška pod vodstvom Ureda za kolonizaciju u Banja Luci.

Pšenica.....	217.75 q
Zobi.....	63.33 "
Raži.....	5.60 "
Ječma.....	3.94 "

d/ Sektor Prijedor pod vodstvom Ureda za kolonizaciju u Banja Luci.

Kukuruz u klip.....	109.40 q.
Zobi.....	7.67 "
Graha.....	8.58 "

e/ Sektor Prijedora pod vodstvom Zempra.

Šenice.....	966.48 q.
Zobi.....	72.62 "
Ječma.....	5.77 "
Raži.....	44.58 "
Prosa.....	4.87 "

Pošto je završeno pribiranje ozinih žitarica, pristupio je Zavod za kolonizaciju prikupljanju kukuruza, krumpira, graha i voća pod vodstvom svojih izaslanika g. Dra K. Draganovića i g. Ćirila Križanca.

Posljedak toga rada je ovaj:

a/ Sektor Bos. Dubica.

Kukuruza.....	5.500 q
Krumpira.....	400 "
Graha.....	350 "
Šljiva svježih.....	500 "
Šljiva za rakiju.....	750 "
Šljiva za pekmez.....	550 "
Jabuka.....	500 "
Sijena.....	700 "
Slame.....	1.200 "

Osim toga je hrvatsko domobranstvo skupilo na ovom području oko 80.000 q sijena.

b/ Sektor Bos. Gradiška pod vodstvom Fr. Trstenjaka.

Šljiva za rakiju.....	428.50 q.
-----------------------	-----------

c/ Sektor Prijedor pod vodstvom Zempra

Kukuruz u klipu.....	249.37 q
Krumpir.....	126.34 "
Šljiva.....	213.56 "
Sijena.....	2357.75 "
Slame.....	1575.58 "

Prema tome je na operacionom području Kozare i Prosare sveukupno skupljeno ove količine zamajskih plodova:

Šenice.....	2.117.77 q
Zobi.....	687.09 "
Raži.....	65.04 "
Ječma.....	9.71 "
Prosa.....	4.87 "
Kukuruza.....	5.858.77 "
Krumpira.....	526.35 "
Graha.....	350.- "
Šljiva.....	2.442.06 "
Jabuka.....	500 – "
Sijena.....	83.057.75 "
Slame.....	2.775.58 "

Radnici koji su bili zaposleni kod ovih radova dobili su plaću u žitu i ostalim zemaljskim plodovima, pa je time tom siromašnom svijetu najefikasnije pomognuto u sadašnjim teškim vremenima. Pored toga biće među tim radnicima i dosta veliki broj kolonista za ova područja, kad se bude pristupilo tome poslu, jer su vidjeli bogatsvo ovih krajeva.

Osim toga prikupljao je na ovom području plodove i logor Jasenovac i Stara Gradiška. Nemamo podataka o količini, ali je svakako bila znatna.

Kod žetve žitarica nije bilo nikakovi smetanja, pada je vođa ovih odjela g. F. Trstenjak uložio i malo više truda i brige, moralo se svakako više skupiti ozimih žitarica.

Kod berbe kukuruza i šljiva bile su veoma velike smetnje, odmetnici su napali radne odjele tako, da se je moralo pružiti i oružana zaštita.

Bilo je ljudskih žrtava. Usuprot tome polučeni su vrlo lijepi posljedci. Radilo je isto stručna osoblje kao i kod žetve šenice i drugih ozimih žitarica, ali pod vodstvom g. Dra K. Draganovića i Ćirila Križanca, koji su uz svoje suradnike uložili mnogo mara, da se što više spasi i pobere te na taj način što je više moguće otešća opskrba odmetnika, a to je i vojnički vrlo važno. Ostali poslani činovnici, osim dužnostnika Državne radne službe uložili

su mnogo požrtvovanosti, te su ispunili sva očekivanja, koje smo polagali i njihov rad.

Na ovom području skupljeno je veoma lijepi broj vrijednosnih gospodarskih strojeva i ratila.

Za Dom Spremni!
Banja Luka, 25 listopad 1942.
Vrčković A. v. r.
odsječni nadstojnik Zavoda za kol.
Tačnost prijepisa ovjerava
Referent Centralne Gradske Komisije:
/M.P/ Potpis nečitljiv

Da je ovaj prijepis vjeran ovjerovljenom prijepisu Centralne Gradske Komisije tvrdi:

Zemaljska Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.
Zagreb, dne 12. listopada 1945.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA C. G. K. br. 194/3
OBĆI OPUNOMOĆENIK VLADE
NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE
Broj: 1097/1942

PREDMET: NAGRADA ČINOVNICIMA ZA IZVANREDAN RAD KOD
SAKUPALJANJA STOKA. –

Na temelju napred obrazloženog mi predloga
ODLUČUJEM:

da se činovnicima, koji su sudjelovali i još danas vode posao prikupljanja stoke iz operativnog područja Kozare i Prosare podjeli nagrada za ovaj izvanredan rad, i to dnevno za vrijeme njihovog izaslanja kako slijedi:

- 1/. Ing. Grozaj Silviju, čin. zav. za kol. 200 Kn. dvijestotine
- 2/. Ing. Lovše Branku, g. prist. M. z. g. 200 " dvijestotine
- 3/. Šumarić Stjepanu, čin. zavoda za kol. 200 " dvijestotine
- 4/. Vorkapić Paji, čin. ureda za kolon. 200 " dvijestotine
- 5/. Dr. Bastaliću Stjepanu, vet. vjež. 200 " dvijestotine
- 6/. Dr. Kovačević Matiji, vet. vjež. 200 " dvijestotine
- 7/. Lastarić Zvonimiru, kot. veterinaru 100 " stotinu
- 8/. Mikić Franji, kot. veterinaru 100 " stotinu
- 9/. Dr. Čolak Marku, vet. savjetniku 250 " dvijestotinedeset
- 10/. Vrčkoviću Alojziju, ods. preds. Z. z. k. 250 " dvijestotinedeset

Isplata ovih nagrada pada na teret pologa za prodane svinje kod Poreznog ureda u Bos. Gradišci, na temelju uredovnog izvješća o trajanju rada, odnosno izaslanja pojedinog gore navedenog činovnika.

Za isplatu ovih nagrada ovlašćujemo g. Vrčkovića Alojzija, odsječnog predstojnika zavoda za kolonizaciju u Zagrebu izaslanog ovom Općem opunomoćeniku Hrvatske državne vlade rješenjem ministra seljačkog gospodarstva od 7. VII. 1942 broj U. m. 706/1942.

Ovo rješenje izvršiti.

Banja Luka, dne 27. VIII. 1942.

Opunomoćenik ministra:

Dr. Turina v. r.

Da je ovaj prijepis suglasan sa svojim izvornikom, tvrdi:

Banja Luka, 27. VIII. 1942.

Kotarski pristav:

/M. P./ Potpis nečitljiv

Da je prijepis vjeran svom originalu tvrdi:

Referent Centralne gradske komisije:

/M. P./ Potpis nečitljiv

Da je ovaj prijepis vjeran ovjerovljenom prijepisu Centralne Gradske komisije tvrdi:

Zemaljska Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

Zagreb, dne 11. oktobar 1945.-

Меморијални музеј на Траковици, Ф 24/28.

OBĆI OPUNOMOĆENIK C. G. K. br. 194/2.

VLADE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

OPUNOMOĆENO MINISTAR

Broj 2514/1942. Banja Luka, dne 21. listopada 1942.

PREDMET: NAGRADE ČINOVNICIMA ZA IZVANREDAN RAD KOD
SAKUPLJANJA STOKA.-

Savezno s mojom odlukom broj 1097/1942 od 27. kolovoza 1942 u
predmetu gornjem

RIEŠAVAM:

da se niže navedenim službenicima na radu kod ovog općeg opunomoćenika
hrvatske državne vlade, a za njihov izvanredan rad kod sakupljanja stoke
sa operacionog područja Kozare i Prosare i s obzirom na skupoću i iznimne
prilike isplaćuje u ime nagrade, i to dnevno:

1/. dru Krupić Ibrahimu, žup, veterinaru..... 120 Kn. /stodvadeset/

2/. Župan Luki, upravljaču samovoza... 60 Kn. /šezdeset/

i to Dr. Krupiću počam od 18. rujna 1942. a Župan Luki od 18. kolovoza
1942.

Inače i na imenovane vrijedi u cijelosti sve ostale odredbe spomenute
odluke br. 1.097/42. od 27. kolovoza 1942.

Ovo rješenje izvršiti.-

Za Dom Spretni!

OPUNOMOĆENI MINISTAR:

M. P. Dr. Oskar Turina v. r.

Da je ovaj prijepis vjeran svome izvorniku tvrdi:

U Banja Luci, dne 14. studena 1942.

ZAMJENIK

OPUNOMOĆENOG MINISTRA

M. P. potpis nečitljiv

Da je ovaj prijepis vjeran ovjerovljenom prijepisu zamjenika
опунomoћеног министра тврди:

Zemaljska Komisija za utvrђivanje zločina okupatora i njihovih
pomagača.

Zagreb, dne 11. X. 1945. Za Komisiju:

Меморијални музеј на Траковици, Ф 24/24.

KOZARA 1941 – 1942: ANGUISH, REBELLION, COMBAT

After the refusal of the Kingdom of Yugoslavia to join the Tripartite Pact of Nazi Germany, fascist Italy and Japan, an attack by Germany, Italy and its European allies on Yugoslavia followed. Although the representatives of the Kingdom of Yugoslavia signed the accession to the Tripartite Pact on 25th March 1941, numerous events made it impossible to implement it: large popular demonstrations in Belgrade and other Yugoslav cities with a majority Serb population, opposition by the Serbian Orthodox Church, and a state coup on 27th March that brought the underage Prince Peter II Karaђorђевић to the helm of the Kingdom. The leaders of the coup, led by General Dušan Simović, tried to smooth relations with Nazi Germany, but Hitler decided to destroy Yugoslavia. The attack began on 6th April 1941, and the army of the Kingdom of Yugoslavia, unprepared for war and devastated by interethnic conflicts and mass desertions of Croats and other non-Serbs, was defeated after two weeks of fighting.

This unfolding of events befitted to all anti-state and anti-Serbian elements in Yugoslavia, and most of all to the Croatian Ustashas. The Ustashas are a Croatian fascist organization of a pronounced anti-Serbian and anti-Yugoslav character, which fought for the separation of those Yugoslav territories that they considered exclusively Croatian and which sought to form a Croatian state. Using the rapid advance of the Germans and their allies through Yugoslavia, the Ustasha representatives, as early as 10th April 1941, proclaimed the Independent State of Croatia. The Independent State of Croatia included most of the present day's Republic of Croatia (except for the part of the Adriatic coast that belonged to Italy, from Split to Zadar, the city of Rijeka, Istria with nearby islands, and the southern islands of Mljet, Vis, Korčula and some smaller islands near them), as well as the entire territory of today's Bosnia and Herzegovina and Srem in today's Republic of Serbia.

The Independent State of Croatia, ruled by the Ustashas led by Ante Pavelić, will soon begin to meet its goals. The main goal was to cleanse the Independent

State of Croatia of undesirable elements - primarily Serbs, then Jews, Roma and political dissidents from other nations. He will first fulfill his goals with the help of the law and media propaganda, but it will not be long before the first mass crimes against the Serbian people. The first massacre of Serbs took place less than twenty days after the proclamation of the Independent State of Croatia, in the village of Gudovac near Bjelovar. During 27th and 28th April 1941, about 190 Serb "men, residents of a dozen villages in the Bjelovar region" were liquidated. It was the beginning of the genocide against Serbs in the Independent State of Croatia.

Ustasha representatives, in the first months of the Independent State of Croatia's existence, organized national assemblies at which the Croatian and Muslim populations gathered. The gathered people are being told about the Ustasha principles and are incited to confront the Serbs and other national and political elements unsuitable for the Ustashes. In the area of Bosnian Krajina, the Ustasha headquarters for Bosnian Krajina and one of the main inspirers of the genocide against Serbs in the Independent State of Croatia - Banja Luka lawyer Viktor Gutić - invested the most effort in that work.

During 1941, the most massive crimes against Serbs in the Independent State of Croatia were committed in late July and early August. They were organized by the supreme authority of the Independent State of Croatia, with the aim of mass liquidation of the Serbian population. On the territory of Bosnia and Herzegovina, the most massive crimes were committed in the Bosnian Krajina and Herzegovina. These crimes are popularly known as the Ilindan (*Holiday of St. Prophet Elijah) massacres.

In the summer of 1941, in addition to the regular Ustasha, Home Guard and armed (gendarme) forces, a large number of Croat and Muslim inhabitants - the so-called wild Ustashes, also took part in the liquidation of Serbs. In Kozara, which is the subject of this publication, the Croatian population was small. The Croatian authorities therefore relied on the Muslim population, which was the second largest in the area of Kozara and its surroundings. Many Muslim and Croat villages turned into strong Ustasha strongholds from which armed Ustashes and civilians moved to liquidate their Serb neighbors or bring Serbs to local execution sites and liquidate them there. One of the larger execution sites was in the Zajednice, in the vicinity of Kozarac near Prijedor.

A huge part of the Croatian population around Kozara sided with the Ustashes or was in whatever way involved in crimes against the Serb population. Thus, for example, in the area of the post-war district of Bosanska Dubica, due to the mentioned responsibility, a very small number of Croats had the right to vote in the 1945 elections. In some areas, such as Prijedor and Ljubija, armed civilians involved in crimes against Serbs wore white ribbons around their arms as a sign of recognition. In addition to the liquidation of Serbs, the genocide was carried out by forcibly converting Orthodox Serbs to Roman Catholicism or Islam. Thus, for example, all the surviving Serbs after the Ilindan (*Holiday of St. Prophet Elijah) massacres, from the area of the municipality of Ljubija near Prijedor, were converted to Roman Catholicism. The rite of baptism was performed in the Croatian village of Šurkovac. In the wider area around the village of Suhača near Bosanski Novi, Roman Catholic and Muslim religious representatives clashed over who would attract more Serbs to their side:

From Blagaj Japra, Hodja Silić Ahmed went to Vitasovci and began advising Serbs not to convert to the Roman Catholic faith, but to convert to Islam. Having learned about these preparations of Hodja Silić, Fr. Lujo and Bosiljko from Šurkovac ran with their horses in front of the Hodja to prevent him from his efforts, because these Serbs should have become Catholics, on which process they had already been working on.

The crimes against the Serb population in the Bosnian Krajina, in late July and early August 1941, coincided with a mass Serb uprising against the Independent State of Croatia. The Serbian people foresaw what was in store for them, and they could see the crimes, arrests and looting carried out by the Ustashes and armed civilians in the months before the uprising. The people first rose up around Drvar, on 27th July 1941, and then almost all areas of the Bosnian Krajina with a Serb population "rose up". The following data tells us that this uprising was Serbian - out of about 20,000 insurgents in the first days of the uprising, only 17 were non-Serbs: 10 Croats, 4 Muslims, 2 Jews and 1 Ukrainian. By the end of 1941, 97 non-Serbs had joined the insurgents in the Bosnian Krajina. This refers only to those who came among the Serbian insurgents to fight against the Croat-Muslim, German and Italian forces. The number of non-Serbs who helped the fight of the Serbian people behind the enemy's back, sending food,

ammunition, important information and similar aid to the insurgents, is higher than the mentioned number, but it was not of a mass character.

Gradually, during 1941 and the first half of 1942, Serbian insurgents would split into partisans and Chetniks and enter into conflicts with each other. In the area of Kozara and its surroundings, most of the insurgents were in partisan units that were under the political and ideological leadership of the Communist Party of Yugoslavia. Although the communists in Kozara were surprised by the mass uprising of the Serbian population, they managed to bring the uprising under their control. According to Sava Kesar:

The armed struggle did not begin and did not develop in the form of actions and diversions, as it was originally planned, but a mass uprising began ... Thus, on 31st July 1941, there was an unforeseen uproar. The bells of some churches rang. The semantrons were being played. The people rushed to the assemblies near the churches, schools... Communists and comrades who worked on the preparation of the uprising also came to the assemblies. They also did not know whether a directive for a general uprising had been issued or not, so they put themselves at the head of the masses and went into action for which there were no plans until then.

Serbian insurgents gathered in partisan formations in Kozara managed, by the spring of 1942, to liberate almost the entire mountain of Kozara. At that time, there were about 3,500 armed partisans in Kozara, classified in the battalions of the Second Krajina People's Liberation Partisan Detachment. The communist leadership of the partisan movement decided to attack the city of Prijedor and the town of Ljubija, thus gaining a great booty, shaking the morale of Croatian and German forces and cutting off important communication between Banja Luka and Zagreb. Prijedor was liberated on 16th May and Ljubija on 17th May 1942. Although the communists were aware that they would not be able to maintain their positions in Prijedor and Ljubija for long, they sought to get the maximum benefit from that action and to strengthen their political leadership among the Kozara insurgents, and even the entire Bosnian Krajina. This action was well received by the Serbian insurgents and the people who fought with the Independent State of Croatia forces and their German allies. Kosta Nađ, commander of the Operational Staff of the National Liberation

Partisan Detachments for Bosnian Krajina, explained the reason for the attack on Croatian-German forces in Prijedor and Ljubija:

We have never been rigidly attached to one territory and it was not crucial for us whether we would lose one liberated city. It was important that the uprising was constantly growing. We knew that we would temporarily lose both Prijedor and Ljubija, but it was important not to lose what we gained with Prijedor and Ljubija...

The Partisans remained in Prijedor and Ljubija until 10th June 1942. On that day, a large Croatian-German offensive against the partisans and the people of Kozara began, for which the combat group "Western Bosnia" was in charge. In some documents, the code name of the operation in Kozara was "Xaver". During the offensive in Kozara, about 11,000 German and 19,000 Croatian soldiers were engaged. German General Friedrich Stahl was appointed head of the "Western Bosnia" battle group.

During the first days of the offensive in Kozara, the partisans offered strong resistance to a much superior enemy. Before the pressure of a stronger enemy, the partisans gradually retreated deeper into Kozara. About 80,000 civilians, mostly Serbs, withdrew with them. The refugees of the people were organized by municipalities and counties. The people from the area of Bosanski Novi took refuge in the valley of the river Mlječanica, from the hamlet of Bokana to the stream Grabovac. The population of the municipality of Bosanska Kostajnica settled in the area of Gračanica, Mlječanica and Palež. From the Prijedor district, they also fled to the area of Mlječanica (Široka Luka region), then to the area of Maslin Bair, Gradina and Komanda. From the territory of Bosanska Dubica they fled to the area of the mouth of Gračanica, Paša's Konaci and Palež.

When it became clear that the partisans could not resist, the command decided to try to break through the enemy's ring. The headquarters of the detachment and the District Committee of the Communist Party of Yugoslavia (CPY) held a meeting on 2nd July in Mrakovica and made a decision to break through the ring. Breakthrough time was 3rd - 4th July 1942, in the Patrija area. It is the southwestern part of Kozara, near the village of Gornji Jelovac. The given direction of the breakthrough was on the line Jelovac-Jutrogošta-Gradina-Kriva Rijeka-Karan. The breakthrough started exactly at midnight

between 3rd and 4th July. The forces of the First and Strike Battalions managed to break through the ring on the line Patrija-Planinica-Jutrogošta. The second battalion was stopped on Jugovića hill and with great losses was forced to withdraw to the starting positions. With this, the Third Battalion, whose left flank was threatened by the withdrawal of the Second Battalion, was forced to withdraw.

During the action of breaking through the ring, the First and Strike Battalions managed to escape, and with them about 10,000 civilians, mostly from the area of the Bosanski Novi district. The Second, Third and Fourth Battalions of the Second KNOP (*Krajina People Liberation Movement) Detachment and parts of the Fourth Battalion of the First Krajina Brigade remained in the ring. A large number of civilians and all the wounded remained with them in Kozara. The next day, 4th July, there was a great crisis among the forces that failed to break out of the ring. A lot of effort had been made to accept and bandage the new wounded from the breakthrough. In such a difficult situation, the remaining military and political leadership of the insurgents in Kozara, led by members of the detachment headquarters Josip Mažar Šoša and Miloš Šiljegović, made a decision on a new breakthrough of the ring.

The second breakthrough was made exactly at midnight between 4th and 5th July, in the same area as the previous one, only with a slightly narrowed front. This time the fights were fiercer and with many more losses. The enemy was in an even better position as it drew reinforcements and better established its positions. The second Krajina detachment suffered heavy losses, and only smaller groups of fighters managed to break out of the ring. Most of the surviving partisans remained trapped in the ring, along with civilians and the wounded. A decimated detachment of about 400-500 armed partisans retreated to Živoder hill near the village of Vojskove. There, under the leadership of Josip Mažar Šoša and Miloš Šiljegović, it was decided to disarm the remaining forces, break them into smaller groups and hide them from the enemy, only to later find themselves at the assigned assembly points in Kozara. The weapons were to be hidden in suitable places. The same order was sent to civilians in Kozara. This order was carried out even though there were disagreements and demands that the fight continue. The people of Kozara, whose families were in exile, especially demanded the continuation of the fight. Certain groups of insurgents

did not allow themselves to be disarmed and went to their families in Kozara, while most of the younger fighters obeyed the order. The losses of the “Western Bosnia” battle group, from 5th June to 31st July, were as follows: 69 killed, 160 wounded and 7 missing Germans, as well as 445 killed, 654 wounded and 498 missing Croats.

It is German documents, which speak of the losses of the “Western Bosnia” battle group, that refute Yugoslav historiography after World War II, which claimed that about 2,000 Chetniks also took part in the offensive in Kozara. The Chetniks are not mentioned as active participants in the operation by other documents of the “Western Bosnia” operational group. Some authors stated that the Chetniks acted on the outer ring, but these were the zones of their activity even before the offensive in Kozara. At the beginning of June 1942, in the vicinity of the Bronzani Majdan, partisans of the First Krajina Brigade and Chetniks clashed. Some partisan documents mention the alleged participation of Chetniks on the side of Germans and Croats in the attack on Prijedor on 10th June 1942. This refutes the order of the Headquarters of the Operational Group “Western Bosnia”, based on which we learn that 7,553 soldiers (3,121 German and 4,432 Croatian soldiers) took part in that fight, while the Chetniks are not mentioned because they did not take part in the attack on Prijedor.

After the end of the organized partisan resistance in Kozara, the civilian population and the wounded were left at the mercy of Croatian and German units. The wounded partisans were mostly liquidated on the spot, in the areas of the hospitals in Kozara or the places where they were hidden. The seriously wounded in the underground bunker under Projs, in the valley of Mlječanica (Široka Luka), the wounded in the hospital on Vitlovska and in other areas, were discovered, liquidated, and in some places were set on fire together with hospitals and food hiding places. Documents and literature state the number of 450 to 500 wounded in Kozara, but it is possible that there were significantly more of them after the breakthrough attempt. The testimonies of several surviving wounded are horrific, such as the testimony of Milorad Vikal, who survived the massacre of the wounded in the Mlječanica valley:

The ring was not broken that night. We were not taken out. Cannon shells and mines fell on the wounded and the people. There was a commotion. People and cattle flew into the air mixing with stones, earth and leaves.

Throughout Kozara, during and after the offensive, Serbs were liquidated at local execution sites. One of those execution sites is Macurska krčevina (hamlet of Macure, Gornji Jelovac) where about 312 Serb civilians were killed. Nothing about this crime was found in Croatian and German documents, as if it had never happened. Weapons with which civilians were slaughtered were found in the basement of Milutin Macura's family house, blades were attached to a stick on both sides.

A terrible fate befell the civilians in Kozara. Those who did not die from the war or were not liquidated in Kozara were taken to camps. Reception camps sprang up all around Kozara, and most of the liquidated camp inmates ended up in the Jasenovac camp complex, Sajmište in Zemun, and some ended up in camps in Norway and Germany. The first mass executions of prisoners were at the city cemetery in Bosanska Dubica, where about 1,600 men, women and children were killed. About 800 civilians were killed at the sawmill in Dubička ravna, and about 700 more Kozara inhabitants were killed in Dubica lime pits.

Survivor Dado Stojković remembered how his neighbor Milja was killed:

We were playing by the wire, and about ten meters from us, a guard was reading a newspaper. Suddenly, above us, the guard swung a metal bar and tapped little Milja on the head. The handkerchief fell, blood gushed from her head, and the poor child died.

There were also babies dying of hunger and disease in Ciglana:

One morning he comes up to us and was wearing something in a belt-wrapped vertun. What are you bringing us, dear Joja, maybe you got some food, my mother asks. 'No, sister, I'm carrying little Rajkić boy. He died on my lap last night, so I'm carrying him to the gravediggers. Do you know, people, that it is better that he died than that he continues to suffer like this', calmly and completely collected, Joja tells us, even without tears on her face.

Some of the detainees were released from Ciglana at the request of local Chetniks who had an agreement with the Germans and the Independent State of Croatia on non-aggression and the fight against the Communists. These were

local formations that operated mainly in their villages, protecting them from Ustasha incursions and fighting the communists:

They were coming, that Oste (Oste Radulj), I knew him, and my uncle told me that he came to intervene with that command there.

A part of the civilians from Kozara, mostly women and children, ended up in Slavonia, deployed in Croatian villages as free labor. Many of them later returned to Kozara. The total suffering of the civilian population of Kozara during World War II exceeded 40,000 liquidated or killed people. Out of that number, about 12,000 were children under 15 years of age. At least two-thirds of the civilian casualties lost their lives during the offensive or in the camps and execution sites after the offensive, during the cleansing of Kozara from the Serb population.

In the Independent State of Croatia there were special camps for children: Gornja Rijeka near Križevci, Jastrebarsko and a camp in Sisak. The Ustashas, in addition to liquidating or letting children die of disease and malnutrition, tried through conversion into Roman Catholicism and education, to turn some of the small camp inmates into Ustasha youth.

There are terrible testimonies about the suffering of Serbian children from Kozara and their separation from their families. Old woman Mika Mandić from the village of Turjak, municipality of Bosanska Gradiška, was captured in Kozara with the rest of her refugee and taken to Stara Gradiška. Her two-year-old grandson Luka was with her. In Stara Gradiška, the Ustashas set out to separate the children from their mothers and grandmothers. When they came to take her grandson from her arms, she tried to resist them. The Ustashas were stronger and kidnapped her grandson from her arms. Mika, dressed in folk costume with a bosca scarf around her head, tore her blouse, showing her old breasts, and told the Ustashas that her breasts had fed six heroes and that one of them would already avenge her. She was immediately butchered on the spot in a concrete trough. Little Luka did not survive the war, he is on the list of hundreds of killed civilians in the village of Turjak.

The suffering of Serbian children from Kozara would have been even more numerous if it were not for the help initiated by Dijana Budisavljević for Serbs in Ustasha concentration camps.

My seamstress is Slovenian. I learned from her about the help that the local Slovenes provide to the refugees from the Slovene territories occupied by the Germans. My tailor is Jewish. She told me several times about the great action of help that the Jewish worship community intended for its members in the concentration camps. There was no action of help for the persecuted members of the Orthodox faith in Zagreb. My suggestions did not meet the interest of some ladies from Orthodox circles.

The help initiated and organized by this brave woman, of Austrian origin, will soon grow into an organized action of help called "Action of Diana Budisavljević". By October 1941, she had managed to gather a significant number of associates. By 1942, the action had grown into one of the most complex and noble actions of its kind in Europe. Thanks to Diana and her associates, over 7,000 Serb children were rescued from a camp in the Independent State of Croatia. Kamilo Brössler, an advisor in the Ministry of the Independent State of Croatia Association, also joined her action. She was greatly assisted by her teacher Tatjana Marinić, a native of Slavonia, a member of the CPY, as well as Dragica Habazin, who worked in the Croatian Red Cross as the main volunteer sister during the war, and whose humanity is evidenced by the nickname - Mother.

Through German Captain Gustav von Koczian, Dijana Budisavljević received permission to pick up the children from the camp and place them in shelters in Zagreb. Diana personally went to the camps (several times to Stara Gradiška and Jablanac, once to Mlaka and Košutarica) to take over the children from the Ustashas, not leaving even infants behind. As there was a famine in the camp, and hygienic conditions were below any minimum, the children were suffering from infectious diseases, so a large number of children did not even survive the transport to Zagreb. During the war, it was difficult to provide adequate assistance to the survivors because they were in poor health. Since August 1942, Diana has been striving to place children in families that could and wanted to accept them.

In this regard, all these children had to be listed so that they could be returned to their parents after the war. Diana and her associates made a register with the data and photographs for more than 12,000 children, which she had to hand over to the Ministry of Social Policy after the war.

The population of Kozara that returned to their villages from the camp or escaped capture, perished even after the offensive. The most horrible suffering in the second half of 1942 in Kozara were the massacres of the Serb population in the villages of Veliko and Malo Palančište and Gornji Jelovac (October 1942) - in three days (21st - 23rd October) 411 inhabitants of Veliko Palančište were slaughtered (of which 218 children under the age of 14), while 98 civilians (of which 52 children) were slaughtered in Malo Palančište. At the same time, massacres were carried out in the village of Gornji Jelovac, in the places of Lakino kućište, near Hajdučki izvor and in Kneževića Luka. During World War II, 626 civilians (359 adults and 267 children) from the village of Gornji Jelovac died. Out of this number, 50 mothers were killed along with their children, and 34 families who did not survive the war were recorded. The highest number of victims was during 1942.

The surviving partisan forces, gathered after the great offensive of the summer of 1942, continued their actions during September and October of the same year in the area of Kozara. This led to the launch of a new, smaller offensive in some areas of this mountain.

Situation in the Kozara area after the offensive in the summer of 1942 **Selection from partisan and Ustasha documentation**

The great Croatian-German offensive in Kozara, in the summer of 1942, officially ended on 18th July 1942. Yet, after the official end of the operation, which is code-named “Xaver” in some documents, Croatian and German forces continued to persecute civilians and take them to camps until the end of July. At the same time, the search for the remaining partisan groups that were hiding in Kozara and preparing for the reunion and the continuation of the struggle continued. Of the total number of civilians killed in Kozara, the largest part was killed during 1942, and especially during and after the offensive. Although much has been written about Kozara, at least when it comes to the former Yugoslavia, many unknowns or hidden facts remain. In order to illuminate the darkened pages of the Kozara epic, in this publication we bring selected testimonies of suffering during and after the offensive. In the second part, we bring a few insufficiently or not at all used documents in historiography, which we try to shed light on the darkened pages of the Kozara epic.

In the first part of the publication, we bring you the previously written testimonies of people from Kozara who survived the offensive and looked death in the eye. Selected testimonies were published during the 1970s in the *Kozara edition of the People's Liberation War - Records and Memories*, Volumes III-IV, in an effort to point out to modern researchers important sources for the history of the World War II in Bosnian Krajina. Among the testimonies are the memories of partisans, medical workers and civilians who witnessed the genocide of Serbs in the Independent State of Croatia in the Kozara area. We have decided to include testimonies about military victims in the fight, which also contain parts that more or less treat the suffering of Serb civilians in Kozara during the offensive. We believe that, thanks to them, the picture of the suffering of the Serbian population in that area will be much clearer and more complete. In some cases, it is impossible to separate the suffering of civilians from military victims because civilians and partisans were killed at the same time in some execution sites in Kozara. Personal and family tragedy was told through individual stories.

At the beginning of the second part of the publication, we bring you an extensive document of the District Committee of CPY for Kozara, as well as

several documents of the civil authorities of the Independent State of Croatia which talk about the appropriation of material goods from Kozara after the offensive. After the offensive and gathering of the remaining insurgent forces in Kozara, the District Committee of the CPY for Kozara held a District Conference (September 20-21, 1942). The conference was attended by all members of the District Committee, secretaries of battalion partisan bureaus and delegates of all party units - a total of 55 members. In other words, the political and military leadership of Kozara's partisans was present.

Topics discussed at the Conference were: external and internal political situation, critical review of the offensive, reports of party organizations in Kozara, future tasks and similar topics. The discussants were asked to be as objective and self-critical as possible, which was largely achieved. They exchanged their views on the offensive and the role of the Party in the fight and among civilians in the mountain refugees. They also discussed the attitude towards the Western allies and the possibility of opening another front - in the west. However, their conclusions about the imminent opening of the Western Front proved premature. During the discussion on internal political issues, the ideological point of view regarding the Yugoslav Army in the homeland (Chetniks), which was a rival insurgent force, was mentioned. Thus, among other things, it was concluded that “Ustasha gangs” are no longer “strongholds of the occupiers”, but have become “Chetnik gangs”. This highlighted “the enormous significance in relation to the Croatian people who have ceased to be the base of the occupiers, who are rising to the battle today,” as stated in the document. Such a conclusion sounds frightening after the fact that almost 20,000 members of the Croat and Muslim people took part in the offensive in Kozara, committing crimes against Serbs, liquidating wounded partisans and taking captured Serb civilians to camps. After the offensive, most Croat and Muslim villages around Kozara will become safe strongholds for Ustashas and home guards, and residents of those villages will join Ustasha and Home Guard units. The robberies of Serb villages during and after the offensive by Muslim and Croat peasants were also recorded. Only a month after the Conference, the Ustashas will commit a terrible massacre of the Serb population in the villages of Veliko and Malo Palančište and Gornji Jelovac, and less than four months later, members of the Croat and Muslim peoples will

take part in an offensive against the insurgent forces Grmeč, Kordun, Banija and Lika. In historiography, this operation is known as the Fourth Enemy Offensive.

After the Minutes from the mentioned Conference, there were several transcripts of documents of the Independent State of Croatia authorities kept in the archives of the Memorial Museum in Mrakovica, which testify to the appropriation of material goods from that area and the praise of Independent State of Croatia officials who led the work. The documents were written in August, October and November 1942, as we can see, after the offensive in Kozara. With this, the Independent State of Croatia tried to economically destroy the Serbian people of Kozara, to cause hunger among the surviving Serbian peasants and to prevent the support and assistance of partisan units.

Based on the analysis of the documents published in this publication, we can understand the extent of the suffering of the Serbian people in Kozara, during and after the great offensive. In addition to the great losses of partisan forces, the liquidation and deportation of civilians to death camps, the Independent State of Croatia authorities sought to destroy Kozara economically. The genocide of Serbs in the Independent State of Croatia showed its most terrible features in Kozara during 1942.

Boris Radaković

БИОГРАФСKE БЕЛЕШКЕ

Бабич Бранко – Словенац (Долина код Трста, 18. октобар 1912. – Љубљана 5. јануар 1995), учесник Народноослободилачког рата и друштво политички радник Социјалистичке Републике Словеније. Од 1937. секретар Окружног комитета КП за Марибор. Током 1940. долази у Бању Луку као секретар Мјенског комитета КПЈ за Бању Луку. Након тога секретар Обласног комитета КПЈ за Крајину. Један је од организатора устанка у Босанској Крајини, након чега је постављен за секретара Окружног комитета КПЈ за Козару. После рата заузимао је високе друштвено-политичке функције. Аутор је публицистичких дела *Људи и бишће на Козари* и *Приморска није клонула*. Носилац Партизанске споменице 1941, Орден заслуга за народ са златном звездом и Ордена братства и јединства за златним венцем.

у: *Vojna Enciklopedija*, I, Београд 1970, 423; *Leksikon Narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941-1945*, I, Београд: Narodna knjiga 1980.

Башић Ђока Раде (Доњи Гаревци код Приједора 21. фебруар 1919 – Београд 22. април 1991), учесник Народноослободилачког рата од првог дана устанка. Почетком устанка, на Козари, Раде Башић је међу првим истакнутим борцима Другог крајишког одреда, којим је руководио др Младен Стојановић, постао политички делегат вода, потом заменик политичког комесара, да би после успешно изведене значајне акције на Мраковици, децембра 1941. године, постављен за политичког комесара чете. У многим акцијама које су изводили козарски партизани Раде Башић се истицао храброшћу и вештином у руковођењу јединицом. Током велике непријатељске офанзиве на Козару, у лето 1942, особито се истакао у пробоју обруча. Иако рањен, остао је на положају све док нису обезбеђени услови за извлачење рањеника и народа, који су се, правцем наступања његове чете, извлачили из обруча. Цела породица Рада Башића учествовала је у Народноослободилачком рату од првог дана

устанка под Козара, док су његова два брата, Ђорђе и Славко, погинули као првоборци. За народног хероја проглашен је 20. децембра 1951. године, док је после рата заузимао истакнуте војне, политике и привредне функције. Аутор је књига хроника *Прича крајишких њролеџера и Козара љеџа четирдесетје друје*, војно-политичке студије *Устџанак и борба на Козари 1941 – 1942*, збирке анегдота из Народноослободилачког рата *Анегдоџе из ослободилачкој раџа*, збирке приповедака *Дјеца Козаре*, романиране биографије *Докџор Младен*, сценарија за филм *Докџор Младен* (р. Мидхат Мутаџић), а сарађивао је и при изради сценарија за филм *Козара* (р. Вељка Булајића).

у: *Narodni heroji Jugoslavije*, том I, Beograd 1982, 63-64.

Бијелић Остоје Јово (Јасење код Босанске Дубице 18. фебруар 1914 – Београд 25. мај 1986), учесник Народноослободилачке борбе, друштвено-политички радник СФР Југославије и народни херој Југославије. Од првог дана активно укључен у припрему устанка учествујући у првим зборовима устаника и борбама у околини Козаре. Због своје изузетне храбрости саборци су га прозвали „Јоја Митраљезац“ и „Јоја са Козаре“. За време непријатељске офанзиве на Козару, у лето 1942, командовао је 4. четом 2. батаљона Козарског одреда, која је водила борбе за пробој обруча на Поглеђеу, Бјелајцима и Патрији, у настојањима да извуче рањеника и народ из збег. Током рата, Јово Бијелић истицао се храброшћу у многим акцијама у Бихаћу, Босанској Крупи, Санском Мосту и Босанском Петровцу. Носилац је Партизанске споменице 1941, Ордена заслуга за народ са сребрним зрацима, Ордена братства и јединства са сребрним венцем, два Ордена за храброст, Ордена партизанске звезде са пушкама, и Ордена рада са сребрним венцем. Орденом народног хероја одликован је 23. јула 1952. године.

у: *Narodni heroji Jugoslavije*, том I, Beograd 1982, 74-75.

Вујовић Ратко (Чоче код Никшића, 16. децембар 1916 – Београд 29. октобар 1977), учесник Шпанског грађанског рата и Народноослободилачког рата, генерал-пуковник ЈНА, и народни херој Југославије. У Шпанију одлази 1936. године као студент агрономије где се бори на страни комуниста у грађанском рату, где остаје до фебруара 1939. године. На Козару долази

у октобру 1941. године, док већ у новембру бива постављен за политичког комесара Другог крајишког одреда. Током офанзиве на Козару руководи партизанским јединицама заједно са Јосипом Мажаром Шошом и Милошем Шиљековићем. У даљем току рата постављен је заменика команданта Пете крајишке козарске ударне бригаде у септембру 1942. године, потом за начелника обавештајног центра Оперативног штаба за Босанску Крајину, обавештајног официра Трећег босанског корпуса НОВ и ПОЈ, те за команданта Петнаесте мајевичке ударне бригаде, и потом за начелника штаба 17. источнбосанске дивизије. Завршетак рата дочекује као командант штаба за Косово и Метохију. После рата заузимао је истакнуте војне функције у Југословенској народној армији. Носилац је Партизанске споменице 1941, Ордена ратне заставе, Ордена заслуга за народа са златном звездом, Ордена братства и јединства са златним венцем, Орденом партизанске звезде са сребрним венцем, и Орденом за храброст. Орденом народног хероја одликован је 27. новембра 1953. године.

Грујић Славка Стојан – Јаруга (Међувође код Босанске Дубице, 19. децембар 1919 – Београд, 7. фебруар 1999), учесник Народноослободилачке борбе и народни херој Југославије. Ратни пут отпочео полагањем партизанске заклетве у Другој чети на Витловској коси. Храброшћу се истакао пробијајући обруч током офанзиве на Козару, у лето 1942, успевши да кроз непријатељске редове извуче и артиљеријско одељење. Учествовао је у бројним борбама вођеним на подручју Козаре и Подгрмеча које је Једанаеста крајишка ударна бригада водила од свог формирања 8. септембра 1943. године. Због своје храбрости проглашен је за народног хероја још 23. новембра 1944. године. Завршивши рат као војни инвалид у мирнодопским временима био је активан у удружењу ратних-војних инвалида и у Савезу бораца НОР-а. Носилац Партизанске споменице 1941.

у: *Narodni heroji Jugoslavije*, том I, Beograd 1982, 275-276.

Драгичевић Теодор – Тејо, политички комесар Прве чете Другог батаљона. Током рата учествовао, између осталог, у организацији омладинских војнополитичких курсева.

у: D. Ćurguz, M. Vignjević, Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović“, Nacionalni par „Kozara“ Prijedor 1982, 439, 440, 445.

Ђукановић Вид, (Куљани код Босанског Новог 1916 — Мартин Брод код Босанског Новог) 12. децембар 1942. године. Политички комесар у Четвртог батаљону Пете КНОП бригаде.

у: Lj. Borojević, D. Samardžija, R. Bašić, Peta kozaračka brigada, drugo izdanje, Narodna knjiga, Beograd 1973, 254.

Егић Милан (Брезичани код Приједора 15. јул 1911 — Котор Варош, 27. август 1943), учесник Народноослободилачке борбе и народни херој Југославије. Подизањем устанка на Козари руководио је првим устаничким групама у селу Брезичанима. Погинуо у борбама између Котор Вароша и Скендер Вакуфа (данас Кнежево) 27. јула 1943. године, као командант Првог батаљона Дванаесте крајишке бригаде. За народног хероја проглашен је 24. јула 1953. године. — Меморијални музеј на Козари.

Зукановић Исхан (Бања Лука, 9. јануар 1910 — Бања Лука, август 1942), лекар и учесник Народноослободилачког рата. Био је лекар припавник Државне болнице у Бањалуци од маја 1941. године и један од потписника Резолуције бањалучких муслимана 12. новембра 1941. године. Био је лекар у Козарском партизанском одреду од априла 1942. године. Др Исхан Зукановић током маја 1942. године био је управник болнице у Алагића пилани код Козарца. У јуну 1942. заробљен је од усташа у офанзиви на Козару након чега је одведен у Бања Луку где је и стрељан исте године.

Карабеговић Хасана Осман (Бања Лука 7. септембар 1911 — Београд, 24. јун 1996.), учесник Народноослободилачког рата и народни херој Југославије. Члан Комунистичке партије Југославије од 1932. године. Уочи самог устанка, 25. јула 1941, присуствовао је саветовању у Орловцима кдо Приједора, да би затим, заједно са доктором Младеном Стојановићем, био упућен на Козару да организује устанак. У августу 1941. године, када је формиран Други крајишки

народноослободилачки партизански одред, постављен је за његовог првог политичког комесара. Током рата обављао је дужности политичког комесара Оперативног штаба за Босанску Крајину, политичког комесара Првог босанског корпуса, члана Главног штаба Народноослободилачке војске за Босну и Херцеговину. Учесник Првог и Другог заседања АВНОЈ-а и један од иницијатора и организатора оба ратна заседања. После рата обављао је низ одговорних политичких дужности све до искључења из Савеза комуниста Југославије. Носилац је Партизанске споменице 1941, и других југословенских одликовања. Орденом народног хероја Југославије одликован је 23. јула 1942. године.

у: *Narodni heroji Jugoslavije*, tom I, Beograd 1982, 364-365.

Кондић Михајла Раде (Јаруге код Приједора, 31. децембра 1914 — Бегов Хан код Жепче, 31. јул 1944), учесник Народноослободилачке борбе и народни херој Југославије. Од првог дана у устанку на Козари, био је командант чете у Другом козарском одреду и у Ударном батаљону. Два храбра козарска јунака, два нераздвојна друга, постали су командири чета: Ранко Шипка водио је 1, а Раде Кондић 2. чету. На Поглеђеву и Патрији, Југовића брду и Равном Гају, у време офанзиве на Козару јуна 1942. чуо се у многобројним јуришима његов познати узвик: „Напријед партизани! Напријед Козаро!“. Након формирања Пете козарске бригаде, постављен је за команданта Четвртог батаљона. Септембра 1943. године, постављен је за замјеника команданта Пете козарске бригаде, а девет дана прије смрти ступио је на дужност команданта поменуте бригаде. Погинуо је у борбама са деловима 7. немачке СС дивизије „Принц Еуген“ између Топчић поља и Беговог Хана. За народног хероја проглашен је 31. марта 1945. године.

у: *Narodni heroji Jugoslavije*, tom I, Beograd 1982, 398-399.

Мажар Николе Јосип Шоша (Дервента, 18. септембар 1912 — Травник, 20. октобар 1944), учесник Народноослободилачког рата и народни херој Југославије. Почетком јуна 1941. године Шоша је био један од најистакнутијих комуниста Босанске Крајине. Од првог устанка с козарским устаницима у Орловцима код Приједора 25. јула 1941. године, учествује у припремама

устанка са доктором Младеном Стојановићем. Прве године устанка на Козари постављен је за замјеника команданта Другог крајишког одреда. Затим је био први командант Пете крајишке бригаде формиране 22. септембра 1942. године. Обављао је и дужност команданта Четврте крајишке дивизије, а јануара 1944. године, постављен је за начелника оперативног одјељења у Штабу Петог ударног корпуса одакле је планирао многе победе крајишких дивизија, све до октобарског дана 1944. године када је из Бугојна пошао у Травник, да из прве борбене линије провери како теку борбе за освајање непријатељских утврђења око Травника, где је изгубио живот од минобацачке гранате. Четири члана породице Мажар погинула су током Другог светског рата — три брата (Ивица, Јосип и Бошко) и 60-годишња мајка Марија, коју је покосио тифус у партизанској колони. За народног хероја проглашен је 26. јула 1949. године.

у: *Narodni heroji Jugoslavije*, том I, Београд 1982, 526-527.

Марин Драган, замјеник команданта Првог батаљона на Карану, затим секретар Партијског бироа Првог батаљона. Од самог почетка активно учествује у организацији устанка. Народним херојем проглашен је 20. децембра 1951. године.

у: D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović“*, Nacionalni par „Kozara“ Prijedor 1982, 143, 217, 235, 346, 802.;

Марушић Ивана Ивица—Ратко (Граб код Сиња, 6. март 1912—Дринић, 3. септембар 1942. године), учесник Народноослободилачког рата и народни херој Југославије. Био је први командант Прве крајишке ударне бригаде. Ратко Марушић обично је у борбу ишао с пушком у једној и штапом у другој руци. Био је увек тамо где је најтеже, на одлучујућем месту, на истуреном положају. Објашњења није волео. „Све речи ваља заменити борбом и треском бомбе“. Зато је понекад долазило и до неспоразума, нарочито с комесарима. Знао је да најстроже казни недисциплинованог борца. Па ипак, њему никад није било тешко да издвоји добровољце, јер је он сам увек био на њиховом челу. Рањен је у септембру 1942. године, у селу Дујковцима на Мањачи а ранама је подлегао

неколико дана касније у партизанској болници у Дринићима. Сахрањен је у Босанском Петровцу. За народног хероја проглашен је 20. децембра 1951. године. — Меморијални музеј на Мраковици; *Narodni heroji Jugoslavije*, том I, Београд 1982, 509-510.

Мећава Тодора Петар (Живаја код Хрватске Костајнице, 22. јун 1914 — Травник, 22. октобар 1944. године). После капитулације Краљевине Југославије, прелази реку Уну и прикључује се устаницима на Козари. У Другом крајишком одреду био је комадант чете па батаљона. У току офанзиве на Козару Петар Мећава се са својом четом нашао изван непријатељског обруча са којом пробио на Козару где је помагао опкољеним јединицама. У току борби многи борци упамтили су његов поклич у борби: *Угри! Разбуцај! Погило ти жићо!*. Четвртој непријатељској офанзиви постављен је за команданта Дванаесте крајишке бригаде, а септембра 1943. године постаје замјеник команданта Десете крајишке дивизије. Погинуо је 22. октобра 1944. године на улицама Травника. За народног хероја проглашен је 27. јула 1945. године.

Ржехак др Алфред био је руководилац санитетске службе Другог КНОП одреда, а уз њега су били још и др Исхан Зукановић, др Гетруда Штерн и студент медицине Леви Мориц. — у: D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović“*, Nacionalni par „Kozara“ Prijedor 1982, 602.

Стојановић Младен (Приједор, 7. април 1896. — Јошавка код Челинца, 1942), лекар, учесник Народноослободилачког рата и народни херој Југославије.

Био је међу првим организаторима српског устанка на Козари 1941. године. Прије рата био је веома уважаван од становништва већег дијела Босанске Крајине. Звали су га „народни доктор“ јер је, сељацима који нису имали новца да плате љечење, вршио прегледе и љечење без новчане надокнаде, чак је давао и свој новац коме је био потребан. У младости је био члан организације „Уједињење или смрт“ и „Младе Босне“. Познавао се са Гаврилом Принципом,

Мустафом Голубовићем и другим младобосанцима. Своја писма друговима из тајних српских организација, завршавао је често са потписом: „Српско ти поздравље од Младена“. (R. Bašić, *Doktor Mladen*, Prijedor, 1987). У КПЈ примљен је 1940 године. Занимљиво је, да је Младен невољно пристао на чланство у КПЈ. Изговарао се како он још увијек није раскрстио са религијом. Ипак, на убјеђивање комуниста, пристао је да уђе у КПЈ. — (B. Babič Slovenac, *Ljudi i bitke na Kozari*, Prijedor, 1982) Након успостављања власти НДХ у Приједору, Младен је убрзо притворен. Ипак уз помоћ својих другова успјева побјећи из затвора на Козару. У поткозарским селима окупља људе спремне за борбу, а када је она почела, изабран је за предводника устаника. Поред Козаре ишао је и на Грмеч, да и тамо учврсти устаничку организацију. Страдао је у селу Јочавку (Челинац) почетком априла 1942. године, у вријеме када је дошло до подјеле устаника на партизане и четнике и њиховог сукоба. — R. Bašić, *Doktor Mladen*, Prijedor, 1987. До данас нису разјашњене све чињенице о његовој смрти.

Цикота Мира (Босанска Дубица, 1912—Приједор, 27. август 1942), ћерка Данице и Глигорија Пралице са Кнежице (Двориште), Босанска Дубица. На студије права одлази у Беч и удаје се за правника Божу Цикоту, који је повезује са Комунистичком партијом Југославије. На самом почетку Другог светског рата Мирини родитељи одлазе у Београд док се она придружује устаничком партизанском покрету. Одиграла је кључну улогу у повезивању Приједора са Козаром, нарочито у тренуцима ослобођења града у пролеће 1942. године. Током хрватско-немачке офанзиве Мира Цикота се са шестогодишњом ћерком Љиљаном нашла у збегу са педесеторо жена и деце који је заробљен 7. јула 1942. године на Голој Планини. Ћерку Љиљану успева да спасе Мирин отац Глигорије Пралица и она после пар месеци доспева у Београд. У бањалучком затвору тзв. „Црној кући“ Мира је подвргнута испитивању и мучењу али је записник са саслушања остао празан. Осуђена је на смрт вешањем које је обављено у Приједору „на тржници испред зграде усташке полиције“ на Велику Госпојину 1942. године. Последње писмо Мире Цикоте упућено родитељима, из „Црне куће“ изнела је у клупчету вунице Стана Ољача, скојевка, хапшена више пута због илегалног рада у окупираним градовима око Козаре. Писмо је део сталне поставке Меморијалног музеја на Мраковици.

у: Dragoje Lukić, *Rat i djeca Kozare*, Beograd 1979., стр. 205–208.; Zorana Dabić, *Buntovnice: Mira Cikota* <https://zamisli.ba/buntovnice-mira-cikota/> (приступљено 13. јун 2022. године)

Шиљеговић Благоја Бошко (Мирковац код Босанске Дубице, 6. мај 1915. — Међувође код Босанске Дубице, 2. март 1990), учесник Народноослободилачког рата и народни херој Југославије. Најмлађи је, девети, син свештеничке породице Кнежпољца Благоја Шиљеговића. Основну школу похађао је у Међувођу у Дворишту, а гимназију у Приједору и Бањалуци. У Неготину је завршио учитељску школу и почео студије философије у Скопљу, али је због учешћа у штрајку на скопском факултету био принуђен да прекине студије и врати се, 1940. године у родни крај, под Козару. Од почетка устанка па све до краја 1943. године, Бошко се налазио у средишту борбе народа Босанске крајине. Био је с др Младеном Стојановићем, један од иницијатора састанка на Кнежици, 15. августа 1941, који по далекосежности својих одлука — укидање фронтова и формирање покретних партизанских јединица — припада значајним догађајима у развоју устанка на Козари. Био је политички комесар герилских чета у Козари, до реорганизације ових чета и успостављање Другог крајишког (козарског) одреда, када политички комесар постаје Осман Карабеговић. Обављао је и дужности политичког комесара Пете КНОП бригаде, члана Окружног комитета КПЈ за Босанску Крајину, политичког комесара Четврте крајишке дивизије и политичког комесара Четврте армије коју је провео кроз жестоке окршаје на Гламочу у Цазинској крајини, Мркоњић-Граду и Санском Мосту, а затим, у време капитулације Италије у Далмацији, око Сиња и Сплита, Ливна и Купреса. Јануара 1944. Бошко Шиљеговић је постављен за политичког комесара 8. далматинског корпуса, који је, у пролеће исте године, под командом Влада Ћетковића усмерио десантне операције на Мљет и Корчулу, Брач и Шолту, чиме је почело дефинитивно ослобођење Далмације. С Четвртом армијом, као њен политички комесар, којом је командовао Петар Драпшин, учествовао је у последњим операцијама за ослобођење Лике и Горског котара, хрватског и Словеначког приморја, Истре и Трста. Био је већник Другог заседања АВНОЈ-а и већник ЗАВНОБИХ-а. После ослобођења земље, вршио је низ значајних војних и политичких дужности. Био је начелник политичке управе ЈНА, шеф Кабинета

Врховног команданта Јосипа Броза Тита, главни уредник првог издања Војне енциклопедије (1958-1969). Више пута биран је за посланика Савезне народне скупштине. Од VII конгреса члан СКЈ, а од IX до X члан Председништва Савеза комуниста Југославије. За народног хероја проглашен је 20. децембра 1951. године.

у: *Narodni heroji Jugoslavije*, том II, Beograd 1982, 252-253.

Шиљековић Милош (Мирковац код Босанске Дубице, 29. децембар 1909. — Сарајево, 18. новембар 1952), учесник Народноослободилачког рата. Један од организатора устанка у Босанској Крајини. Командант батаљона у Другом КНОП одреду, а потом замјеник команданта Пете крајишке козарачке бригаде. Командовао је и Седмом и Једанаестом крајишком бригадом, а затим је постављен за команданта Десете крајишке дивизије. Носилац је ордена Партизанске звијезде првог реда и ордена Братства и јединства првог реда.

у: *Vojna Enciklopedija*, IX, Beograd 1975.

Шипка Јована Ранко (Велико Очијево код Дрвара, 1. октобар 1917 — околина Травника 7. новембар 1944). Када је крајем марта 1942. године у Козари формиран Ударни батаљон, прво је био командир чете, затим замјеник команданта батаљона и на крају командант Ударног батаљона. Ударни батаљон је учествовао у борбама у време велике непријатељске офанзиве на Козару. Међу онима који су упали у ровове, ноћу између 4. и 5. јула 1942. и — после жестоких окршаја, прса у прса, на линији Патрија-Планиница-Јутрогушта — пробали обруч, био је Ударни батаљон, на челу с Ранком Шипком. Јануара 1943. године. обављао је и дужности замјеника команданта Једанаесте, а затим Четврте крајишке дивизије. Погинуо је 7. новембра 1944. године у аутомобилској несрећи, на путу између Травника и Зенице, као потпуковник армије коју је стварао. За народног хероја проглашен је 26. јула 1949. године.

у: *Narodni heroji Jugoslavije*, том II, Beograd 1982, 259-260.

Шпановић Васе Томица (Јохова код Босанске Дубице, април 1914 — Стара Ријека, код Љубије, 18. новембар 1942) Био је трговачки помоћник. Од првог дана устанка истицао се као храбар борац, а када је 22. септембра

1942. формирана Пета КНОП бригада, постао је командант Друге чете у Трећем батаљону. У борбама на линији Босански Нови — Љубија, погинуо је 18. новембра 1942. године код села Стара Ријека. За народног хероја проглашен је 27. новембра 1953. године.

Шурлан Марка Гојко (Деветаци код Босанског Новог 12. јула 1909. — Београд 3. фебруар 1951. године). Када је формиран Ударни батаљон на Козари, постављен је за замјеника команданта вода, а после је формирања Пете КНОП бригаде именован за политичког комесара чете. Када је Пета КНОП бригада у мају 1943. отишла у централну Босну, постављен је за политичког комесара болнице Једанаесте крајишке дивизије. За народног хероја проглашен је 24. јула 1953. године.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

А

Ајваз, Смаил 304

Арсенић, Драгутин 62

Арсенић, Душан 136

Арсенић, Ђуран 31

Аћимовић, Љубан 101, 269

Аћимовић, Мићо 61

Аугустин, Валпурга 251

Б

Бабић, Бранко 315, 319, 324-325

Бабић, Душан 75

Бабић, Лакан 186

Бабић, Мирко 67

Бабић, Станко 186

Бабић, Стево 75

Бабич, Бранко – Словенац 44

Баић, Раде

Бајалица, Драгиња 135

Бајалица, Драгутин 35

Бајалица, Душанка 135

Бајалица, Јанко 149

Бајалица, Марко
 Бајалица, Милош 135
 Бајалица, Стојан 335
 Бајић, Симо 291
 Баки, Јожица
 Бакић Ј. Перо
 Бакић, Душан 268
 Бакић, Јово 267
 Бакић, Љуба 267
 Бакић, Перо Ј. 267
 Бакић, Раде 268
 Балабан, Гојко 123, 145-149
 Балабан, Драгић 283-284
 Балабан, Душан 145, 149
 Балабан, Илија Илиш 27, 61
 Балабан, Мирко 143
 Балабан, Ристо 47
 Балабан, Симо 290, 292
 Бановец, Флоријан 219
 Бановец, Фрањо 219, 220
 Бановић, Анђа 220
 Бановић, Вука 110, 113
 Бановић, Дара 115
 Бановић, Драгиња 110
 Бановић, Ђуро 110, 113, 115
 Бановић, Илија 109, 110
 Бановић, Јово 57, 109, 115

Бановић, Љубан 109
 Бановић, Остоја 109, 115
 Бановић, Перо 110
 Бановић, Рада 110
 Бановић, Радославка 110
 Бановић, Рајка 110
 Бановић, Ружа 110
 Бановић, Славко 58
 Бановић, Стеванија 109
 Бановић, Стоја 111
 Бањац, Душан 185, 186, 187, 188, 190-191
 Бањац, Ђуђа 185, 187, 188
 Бањац, Лазо 45
 Бањац, Миле 185, 187-190
 Бањац, Остоја 185, 187-188
 Бањац, Петар 185
 Бањац, Станко 211
 Бањац, Стеван 67
 Барта, Пулхерија 257
 Баруџија, Јово 270
 Басрак, Станко 186
 Басталић, Стјепан 413
 Батиновић, Душан 191
 Батоз, Бора 91
 Батоз, Радоје 379
 Батос, Бора 83
 Башић, Аника 270

Башић, Бошко 98, 266
 Башић, Душан 266-268
 Башић, Јово 268, 270
 Башић, Љубан 266, 270
 Башић, Милинко 266
 Башић, Мирко 99, 105, 171, 267
 Башић, Раде 164, 167, 269, 319, 330, 359, 361, 381, 386, 393, 396, 423
 Башић, Светко 269
 Бејтовић, Идриз 233, 234
 Берковић, Душан 217
 Бецић, Владимир 251
 Бижић, Инђија 244
 Бијелић, Јово 28, 99, 424
 Бијелић, Којо 291-292
 Бијелић, Милош 137
 Биљаковић, Милан 153
 Бјелајац, Гојко 324-325, 359, 378, 382, 389, 396
 Бјелајац, Душан 186
 Бјелајац, Остоја 186
 Благојевић-Сировина, Радосава 274
 Благојевић, Александар 272
 Благојевић, Васа 272
 Благојевић, Драгоја 272
 Благојевић, Милан 272
 Благојевић, Милка 272
 Благојевић, Мирко 272
 Благојевић, Огњен 272

Благојевић, Пантелија
 Благојевић, Чедо 272
 Бојанић, Нела 83
 Борјановић, Рајко 248
 Боројевић, Кузман 186
 Боројевић, Љубомир 191
 Боројевић, Милорад 239
 Боројевић, Раде 133
 Боројевић, Тривун 33, 212
 Бошњак, Милан 269
 Бошњак, Стојан 267
 Бошњаковић, Олга 251
 Бреслав, Хелена 251
 Бреслер, Ивица 254
 Бреслер, Камил 13, 177, 250, 254, 256, 418
 Будимир, Милан 31, 332
 Будимир, Миленко 158
 Будимир, Николица 33
 Будисављевић, Дијана 13-14, 251, 253, 418
 Булић 71
 Бундало, Паво 257
 Буразор, Живко 236
 Буразор, Јово 212
 Буразор, Марко 157
 Буразор, Милинко 227-228, 235
 Буразор, Перица 29
 Буразор, Раде 235

Буразор, Ратко 29
 Буразор, Савка 212
 Буразор, Станко 75
 Буразоровић, Живко 157
 Буразоровић, Мустафа 155, 157
 Бурсаћ, Ђоко 176-177, 259
 Бурсаћ, Илија 55, 57, 70, 178, 262, 331, 380-381
 Бурсаћ, Светко 69-70
 Бурсаћ, Станко 70, 178
 Бутозан, Васо 40
 Бућим, Мирко 291-292

В

Вакић, Стојан 268
 Вашаревић, Марица 251
 Вашаревић, Мићо 251
 Величковска, Ана 166
 Вигњевић, Бранко 329, 107
 Вигњевић, Остоја 138-139
 Видовић, Дејан 378
 Видовић, Душан 335, 388-389
 Викало, Марија 123
 Викало, Милорад 11, 73, 127, 415
 Викало, Невенка 175
 Викало, Остоја 127, 149
 Викало, Радо 127
 Викало, Рајко 72, 126

Викало, Тривун 72-73, 126
 Вила, Благоје 55, 262
 Витко, Драгица 256
 Водопија, Ана 251
 Водопија, Наташа 251
 Воркапић, Пајо 413
 Врбан, Анте 216-218
 Вребац, Божо 245
 Вребац, Боса 241
 Вребац, Душан 241-243
 Вребац, Стево 244-245
 Вркљан, Ивка 251
 Врховац, Милан 327
 Врховац, Мица 83, 91
 Врчковић, Алојзије 413
 Вујановић, Бошко 65
 Вујановић, Бранка 176-177
 Вујановић, Бранко 259
 Вујановић, Драган 48
 Вујановић, Драгиња 117
 Вујановић, Драгоја 72
 Вујановић, Милан 65
 Вујановић, Пане 155
 Вујановић, Стојан 117
 Вујичић, Славко 110
 Вујичић, Стана 110
 Вујовић, Ратко Чоче 101, 424

Вујчић, Милош 92
 Вукадиновић, Станко 58
 Вукадиновић, Гојко 58, 60
 Вукадиновић, Петар 59
 Вукадиновић, Стеван 58
 Вукела, Перица 35
 Вуклиш, Васо 186
 Вуклиш, Марко 75
 Вуклиш, Остоја 186
 Вуклиш, Перо 186
 Вуковић, Илија 141
 Вуковић, Миле 58
 Вуковић, Милош 141
 Вукојевић, Мирко 196
 Вучен, Вујо 281
 Вучен, Драгоје 281
 Вучен, Душан
 Вучен, Ђорђе 31, 236
 Вучен, Јовица 281, 284
 Вучен, Мићо 281
 Вучен, Михајло 293
 Вучен, Ристо 293
 Вученовић, Ђорђо 298, 333
 Вученовић, Ђуро 92
 Вученовић, Миле 91
 Вучинић, Гојко 292
 Вучићевић, Благоја 28, 112

Г
 Гавриловић, Ђуро 229, 232, 234
 Гавриловић, Сека 303
 Гајић, Остоја 279
 Гајић, Перо 55, 263
 Гајић, Раде 64
 Гајић, Сава 335, 396
 Гарача, Милан 186, 334
 Гарача, Перо 186, 336
 Гаћеша, Боро 295, 318, 321, 329, 336, 355, 359, 375
 Гаћеша, Раде
 Гачић, Марко 36, 133
 Гачић, Михајло 35
 Гвозден, Гојко 75
 Главан, Иванка 256
 Гламочанин, Душан Пеле 87
 Глигић, Милан 273
 Глигић, Миља 273
 Глигић, Никола 273
 Глигић, Стојан 273
 Глигорић, Јанко 270
 Глумац, Миле 229
 Глушац 53, 257
 Гњатић, Страхиња 91
 Гњатовић, Раде 178
 Гомерчић, Мијо 251
 Гороња, Драгоје 234

Граонић, Млађо 92, 387
 Грбић, Деса 288
 Грбић, Коста 186
 Грбић, Мићо Јоја 186
 Грозај, Силвије
 Грујичић „Зеле“ 78
 Грујичић, Владо 29
 Грујичић, Срето 29
 Грујичић, Стојан Јаруга 31, 425
 Губић, Жарко 226
 Гускић, Весо 217
 Гускић, Здравко 217
 Гутић, Виктор 6, 410

Д

Давидовић, Обрад 92
 Давил, Др Бранко 257
 Даниловић, Љубо 248
 Дебељак, Рафај Мира 256-257
 Дежелић, Велимир 256
 Десанчић, Стево 242, 280
 Дикулић, Јелица 242
 Димитријевић, Неда 96
 Димић, Влатко 210
 Димић, Драгомир 90
 Димић, Драгутин 206-207
 Димић, Марјан 206, 301

Димић, Милаћ 224
 Димић, Милка 206
 Димић, Мирко 207, 273
 Димић, Остоја 206, 210
 Димић, Томо 210
 Дозет, Божо 268
 Дозет, Драгоја 268
 Дозет, Милорад 267
 Доленец, Дубравка 256
 Дончић, Маријан 106
 Достица, Бошко 268
 Достица, Драгоја 268
 Достица, Јово 268
 Достица, Никола 270
 Достица, Петар 270
 Достица, Стојан 72-73
 Дошен, Пане 328
 Драгановић, Крунослав 409-411
 Драгаш, Анка 295
 Драгаш, Деса 295
 Драгаш, Милан 295, 298
 Драгаш, Михаило 298
 Драгаш, Рајко 295-296, 298
 Драгаш, Стево 295
 Драгић, Васо 39
 Драгићевић, Теоодор 318-319, 328, 425
 Драгишић, Бранко 257

Драговић, Јовица 33

Драме, Регина 256

Дрљић, Мирко 98

Дупало, Олга 256

Душан 145-147

Ђ

Ђаковић, Васан 94, 133, 151

Ђапо, Драгоја 29

Ђачин, Јово 243

Ђекомати, Вера 251

Ђенадија, „Ђато“ 138-139

Ђенадија, Срето 28, 31, 72, 75

Ђенић, Даница 196-197, 199, 201

Ђенић, Неђељко 203

Ђоковић, Микан 186

Ђоковић, Раде 186

Ђорђевић, Миле 276

Ђукановић, Вид 333, 426

Ђукић, Илија 185

Ђурашиновић, Милан 196

Ђурашиновић, Петар 196-200, 202

Е

Егић, Милан 99, 325, 383, 385, 426

Ећим, Бранко 62

Ећим, Милан 61

Ећим, Раде 155

Ж

Жабић, Марко 58

Жујић, Анка 177, 259

Жујић, Милан 259

Жујић, Милева 259

Жујић, Милорад 259

Жупан, Лука 415

З

Згоњанин, Бранко 45, 48

Згоњанин, Драган 48-49

Згоњанин, Жарко 33-34, 41-42, 45-47, 48, 52, 179

Згоњанин, Милан 48

Здјелар, Милош 122, 141

Зељковић, Милан— Шалаја 218

Зец, Богдан 143

Зец, Вељко 129

Зец, Мићо 33, 35

Зец, Остоја 185

Зец, Перо 186

Злокапа, Драгутин 149

Зоровић, Иво 243

Зубовић, Осман 156

Зукановић Исхан др 84, 86, 344, 426

И

Ибро (усташки наредник) 152

Иванковић, Марија 256

Ивашковић, Илија 270

Иветић, Васо 216

Иветић, Драгиња 216

Иветић, Ђуро 221

Иветић, Живка 216

Иветић, Мара 216

Иветић, Петра 216

Ивица (стражар) 290

Иво (усташа) 122, 233-234

Илијанић, Јана 251

Иловар, Фрањо 257

Инђић, Бошко 211, 231

Инђић, Живко 213, 231-232

Инђић, Микан 212

Ј

Јајчанин, Милинко 31

Јајчанин, Милош 29

Јакшић, Пане 68

Јамбрешак, Катица 251

Јанковић, Боро 236

Јануз, Владо 117

Јањетовић, Стеван 33-34

Јањуз, Ана 117

Јањуз, Теја 186

Јаруга, Мирко 29

Јекић, Милован 102-229

Јелин, Чађо Раде

Јелисавац, Стојан Ђолага 33

Јелић, Сташа 251, 257, 259

Јованковић, Васо 35

Јоја, Богдан 55

Јошановић, Милош 272

Јулија 87, 163-168

Јурековић, Шањи Александар 251

Јуринчић, Нико 37

Јурић, Оленковић Вера 251

К

Калабић, Ахмед 268

Калембер, Душан 268

Калинић, Милан 355, 358

Кантар, Гојко 47

Кантар, Ђуро 44

Кантар, Михајло 47

Кантар, Раде 44, 47-48

Капетановић, Есад 84

Карабеговић, Осман 58, 426

Каран, Анђа 169

Каран, Борко 81

Каран, Миља 171

Каран, Стево 170

Каран, Тривун 34, 105
 Каран, Цвијета 171
 Касабашић, Милош 102
 Катић, Перо 27
 Каус, Мира 91, 164
 Каус-Шкундрић, Марија 87, 91-92, 168
 Кесар, Сава 8, 412
 Клима, Аугустин 136
 Кљајић, Драган 34
 Кљајић, Драгутин 34
 Кнежевић, Анђа 57
 Кнежевић, Гојко 92
 Кнежевић, Ђуро 174
 Кнежевић, Милан 173, 175, 196
 Кнежевић, Милева 173
 Кнежевић, Милорад 173, 175-176
 Кнежевић, Миље 237
 Кнежевић, Раде 237
 Кнежевић, Свето 92
 Књегињић, Благоја 57, 69
 Ковачевић, Бране 38, 106, 328, 359
 Ковачевић, Матија 413
 Ковачевић, Никола 57, 92
 Ковачевић, Цвијо 186
 Когој, Бреда 251, 255
 Когој, Верена 251, 255
 Колар, Бланка 256
 Колар, Перо 118-120

Коларева, Луција 212
 Кондић, Раде 38, 59, 84, 96, 330, 359, 427
 Коњевић, Раде 236
 Корица, Милан 155
 Короша, Ванда 251
 Корошец, Анка 256
 Кос 148, 274
 Кос, Јовица 31
 Кос, Мика 29
 Кос, Павле 268
 Кос, Перо 29
 Кос, Раде 31
 Кос, Светко 62
 Кострелац, Антон 266
 Котрљановић, Павле
 Котрљановић, Петар
 Котрљановић, Саво 232
 Котур, Симо 298
 Котур, Славко 248
 Кох, Јана 251, 253-254
 Коцијан, Густав фон 14, 418
 Крајач, Ерна 251
 Краљ, Драго 251
 Крамарић, Јоцо 243
 Краус, (усташа) 229
 Крената, Милош 229, 303
 Кривда, Душан 267
 Кривда, Јока 270

Кривда, Љубан 269
 Кривда, Мила 267
 Крижанац, Ћирил 409-411
 Крнета, Душан 47-48
 Крнета, Лазо 41, 48
 Крнета, Марија 102
 Крнета, Ратко 236
 Крнета, Сава 211, 231
 Крњајић, Маринко 31
 Крњајић, Никола 152, 155
 Круппић, Ибрахим 415
 Кука, Божо 190
 Кукавица, Гојко 94, 151, 330
 Кукић, Живко 304
 Кукић, Љубан 355
 Куленовић, Скендер 40, 105
 Кунџић, Драго 89
 Кусић, Остоја 275
 Кусонић-Вујичић, Милева 83, 98, 171, 99
 Кутлача, Мара 280
 Кушић, Гојко 33-34, 89-90
 Куштера, Невенка 251

Л

Лазендић, Пера 273
 Лајшић, Коста 69
 Ластарић, Звонимир 413
 Ленардић, Власта 98

Личани 57
 Лобода Зрињска, Јелена 251, 255
 Ловрић, Исо 268
 Ловше, Бранко 408, 413
 Лонжар, Иво 257
 Лубурић, Вјекослав Макс 252-253
 Лукач, Душан 270
 Лукач, Славко 267
 Лукач, Стојан 186
 Лукетић, Вера 251, 254-255, 257
 Лукетић, Никола 243, 327, 329-330, 348, 369
 Лукетић, Перо 266
 Лукић, Госпава 248
 Лукић, Драгиња 248
 Лукић, Драгоје 259
 Лукић, Душка 254
 Лукић, Ћоко 248
 Лукић, Зорка 248
 Лукић, Јелка 248
 Лукић, Јованка 247
 Лукић, Марко 247-248
 Лукић, Милан 270
 Лукић, Перса 53
 Лукић, Рајко 247-248
 Лукић, Савка 247

Љ

Љевар, Илија 181

Љиљак, Јово 197

М

Мажар, Јосип Шоша 10, 30, 46, 86, 98, 101, 168, 194, 201-202, 320, 325-333, 337, 339, 343-352, 354, 358-360, 367-368, 370, 373-375, 393, 395, 414, 427

Макс 157

Малеш, Анка 251

Мандић, Лука 13, 247, 417

Мандић, Мика 13, 247, 417

Марин, Драган 319-320, 333, 362, 381-382, 388-390, 394, 428

Марин, Душан 48

Марин, Мићо 186

Маринић, Јулка 256

Маринић, Татјана (илегално име Јосипа) 13, 250, 256

Маринковић, Иво 249

Маричић, Милан 273

Маричић, Стојка 273

Марјановић, Бранко 134

Марјановић, Вукашин 47

Марјановић, Живко 92

Марјановић, Јово 146-147, 292

Марјановић, Јоцо 105, 318-320, 325, 334, 336, 361, ф 395

Марјановић, Љубан 149

Марјановић, Милош 142-144

Марјановић, Свето 93, 151

Марушић, Ратко 35, 85, 93, 428

Матавуљ, Стеван 280

Матијаш, Јовица 114

Матијаш, Перо 331

Мацура, Бошко 281

Мацура, Живко 54

Мацура, Петар 287

Мацура, Урош 54

Маџар, Стево 53

Медић, Никола 191

Међед, Раде 280

Мерле, Мирко 257

Мећава, Перо 332, 336

Мећава, Петар 34, 106-107

Мијатовић, Богдан 303, 305

Мијатовић, Борислав 305

Мијатовић, Боро 303

Мијатовић, Босиљка 303, 305

Мијатовић, Бранислав 303, 305

Мијатовић, Васкрсије 300, 301, 305

Мијатовић, Ђоко 300

Мијатовић, Марко 300

Мијатовић, Милован 301, 305

Мијатовић, Миља 299

Мијатовић, Остоја 330

Мијатовић, Пава 305

Мијатовић, Радомир 305

Мијатовић, Станка 303

Мијатовић, Томислав 303, 305

Мијић, Драгоја 287, 293
 Мијић, Душан 47
 Мијић, Ђоко 288, 293
 Микић, Фрањо 413
 Миланковић, Бранко 75
 Миланковић, Перо 28
 Милановић-Згоњанин, Невенка 93
 Милер, Хермина 251
 Милић, Обрад 272
 Милић, Станко 28, 87, 97, 134, 167, 168
 Милошевић, Вајко 231
 Милошевић, Лепа 303
 Милошевић, Саван 231, 302
 Милутиновић, Душан 267
 Миљаковић, Милан 151-154
 Миљаковић, Остоја 35-36
 Миљатовић, Милева 65
 Миљатовић, Милорад 27
 Миљатовић, Радован 27, 348, 374
 Миљатовић, Радоја 328
 Миљатовић, Симо 28
 Миљатовић, Спасоја 155
 Миљуш, Јован 212
 Миљуш, Сретко 212
 Мирчић (логорник) 144
 Мисиреч, Душан 326-327, 334, 359
 Мисирач, Обрад 349
 Митрашиновић, Васо 236

Митрашиновић, Милинко 236
 Михаљевић, Ивица 241-242
 Михаљевић, Лиза 241, 243
 Мориц 87
 Мркшић, Соја 90-91
 Мујић, Сафет 155, 157
 Мухарем, Драган 134

 Н
 Нађ, Коста 8, 412
 Најжер Антун 254, 257
 Неферовић, Бранка 251
 Нико (учитељ) 121
 Николића, Божа 270
 Новаковић, Коста 72
 Новаковић, Петар 127

 О
 Обрадовић, Милева 85, 93
 Обрадовић, Млађен 335, 359, 396
 Обрадовић, Перо 134
 Обућина, Бошко 157
 Олга 216-217
 Орлић, Тома 267

 П
 Павелић, Анте 201
 Павлић, Никица 105

Падован, Лина 257
 Палија, Тривун 33
 Пашић, Никола 197
 Пашић, Цаја 197-198
 Пашлагих, Алија 27, 154-155
 Пекић из Агинаца 142
 Пекић, Анђа 65
 Пекић, Владо 94-95, 330, 370
 Пекић, Мирко 31, 98-99, 319-320, 330, 338, 351, 359, 368, 379, 381, 395
 Перковић, Стево 142-144, 149
 Перовић, Васо 279
 Перовић-Дакић, Милева 280
 Перовић, Данило 275, 279
 Перовић, Даница 278
 Перовић, Илинка 279
 Перовић, Пеко 279
 Перовић, Рајко 275
 Петковић, Стана 172
 Петровић 67
 Петровић, Васо 31, 236
 Петровић, Урош 235-236
 Пећанац, Михајло 99
 Пилиповић 174
 Пилиповић, Милан 226
 Пинтарић, Терезија 251
 Плавшић, Милан 34, 72, 118
 Плавшић, Рајко 118
 Поповић 67

Поповић, Вељко 275, 278
 Поповић, Војо 292
 Поповић, Јула 134, 136
 Премасунац, Мара 244
 Продановић, Ђорђе 123, 126
 Продановић, Симо 126
 Просоли, Делка 257
 Пулхерија, Барта
 Пусић, Еуген 251
 Пушић, Зита 256

Р

Радаковић, Милева 84
 Радаковић, Митар 91
 Радић, Владета 335, 358, 373
 Радић, Раде 373
 Радонић, Душанка 83, 91-92
 Радонић, Невенка 83, 91-92
 Радуљ, Осте 12, 417
 Радуновић, Никола 157
 Рајилић, Миле 58, 84
 Рајилић, Стојан 57-58
 Рајлић, Никола 60
 Рајлић, Радан 59
 Рајшић, Милутин 218
 Ракић, Момчило 161
 Раковић, Стојан 268
 Ратковић, Марија 256

Ржехак, Алфред 83, 92-94, 134, 178, 331, 343, 350, 429

Рисојевић, Остоја 36

Ристић, Десимир 218

Родић, Милован 134, 292

Руди 166

Рупчић, Владимир 408

Ручнов, Драгоје 266

Ручнов, Милош 266

С

Савић, Коста 55

Савић, Мирко 186

Савић, Мићо 186

Самарџија, Микан 186

Самарџија, Миленко 186

Самарџија, Мирко 186

Сарајлија, Ђоко 186

Сарајлија, Тривун 185

Саџак, Миле Пуле

Секулић, Анка 212

Секулић, Бошко 105

Секулић, Живко 212

Секулић, Љубо 304

Секулић, Марјан 212, 304

Секулић, Марта 212

Секулић, Миле 212

Секулић, Нада 303

Секулић, Перо 212

Секулић, Симо 212

Секулић, Станко 300

Силвије, Грозај 408, 413

Силић, Ахмед 7, 411

Симатовић, Бошко 38, 51, 55, 57, 92, 178, 202

Симатовић, Сретко 112

Сировина, Живко 226

Слијепац, Михаило 186

Слијепац, Пера 34

Сремец, Ивка 257

Сремић, Иван 248

Стакић, Илија 229

Станар, Ђуро 272

Станар, Миле 272

Станишљевић, Богдан 279

Станишљевић, Пиље 276

Старчевић, Маргита 304

Старчевић, Мате 304

СТИШОВИЋ, ОБРАД 47-48, 85, 93

Стојаковић, Милан 152

Стојаковић, Милош 45-46, 347, 350, 354, 356-358, 371, 376, 393

Стојановић, Живан 140

Стојановић, Лука 94

Стојановић, Младен 58, 423, 429

Стојковић, Дато 12, 416

Стојнић, Душан 130, 268, 378

Стојнић, Микан 185

Столић, Остоја 270

Ступар, Милош 283, 287

Ступар, Мишо 168

Сувајац, Милан 278

Т

Табаковић, Енвер 161

Такач, Бранка 256

Тепић, Анка 273

Тепић, Владе 273

Тепић, Ђоко 273

Тепић, Ђурђија 273

Тепић, Раде 273

Тепић, Рајко 273

Тепић, Стоја 244

Тешинић, Остоја 186

Тодоровић, Цвијо 145-146

Томаш, Васо 27-28, 61, 395

Томић, Марија 248

Томић, Микан 186

Томић, Мица 257

Томић, Слободан 171

Томић, Цвијо 186

Топић, Атиф 275

Топић, Драгутин 89

Топић, Душанка 273

Топић, Љубан 272

Топић, Манојло 272

Топић, Марица 273

Топић, Милан 272

Топић, Мирко 272

Топић, Перо 272

Топић, Рајко 272

Топић, Светозар 272

Трављанин, Јусуф 153

Тркуља, Благоја 31

Тркуља, Васо 31

Тркуља, Душан 31

Тркуља, Никола 81

Трнинић, Ђука 99, 395

Трстењак, Фрањо 409, 411

Трубарац, Живка 272

Трубарац, Остоја 272

Тубић, Велимир 132, 184

Турина, Оскар 414-415

Ћ

Ћеста, Божо 236

Ћеста, Станко 236

Ћибић, Илија 123, 290-291

Ћибић, Милош 171

Ћибић, Мићо 174

Ћибић, Станко 64-65

Ћопић, Бранко 23, 310

Ћопић, Цвијо 186

Ћоро 158

Ћулум, Душан 31

Ђургуз, Драгутин 28, 31, 72, 330

Ђургуз, Перо 31

Ђурић, Мара 270

Ђурић, Милорад 55

Ђурић, Рајко 270

Ђурић, Станко 29, 270

Ђурто, Суљо 137

У

Угрен, Мирко 48

Утјешиниовић, Душан 31, 91, 336, 375, 383

Ф

Фабијанић, Хатинка 251

Ферић, Јозо 243

Франић, Васо 217

Франић, Марко 217

Франић, Никола 217

Фришчић, Анка 251

Фришчић, Фрањо 251

Х

Хабазин, Драгица 14, 251, 255, 418

Хавић, Славко 164

Хажевачки, Мања 251

Хатиповић, Хасан 269

Хатиповић, Хусеин 269

Хацић, Халид 118-119

Херцег, Ружа 256

Хомота, Тереза 251

Хорват, Аница 256

Хорн, Роберт 251

Хрњак, Ђуро 234

Хушидић, Хасан 60

Ц

Цвијић, Мирко 54

Цвијић, Светко 283

Цикота, Драгиња 80

Цикота, Мира 25, 84, 87, 163-167, 330, 338, 430

Црнобрња, Драгоје 244

Црнобрња, Миле 244

Црногорац, Дмитар 72

Ч

Чађо, Бошко 53, 273, 281, 287

Чађо, Велимир 53, 293

Чађо, Дмитар 53, 283

Чађо, Душан 53, 281, 285-385

Чађо, Ђођа 53, 281, 284

Чађо, Јела 53, 287

Чађо, Јефто 53, 281, 285

Чађо, Коста 53, 283-284

Чађо, Милица 53, 282

Чађо, Михајло 53, 293

Чађо, Раде 53, 281, 287

Чађо, Радован 53, 283
 Чађо, Ружа 53, 283
 Чађо, Саван 53, 284
 Чамџић, Зијад, 102-103, 105
 Чегец, Анкица 256
 Чекић, Мирко 247
 Чекић, Раде 106, 368
 Чекић, Стоја 247
 Челица, Бранко 268, 270
 Челица, Вајка 270
 Челица, Весо 266, 268
 Челица, Глишо 268
 Челица, Илија 268
 Челица, Јован 267
 Челица, Миле 266, 268
 Челица, Милинко 268
 Челица, Мило 267
 Челица, Милорад 268, 270
 Челица, Мирко 268
 Челица, Перо 268, 270
 Челица, Раде (Аџија) 268
 Челица, Стојке 270
 Челица, Теодор 268
 Челница, Весо 266
 Челница, Миле 266
 Чендак, Даница 256
 Чернозубов, Тања 257
 Чолак, Марко 408, 413

Чолаковић, Родољуб 250
 Чолић, Стево 153-154

 Џ
 Џуца 86-86, 93

 Ш
 Шајковић 149
 Шекеровић, Илија 267
 Шекеровић, Јелена 268
 Шемен, Иван 142-144, 149
 Шепић, Анка 251
 Шерић, Смаил 336
 Шиљак, Мирко 334, 372
 Шиљар, Мирко 31, 99
 Шиљековић, Борко 320
 Шиљековић, Бошко 31, 38, 266, 319, 323, 329, 336, 342, 347, 359, 393, 395, 397, 430
 Шиљековић, Василије 90
 Шиљековић, Војо 159
 Шиљековић, Гојко 83, 92
 Шиљековић, Дејан 90
 Шиљековић, Лазар 90
 Шиљековић, Љупко 90
 Шиљековић, Милош 10, 53, 320-321, 338, 348-349, 353, 355, 361, 401, 414, 431
 Шимица 177
 Шиник, Љубица 93-94
 Шиник, Миле 276

Шиник, Мира 280
Шипка, Анка 278
Шипка, Драган 276
Шипка, Ранко 37, 47, 309, 431
Шкаберна, Мица 257
Школић, Зора 251
Шлехта, Мира 257
Шобота, Михајло 94
Шокчевић, Јово 280
Шокчевић, Лазо 280
Шокчевић, Милан 280
Шокчевић, Савка 277
Шољан, Винка 257
Шпановић, Томица 28, 70, 267, 326, 338, 395, 432
Шпирић-Бановић, Јован 59
Шпирић, Мара 59-60
Штакић, Илија 231
Штал, Фридрих 9, 307-309, 413
Штампар, Десанка 251
Штековић, Божо 34
Штековић, Перса 171
Шубарић, Славко 408
Шубарић, Томислав 408
Шумарић, Стјепан 413
Шурлан, Гојко 336, 432
Шурлан, Илија 83, 191

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

А

Агација 220
Агинци 118, 265, 266, 267
Александровац 279

Б

Бабинац 139, 153, 293
Бадљевина 181, 183
Баир 291
Бајића Јаме 185, 189, 190
Балтик 156
Баљ види Команда
Банова Јаруга 183, 200
Бања Лука 8, 37, 39, 51, 83, 166, 167, 275, 279, 410, 412
Бањица 156, 161
Бањчев 75
Бараји 218
Бастаји 224
Баћин 244, 245
Бачвани 33, 149, 292
Белгија 242
Београд 89, 160

Берек 89
 Берин гај 193, 194, 195
 Берлин 156
 Беч 156
 Бијаковац 226, 274
 Бијела 224
 Бистрица 276
 Бихаћ 172
 Бјелајци 61, 75, 211
 Бјелановац 273
 Бјеловар 6, 410
 Благај Јапре 7
 Бовац 164
 Божићи 55, 58, 83, 84, 91, 163, 212, 262
 Бокани 9, 28, 34, 39, 63, 95, 131-132, 151, 333, 350, 413
 Босанска Градишка 96, 213, 15, 275, 278, 279, , 405, 409, 417
 Босанска Дубица 11, 27, 33, 38, 39, 47, 52, 54, 57, 61, 96, 97, 102, 106, 118, 119, 121, 129, 135-136, 139, 141, 148, 152, 153, 154, 156, 160, 161, 165, 170, 174, 175, 176, 180, 198, 199, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 223, 225, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 234, 236, 241, 244, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 281, 282, 286, 300, 302, 304, 405, 408-409, 411, 413
 Босанска Костајница 9, 27, 39, 45, 52, 61, 71, 96, 15, 129, 133, 136-137, 152, 153, 169, 183, 194, 413, 416
 Босанска Крајина 96, 205, 225
 Босанска Крупа 205
 Босански Нови 7, 9, 39, 52, 95, 96, 129, 193-195, 205
 Брда 137
 Брезичани 43, 92

Брезовац 291, 293
 Брекиња 67, 133, 176, 179
 Брљуг 31, 298
 Бронзани Мајдан 10
 Брочице 140
 Бубањ поток 161
 Бундељ 79

 В
 Велика Градина 281
 Велико Паланчиште 14, 16, 58, 110, 419, 421
 Верија 265, 268
 Вилуси 279
 Виноградина 52
 Вис 57, 58, 59, 109
 Витасовци 7
 Витловска 11, 28, 39, 57, 59, 63, 84, 85, 86, 92, 93, 135, 151, 167, 169, 174, 206, 280, 327-333, 335-340, 344-347, 352-355, 368, 394, 415
 Влашковци 27, 64, 75
 Водичево 193, 194
 Војскова 10, 28, 30, 34, 37, 62, 63, 75, 91, 97, 98, 103, 104, 106, 131, 135, 163, 197, 227, 274, 413
 Волар 237
 Врбовец 220
 Вриоци 244
 Вујчића воћњак 110, 111
 Вучковци 83, 111

Г

Гај 14, 242

Гољак 52

Гомјеница (манастир) 64

Горња Гомјеница 90

Горња Ријека 12, 250

Горње Кричке 133, 291

Горње Лесце 126

Горње Орешје 220

Горњи Гаревци 58

Горњи Јеловац 9-10, 14, 16, 28, 55, 261, 262, 283, 413-414, 419, 421

Горњи Подградци 215, 217

Грабов јарак 65, 281

Грабовац 9, 76, 77, 78, 79, 413

Градина 9, 37, 41, 52, 53, 122, 123, 144, 147, 223, 277, 290, 297, 298, 413

Грачаница 9, 39, 413

Грбавци 218, 225, 247

Грмеч 35, 43, 58, 85

Гудовац 6, 410

Д

Далмација 177

Дарувар 181

Двориште 33, 62, 72, 149, 290

Демировац 126

Диздарлије 72, 117, 118, 127

Добрљин 46, 95, 194, 205

Доња Драготиња 49

Доњани 231

Доње Орешје 219, 220

Доње Срефлије 229, 303

Доњи Јеловац 41, 54, 261, 281, 283, 286, 287, 293

Доњи Југовци 237

Доњи Подградци 217

Драгељи 275

Драготиња 45, 47, 237

Драксенић 126, 136, 151, 224, 228, 271, 300

Дрвар 7

Дрљићи 35

Дубоки јарак 57, 59

Дубрава 35, 195

Ђ

Ђенадије 35

Е

Европа

Енглеска

Ж

Жуљевица 46, 194, 195

Живодер 10, 327-330, 336, 340, 342, 345, 352, 355, 358, 372, 414

З

Загреб 8, 13-14, 145, 157, 165, 176, 177, 219, 220, 249, 252, 412, 418

Заједнице 6

Зелина 219

Земун 154, 175, 226, 272

Ј

Јабланац 14, 226, 250, 276, 418

Јабланица 218, 273

Јагма 171

Јајинци 161

Јаруге 57, 58

Јасеновац 11, 23, 43, 117, 117, 123, 133, 136, 139, 141, 148-149, 160, 169-171, 175, 180-181, 183, 211-212, 223-224, 230-305, 336, 339, 366, 397, 399, 403, 416

Јасење 265, 268

Јастребарско 12, 175, 176, 248, 250, 252, 417

Језеро 57

Јеловац 27, 33, 42, 46, 54, 110, 169, 295, 413

Јеловачка цеста види: Цеста Приједор – Кнежица – Босанска Дубица

Јохова (Јоховица) 27, 31, 35, 62, 136, 138, 141, 173, 177, 267

Јошик (Јошиков пањ) 114, 299

Јошине 35

Југовића брдо 9

Јутрогошта 9, 35, 45, 47, 413

К

Кадин Јеловац 137, 229

Календери 183

Калиње 220

Каран 9, 33, 38, 195, 413

Кесари 47

Кијевци 275, 279-280

Клековци 228, 234

Клинови 53

Кнежица 27, 35, 47, 54, 57, 118, 171, 209

Кнежпоље 106, 299, 350, 352-353

Козарац 6, 58, 71, 84, 91, 101, 405, 410

Коларев мост 54

Команда 9, 33, 35, 37, 52, 57, 153, 183, 187, 413

Комленац 27, 176, 242, 245

Копривица 176

Кордун 91

Коса Чекина 57

Костајница 185, 205, 244

Котурови 62, 75

Кошућа 67, 73, 123, 267, 268, 269

Крапје 234

Кремс 156

Крива Ријека 9, 41, 413

Криж 35

Крижевци 12, 417

Кричке 292

Крнете 45, 229

Крстелница 142

Крушковац 148, 180, 267, 268

Кукуњевац 171, 272

Л

Лајшиновац 57

Лакушије 304

Ламовита 83

Латиновац 212, 232

Латиновићи 117, 281

Ледена вода 80

Лиловац (поток) 194

Лијевче Поље 137, 139

Липик 201, 370

Липова греда 228

Лука 179

Љ

Љескаре 31

Љешљани 194, 195

Љубија 6-9, 35, 370, 411-413

М

Маглај 79

Маглајци 81

Мала Горица 248

Мала Градина 281

Мало Паланчиште 14, 16, 58, 110, 419, 421

Марини 47

Марића кућа 213

Мартин 42

Маслин Баир 9, 36, 37, 57, 69, 413

Мацуре 10, 28, 54, 113, 416

Мачковац 57, 58

Медњак 34, 36, 63, 93, 126

Међувође 27, 118, 176, 266

Мигаловци 278

Милошевица 89

Милошево Брдо 247

Миљаковци 89, 90, 91

Мирковац 68, 72, 266

Миска Глава 35

Млака 14, 122, 124, 250, 276, 418

Мљечаница (река) 9, 11, 37, 39, 52, 76, 77, 78, 85, 86, 117, 131, 169, 170, 195, 261, 265, 268, 269, 413, 415

Мљечаница 9, 45, 46, 52, 57, 95, 233, 267, 281, 330, 353, 358

Моштаница (манастир) 30, 126, 151, 197, 207, 234, 298

Моштаница (ријека) 30, 151

Мразовци 27, 243, 268

Мраковица 9, 60, 325-328, 333-334, 341, 353-354, 374, 387, 393-394, 413, 422

Мракодол 71

Н

Нарвик 156

Немачка 11, 95-96, 109, 119, 145, 171, 177, 199, 205, 216, 243, 272, 276, 277, 282

Ниш 156

Нова Градишка 159, 160

Новоселци 265, 267, 268, 269, 270

Новска 124, 125, 140, 183, 201, 202, 225, 290

Норвешка 11, 155, 156, 241, 416

О

Окучани 216, 247, 252, 254, 278

Омановац 181, 182, 183

Омарска 405

Орахова 135, 226, 227, 229, 273, 405

Орловци 58, 94, 110

Осло 156

Оџинци 75, 235

П

Паветњак 38

Павића гај 75

Пакрани 225

Пакрац 181, 183, 201, 370

Паланчиште 37, 38, 54, 55, 57, 72, 109, 110, 197, 261, 262, 315, 337, 339, 344, 377, 381, 387, 389, 391, 393, 419

Палеж 9, 31, 33, 44, 57, 79, 173, 413

Палије 33, 133

Париповац 79

Пастирево 45, 193, 194

Патрија 9, 27, 41, 45, 52, 54, 61, 130, 196, 338, 340-341, 344, 358, 367, 413-414

Пашинац (Пашинци, Пашини Конаци) 51, 76, 195, 413

Петковац 35

Петриња 118, 143, 145, 153, 293

Петрова Гора

Планиница 9, 41, 46, 47, 63, 195

Плетерница 212, 304

Поглеђево 27, 31, 41, 45, 58, 61, 78, 93, 130, 134, 169, 170, 173, 196, 268, 269, 326-327, 334, 336, 343-346

Подградац 63, 168, 275, 276

Подгрмеч 35, 38, 47, 55, 85, 261

Подошка 33

Полар 157

Пољавница 46

Поповац 291

Приједор 6-11, 27, 37, 38, 39, 43, 47, 51, 54, 57, 58, 64, 69, 71, 83, 84, 92, 96, 101, 109, 110, 157, 165-167 179, 197, 205, 295, 324-326, 330-340, 343-344, 347, 349, 351, 352-353, 355, 357, 359, 364-369, 373, 380-382, 386-387, 397, 399, 401-402, 410-413, 415

Просара 64, 97, 99, 104, 126, 135, 148, 197, 198, 206, 207, 271, 413, 415

Прусци 194, 195

Псуњ 171

Пухарине 52

Пуцари 28, 29, 151, 198, 206, 213, 223, 225, 226, 271, 272, 274, 300, 301, 340

Р

Равни Гај 34, 35, 41, 63. 344

Равнице 46

Радаковићи 83, 91, 92

Радиминовац 35

Радосевића кућа 89

Радоска 35

Раковица 242

Развале 31

Рајићи 292

Рајлићева крчевина 57

Раковица 30

Раусовац 191

Рељића гај 36

Рибића мост 35

Ријека 103, 104

Романовци 275, 279

Русија 58

С

Сава 28, 99, 101, 121, 122, 123, 124, 126, 139, 141, 144, 147-148, 168, 170, 171, 217, 228, 248, 276, 278, 286, 290, 293, 296, 297, 298, 302

Сајмиште (логор) 11, 154, 155, 241, 416

Салијевац 111

Сана 35, 44, 47, 49, 84, 95, 205, 237, 344

Сански Мост 95, 96, 155, 157, 182, 205, 342, 357

Сарајево 297

Саставци 76, 151

Сводна 35, 69

Сердаре 33, 35

Сирач 224

Сисак 12, 145, 225, 248, 250, 255, 272, 370

Сјеверовци

Слабиња 105, 118, 169, 170, 171, 174, 184, 281, 290

Славонија 12, 99, 101, 153, 169, 171, 181, 183, 202, 225, 226, 232, 271, 272, 289, 304, 305

Славонска Пожега 232, 278

Слијепци 35

Словинци (Хрватска) 33

Слуњ 225, 248

Солдатов Јарак 33

Средићи 183

Срефлије 102, 137, 174, 175, 211, 213, 226, 227, 229, 235, 295, 299, 302, 305

Стаза 248

Стара Градишка 13-14, 168, 183, 215, 216, 232, 233, 241, 243, 247, 248, 250, 252, 253, 276, 418-418

Стари Мајдан 155

Стојановићев мајдан 47

Столин јарак 227

Стригова 35, 49, 129, 170, 185, 281

Струга (шума) 247

Студена 261, 281

Суботска 201

Суњ 183

Сухач 7

Т

Тавија 33, 153

Танац 302

Тотове бараке 155, 156

Трамошљанска шума 206

Трамошњак 114

Трокут 191

Тромеђа 76

Тузла 155

Тукључани 62, 268

Турјак 13, 215, 218, 220, 279, 417

Ћ

Ђела 90

У

Уна 33, 61, 84, 133, 136, 139, 187, 207, 228-229, 244, 283, 286, 293, 300, 302-303, 357

Урије (Приједор) 37

Ушивац 67, 283

Уштица 211, 231, 250, 302

Х

Хајдеровци 54

Холандија 243

Хрватска Дубица, 118, 119, 158, 159, 160, 161, 175, 212, 213, 229, 230, 232, 233, 242, 243, 244, 281, 282, 286, 290, 295, 300, 408

Хрватска Слабиња 145, 152, 293

Ц

Цаге 278

Цвијића Гај 34, 51

Церовљани 154, 194, 208, 211, 212, 223, 229, 230, 232, 241, 242, 243, 248, 271, 279, 295, 300, 302

Церовице 193, 194

Цеста Приједор – Кнежица – Босанска Дубица 27, 37, 40, 46, 52, 55, 57, 63, 64, 85, 95, 117, 126-127, 129, 148, 195, 196, 205, 265

Циглана 11, 166, 167, 416

Цикоте 237

Црквени Бок 293

Црна Долина 53, 58

Ч

Чаглић 201

Чађа (у Доњем Јеловцу) 261

Чајна 33

Челебинци 27, 148, 265

Читлук 33, 35, 67, 281, 288

Чупића Брдо 33

Ш

Шатор (бараке) 157

Шеварлије 27, 31, 123, 155, 281, 290

Широка греда 300

Широка Лука 11, 63, 69, 96, 135, 169, 174, 196, 270

Шпановица 182

Штековићи 33

Штетин (Шћећин) 156

Шурковац 7

О АУТОРИМА

Бојан Арбушина

Бојан Арбутина рођен је 1993. године у Глини (Република Хрватска). Дипломирао је 2015. године на Филозофском факултету у Београду, на катедри за историју Југославије, одбранивши дипломски рад „Интелектуалци у логору Бањица: случај др Михаила Ђурића и др Ђорђа Тасића“. Мастер рад „Кордун у споразуму Цветковић-Мачек 1939–1941“ одбранио је 2016. године. Докторске студије уписује на Филозофском факултету у Новом Саду, у октобру 2017. године, у оквиру којих се посветио истраживању културе сећања на жртве Другог светског рата у Срему. Од априла 2018. године учествује у раду Музеја жртава геноцида у својству стручног сарадника на пројектима *Злочини на територији бивше Југославије у 20. и 21. веку* и *Енциклопедија геноцида у Независној Држави Хрватској*. Од септембра 2021. године запослен је у Музеју жртава геноцида на позицији кустоса-историчара у групи за програме из области културе, просвете, уметности и издаваштва.

Аутор је неколико научних радова о страдањима цивилног становништва током Другог светског рата, култури сећања и политикама памћења. Аутор је сценарија документарног серијала *Српски страдалици* телевизије Храм, стручни консултант у документарно-играном филму *Србија већа од страха: предавање о тишини професора Павловића* у продукцији Музеја жртава геноцида и гостујући стручњак у документарним филмовима и серијалима: *Пребиловци, тамо и камен има ожиљак* у продукцији Радио телевизије Србије, *Црква у пламену* и *Српска историјска чистанка* у продукцији телевизије Храм.

У делокругу музејског рада истражује страдања српског народа током Другог светског рата на простору Независне Државе Хрватске, организује музејска предавања, научне трибине и округле столове, и води музејску збирку аудио-визуелне грађе где прикупља, организује, врши заштиту и промовише аудио-визуелна дела (филмове, серије, мултимедијске и трансмедијске пројекте) у вези са Другим светским ратом, али и свим ратовима током XX века.

Марина Љубичић Богуновић

Марина Љубичић Богуновић рођена је 1981. године у Приједору (Република Српска). Дипломирала је на Филозофском факултету Универзитета у Бањалуци, на одсјеку за историју. У Меморијалном музеју на Мраковици ради као кустос-историчар од 2012. године, а од 2020. године као руководилац сектора Културно-историјско наслеђе. Звање вишег кустоса стекла је 2022. године, пред Комисијом матичних музеја БиХ.

Од почетка њеног рада фокус истраживања био је на страдању цивилног становништва Козаре и Поткозарја. Аутор је бројних стручних и научних радова објављених у стручним часописима, као и књиге *Усташки покол над Србима у селима Велико и Мало Паланчишће и Горњи Јеловац код Приједора октобра 1942. године*.

Поред поменутог, бавила се и послеријатним периодом и споменичком баштином у Националном парку „Козара“, а ова истраживања приказана су кроз каталог и изложбу *Козара, споменик слободе*, која је гостовала у многим градовима широм Босне и Херцеговине. Учествовала је на бројним семинарима о култури сјећања и памћења, као и о музејској пракси – Workshop Mission: Open Museum management between daily routine, networking and visions (2016); као предавач на семинару ICOM – Социјална инклузија и савремени музеј (2015).

Аутор је и серијала текстова о културном наслеђу и локалној историји објављених у листу *Козарски вијесник*.

Поред тога, ради и на прикупљању усмених свједочанстава учесника Другог свјетског рата, а свакодневно је ангажована и у раду са ученицима основних и средњих школа – кроз предавања и часове историје.

Борис Радаковић

Борис Радаковић рођен је 1986. године у Приједору (Република Српска). Дипломирао је 2015. године на Филозофском факултету у Бањалуци, на одсјеку за историју, одбранивши дипломски рад „Етничка структура средњовјековне босанске државе“. Од септембра 2018. године ради као историчар у Меморијалном музеју на Мраковици.

Аутор је књиге *Усташка ујоришћа под Козаром током Другој свјетској рати* у издању Удружења архивских радника Републике Српске, Архива Републике Српске, ЈУ Националног парка „Козара“ и Музеја жртава геноцида Београд. Такође, аутор је неколико стручних радова о ратним дешавањима на простору Козаре током Другог свјетског рата, као и неколико радова везаних за Одбрамбено-отаџбински рат.

Коаутор је изложбе *Племенишће* – о српском средњовјековном наслеђу на просторима данашње Босне и Херцеговине. Написао је сценарио за документарни филм *Одбранили смо Приједор* који прати ратна збивања на подручју Приједора у периоду април–мај 1992. године.

Централна питања која обрађује у свом стручном раду су: карактер устанка 1941. године на простору Босанске крајине, геноцид над Србима у НДХ на простору Босанске крајине, идентитети усташа и других злочинаца, подјела устаника на партизане и четнике као и идеолошка пропаганда оба покрета отпора. Такође, истраживачки рад посветио је и темама из Одбрамбено-отаџбинског рата – посебно на територији Приједора.

САДРЖАЈ

Борис РАДАКОВИЋ КОЗАРА 1941 – 1942: СТРАДАЊЕ, УСТАНАК, БОРБА	5
Прилике на терену Козаре након офанзиве љета 1942.	15
СВЕДОЧАНСТВА	19
Бранко ЂОПИЋ Офанзива на Козару	21
Писмо партизанке Мире Цикоте пред погубљење	25
Милинко ЈАЈЧАНИН У козарској офанзиви	27
Марко ГАЧИЋ Од Баља до Козаре	33
Бошко СИМАТОВИЋ Козарски збјег	37
Раде КАНТАР Санска општина у козарском збјегу	39
Драган ЗГОЊАНИН Збјег у козарској офанзиви	45
Перо ГАЈИЋ Позадина у козарској офанзиви	51
Гојко ВУКАДИНОВИЋ Тринаестогодишњак у збјегу	57
Милорад ВИКАЛО Страшна судбина непокретног рањеника у Козари	61
Борко КАРАН Тешка драма рањеника у Козари	75
Марија КАУС-ШКУНДРИЋ Са рањеницима у Божићима и у Козари	83

Милева ВУЈЧИЋ-КУСЕНИЋ		Живко ИНЂИЋ	
Са рањеницима у Козари	89	Одвајање дјеце од родитеља у логору Јасеновац лета 1942.	211
Бранко ВИГЊЕВИЋ		Ђуро ИВЕТИЋ	
Пуста Козара	101	Добили смо друга имена	215
Дара БАКОВИЋ		Живко СИРОВИНА	
Покољ жена и дјеце у Паланчишту	109	Дјеца – усташки заробљеници	223
Остоја ВИКАЛО		Живко БУРАЗОР	
У јасеновачком логору	117	Дјеца Срефлија у усташким логорима лета 1942. године	227
Велимир ТУБИЋ		Милорад БОРОЈЕВИЋ	
Од козарског збјега до Славоније	129	Заробљеник у каци купуса	237
Љубан МАРЈАНОВИЋ		Стево ВРЕБАЦ	
Страхоте јасеновачког логора	133	Заједничка гробница у шумама Предоре	241
Миленко БУДИМИР		Драгоје ЛУКИЋ	
Од збјега до логора у Норвешкој	151	Чувајте нам дјецу — чувајте рођене	247
Момчило РАКИЋ		Перо ГАЈИЋ	
У логору у Новој Градишки	159	Пуста села Поткозарја лета 1942.	261
Марија КАУС-ШКУНДРИЋ		Љубан БАШИЋ	
Нијемци су нас заробили у Козари	163	Село Новоселци — пусто село	265
Стана ПЕТКОВИЋ		Радосава БЛАГОЈЕВИЋ-СИРОВИНА	
Из Козаре у јасеновачки логор	169	Пусто село Пуцари лета 1942.	271
Анка ЖУЈИЋ		Милева ПЕРОВИЋ-ДАКИЋ	
Изгубила сам мужа и двоје дјеце	173	Страдање народа села Кијеваца у 1942. години	275
Велимир ТУБИЋ		Ђоко МИЈИЋ	
У Славонију и назад	179	Масакр над Козарчанима у Хрватској Дубици	281
Љубомир БОРОЈЕВИЋ		Ђоко МИЈИЋ	
Бајића јаме	185	Из Јасеновца преко Славоније до Козаре	289
Неђељко ЋЕНИЋ		Михаило ДРАГАШ	
Дјечак у козарском збјегу	193	Сине, бјежи!	295
Влатко ДИМИЋ		Радомир МИЈАТОВИЋ	
Гледао сам када су ми усташе убиле мајку	205	Изгубио сам у логору цијелу породицу	299
		Бранко ЋОПИЋ	
		Битка на Козари	307

ДОКУМЕНТИ	313
Z A P I S N I K Sa Okružnog savjetovanja Okružnog komiteta KPJ za Kozaru, održanog 20. i 21. septembra 1942. godine u planini Kozari	315
I. Prikupljanje stoke	397
Predmet: nagrada činovnicima za izvanredan rad kod sakupljanja stoke	405
Predmet: Nagrade činovnicima za izvanredan rad kod sakupljanja stoke	407
 KOZARA 1941 – 1942: ANGUISH, REBELLION, COMBAT	409
БИОГРАФСKE БЕЛЕШКЕ	423
ИМЕНСКИ РЕГИСТАР	435
ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР	469
О АУТОРИМА	485

Бојан Арбутина, Марина Љубичић Богуновић, Борис Радаковић
Козара 1942. године — Одабрана сведочанства и документа

Издавач

Музеј жртава геноцида, Београд

За издавача

Дејан Ристић

Превод

Оливера Ристић

Лектура

Исидора Ињац

Извршна уредница
Александра Мишић

Ликовно-графички уредник
др ум Никола Радосављевић

Прелом шексџа
Станоје Рнић

Шшамџа
Intra.Net Centar, Београд

Тираж
250 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.485(=163.41)(497.13)"1942"
341.322.5(497.15)"1942"

АРБУТИНА, Бојан, 1993-

Козара 1942. године : одабрана сведочанства и документа / приредили Бојан Арбутина, Марина Љубичић-Богуновић, Борис Радаковић. - Београд : Музеј жртава геноцида, 2022 (Београд : Intra.Net Centar). - 477 стр. ; 24 cm

Текст ћир. и лат. - Тираж 250. - Биографске белешке: стр. 423-432. - Стр. 5-17: Козара 1941 – 1942: страдање, устанак, борба / Борис Радаковић. - О ауторима: стр. 475-477. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary: Kozara 1941 – 1942: anguish, rebellion, combat. - Регистри.

ISBN 978-86-86831-80-4

1. Богуновић, Марина Љубичић, 1981- [аутор]
2. Радаковић, Борис, 1986- [аутор]

- а) Други светски рат 1939-1945 -- Козара -- 1942
- б) Ратни злочини -- Козара -- 1942

COBISS.SR-ID 68695817